

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1960. LXIV. évfolyam I. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVÁTOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

TARTALOM

<i>Illés László</i> : Az Új Hang kritikai munkássága I.	1
<i>Komlós Aladár</i> : A fiatal Ady nyomában	17
<i>Nagy Péter</i> : Az 1919 utáni emigráció egyik kiadói vállalkozása („A Monde magyar könyvei”)	34
<i>Bán Imre</i> : Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez	40
<i>Varga Imre</i> : Fejezet a XVII. századi polgári irodalom történetéből (Felvinczi György)	51

Kisebb közlemények

<i>Sólyom Jenő</i> : Új adatok Dévai Mátyás tiszántúli működéséhez; <i>Bán Imre</i> : Szepsi Csombor Márton Dante-utalása; <i>Kovács Sándor</i> : Szepsi Csombor Márton Dante-utalásához; <i>Kohl Tamás</i> : Bethlen Kata Önéletírásának első kiadása; <i>Scheiber Sándor</i> : A főlemile; <i>Tiborc Zsigmond</i> : Ady Endre felvétele a szabadkőműves páholyba; <i>Szauder József</i> : Megjegyzések Koltay-Kastner Jenő, Faludi Ferenc idegen nyelvű versei és jegyzetei c. tanulmányához	66
--	----

Vita

<i>Geréb László</i> : Még egyszer Thuróczi János Magyar krónikájáról	72
--	----

Adattár

<i>Komlovszki Tibor</i> : Zrínyi Miklós levele Thököly Istvánnak	75
<i>Pukánszky Kádár Jolán</i> : Csokonai-művek Balog István vándortársulatának műsorán	75
<i>Sáfrán Györgyi</i> : Az öreg Arany — unokája leveleiben	82
<i>Lukács Ilona</i> : Gárdonyi ismeretlen antiklerikális levele	87
<i>Vayerné Zibolen Ágnes</i> : Kaffka Margit arcképei	89
<i>Vargha Zoltán</i> : Ady Endre levelei Vargha Gyulához	92

Szemle

A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája (<i>József Farkas</i>)	94
„Pirkadása a magyar égnek” (<i>Illés László</i>)	95
Csanádi—Vargyas: Röpülj páva, röpülj (<i>Tarnóc Márton</i>)	97
Mikes Kelemen: Törökországi levelek (<i>Hopp Lajos</i>)	100
Dienes András: Petőfi a szabadságharcban (<i>Barta János</i>)	105

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETÉNEK FOLYÓIRATA

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG:

KIRÁLY ISTVÁN, KLANICZAY TIBOR, SÓTÉR ISTVÁN, TOLNAI GÁBOR

SZERKESZTI:

KLANICZAY TIBOR

A SZEMLE ROVATOT SZERKESZTI:

HORVÁTH KÁROLY

1960. LXIV. ÉVFOLYAM

TECHNIKAI SZERKESZTŐK:

KOMLOVSZKI TIBOR és V. KOVÁCS SÁNDOR

1960

1092

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2-6.
6722

TARTALOMMUTATÓ

Tanulmányok

<i>Bán Imre</i> : Kazinczy Ferenc klasszicizmusának kérdéséhez	40
<i>Bodnár György</i> : Vázlatok Révai József pályaképéhez	141
<i>Djószei András</i> : Justh Zsigmond	652
<i>Illés László</i> : Az Új Hang kritikai munkássága	1, 160
<i>Klaniczay Tibor</i> : A magyar barokk irodalom kialakulása	319, 443
<i>Komlós Aladár</i> : A fiatal Ady nyomában	17
<i>Kurcz Ágnes</i> : A szóhangulat Radnóti Miklós költészetében	558
<i>Nagy Péter</i> : Az 1919 utáni emigráció egyik kiadói vállalkozása. (A Monde magyar könyvei)	34
<i>Nemeskürty István</i> : A Nyugat írói és a filmművészet a tízes években	674
<i>Németh G. Béla</i> : A Pesti Napló kezdeti szakasza	174
<i>Pándi Pál</i> : Petőfi politikai lírája 1944-ben	117
<i>Rejtő István</i> : Egy Mikszáth-regény genezise	305
<i>Sötér István</i> : Németh László a tanulmányíró	342
<i>Szabolcsi Miklós</i> : Egy fejezet József Attila életéből	525
<i>Tarnai Andor</i> : Szekfű és a „nemzetietlen kor” irodalomtörténete	189
<i>Tóth Dezső</i> : Két „Vörösmarty-epigon”	633
<i>Varga Imre</i> : Fejezet a XVII. századi polgári irodalom történetéből. (Felvinczy György). 51	
<i>Varga József</i> : Bölöni György	462
<i>V. Windisch Éva</i> : Gyöngyösi és a „Porából megéledett Phoenix”	535

Kisebb közlemények

Alszeghy Zsolt: Kozma Ferenc „Jekoniás”-ának forrása. 359. — *Bán Imre*: Szepsi Csombor Márton Dante-utalása. 67. — *Beke Ödön*: Csokonai Dorotttyájának toponári muzsikusai. 476. l. — *Dobossy László*: Petőfi-vers cseh munkások ajkán. 361. — *Fallenbüchtlé Ambrus Gizella*: Hatvany Lajos két látogatása Ambrus Zoltánnál. 684. — *H. Fekete Péter*: Arany kiadatlan levele Rozvány Györgyhöz. 480. — *Herepei János*: Gyulai Pál születési háza. 204. — *Hernády Ferenc*: Sikertelen irodalmi kezdeményezés Pécssett 1846-ban. 361. — *Hopp Lajos*: Mikes Kelemen könyvtára? 200. — *Kohl Tamás*: Bethlen Kata Önéletírásának első kiadása. 70. — *Kostyál István*: Kultsár István levele Festetich Györgyhöz. 475. — *Kovács Sándor Iván*: Petki János egyik strófájának forrása. 684. — *Kovács Sándor Iván*: Szepsi Csombor Márton Dante-utalásához. 68. — *Láng József*: Adalékok a „Hatholdas rózsakert” keletkezéséhez és Babits bajai tartózkodásához. 574. — *Mészáros István*: Újabb virágének-töredék a XVI. század első feléből.

199. — *Scheiber Sándor*: A fülemile. 70. — *Sólyom Jenő*: Petrőczy Kata Szidónia életrajzához. 358. — *Solyóm Jenő*: Új adalék Dévai Mátyás tiszántúli működéséhez. 66. — *Szauder József*: Megjegyzések Koltay-Kastner Jenő Faludi Ferenc idegen nyelvű versei és jegyzetei c. tanulmányához. 71. — *Szöke György*: Néhány adalék József Attila verseihez. 481. — *Tiborc Zsigmond*: Ady Endre felvétele a szabadkőműves páholyba. 71. — *Tinn Mária*: Két ismeretlen Kazinczy-írásról. 203. — *Varga Imre*: Adalékok a Tékozló fiú című drámához. 572. — *Vita Zsigmond*: Adalék az erdélyi színjátszás történetéhez. 202.

Vita

Dienes András: Petőfi elvitathatatlan szülőhelye: Kiskőrös 206
Geréb László: Még egyszer Thuróczi János Magyar Krónikájáról 72

Adattár

Grosz Artúr: Jób János, Balassi Bálint drámájának megmentője 223
Illés Ilona: Tóth Árpád ismeretlen levelei, ... 588 697
Jenei Ferenc: Ismeretlen irodalmi levelek a Batthyány-levéltárból 687
Kaposi Márton—Kovács Sándor Iván: Rozsnyai Dávid kiadatlan kéziratossága 486
Kristóf György: Endrődi Sándor a Petőfi-szobor leleplezési ünnepélyére írott ódájának története 692
Kolta Ferenc: Reviczky Gyula néhány elfelejtett írása 240
Komlowszki Tibor: Zrínyi Miklós levele Thököly Istvánnak 75
Komlowszki Tibor: Rimay-adatok a bicsei levéltárból 483
Lukács Ilona: Gárdonyi ismeretlen antiklerikális levele 87
Méreiné Juhász Margit: Gyulai Pál széljegyzetei Mikszáth: Jókai Mór élete és kora c. művének korrektúrapéldányain 369
Nagy Miklós: Kiadatlan Jókai-levelek a budapesti Jókai rokonság körében 581
Péter László: Ady cikke Juhász Gyula lévai eltűnéséről 245
Póth István: Egy szerb Mikszáth-kötet, az író előszavával 377
Pukánszky Kádár Jolán: Csokonai-művek Balog István vándortársulatának műsorán 75
Sáfrányi Györgyi: Az öreg Arany — unokája leveleiben 82
Sándor László: Kiss József Fincziczky Mihályhoz intézett levelei 488
Scheiber Sándor—Zsoldos Jenő: Ismeretlen Mikszáth-levelek 363
Szalatnai Rezső: Mikszáth Kálmán szlovák népdal-fordítása 375
Szent-Iványi Béla: Bél Mátyás első nyomtatványa és ifjúkori többnyelvű alkalmi versei 227
Téglás Tivadar: A száz éves Szegény gazdagok néhány kérdéséhez. 235
Vargha Zoltán: Ady Endre levelei Vargha Gyulához 92
Vayerné Zibolen Ágnes: Kaffka Margit arcképei 89
Vízkelety András: Bartha Andrásnak II. Rákóczi Ferenc fejedelmi beiktatásán elhangzott beszédje 518

Szemle

Ady Endre válogatott levelei. (*Varga József*) 386
A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája. (*József Farkas*) 94
A régi szlovák irodalom történetének új szintézise. (*Angyal Endre*) 662
A sárospataki Comenius-ülésszak. (*V. Kovács Sándor*) 509
Babits Mihály válogatott művei. (*Nagy Péter*) 612

Bajza József válogatott művei. (<i>Fenyő István</i>)	398
Baránszky Jób László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. (<i>Horváth Károly</i>)	112
Békés István: Petőfi nyomában. (<i>Kiss József</i>)	707
Csanádi Imre—Vargyas Lajos: Röpülj páva, röpülj... (<i>Tarnóc Márton</i>)	97
Csomasz Tóth Kálmán: A XVI. század magyar dallamai. (<i>Varjas Béla</i>)	723
Dienes András: Petőfi a szabadságharcban. (<i>Bartha János</i>)	105
Emlékkönyv Kelemen Lajos születésének nyolcvanadik évfordulójára. (<i>Pirnat Antal—Somogyi Sándor</i>)	390
Gáldi László: A magyar szótárirodalom a felvilágosodás korában és a reformkorban. (<i>Martinkó András</i>)	502
Gáldi László: Szenczi Molnár Albert zsoltárverse. (<i>Péczely László</i>)	291
Hatvany Lajos: Ady. (<i>Varga József</i>)	255
Hegedűs Nándor két könyve Ady nagyváradi éveiről. (<i>Varga József</i>)	260
Ivan Česmički, (Janus Pannonius): Pjesme i epigrami. (<i>Gerézi Rabán</i>)	277
Keresztúry Dezső: A magyar irodalom képeskönyve. (<i>Makay Gusztáv</i>)	124
Komlós Aladár: A magyar költészet Petőfitől Adyig. (<i>Szabó György</i>)	608
Kőhalmi Béla: A Magyar Tanácsköztársaság könyvtárügye. (<i>Szabó György</i>)	384
Kun Béla: Irodalmi tanulmányok. (<i>Illés László</i>)	714
Magyar Múza. (<i>Törő Györgyi</i>)	514
Magyar Népzene Tára, IV. (<i>Stoll Béla</i>)	401
Mikes Kelemen: Törökországi Levelek. (<i>Hopp Lajos</i>)	100
Mikszáth Kálmán összes művei, 1—12. (<i>Rejtő István</i>)	380
Mišianik, Ján—Eckhardt Sándor—Klanczay Tibor: Balassi Bálint szép magyar komédiája. A Fanchali Jób-kódex szlovák és magyar versei. (<i>Csanda Sándor</i>)	718
Móricz Miklós: Móricz Zsigmond indulása. (<i>Vargha Kálmán</i>)	116
Móricz Zsigmond: Irodalomról, művészetéről. (<i>Vargha Kálmán</i>)	710
Nagy Endre: Várad, Pest, Párizs. (<i>Varga József</i>)	390
Nagy Lajos: Író, könyv, olvasó. (<i>Bata Imre</i>)	262
Nemeskürty István: Bornemisza Péter az ember és az író. (<i>Koltay-Kastner Jenő</i>)	393
Nyelvünk a reformkorban. (<i>Szaunder József</i>)	274
Nyugat repertórium. (<i>Vargha Kálmán</i>)	504
Pais emlékkönyv. (<i>Klanczay Tibor</i>)	616
„Pirkadása a magyar égnek” (<i>Illés László</i>)	95
Radnóti Miklós. 1919—1944. (<i>Vezér Erzsébet</i>)	267
II. Rákóczi Ferenc válogatott levelei. (<i>Esze Tamás</i>)	597
Régi Magyar Költők Tára, XVII. század, 1. (<i>Bán Imre</i>)	250
Rejtő István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon (<i>D. Zöldhelyi Zsuzsa</i>) ...	269
Rónay György: Petőfi és Ady között. (<i>Németh G. Béla</i>)	498
Szigeti József: Irodalmi tanulmányok. (<i>Wéber Antal</i>)	605
Újabb Ady-cikk válogatások. (<i>Vezér Erzsébet</i>)	115
Vargha Balázs: Berzsenyi Dániel. (<i>Mezei Márta</i>)	395
Waldapfel József: Gorkij és Madách. (<i>Fenyő István</i>)	494
Wéber Antal: A magyar regény kezdetei. (<i>T. Erdélyi Ilona</i>)	496
Wesprémi István: Magyarország és Erdély orvosainak rövid életrajza. (<i>Tarnai Andor</i>)	726

*

A bajai állami III. Béla általános gimnázium jubileumi évkönyve. (*Láng József*) 733. —
A bajai Türr István Múzeum kiadványai. (*Kaposi Márton*) 409. — Acta universitatis Sze-

gediensis 1955—1959. (*Kaposi Márton*) 731. — A debreceni Déri Múzeum évkönyvei 1948—1957. (*Kovács Sándor Iván*) 410. — Ady Endre: Desat millionova Kleopatra (*Sziklay László*) 516. — A magyar jakobinusok (*Tarnai Andor*) 281. — A Magyar Tanácsköztársaság dokumentumai Szegeden. (*Ilia Mihály*) 731. — A Magyar Tanácsköztársaság röplapjai. (*Rigó László*) 517. — A magyarok elődeiről és a honfoglalásról. (*V. Kovács Sándor*) 403. — Apáczai Csere János: Magyar Encyclopaedia. (*Jenei Ferenc*) 515. — Arany János balladá. (*Láng József*) 406. — A szegedi pedagógiai főiskola évkönyvei 1956—1958. (*Kovács Sándor Iván*) 732. — Balázs Béla: Az én utam. (*Péter László*) 134. — Barabás Tibor: Egy nép nevelői. (*Szentesi Miklós*) 408. — Bél Mátyás: Esztergom vármegyéről. (*Tarnai Andor*) 405. — Benyovszky Móric emlékiratai. (*Kovács Győző*) 131. — Bethlen Miklós Önéletírása. (*Jenei Ferenc*) 280. — Bornemisza Péter: Válogatott írások. (*Jenei Ferenc*) 128. — Budapest munkásmozgalma. (*Rigó László*) 621. — Comenius: A látható világ. (*Szentesi Miklós*) 620. — Domby Márton: Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól. (*Kovács Győző*) 132. — Eckhardt Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. (*Bóta László*) 129. — ELTE évkönyve 1955. (*Heverde László*) 731. — Entz Géza: A gyulafehérvári székesegyház. (*V. Kovács Sándor*) 403. — Eötvös József válogatott pedagógiai művei. (*Bertényi Iván*) 729. — Fábry Zoltán: Pravda myslienky a mieru. (*Sziklay László*) 286. — Fenyő István: Reformkori irodalomunk az egykorú orosz sajtó tükrében. (*Kovács Győző*) 405. — Fenyő László: Elítélt. (*Illés László*) 518. — Filozófiai tanulmányok. (*Hopp Lajos*) 130. — Fitz Jenő: A középkori Székesfehérvár. (*V. Kovács Sándor*) 619. — Gálos Rezső: Szentjóni Szabó László. (*Kovács Győző*) 515. — Garas Klára: Magyarországi festészet a XVIII. században. (*Jenei Ferenc*) 729. — Gereblyés László: Így volt. (*Patyi Sándor*) 622. — Gvadányi József: Egy falusi nótáriusnak budai utazása. (*Kovács Győző*) 281. — Gyóni Géza: Csak egy éjszakára. . . (*Pusztai Gyula*) 132. — Hajnóczi József közjogi — politikai munkái. (*Tarnai Andor*) 281. — Heltai Gáspár válogatott munkái. (*Jenei Ferenc*) 128. — Heltai Gáspár: Válogatott írások. (*Jenei Ferenc*) 128. — Homér és Osszián (*Rába György*) 728. — Horváth, I. K. — K. Obermayer, E.: De vita operibusque Ladislai de Macedonia. (*V. Kovács Sándor*) 728. — Joós Ferenc—Fenyvessyné Góhér Anna: Az első kecskeméti könyvnyomda története és kiadványainak bibliográfiája. (*Nagy Miklós*) 623. — Jügel, Karl-Heinz: Ungarländische Studenten an der Universität Jena in den Jahren 1882—1918. (*Sziklay László*) 285. — Károli Gáspár válogatott munkái. (*Kovács Sándor Iván*) 280. — Kínai—magyar bibliográfia. (*Miklós Pál*) 412. — Környei Elek: Eötvös József Ercsiben (*Bertényi Iván*) 621. — Madácsy László: Móra Ferenc ismeretlen levele Madarassy Lászlóhoz. (*Péter László*) 133. — Makay Gusztáv: „Édes hazám fogadj szívedbe! . . .” (*Martinkó András*) 618. — Mezei Márta: Történet szemlélet a magyar felvilágosodás irodalmában. (*Kovács Győző*) 283. — Mickiewicz Magyarországon. (*B. Fejér Irén*) 520. — Mikszáth Kálmáné visszaemlékezései. (*Pusztai Gyula*) 407. — O. Nagy Gábor: Mi fán terem? (*Vargha Balázs*) 735. — Ortutay Gyula: Kis magyar néprajz. (*Pölskei Ferenéné*) 518. — OSZK évkönyve 1957. (*Tarnai Andor*) 519. — Pázmány Péter válogatott írásai. (*Komlövski Tibor*) 404. — Péter László: Espersit János. (*Kispéter András*) 285. — Pogány Péter: Folklor és irodalom kölcsönhatása a régi váci nyomda működése nyomán. (*Varga Imre*) 415. — Radnóti Miklós: Ikrek hava. (*Péter László*) 407. — Rejtő István: Mikszáth Kálmán a rimaszombati diák. (*Pusztai Gyula*) 621. — Riedl Frigyes: Arany János. (*Hegedűs András*) 283. — Sashegyi, Oscar: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. (*Tarnai Andor*) 729. — Schiller Magyarországon. (*Mádl Antal*) 288. — Stigler István: Székesfehérvár nyomdászatának 150 éves története. (*Kaposi Márton*) 730. — Szentiványi, Robert: Catalogus concinnus manuseriptorum Bibliothecae Batthyányianae. (*V. Kovács Sándor*) 135. — Takács Béla: Comenius sárospataki nyomdája. (*Jenei Ferenc*) 405. — Tiborc Zsigmond: Az esperantó Magyarországon. (*V. Kovács Sándor*) 519. — Turczel Lajos:

Írások a mérlegen. (*Sziklay László*) 408. — Új Élet naptár 1959. (*Láng József*) 287. —
 Úr György: Juhász Gyula ifjúsága. (*Péter László*) 133. — Vörös Károly: Adalékok Pálóczi
 Horváth Ádám életéhez. (*Kovács Győző*) 620. — Zrínyi Miklós összes művei. (*Jenei
 Ferenc*) 131.

Az Intézet életéből

A régi magyar nyomtatványok faksimile kiadása	138
A „Tanulmányok a magyar—orosiz irodalmi kapcsolatok köréből” című tanulmánykötet munkálatairól	625
A Vörösmarty kritikai kiadás munkálatairól	137
Az „Irodalom és Szocializmus” sorozat	137
Az Irodalomelméleti Csoport munkájáról	624
Az Irodalomtörténeti Intézet Eötvös Könyvtárának Archívuma	139
Az intézeti Móricz-kutatásokról	414
Beszámoló a Petőfi munkacsoport munkájáról	413
Intézeti hírek. (1959. november 1—december 31.)	139
(1960. január 1—március 15.)	303
(1960. március 16—május 31.)	415
(1960. június 1—augusztus 31.)	631
(1960. szeptember 1—október 31.)	743
Külföldi kongresszusok 1959-ben	289
Külföldi tanulmányutak 1959-ben	293
Külföldi tanulmányutak 1960. első felében	738
Mikes kutatások	736
Vita a magyar barokk irodalom kialakulásáról	626
Vitaülés Az ember tragédiája falanszter-jelenetéről	521
Vitaülés az összehasonlító irodalomtörténet problémáiról	629
*	
Komlós Aladár: Helyreigazítás	304

NÉVMUTATÓ

- Aba Novák Vilmos 506
 Aba Sámuel magyar király 73
 Abafái Gusztáv 294, 739
 Abafi Lajos 41, 44, 46, 104
 Ábel Jenő 66, 279
 Abonyi Lajos 623
 Abraham, Pierre 742
 Abramovits Irén 481, 482
 Ábrányi Emil 18, 240, 502, 508
 Ábrányi Kornél, id. 520
 Abusch, Alexander 291
 Áchim András 388
 Aczél György 415, 416, 521, 524
 Ádám János 339, 721
 Ádám Manó 530
 Adamová, Zuzana 362
 Adelung, Johann Christoph 401
 Adorján Boldizsár 206
 Adrian császár 42
 Ady Endre 4, 5, 9, 17—33, 71, 92—93, 95, 97, 114, 115—116, 117, 122, 125, 126, 140, 141, 142, 143, 144, 147, 151, 152—153, 154, 157, 158, 160, 161, 169, 171, 245—249, 255—259, 260—262, 267, 273, 286, 288, 304, 306, 356, 385, 386—390, 390—391, 408, 462, 463, 464, 465, 466, 467, 468—471, 472, 473, 474, 498, 499, 500, 504, 505, 507, 508, 516, 517, 563, 588, 608, 610, 611, 612, 613, 614, 625, 672, 680, 681, 711, 712, 713, 714, 717
 Ady Lajos 20, 21, 261, 468
 Ady Lajosné 123, 261
 Ady Lőrinc 261
 Aelianus, Claudius 69
 Ágay Adolf 489, 492
 Ágai Béla 123
 Aggházy Mária 447
 Aigner Lajos 492
 Aisopos 57
 Ajtai István 59, 60, 61, 62
 I. Albert, magyar király 638
 Albert Gábor 288
 Áldassy Antal 578
 Áldor Imre 209
 Alekszejev, Mihail Pavlovics 297
 Alexander ab Alexandro 69
 Alexander Bernát 243, 305, 655
 Albrecht, Julius 286
 Ali pasa 539, 543
 Alonso, Damaso 289
 Alsted, Henrik 54
 Alszegehy Zsolt 48, 59, 197, 198, 359—361, 572, 605
 Althusius, Johannes 130
 Alvinczi Péter 548
 Amade László 412, 733
 Ambrus Zoltán 126, 499, 507, 508, 656, 663, 676, 684, 685, 732
 Amesius, Guilelmus 130
 Ammirato, Scipione 741
 Anakreon 243
 Andaházy András 224
 Andaházy Lőrinc 225
 Andor József 305
 Andrassy Gyula 305, 310
 Andrassy Péter 551
 Andreae, Johannes Valentinus 510
 Angyal Dávid 176, 180, 185
 Angyal Endre 290, 319, 448, 458, 602—606, 627
 Anonymus 616
 Antalffy Endre 358
 Antokolszky, Mark Matvejevic 652, 659
 Anyos Pál 516
 Apáczai Csere János 53, 130, 287, 409, 459, 460, 488, 509, 510, 512, 515
 Apafi Mihály 55, 56, 63, 65, 487, 540, 543, 547, 548
 II. Apafi Mihály 63
 Apáthy István 672—673
 Apáthy Péter 109
 Apáti Miklós 600
 Apollinaire, Guillaume 506, 569
 Apor István 55, 549, 556
 Apor Károly 238
 Apor Péter 545, 578, 579
 Appianos 69
 Apponyi Albert 313, 653, 664
 Aragón, Louis 506
 Aranka György 738
 Arany János 68, 70, 73, 82—83, 85, 108, 112—114, 125, 127, 142—144, 166, 211, 235, 243, 267, 282—285, 294, 348, 356, 406, 408, 480, 481, 500—501, 505, 515, 550, 608, 616—617, 623, 625, 638—641, 644—645, 648—649, 709, 713—714, 728, 735

- Arany Jánosné Ercsey Julianna 82—86
 Arany László 82, 87, 500, 550
 Aranyosrákosi Székely Sándor 51, 634
 Aranyossi Pál
 Arató István 631
 Aretino, Pietro 395
 Aristarco, Guido 678
 Armbrust Kristóf 724
 Arnold 705
 Árokháty Béla 273
 Árpád fejedelem 40
 Arrighi, P. 289
 Artaria 42
 Asbóth János 382, 500, 502, 503
 Ascher Oszkár 681
 Aszalay Ferenc 578, 581
 Asztalos István 473
 Augustinus 321, 322, 324, 394

 Babar Ferenc 89
 Babarczy Antal 177
 Babi Tibor 408
 Babits Mihály 5, 18, 28, 124, 126, 127, 141,
 143, 146, 168—170, 249, 256, 500, 505,
 507, 508, 517, 520, 574—577, 593, 594, 610,
 612—616, 619, 712, 714, 733—734
 Bach, Alexander 120, 175—179, 185, 187
 Bácskai B. Béla 14
 Badics Ferenc 82, 124, 126, 535—538, 540,
 543, 545, 550, 551, 555
 Baditz Otto 708
 Bahr, Hermann 610
 Bahtyin, Nyikolaj Nyikolajevics 297
 Bajcsy-Zsilinszky Endre 166
 Bajza József 125, 398—400, 409, 420, 428,
 643, 649, 710, 712
 Bakos József 510—511
 Baksay Sándor 116, 500, 623, 669
 Bala pátriárka 581
 Balásfi Tamás 331, 340—341, 445—446
 Balasov, Nyikolaj Ivanovics 292, 297
 Balassa Ármin 248
 Balassa László 283—284
 Balassa Menyhért 51
 Balassa Pál 447
 Balassi Bálint 67—68, 124—125, 129—131,
 199—200, 223—224, 226, 273, 280, 290,
 299, 319, 324, 331—332, 402, 405, 447,
 448, 451, 461, 486, 488, 505, 515, 616,
 687, 718—722, 725, 732—733
 Balassi János 129
 Balázs Anna 622
 Balázs Béla 1, 4, 169, 465, 473, 506, 515,
 678, 683, 715, 740,
 Balázs János 290
 Bălcescu, Nicolae 392
 Baldini, G. 289
 Bálint Dezső 391
 Bálint György 7—8, 39, 506
 Bálint László 733—734
 Balkay Pál 44
 Balog István 75—77, 79, 80, 82
 Balog Edgár 739

 Balogh Imre 236
 Balogh Jolán 404
 Balogh József 508
 Balogh Károly 361
 Balogh László 509, 511
 Balsac, Honore de 113
 Bán Imre 40—50, 53, 54, 67, 68, 326, 460,
 488, 509, 510, 515, 626
 Band Simon 479
 Bandakoff 659
 Bandello, Matteo 395
 Bánfay Simon 175, 182, 185, 361
 Bánffy Dénes 541, 548
 Bánffy Dezső 306, 389
 Bánffy György 55
 Bánffy Miklós 238, 389
 Bánhidy bárónők 117
 Bankós Károly 209, 429
 Bányai Kornél 596
 Bányainé 80
 Barabás Miklós 124
 Barabás Tibor 408—409
 Baracs Károly 71
 Barakonyi Ferenc 456
 Baránszky Jób László 112—114
 Bárány Boldizsár 730
 Bárány Sámuel 477
 Baranyai Pál 572
 Baranyi Imre 523—524
 Barbi, Michele 68
 Barbusse, Henri 34, 35, 37, 468
 Barcsai László 238
 Barcsay Ábrahám 539, 540
 Barcsay Ákos 541
 Barcsay András 541
 Barcsay Anna 543
 Barcsay Gáspár 541
 Barcza Ignác 432
 Barczafalvi Szabó Dávid 513
 Bárczi Géza 511, 513, 616, 617
 Bárd Miklós 508, 609
 Báróczi Sándor 42, 46, 348
 Baron Izsák 477
 Baróti Dezső 267, 268, 732
 Baróti Szabó Dávid 512, 617, 740
 Barrault, Jean-Louis 676
 Barta János 100—112, 243
 Barta Lajos 97, 122, 473, 715, 740
 Barta Lajos, ifj., 740
 Barta László 508
 Barta Sándor 1, 95, 145, 508, 715, 740
 Bartha András 578—580
 Barthélemy, Jean Jacques 43, 44, 48
 Barthos János 498
 Bartók Béla 125, 158, 355—356, 401, 506,
 515, 614, 714
 Bartsai Bartsai János 739
 Basch Lóránt 140
 Basilius István 55
 Bassano Giacomo 45
 Basta György 52
 Bata Imre 262—264
 Batel Zoltán 739—740

- Bathó 58
 Báthoriak 732
 Báthory Erzsébet 604
 Báthory Gábor 53, 170, 687
 Báthory István 65, 322, 323, 395, 410, 722
 Báthory Zsigmond 52, 322, 732
 Bátky 133
 Batllori, 627
 Batsányi János 40, 46, 48, 49, 124, 127, 152, 416, 487, 514, 620, 713
 Bathányi Ádám 447, 448, 450, 451, 627, 687—691
 Batthyány Apraxin Júlia 503
 Batthyány Ádámné Formontin Auróra Katalin 688
 Batthyány Boldizsár 687
 Batthyány-család 652
 Batthyány Dorottya 687
 Batthyány Ferenc 687, 689
 Batthyány Géza 654, 663, 669
 Batthyány grófnék 418, 420, 423, 430
 Batthyány Kázmér 417
 Battoni 44
 Baudelaire, Charles 30, 168, 505, 516, 728
 Bauer Ervin 89—91
 Bauer Péter 8
 Bavarai Ottó 549
 Bayer József 44, 79, 287
 Bayle, Pierre 516
 Beccadelli, Antonio; l.: Panormita
 Becher, Johannes R. 744
 Becher, Lilly 744
 Beck, Karl 249
 Beck Vilmos 90
 Becker Henrik 290, 741
 Becker, Nikolaus 401
 Bedeki Nyári Krisztina 687
 Bejthe István 726
 Beke Dániel 54
 Beke Ödön 476—480
 Békés Gáspár 52
 Békés István 707—710
 Bél Károly András 727
 Bél Mátyás 227—230, 233, 235, 405, 602, 604—605
 I. Béla magyar király 73
 IV. Béla magyar király 72
 Béládi Miklós 743
 Belia György 249, 256, 258, 386, 389, 390, 403, 574, 576, 734
 Belinszkij, Visszarion Grigorjevics 742
 Bellaagh Aladár 329
 Bellarmin, Robertus 325, 446, 460
 Bélley Pál 520
 Bellini, Vincenzo 478
 Bem József 106, 108, 109, 111, 293, 298
 Bembo 289
 Benczédi Gergely 58, 60
 Benczédi György 59
 Benczédi Pál 392
 Benczédi Székely István 74
 Benczúr Gyula 709
 Benda Kálmán 281, 627, 628
 Benedek Aladár 500
 Benedek Marcell 255
 Benedicti János 229
 Beniczky Gáspár 580
 Beniczky Imre 485
 Beniczky Péter 448, 456, 457, 602, 604, 605, 689, 692, 721, 722
 Benkő József 60
 Benkő László 733
 Benkő Lóránt 616
 Benkő Samu 392
 Benkőné Nagy Margit 392
 Benyovszky Móric 131
 Benzion Fülöp 478
 Beöthy Zsigmond 498
 Beöthy Zsolt 79, 102, 104, 124, 126, 190, 191, 194, 198, 407, 523
 Béranger, Pierre-Jean de 243, 425, 427, 429, 432, 708
 Bercsényi Miklós 548, 600
 Berczik Árpád 732
 Bérczy Károly 269, 401, 432
 Berecz Károly 182, 184, 430, 432, 436, 438, 439
 Berény Róbert 467, 506
 Berényiné Révész Mária 290
 Béres András 410
 Bergmann, Werner 631
 Bergson, Henri 610
 Berguin 44
 Béri Gyula 520
 Berkovits Ferenc 260
 Bernál, J. D. 353
 Bernát György 416, 524
 Bernáth Dezső 307
 Bernhard, Sarah 655, 659, 661
 Bernstein, Henry 505
 Bertényi Iván 621, 729
 Berzeviczy Albert 179
 Berzeviczy Gergely 392
 Berzsényi Dániel 41, 44, 49, 275, 348, 354, 396, 398, 400, 515, 569, 645, 646, 648, 710, 713
 Bessenyei György 105, 167, 192, 198, 348, 400, 461, 512
 Bessenyei György 116
 Bethlen Farkas 541
 Bethlen Gábor 53, 54, 194, 196, 325, 372, 395, 397, 406, 444, 449, 484, 542, 600, 712
 Bethlen János 358, 537—543, 547, 557
 Bethlen Kata 70, 295, 459
 Bethlen Miklós 270, 281, 294, 295, 392, 459, 509, 660, 739
 Beyle, Henry 44
 Bezerédi Amália 125
 Bezruč, Petr 287
 Bialostocki, Jan 627
 Biás István 578
 Billanovich Giuseppe 289
 Bíró Gyula 595
 Bíró Károly 740,
 Bíró Lajos 21, 26—27, 386, 387, 464, 675, 676, 680

- Bíró Mihály 76, 679
 Bíró Mózes 58
 Bissaccioni, Maiolino 741
 Bisterfield, Henrik 54
 Bisztray Gyula 100, 101, 380, 382—384
 Blaha Lujza 26
 Blandrata György 51
 Blaschka, Anton 229
 Blaskovits Sándor 684
 Blázy Lajos 218
 Blok, Alekszandr Alekszandrovics 506
 Bobrovniczky István 226
 Bobrovniczki Mihály 226
 Boccaccio, Giovanni 68, 74, 718, 722
 Bocskai István 53, 54, 186, 197, 322, 449,
 450, 457, 552, 555, 628
 Bod Péter 70, 294, 295, 410
 Bodenstadt, Fridrich Martin 492
 Bodnár György 141—159, 303, 738, 743
 Bodnár Zsigmond 694
 Bodó János; 1.: Szentmártoni Bodó János
 Bodor András 391
 Bodorfy Imre 398
 Bogáthi Fazekas Miklós 52, 724
 Bohdziewicz, Piotr 627
 Bohenszky, Gecl 479
 Bohenszky Károly 479
 Bohuň, Emo 739
 Bohus Ádám 229
 Bohus András 606
 Bóka László 17, 19, 20, 24, 27, 32, 113,
 160, 260, 406, 616, 631, 654, 710—711,
 743
 Bolgár Elek 4, 170, 740
 Bonfini, Antonio 74, 196
 Bonifacio, Giovanni 69
 Bónis Ferenc 455, 456
 Bónis György 281, 392
 Bónis Sámuel 131
 Bonnancné 102, 104
 Bonyhay 108
 Bor Kálmán 293, 626
 Borgia Lukrécia 623
 Boricánu Marika 237
 Bornemisza Anna 63, 547
 Bornemisza István 381
 Bornemisza János 238
 Bornemisza Pál 394
 Bornemisza Péter 68, 128, 200, 280, 303,
 321, 335, 393, 394, 459, 505, 514, 515,
 618, 712, 722
 Boros Gyula 696
 Boros Pál 537
 Borosnyai Lukács 295
 Borovszky Samu 548
 Borsa Gedeon 519
 Bory István 484, 485
 Borzsák István 303
 Bosch 394
 Bosco, U. 289
 Bossuet, Jacques Bénigne 104
 Bóta László 129, 130, 303
 Bóth Béla 521
 Both János 724
 Both Ödön 432
 Botzán 689
 Bourdailoue, Louis 104
 Bourdelle, Antoine 468
 Bourget, Paul 655, 656, 659, 660
 Bowring, 401
 Bőjthe Etel 133
 Bölöni Farkas Sándor 47, 288, 409
 Bölöni György 1, 4, 5, 9, 13, 23, 34, 35,
 39, 97, 160, 259, 262, 387, 388, 462, 474
 Brábek, František 362
 Braca, V. 289
 Bragyinszki 630
 Brambora, Jozef 511
 Brancusi, Constantin 468
 Braun 389
 Braunecker M. Margit 321
 Brecht, Bertold 506
 Brenner Antal 602
 Bresztovszky Ernő 675
 Brewer János 229
 Brisits Frigyes 338, 428
 Bródy Andor 702
 Bródy András 586
 Bródy Pál 588, 702
 Bródy Sándor 21, 256, 294, 391, 499, 500,
 502, 586, 656, 663, 668, 671, 676, 681,
 686, 702, 712, 732
 Broughel 394
 Brouwer 394
 Brtáň, Rudo 722, 743
 Bruni, Leonardo 68
 Bruno, Giordano 289, 334
 Brutus Mihály 394
 Bruun, Laurids 267
 Brüll Berta 386—390
 Brüll-család 261
 Bucsay Mihály 227—229
 Buczy Emil 406
 Budai Péter 541
 Budai Zsigmond 541
 Buday Dezső 623
 Bugát Pál 513
 Bulyovszky Gyula 420
 Bunyitay Vince 404
 Buonaccorsi, Vinzenzo 741
 Burns, Robert 732
 Busa Margit 287
 Bussy Rabutin 737
 Bustya Endre 295, 739
 Buzinkay Mihály 405
 Büchler Sándor 477, 478
 Büchner, Ludwig 523
 Bükky Mihályné Harsányi Gréte 509
 Byron, George 243, 292
 Caesar, Julius 581
 Calderón, Serafin Estébanez 292
 Calmet, Augustin 42
 Calprenède 46
 Camoes, Luis 630
 Campanella, Tomaso 510

- Campianus, Edmundus 324, 325
 Canerache, Vacile 739
 Canisius, Petrus 323, 324, 331
 Cankar, Iván 506
 Canova, Antonio 41, 45, 47
 Čapek, Karel 506
 Čaplovič, Ján 743
 Casa, dell P. 289
 Castelli, Enrico 741
 Cather Villa 508
 Cato, Marcus Porcius 57
 Cellini, Benvenuto 395
 Cervantes, Saavedra 408
 Cervodoneau, Paul 536, 539
 Česmički, Ivan; I.: Janus Pannonius
 Česnakova, Milena 743
 Cesti, Mark 62
 Cezanne, Paul 168, 466
 Chalupka, Ján 733
 Chaplin, Charlie 676
 Chastel, Andre 335
 Cherestiesu, Victor 392
 Cherubini, Maria Luigi 44
 Chevalier, Michel 523
 Chiari, Pietro 71
 Chuthy, Gaspar 485
 Cicero, Marcus Tullius 57, 196
 Ciesielska—Borowska, Stefania 292
 Cirill 603
 Citadin, Jean 407
 Claudel, Paul 506, 659
 Claudius 426, 427
 Clemen, Otto 66
 Clementis 743
 Cocteau, Jean 408, 506
 Coguart, Armand 742
 Cohen, François 742
 Colucci 277
 Comenius, Ján 202, 203, 405, 509, 510,
 511, 620
 Conradi, Ignatius Norbertus 279
 Constantinos Porphyrogenetos 57
 Coppée, François 666
 Corneille, Pierre 47
 Cornerus, Jakab 448
 Correggio, Raffael 44—47, 50
 Cosmerovius 688
 Coudekerque, Lambrecht 653, 655, 658, 671
 Courbet, Gustave 168
 Courcelle, P. 289
 Cratin, Joachim 295
 Croce, Benedetto 453
 Czeglédi István 457
 Czeglédy Károly 403
 Czennerné Wilhelmb Gizella 403
 Czilleher 523
 Czillei Ulrik 638
 Czine Mihály 303, 414, 416, 626, 631
 Cziráki Antal 49
 Czóbel Béla 506
 Czóbel István 663—665
 Czóbel Minka 611, 663, 664
 Czobor Erzsébet 484—486
 Czobor Mihály 485
 Czombó Mózes 58
 Czuczor Gergely 303, 432, 633—655
 Czvittinger Dávid 197
 Csajághy János 598
 Csáky 201
 Csáky Albin 663
 Csáky-család 652
 Csáky István 541, 654
 Csanádi Imre 97—100
 Csanda Sándor 718—722
 Csánky Dezső 620
 Csapláros István 632
 Csapó Dániel 75
 Csapó Etelka 44
 Csapodi Csaba 75, 131, 444, 446
 Császár Elemér 100—102, 104, 255, 536,
 546, 554
 Császár Ferenc 181—183, 418, 429, 430
 Csáth Géza 506
 Csatkai Endre 410
 Csatlós János 602
 Csató Pál 400, 401
 Csefkő Gyula 735
 Csehi Gyula 295
 Csehov, Anton Pavlovics 269, 270, 353,
 625
 Cselényi Béla 391
 Csengery Antal 125, 175, 176, 183, 502,
 585
 Csengey Gusztáv 492
 Csepreghy Ferenc 408
 Csere János; I.: Apáczai Csere János
 Cserei Mihály 579
 Cserey Farkas 42, 46
 Cserey Miklós 49
 Csergő Hugó 525, 526
 Cserhelyi Sándor 249
 Cserma Andor 466
 Csermely 596
 Csernisevskij, Nikolaj Gavrilovics 741
 Cserny György 76, 79
 Csetri Elek 392
 Csics Jenőné Almássy Anna 89
 Csikós Tóth András 98
 Csiky Gergely 125, 406
 Csillag Vera 98
 Csinszka (Boncza Berta) 259
 Cszimadia Andor 281
 Csokonai Vitéz Mihály 46, 68, 75—82,
 120, 132, 151, 348, 396, 408, 410, 411,
 429, 476, 477, 508, 617, 708, 711, 713,
 732, 733, 735, 744
 Csomasz Tóth Kálmán 723, 725,
 Csorba Géza 506, 714
 Csutak Vilmos 298, 579
 Csuzi Cseh Jakab 405, 487
 Daczó János 487
 Damjanich János 108
 Dan, Mihail 392
 Dani János 292, 295, 738, 739
 Daniel, Adam 722

- Dániel Anna 509
 Dankó Imre 409
 Dankó István 26
 Dann-család 301
 Dante Alighieri 67—69, 206, 258, 259, 506, 507
 D'Annunzio, Gabriele 506, 630
 Dapsy Gizella 132
 Darázs Miksa 478
 Darvas József 10—12, 468, 713
 Darvas Simon 36
 Darwin, Charles 490, 662, 665
 d'Aureville, Barbey 659, 661
 Dávid Ferenc 51, 52, 54, 127, 167, 731
 David, Gerald 50
 Davidson, E. 70
 Dayka Gábor 40, 44, 45, 399, 401, 733
 Dayka János; l.: Keserű Dayka János
 Deák Farkas 547
 Deák Ferenc 284, 417
 Debreceni Kalocsa János 405
 Debreceni Ször Gáspár 724
 Debreczeni István 294
 Debussy, Claude Achille 506
 Décsi Bálint 536
 Decsényi Gyula 548
 Delhányi Zsigmond 710
 Delille, Jacques 43
 Deme László 274, 276
 Demeter Tibor 139
 Demetrios Phaléreus 69
 Dénes Szilárd 617
 Dercsényi Dezső 603
 Derkovits Gyula 158
 Dersi Bias 58
 Déry Istvánné Széppataky Róza 82, 84
 Déry Tibor 156, 158
 Desalleurs 578
 Descartes, René 130, 334, 460, 606
 Dési János 724
 Dessewffy József 43, 48, 49, 401
 Dévai Bíró Mátyás 66, 67
 Dezsényi Béla 463
 Dézsi Lajos 124, 326, 455, 486
 Di Pino, G. 289
 Dickens, Charles 523
 Dienes András 105—112, 206, 222, 413, 415, 632, 710
 Dienes László 385
 Dietrich, Veit 66, 67
 Dilthey, Wilhelm 346
 Dimitrov, Georgi 3, 717
 Dimov, Georgi 293
 Dinekov, Petar 290
 Dinka Jánosné Fekete Anna 221
 Diógenes Laërtius 69
 Diósi-család 261, 469
 Diósi Ödön 260, 387
 Diószegi András 293, 303, 652—673
 Divald Alfréd 593
 Divald Kornél 508
 Dlhodudsky András 225
 Dlhodudsky György 225
 Dlhodudsky János 225
 Dobák György 225
 Dobák Györgyné Dlhodudsky Zsuzsanna 225
 Dobay János 480
 Dobes 362
 Dobokay Sándor 323—325, 327
 Dobossy László 361, 362
 Dobroljubov, Nikolaj Alekszandrovics 742
 Dobronoki György 445
 Dolansky, Julius 290, 291, 362
 Dolce, Ludovico 44, 50
 Dolci, Carlo 45, 47
 Dolmáncsi László 508
 Domanovszky Sándor 196
 Dombi Márk 575
 Domby Márton 132
 Domokos László 133
 Domonkos Sándorné 582
 Donizetti, Gaetano 478, 658
 Dosztojevszki, Fjodor Mihajlovics 269, 270, 354, 394, 502, 506, 625, 660, 671
 Dózsa György 163, 165, 362
 Döbrentey Gábor 43, 45, 49, 401, 406
 Dömök Elek 428, 429, 710
 Dömötör Tekla 62, 572, 627, 731
 Drágffy Gáspár 66
 Draskovich György 322
 Draskovich János 325, 326, 444
 Dreiser, Theodore 506
 Dsida Jenő 503, 505
 Duchai Pálné 221
 Dugonics András 46, 639
 Dumas, Alexandr 401
 Durkó Mátyás 95
 Dusch Johann Jakob 46
 Dutka Ákos 97
 Dux Adolf 708
 Dürer, Albrecht 46
 Eckhardt Sándor 129, 130, 223, 327, 393, 402, 483, 486, 617, 687, 718, 720, 722
 Egervári P. Ödön 210, 211
 Egressy Ákos 708
 Egressy Gábor 108, 293, 440, 634
 Egri Lajos 740
 Egri Viktor 408
 Ehrenburg, Ilja 468, 506
 Ehrenreich 44
 Éjszaki Károly 107
 Elek Artur 122, 144, 588, 712
 Eliot, Thomas 506
 Ember Győző 330
 Ember Pál 44
 Emich Gusztáv 480
 Emődy Dániel 708
 Enders Károly 606
 Endre magyar király, I., 73
 Endrődi Sándor 262, 611, 692—696
 Engel Károly 739
 Engels, Friedrich 343, 523, 624
 Entz Géza 392, 403, 404
 Enyedí György 1—53
 Eötvös József 116, 125, 139, 177, 180, 243,

- 295, 348, 400, 607, 616, 621, 693, 729
 Eötvös Károly 239, 240, 391, 583
 Eperjessy Kálmán 733
 Epiktétosz 326
 Erasmus 321
 Erdei Ferenc 10—13, 713, 714
 T. Erdélyi Ilona 396—398, 420
 Erdélyi János 113, 408, 420, 421, 521, 522, 524, 634
 Erdélyi József 7, 14, 140, 248, 505
 Erdélyi Pál 272
 Erdős Magda 406
 Erkel Ferenc 158, 641
 Eschenburg, Johann 68
 Espersit János 285, 286
 Esze Tamás 456, 578, 579, 597, 602
 Eszterházy Júlia 451
 Eszterházy László 688
 Eszterházy Miklós 53, 338, 340, 444—451, 462, 484, 485, 628, 687
 Eszterházy Miklósné Nyáry Krisztina 687
 Eszterházy Pál 447, 448, 450—452, 454, 555, 628
 Euripidész 47
- Fabchich József 512, 728
 Fábián Pál 274, 558
 Fabre, Jean 292
 Fabricius, Joannes Albertus 42
 Fabricius Miklós 358
 Fábry Zoltán 1, 42, 286, 287, 408
 Falk Miksa 185, 295
 Fallenbüchlné Ambrus Gizella 686
 Faludi Ferenc 71, 275, 461, 507, 728, 733
 Faludi Iván 740
 Faludy György 167
 Fanchali-Jób János; l.: Jób János
 Farczády Elek 392
 Farkas Gyula 160—162, 429, 468
 Farkas Lajos 737
 Farkas László 140
 Farkas Miklós 739
 Farkas Pál 259
 Farkas Sándor; l.: Bölöni Farkas Sándor
 Faulkner, William 506
 Fáy András 82, 125, 126, 417, 496, 497, 733
 Fáy János 44
 Fazekas László 131
 Fazekas Mihály 46, 76, 79, 80, 282, 410, 617, 713
 Fazekas Mihály 508
 Fazekas Miklós; l.: Bogáti Fazekas Miklós
 Fehér Dezső 260, 261, 389
 Fehér Dezsőné 261, 262
 Feiks Jenő 594
 Féja Géza 6, 10—12, 15, 161, 164, 165, 247, 248, 265, 470, 713
 Fejér György 178, 274
 B. Fejér Irén 520
 Fejérvári Géza 306, 309
 Fejérvári Miklós 383
 Fejtő Ferenc 6, 8, 12, 161, 162
- H. Fekete Péter 480—481
 Fekete Sándor 423, 431
 Feleki Géza 40, 133
 Felkai László 729
 Felszeghy Jolán 204
 Felvinczy György 51, 56—65, 202, 459
 Femes Beck Vilmos 90—92
 Fénelon, François 104
 Fenyéry Gyula; l.: Zádor György
 Fényes Adolf 466, 506
 Fényi András 321
 Fenyő István 303, 399—401, 405, 406, 494—495, 518
 Fenyő Miksa 89, 144
 Fenyvessyné Góhér Anna 623
 I. Ferdinánd magyar király 66
 II. Ferdinánd magyar király 446
 V. Ferdinánd magyar király 418
 I. Ferenc császár 395, 730
 Ferenc József magyar király 310, 696
 Ferenczffy Lőrinc 330—332, 338
 Ferenczffy Pál 327, 330, 331
 Ferenczi Zoltán 56, 59, 107—109, 207—209, 211—212, 214, 218, 222, 431, 484, 719
 Ferenczy Béni 506, 709, 710
 Ferenczy István 45
 Ferenczy Károly 389
 Ferenczyna Wendelin Lidia 412
 Fessler Ignác Aurél 635
 Festetich Andor 586
 Festetich György 48, 77, 398, 475, 476
 Festetich Leó 584
 Feszty Árpád 586, 587
 Feszty Árpádné Jókai Róza 586, 587, 663
 Feszty Béla 587
 Feszty Lajos 587
 Feszty Masa 586, 587
 Fiátfalvi György 459
 Fiedler, Joseph 228
 Filibera, 447
 Filický, Ján 603
 Finaly, Ansel 477
 Finciczky Mihály 488—493
 Firdauszi, Abul Kaszim 728
 Fischer Mihály 229
 Fitz Jenő 619, 620, 730
 Fitz József 227, 229
 Fitzekné Reinhardt Alice 740
 Flaubert, Gustave 264, 267
 Fleury, Claude 104
 Fodor József 96, 514, 697
 Fogarasi Béla 740
 Fogarassy Sámuel 295
 Fojtik, Juraj 300
 Forbáth Imre 1
 Forgách Ferenc 325—327
 Forgách Simon 64
 Forgách Zsigmond 325, 444
 Forray Júlia 183
 Forró György 323, 327, 445, 687
 Foscolo, Ugo 295
 Fourier, François 180, 182, 422, 523, 524
 Földes Ferenc 15

- Földes Jolán 740
 Földessy Gyula 17, 20, 27, 115, 255, 256, 259, 389, 428
 Földi János 513
 Fraknói Vilmos 281, 322, 325, 326, 383, 619
 Francastel, Pierre 458, 460
 France, Anatol 466, 468, 469, 505, 675
 Francken, Cristian 51
 Frangepán Ferenc 455
 Frankenburg Adolf 361
 Fráter György 395
 Freud, Sigmund 265
 Friedrich, Karl 460
 Frioux, Claude 742
 Frölich Bruno 89
 Fulgosius, Baptista 69
 Furini, Francesco 44
 Füger, Anton 42, 44, 45, 47, 50
 Fülep Imre 550
 Fülep Lajos 508
 Fülöp István 508
 Füst Milán 90, 568
 Fučík, Julius 287
 Futó Mihály 286
 Fwley, V. 690
- Gaál Gábor 38
 Gaál József 497, 498
 Gabin, Jean 676
 Gabon Illyés 229
 Gábor Andor 1, 3, 6, 10—13, 15, 97, 160—162, 165, 166, 168—172, 259, 391, 473, 622, 675, 679—681, 714, 715, 740
 Gad, Urban 674
 Gaffiot 72
 Gajáry Ödön 587
 Gajtkó István 338
 Gál Gusztáv 75
 Gál József 295
 Gál Kelemen 52—54, 56, 57, 59, 60
 Gál László 75
 Gál Péter 53
 Galambos Ferenc 139, 504, 509
 Gáldi László 139, 271—276, 435, 511, 513, 517
 Galeotto Marzio 279
 Galilei, Galileo 343, 344, 352
 Gálos Magda 653
 Gálos Rezső 102, 104, 515, 516
 Gara László 638
 Garamvölgyi József 303, 416, 417
 Garas Klára 447, 455, 729, 730
 Garay János 182, 303, 420, 428, 432, 433, 633—651
 Gárdonyi Géza 87—88, 391, 500, 611, 685, 713
 Gárdos Mariska 97
 Garibaldi, Giuseppe 235
 Gaspar, David 229
 Gáspár Endre 520
 Gáspár Imre 238, 240, 520
 Gáspár Pálné 528
 Gáspár Zoltán 8, 162
- Gaudy László 277
 Gavlovič, Hugolin 604, 605
 Gedő Lipót 679, 680
 Geiger Bernát 478
 Geiger Farkas 478
 Geiger Simon 478
 Gelei Katona István 54
 Gelléri Andor Endre 505
 Gellert, Christian Fürchtegott 515
 Gellért Oszkár 97, 473, 505, 712
 Gellius, Aulus 69
 Gellyén Boghner Imre 52
 Gentsi István 75—77
 Geoffroy, Saint-Hilaire 665
 George, Stefan 500
 Georgiev, Emil 293
 Geréb György 509, 620
 Geréb László 72—74, 281, 282
 Gereblyés László 6, 36, 38, 622, 623
 Gerevich László 290
 Gerézdi Rabán 72—74, 277—280, 416, 626, 628, 744
 Gergely Sámuel 547
 Gergely Sándor 1, 14—15, 38, 97, 140, 164, 165, 167, 170—171, 468, 596, 740
 Geringer, Karl 176, 184
 Gerő János 603,
 Gerő Ödön 464
 Gerskovics, A. 140
 Gesner 272
 I. Géza magyar fejedelem 73
 Ghiczy Kálmán 235
 Gibbon, Eduard 42
 Gide, Andre 258, 505, 506
 Glesswein Sándor 525
 Gilányi Gergely 487
 Gilson, É. 289
 Giono, Jean 15
 Gladkov, Fjodor 506
 Glaeser, Ernst 35—38
 Glesinger-család 477
 Glesinger Márk 478
 Glinka, Konstantin Dimitrijevic 670
 Gobécz—Wladonya-család 203
 Goda Gábor 622, 623
 Goethe, Johann Wolfgang 40, 41, 44, 47, 48, 50, 206, 259, 288, 292, 505, 508, 727, 734
 Goga Octavian, 256, 464
 Gogoly, Nyikolaj 269, 353, 488, 490, 626
 Goldenberg, Samuil 52
 Goldmark Károly 478
 Goldmark, Szimchá Rubén 478
 Goldoni, Carlo 71
 Goldzieher Ignác 287
 Golenyiscsev—Kutuzov 458
 Gombocz Zoltán 125
 Goncourt, Edmond 655, 656
 Goncsarov, Ivan Alexandrovics 625
 Gonda Károly 221
 Gordon Etel 267
 Gorkij, Maxim 263, 354, 494, 506, 607, 625, 626

- Görski, Konrad 292
 Gottsched, Johann Cristoph 41
 Gounod, Charles François 478
 Goya, Francisco Jose 47
 Gózon Sebestyén 218
 Gozsdu Elek 294, 625, 654, 656, 657, 659,
 662, 663
 Göcs Pál 52
 Gönczy Sándor 508
 Görgey Arthur 108, 110, 507
 Görög Ilona; l.: Kosztolányi Dezsőné
 Gracian, Balthasar 461
 Graniard, Henri 742
 Grasshoff, Helmuth 290
 Greguss Ágost 406
 Grezsa Ferenc 245
 Grimm testvérek 684
 Grosz Artur 223—227
 Grünbaum József 478
 Grünwald Béla 314
 Guarino, Veronensis 279
 Gubody Mária 82
 Guevara Luiz, Velez de 326
 Guido da Polenta 68
 Guidoni, Veneti 67
 Gulyás József 77, 476
 Gulyás Pál, 227, 228, 405, 721
 Guttenberg, Johannes 644
 Guttmain, Leonie 90
 Gutzkow, Karl 120
 Guzich, János 75
 Guzmics Izidor 183, 401
 Gvadányi József 131, 281, 282, 497, 498,
 633, 707
 Gyalóckay József 111
 Gyalóckay Lajos 108, 109
 Gyalui Farkas 294
 Gyarmathi Miklós 325
 Gyarmathi Sámuel 512
 Gyenis Vilmos 294, 515
 Gyetvai János 714, 740
 Gyóni Géza 132
 Gyöngyösi István 64, 191, 448, 456, 457, 462,
 535—543, 545—547, 549—556, 627
 Gyöngyösi János 46
 Gyöngyössi László 555
 Győrffy István 133
 Győrffy György 403, 620
 György István 268
 György Lajos 43, 70, 380
 György Máttyás 145
 Györi Vilmos 623
 Györy Dezső 97
 Gyulai Antal 204, 205
 Gyulai Karolina 49
 Gyulai Pál 102, 104, 116, 120, 127, 144, 183,
 184, 204, 205, 209, 211, 214, 219, 502,
 505, 623, 712
 Gyulay Lajos 238
 Gyuro János 225
 Gyuro Jánosné Dlhodulsky Margit 225
 Gyüre Lajos 249
 Haan Lajos 285, 733
 Hacks, Peter 743
 Hadrovics László 731
 Haeckel, Ernst Heinrich 665
 Hagymási Bálint 728
 Hainrich György Ulrik 228, 230
 Hajdú Pál 3
 Hajnal István 347
 Hajnal Máttyás 331, 338—341, 445, 446,
 460, 626, 687
 Hajnóczy József 48, 281, 409
 Halasi Andor 95—97
 Halász Adolf 530
 Halász Előd 291, 292, 732
 Halász Gábor 172, 502, 508, 652, 658, 660,
 743
 Haller Ferenc 110
 Haller József 108, 110, 111
 Halmy Ferenc 273
 Hamsun, Knut 506
 Hanák Péter 653
 Haraszi Árpádné 80
 Hardenberg, Friedrich Leopold; l.: Novalis
 Harmatta János 403
 Harriet, [Miss] 700
 Harsányi Gréte; l.: Bükki Mihályné
 Harsányi István 77, 476, 486
 Harsányi Kálmán 508
 Harsányi Lajos 508
 Harsányi Zsolt 317, 384, 593, 594, 681
 Hartmann Ede 655
 Hašek, Jaroslav 35, 37, 506
 Hatvany Lajos 108, 109, 111, 132, 161,
 255—259, 262, 387—390, 428, 429, 468,
 590, 592, 684, 686, 703, 710
 Hatzfeld, Helmut 453
 Haugwitz-család 301
 Hauptmann, Gerhardt 20, 505
 Hauser, Arnold 320, 334, 460
 Hauser Lipót 221
 Hauser Lipótné Rosenfeld Rebeka 221
 Havas Adolf 429
 K. Havas Géza 6, 8, 10, 160, 163
 Havas Irén 590, 592
 Hazai György 663
 Háry Gyula 740
 Haydn, Joseph 44
 Haynal Máttyás 689, 691
 Haynau, Julius 108, 649
 Heckenast Gusztáv 100, 628
 Hedri Benedek 548
 Hegedűs András 283—285, 413
 Hegedűs Gyula 508
 Hegedűs Lőránt 5, 153, 582
 Hegedűs Nándor 260—262
 Hegedűs Sándor 583, 585
 Hegyesi Mari 587
 Hegyessy Vilmos 294
 Heine, Heinrich 9, 26, 288, 292, 425, 440,
 708, 709,
 Heinrich Gusztáv 684, 719
 Heliser (Helischer) József 505
 Hellebrant Árpád 228, 229
 Helmecey Mihály 49

- Heltai Gáspár 51, 128, 129, 280, 335 459, 723
Heltai Jenő 19—21, 594, 611, 685, 705
Hemingway, Ernest, 505, 506
Hemmingius, Nicolaus 393
Henczeli János 229
Henning, Hans 631
Hentzi, Heinrich 111
Herbst, Stanislaw 627
Herczeg Ferenc 105, 164, 612
Herczegszőlősi István 600
Herczka Gusztáv 479
Herder, Johann 44
Herepei János 204, 205
Herepei Károly 401
Herfurth, F. 285
Herlitz 480
Hermányi Dienes József 294, 295, 739
Hernády Ferenc 361
Hérodotos 403, 684
Hess András 730
Hetényi Károly 585
Hethesi Pethe Márton 330
Heverdle László 731
Hevesi András 167
Hevesi, Ludwig 610
Hevesi Sándor 521, 712
Hevesy Iván 674, 683
Heydte, August 106, 109
Hidas Antal 296, 622, 715, 716, 740
Hidvégi Mikó Ferenc 52
Hirsch Dávid 478
Ho Ton-trinh 631
Hocke, Gustav René 603
Hodászi Lukács 410
Hódsághy Béla 733, 734
Hoffmann, E. T. A. 394, 502
Hoffmann, Friedrich 727
Hoffmann, Mauritz 727
Hoffmannsthal, Hugo 142
Holics Janka 118
Holl Béla 324
Holló Gyula 705
Hollós József 468
Hollós Korvin Lajos 509
Hollósy Kornélia 177
Hollósy Simon 466
Holmes, Sherlock 395
Holzhauer, H. 741
Hóman Bálint 619
Homéros 42, 43, 46, 292, 522, 569, 728
Homonnay György 325, 326, 444
Homonnay János 689
Hontér János 298
Hopp Lajos 100, 105, 130—131, 201—202, 736—739
Horányi Máttyás 295, 416, 630
Horatius Flaccus, Quintus 396, 397, 515, 569, 708
Horlay Györgyné 112, 114
Horscheczky Joachim Mór 478
Horváth István 400
Horváth Cyrill 724, 734
Horváth Endre; l.: Pázmándi Horváth Endre
Horváth Gáspár 225
Horváth György 623
Horváth István 638, 639
Horváth István Károly 728, 729
Horváth János 40, 71, 108, 191, 194, 272, 273, 280, 283, 284, 328, 387, 396, 417, 422—425, 435, 436, 438, 453, 497, 499, 504, 507, 550, 617, 647, 733
Horváth János, ifj. 403, 620
Horváth József 312
Horváth Károly 112—114, 415, 416, 521, 524, 739, 740, 744
Horváth Mária 618
Horváth Mihály 125, 237, 238, 383
Horváth Tibor 90
Hőgyész Máté 49
Hölderlin, Friedrich 440, 728
Hruz Juliska 215
Hruz Mária 217
Hruz Mihály 215
Hubay 161
Hubert, Róser 227
Hugo, Victor 179, 425, 440, 623, 728
Huizinga, Johann 346
Hunnius Miklós 359
Hunold, U. Frau 744
Hunyadi János 278, 392, 637—638, 640, 641, 643
Hunyadi László 478, 643
Hunyadi Mátyás 74, 196, 278, 283, 383, 452, 457, 546, 604, 648, 718
Husz János 344
Huszák István 246
Huszár Adolf 693
Huszár Mihály 61
R. Hutás Magdolna 617
Huxley, Aldous 395, 505
Huysmans, Joris Karl 501, 656, 659, 666
Huz 170
Hviezdoslav, Pavel 290, 408
Ibrahim pasa 543, 544
Ibsen Henrik 116, 141, 143, 146, 350, 352, 506
Ignotus Hugo 7—9, 18, 144, 161, 467, 499, 588, 611, 663, 681, 685
Ihász Lajosné; l.: Jókai Etelka
Ila Bálint 299
Ilf 506
Ilia Mihály 731, 732
Iljin 458, 460
Illés Béla 96, 473, 714—717, 740
Illés Endre 160, 655
Illés Itona 588—596, 697—706
Illés László 1—16, 95—97, 160—173, 303, 415, 518, 714—717, 740, 741
Illésházy István 223, 224, 226, 299, 404, 445, 449, 450, 483, 628
Illésházy Istvánné Pálffy Kata 223
Illyés Gyula 10, 13—15, 39, 109, 161, 164, 209, 343, 470, 505—506, 564, 607, 716

- Ilosvay János 201
 Ilosvay Selymes Péter, 386, 719
 Imre Lajos 413
 Imre, [Szent] 72
 Imre Sándor 298
 Inchino, Gabriele 331
 Ingot, Mieczyslav 292
 Incze Gábor 455
 Ipolyi Arnold 322, 325, 329, 330, 338, 444,
 445, 483, 507, 687, 688
 Isabey 47
 I. István, magyar király 72, 73, 195, 321
 Ivánka Imre 219
 Iványi Béla 131, 506, 687
 Iványi Ödön 294
 Izabella, magyar királyné 395
 Izsó Miklós 693

 Jablonkay Gábor 359
 Jacobinus János 52
 Jakab Elek 52, 53, 55, 56, 59, 61, 204, 731
 Jakab Ödön 40
 Jakó Zsigmond 51, 295, 391, 392
 Jakobeus, Jacob 603
 Jaksics Demeter 724
 Jakubovszý, Jan Zygmunt 140
 James, William 610
 Jancsó Elemér 295, 391, 392, 394, 739
 Jankovich Ferenc 514, 515
 Jankovich Miklós 578
 János Zsigmond 52
 Janus Pannonius 68, 125, 277—280, 616,
 637, 728
 Járdányi Pál 401, 402
 Jász Dezső 506
 Jászai Mari 125, 586, 587
 Jászay Magda 281
 Jaszenovitsné Tonhaiser Aranka 247
 Jászi Oszkár 18, 34, 36, 71, 388, 464, 470,
 526
 Jávorka Ádám 201
 Jean Paul 243
 Jelky András 409
 Jellasich József 107, 110
 Jenei Ferenc 128—129, 131, 280, 281, 324,
 331, 358, 405, 515, 627, 687—692, 729,
 730
 Jesenský, Janko 408
 Jessenius 603
 Jessenszki Zsuzsanna 221
 Jób István 223
 Jób János, Fanchali 223, 227, 299, 719
 Jób Jánosné Trombitás Margit 223
 Jób Mátyás 223, 224
 Jób Mátyás ifj. 223
 Jób Péter 223, 225
 Jócsik Lajos 654
 Jókai Etelka 587
 Jókai Mór 106, 119, 121, 123, 126, 131, 180,
 181, 235—240, 261, 297, 302, 306, 307,
 348, 384, 410, 500, 519, 581—587, 593,
 625, 653, 694, 695, 681, 710—713, 735
 Jókai Mórné Laborfalvi Róza 585

 Jókay Géza 582
 Jókay József 75, 76
 Jókay Józsefné 583, 585
 Jókay Károly 582—585
 Jókay Károlyné 582, 583
 Jonson, Ben 147
 Joós Ferenc 623
 Josephus Flavius 730
 Jósika Kálmán 503
 Jósika Miklós 115, 384, 428, 430, 496, 498
 Jósika Miklósné Podmaniczky Júlia 406
 Joyce, James 506
 II. József magyar király 178, 217, 729
 József Attila 2, 8, 9, 28, 124, 125, 140, 158,
 159, 168, 171—173, 265, 267, 268, 285,
 287, 343, 356, 407, 409, 416, 481, 482,
 505, 516, 518, 525—539, 562, 566, 612,
 617, 618, 622, 681, 713, 732, 743
 József Eta 525—527, 529, 532, 534
 József Farkas 94—96, 146, 296, 303, 744
 József Jolán 525—527, 529—530, 532, 533
 Jöcher 42, 68
 Jövedécsi András 59
 Juhász Géza 68, 118, 126, 133, 245—249,
 285, 286, 388, 416, 505, 517, 731—734
 Juhász István 295
 Juhász László 279
 Julow Wiktor 79, 410, 411, 588
 Jung Szun 300
 Justh-család 652
 Justh Gyula 464, 652
 Justh Zsigmond 294, 501, 502, 610, 652—673,
 732
 Jügel, Karl-Heinz 285

 Kabzan Miklós 225
 Kaczér Vilmos 140
 Kádár Endre 590
 Kádár Erzsébet 90
 Kádár István 98, 99
 Kádár Jolán; l.: Pukánszkyne
 Kaergling 44
 Kaffka Margit 89—92, 127, 388, 465, 466,
 558, 591, 712, 738
 Kahána Mózes 95, 96, 296, 715, 716, 740
 Kajdán 584
 Kakuk Zsuzsa 403
 Káldy György 323, 324, 327, 329, 341, 445,
 446
 Káldy Gyula 585
 Kalisch Simonné 133
 Kállai Ernő 508,
 Kállai Gyula 165
 Kállay Ákos 383
 Kállay Benjamin 663
 Kálmán Elza 92
 Kálmán László 732
 Kálmáncsehi Domokos 619—730
 Kálmány Lajos 98, 604
 Kalmár János 197
 Kanyaró Ferenc 51, 52, 64
 Kaposi Lajos 14
 Kaposi Márton 410, 486—488, 730, 732

- Kaposy József 68
 Kara György 300
 Kara Jenő 245
 Karacs Teréz 82—84, 86
 Karácson Imre 201
 Karácson János 688
 Karádi Pál 51
 Karády Ignác 623
 Kárász József 14
 Karbusický, Vladimír 361
 Kardos László 17, 139, 262, 481, 706
 Kardos Tibor 68, 289, 319, 453, 509, 572, 588, 719
 Karikás Frigyes 35, 37, 97, 715, 717, 740
 Karinthy Frigyes 126, 168, 391, 508, 674, 676, 679, 680, 681, 682, 712
 Kármán József 46, 104, 105, 282, 400, 606, 730
 III. Károly magyar király 579
 V. Károly német—római császár 67, 395
 Károly Árpád 325, 548
 Károly Sándor 139
 Károlyi Boldizsár 548
 Károlyi Gáspár 280, 735
 Károlyi grófnék 418, 420, 423, 430
 Károlyi István 693, 694
 Károlyi József 633
 Károlyi Mihály 34, 35, 470, 528
 Károlyi Sándor 139, 548, 578
 Kárpáti Aurél 238, 712
 Kárpáthy-Kravjánszky Mór 326
 Karr (Kádár) Erzsébet 740
 Kassai József 512, 513
 Kassai Mihály György 227
 Kassák Lajos 95, 96, 139, 141, 142, 145, 146, 166, 506, 611, 678
 Kátai Ferenc 724
 Kátai Mihály 724
 Katajev, Jevgenij Petrovics 506
 Katona Fodor; l.: Karikás Frigyes
 Katona Jenő 163, 165
 Katona József 46, 126, 348, 354, 505, 623, 635, 676, 713, 714
 Katona Lajos 476
 Katz Lipót 740
 Kaufmann Angelica 44
 Kazinczy Ferenc 40—50, 80, 124, 182, 184, 274, 288, 303, 348, 394, 396, 398, 399—401, 416, 617, 620, 634, 713, 730
 Kazinczy Gábor 131, 520, 578, 579, 733
 Kazinczy József 43
 Kazinczy Miklósné 47
 Keats, John 728
 Kecskeméthy Aurél 175, 186
 Keglevich Imre 663, 664
 VII. Kelemen pápa 395
 Kelemen Benjámín 392
 Kelemen József 511, 618, 736
 Kelemen Lajos 51, 52, 295, 391—393
 Kelemenfy (Hazucha) László 180, 182, 184
 Kellér Andor 391, 508
 Kellér Dezső 508
 Kemény Alfréd 715, 740
 Kemény Ferenc 238
 Kemény G. Gábor 139, 297, 298, 303, 626, 630, 631
 Kemény János 55, 295, 405, 535—543, 545—550, 555—557
 Kemény Jánosné 548
 Kemény László 738
 Kemény Simon 540, 547, 699
 Kemény Zsigmond 235, 275, 295, 344, 348, 354, 500, 501, 523, 607, 616, 743
 Kempelen Béla 739
 Kempis Tamás 323, 327, 448
 Kende Zsigmond 301
 Kenyeres Júlia 740
 Képes Géza 523, 743
 Kerékgyártó Elemér 271—273
 Kerékgyártó Kálmán 4, 168
 Kerényi Frigyes 428, 429, 440
 Kerényi Grácia 292, 293
 Kerényi György 401
 Keresztes István 445
 Keresztúry Dezső 124—127, 168, 416, 519, 612—615, 738
 Kéri Pál 689
 Kernstock Károly 466, 506
 Kertbeny Károly 302
 Kertész Manó 599, 735
 Kertész Mihály 676
 Kéry László 79
 Kéry Sámuel 448, 688, 689
 Keserű Bálint 732
 Keserűi Dayka János 53
 Késmárki Endre 3, 8
 Keszi Imre 506
 Kézai Simon 258
 Kézy Mózes 43
 Kincs Gyula 388
 Kincses Ferenc 733, 734
 Kindermann, J. 295
 Kipfelhauser; l.: Tóth Kálmán
 Király György 102, 104
 Király István 139, 306, 311, 314, 380—383, 395, 407, 470, 631, 743
 Kirsch, Edgar 745
 Kirschner 480
 Kis János 40, 43, 49
 Kis Sámuel; l.: Zabolai Kis Sámuel
 Kisfaludy Károly 76, 126, 287, 399, 428, 431, 496—498, 634, 638, 640, 647, 733
 Kisfaludy Sándor 104, 275, 348, 398, 400, 401, 733
 Kisfaludy Stróbl Zsigmond 709
 Kispéter András 285—286
 Kiss András 392
 Kiss Béla 220, 221
 Kiss Ferenc 743
 Kiss György 409, 410, 532
 Kiss István 578
 Kiss József 23, 58, 240, 261, 287, 288, 298, 413, 456, 488—493, 508, 663, 707—710, 734
 Kiss Károly 520
 Kiss Lajos 232

- Klaniczay Tibor 64, 131, 139, 223, 290, 298—
 299, 319—341, 404, 415, 416, 443—461,
 510, 604, 616—618, 626, 628, 718, 720,
 729, 741—743
 Klapka György 106, 110,
 Klebelsberg Kunó 62
 Klein, Stefan 590
 Kleist, Christian 394
 Klement Anna Katalin 230
 Klement János Mihály 228
 Klement Mnárto 228—230
 Klement Sámuel 229
 Klempa Károly 477
 Kliegl, József 644
 Klíma I. 248
 Klobusiczky András 455, 510
 Kmetovini János 229
 Kmetty János 506
 Kner Izidor 407
 Kniezsa István 403
 Knöpfler József 478
 Kóczyány László 58, 59, 62
 Koczkás Sándor 115, 565
 Kodály Zoltán 97, 125, 272, 401, 506, 711,
 723
 Kodolányi János 11, 13, 14, 711, 713
 Koháry István 399, 448, 456, 543, 545, 554,
 555, 628
 Kohl Tamás 70
 Kohn Dávid 479
 Kohn Sámuel 287
 Kókay György 519
 Kollár 727
 Kollár Imréné 575
 Kollár, Ján 722
 Kolmár József 418, 426
 Kolosi Török István 54, 459
 Kolozsvári Dimén Pál 59
 Kolozsváry István 445
 Koltai Ferenc 240—245
 Koltay-Kastner Jenő 62, 63, 71, 319, 330,
 393—395, 732
 Komáromi Csipkés György 238, 405
 Kombol, Mihovil 277
 Kombol, Predgovor M. 277
 Komját Aladár 145, 146, 715, 740
 Komjáthy Jenő 19—21, 304, 502, 515, 608
 Komlós Aladár 17—33, 240, 244, 269, 304,
 507, 518, 523, 524, 608, 732
 Komlovszki Tibor 75, 299, 300, 404, 483—
 486
 Komócsy József 489, 490
 Komor Ilona 510
 Konfucius 664
 Konkoly Elek 585
 Konkoly Lászlóné 583
 Kónyi János 282
 Kopcsányi Mária 446
 Kopcsányi Márton 330, 331
 Korda Sándor 679—682
 Kordé Imre 401, 732
 Kornis Gyula 4
 Koroda Pál 244, 245
 Korompay Bertalan 617
 Korvin Ottó 146
 Kós Károly 392
 Kósa János 8, 424
 Kossuth Ferenc 306, 391
 Kossuth Lajos 4, 110, 147, 148, 161, 164,
 165, 178, 194, 215, 260, 284, 288, 348,
 379, 417, 418, 436, 621, 644, 649, 651,
 717
 Kostyál István 475, 476
 Kosztolányi Dezső 5, 28, 68, 122, 124, 126,
 140, 166, 249, 262, 388, 395, 500, 610,
 674, 676, 679, 681, 682, 709, 733
 Kosztolányi Dezsőné Görög Ilona 508
 Kovachich Márton 72
 Kovács Gusztáv 312
 Kovács Győző 131, 132, 281—283, 406, 515,
 516, 621
 Kovács Imre 3, 10—12, 161, 164
 Kovács József 630
 Kovács Sándor Iván 67—69, 280, 410, 411,
 486—488, 684, 732, 733
 V. Kovács Sándor 403, 404, 509—511, 519,
 520, 619, 620, 728, 729
 Kovácsy József 218
 Kovalovszky Miklós 274, 276, 389, 617, 618
 Kozma Andor 609, 712
 Kozma Ferenc 359
 Kozma Ferenc; I.: Bárd Miklós
 Kozoca Sándor 123, 520
 Ködi Farkas János 98, 99
 Köhalmi Béla 384, 385, 519, 731
 Kőkényesi László 228
 Kölcsey Ferenc 4, 112, 141, 147, 148, 151,
 152, 154, 169, 274, 275, 287, 348, 399,
 400, 409, 422, 428, 431, 432, 437, 439, 462,
 504, 620, 621, 642, 643, 645, 713, 717
 Köpeczi Béla 303, 304, 415, 521, 524, 597—
 602
 Köpeczi Bodor S. 295
 Környei Elek 625
 Kőrösi Imre; I.: Révay József
 Kőrösi Radó István 455
 Kőrösy György 599
 Kőte Sándor 531
 Kőváry Aladár 726, 727
 Kőváry László 739
 A. Kövesi Magda 617
 Kövesházi Kalmár Elza 91
 Krammer Bálint 229
 Kraudi Ádám 229
 Kraudi János 229
 Kraus, Franz Xaver 68
 Krause, Frau Friedel 744
 Kréméry, Štefán 738, 739
 Kreitz, 601
 Kreutzinger 44
 Krejčí, Karel 291
 Kresznerics Ferenc 512
 Kristóf György 235, 237, 280, 392—394,
 692—696
 Kristóffy József 309, 310
 Kriza János 728

Krman, Daniel 605
 Krucsay István 201
 Krúdy Gyula 126, 140, 390, 500, 503, 617, 712
 Kubinyi Géza 312
 Kubinyi László 618
 Kubinyi Miklós 484
 Kudelka Milan 291
 Kukolnyik, Nestor 491
 Kukučin, Martin 408
 Kulcsár Ilse 740
 Kulcsár István 42, 200, 202, 475, 476
 Kulka György 740
 Kun Béla 97, 149, 470, 533, 714—717
 Kun Kocsárd 238
 Kuncz Aladár 712
 Kunfi Zsigmond 470
 Kunoss Endre 634
 Kunossy 207
 Kurcz Ágnes 558—571
 Kusý, Ivan 362
 Kuthy Lajos 186, 497
 Kürthy György 521

 Lábán Lea 581
 Lábán Ráchel 581
 Lackner Kristóf 331, 627
 Lackóné Kiss Ibolya 740
 Laczkó Géza 123, 167, 505
 Ladits Sándor 92
 Ladiver Illés 605
 La Fontaine, Jean de 728
 II. Lajos magyar király 236
 XVI. Lajos francia király 40, 578
 Lajos Fülöp francia király 178
 Lakatos Lajos 477
 Lakatos Vince 475, 632
 La Mare, Walter de 508
 Lamartine, Alphonse de 179, 728
 Lamormani Vilmos 446
 Lampe; i.: Ember-Pál
 Lampérth Géza 19, 710, 716, 717
 Landau Ezékiel 70
 Landauer Béla 592
 Landler Jenő 149
 Lándor Béla 2—4, 9, 10, 162, 168, 170, 171
 Lang 727
 Láng István 229
 Láng János 66—67
 Láng József 406, 577, 733, 734
 Láng Lajos 382
 Lange, Friedrich 523
 Lanner, Joseph 478
 Lányi Ervinné 96
 Lányi Sarolta 97, 715, 740
 Lao Sö 300
 Laskói Csókás Péter 727
 Lassalle, Ferdinand 20
 Lászlai János 403, 404
 I. László magyar király 72, 639
 V. László magyar király 619
 Lator László 559
 Lauka Gusztáv 182, 492, 710

 Lázár Ádám 110
 Lázár György 541
 Lázár Sámuel 203
 Lazarev, Viktor Nyikitics 458, 460
 Léda (Diósyné Brüll Adél) 23, 256, 258—262, 386—389, 468—469
 Ledmiczky 583
 Lehel Ferenc 247
 Lehmann, Ulf 290
 Leibniz, Gottfried Wilhelm 606
 Leitner Mária 740
 Lékai János 140, 714
 Lenau, Nikolaus 243, 244
 Lengyel Dénes 42
 Lengyel József 97, 109—111, 145, 146, 508, 515, 740
 Lengyel Menyhért 515
 Lengyel Zoltán 116
 Lenin, Vladimir Iljics 343, 354, 524, 532, 607
 Leopardi, Giacomo 293
 Lépes Bálint 330—332, 341
 Le Play, Frédéric 654
 Lermontov, Mihail Jurjevics 269, 625
 Lerner Károly 732
 Leska Istvánné 219
 Lessing, Gotthold Ephraim 41, 44, 47, 48, 624, 743
 Lessius, Leonardus 325, 688, 690
 Lestyán Sándor 697, 698
 Le Sueur, Eustachius 44
 Lesznai Anna 506
 Lévai József 182, 183
 Libera, Zdislaw 296
 Lichenthal Simon 478
 Lichtblau Henrik 479
 Lichtmann Anna; i.: Tóth Árpádné
 Lilien-család 621
 Linder, Max 679
 Linné, Karl 42
 I. Lipót német—római császár 63, 516, 543
 Lippay György 450, 451
 Lippert 490
 Lipszky János 125
 Liptai Imre 679
 Lisznyai Kálmán 222
 Liszt Ádám 479
 Liszt Ferenc 479, 506, 520
 Lisztes László 731
 Liszti László 448, 456
 Livius, Titus 72, 577
 Lobwasser, Ambrois 271, 487
 Locke, John 516
 Lónyay Anna 535—540, 543, 546—549
 Lónyay Zsigmond 547
 Lónyay Zsuzsa 547
 Lorántffy Zsuzsanna 405
 Lorca, Garcia 352, 355
 Lorrain, Claude 44
 Losonczy Anna 722
 Losonczy László 211
 T. Lovas Rózsa 274, 275, 617
 Lovászy Károly 681
 Lőrinczy György 589

- Lövey Klára 82
 Löwenstein Mózes 478
 Lukač, E. B. 738
 Lukács György 1, 4, 8—10, 12, 122, 154—
 157, 162, 169, 394, 470, 715, 740
 Lukács Ilona 87—88
 Lukács László 622
 Lukács Móric 523
 Luther Márton 23, 42, 66, 67, 227, 229, 290,
 446
 Macedóniai László 728—729
 Machiavelli, Nicolo 452
 Mácza János 96, 297, 715, 740
 Madách Gáspár 455, 721
 Madách Imre 4, 21, 354, 409, 494—495,
 499—501, 505, 521, 523, 524, 609, 616,
 625, 681, 739, 740
 Madács László 133
 Madácsy László 732, 733
 Madarassy László 133
 Madarász Emil 96, 472, 740
 Madarász Viktor 105
 Maday Gyula 508
 Mádl Antal 288
 Madzsar József 1
 Maeterlick, Maurice 505, 507
 Mágócsy Gáspár 444
 Magos 80
 Magyar Kázmér 133
 Magyar István 280, 324, 326, 408
 Majakovszkij, Vladimir 287, 626, 742
 Majláth 427
 Major Henrik 679
 Major Tamás 415, 521, 524
 Majse Jehuda 477
 Makai Emil 20, 608, 611
 Makai Nyirő János 392
 Makai Ödön 525, 530
 Makáry György 401
 Makay Gusztáv 124—127, 618, 619
 Makkai László 509, 510
 Makovinyi 220, 222
 Maldeghem, Van Philipp 289
 Malomfalvay Gergely 688, 691, 692
 Malonyay Dezső 664, 665
 Mályusz Elemér 327, 332
 Mamiac, Louise 742
 Mankowski, Tadeus 605
 Manlius, Johannes 394, 395
 Mann, Heinrich 607
 Mann, Thomas 142, 267, 287, 505
 Mansfeld, Johann 282
 Mansfield, Katherine 506
 Manuilszkij, Dmitrij Zaharovics 3, 717
 Márai Sándor 167
 Marconnay Tibor 508
 Marczali Henrik 191, 310, 403
 Márffy Ödön 466
 Margendorff 523
 Mária Terézia magyar királynő 193
 Máriaassy Ádám 200, 201
 Marinetti, Francesco 630
 Marino, Giambattista 451, 453
 Maritain, Jacques 346
 Márki Sándor 201, 278
 Markó Árpád 75, 131
 Márkus Emilia 587
 Marlowe, Christophe 147
 Marmontel, Jean François 46
 Marosi Péter 294
 Marsalkó 45
 Martellotti, G. 289
 Martini, Lucas 322
 Martinkó András 413, 511—514, 618—619,
 744
 Martinovics Ignác 182, 476, 516
 Martiny Károly 221, 222
 Martiny Károly, ifj. 222
 Martiny Ludovika 221
 Martiny Mihály 221
 Márton József 217, 512
 Martyemjanova, Jelena 416
 Marullus, Michael 69
 Marx, Karl 4, 20, 41, 147, 148, 343, 523,
 624, 663
 Masaccio, Tommaso 71
 Masillon, Jean-Baptista 104
 Masina, Juiletta 676
 Máté 92
 Máté István 508
 Máté Iván 508
 Máté Olga 90
 Matheika János 740
 Matirkó Bertalan 384
 Matkó István 457
 Mátray Gábor 79, 477
 Mattei, Pietro 741
 Mátyási József 46
 Mátyus István 274
 Maupassant, Guy de 592, 685, 700, 703,
 704
 Maurer, Wilhelm 45
 Mauriac, François 506
 Maurus püspök 603
 Max, Felix 282
 Mayer Benedek 477
 Mayer Frigyes János 359
 Mayer László 213
 Mazlo György 225
 Mazon, André 742
 Mécs László 697
 Medek Anna 595
 Medgyesi Pál 405, 459, 509
 Medgyessy Ferenc 506, 714
 Mednyánszky László 656, 663, 664, 670, 671
 Medriczky Milán 489
 Megyery Zsigmond 448
 Méhes Sámuel 204
 Mehring, Franz 288
 Meibom, Heinrich 727
 Meisner, Boldizsár 359
 Melicherčík, Andrej 602—606
 Melius Péter 726
 Melka Vince 204
 Meltzl Hugó 298, 394

- Melanchton, Philippus 66, 290, 393
 Menandros 403
 Mengs, A. R. 42, 44—50
 Menyhárt József 410
 Menysikov, Andrej 296
 Méray Horváth Károly 657
 Mérei Gyula 192
 Méreiné Juhász Margit 407
 Merényi 702
 Merényi 741
 Meruch Vilmos 521
 Mervalt István 229
 Mészáros István 199—200
 Mészáros Lázár 106, 110
 Meszlényi Antal 322
 Mészöly Dezső 416
 Mészöly Gedeon 511
 Methód 603
 Metternich, Klemens 177, 426, 427
 Mettly Mihály I.: Gábor Andor
 Mezei Márta 282, 283, 397, 398
 Mezősi Károly 139, 206—215, 217—222, 413
 Michaelangelo, Buonaroti-Simoni 46
 Michalková, Milena 602—606
 Micheli, Mario de 140
 Mickiewicz, Adam 479, 520
 Migray József 532
 Mihályfi Ernő 594
 Mihályfy 702
 G. Mikes István 738
 Mikes János 738
 Mikes Kelemen 100—105, 130, 200—202,
 475, 601, 660, 736, 737—739
 Mikes Lajos 588, 592—596, 697—701, 703—
 706
 Mikešy Sándor 616
 Miklós Andor 594, 699, 703
 Miklós Ferenc 105
 Miklós Pál 300, 412
 Miklós Ráfael 327
 Mikó Ferenc 52
 Mikó Imre 238, 737, 738
 I. Miksa császár 395
 Mikszáth Albert 407
 Mikszáth-család 123
 Mikszáth János 407
 Mikszáth Kálmán 121, 122, 126, 235, 240,
 297, 305—318, 380—384, 407, 416, 497,
 499, 500, 621, 655, 666, 667, 672, 712,
 732, 735, 743
 Mikszáth Kálmán, ifj. 407
 Mikszáth Kálmáné Mauks Ilona 407
 Milei György 94, 96
 Milochovský, Ján 605
 Milotai Nyilas István 53
 Milton, John 459
 Minarik, Jozef 416, 602—606, 626
 Mindszenty Miklós 224
 Mišanik, Ján 140, 223, 300, 483, 602—606,
 718, 720, 721
 Miskolczi Gáspár 735
 Misztótfalusi Kis Miklós; I.: M. Tótfalusi
 Kis Miklós
 Mitrovics Gyula 41
 Mocsáry Lajos 303, 631
 Mohácsi Jenő 523
 Mokos Gyula 285
 Molière, 76, 415, 711
 Moller, Carolus 229
 Molnár Antal 506
 Molnár Erik 12
 Molnár Ferenc 594, 675, 678
 Molnár György 732
 Molnár István 683
 Molnár János 582
 Molnár József 582
 Momigliano, A. 289
 Monoszlói András 321, 325
 Montecuccoli, Raymund 539—541, 545, 555
 Montesquieu, Charles 42, 516, 606, 607
 Montfaucon, Bernardus 42
 Monti, Vinzenso 295
 Móra Ferenc 127, 133, 712, 731—734
 Móra István 133
 Moravcsik Gyula 403
 Mordchele, Rosenthal 477
 Moreau, Gustave 610, 659
 Morghen, Raphael 46, 47
 Móricz Miklós 116—123
 Móricz Virág 116, 118, 123, 711
 Móricz Zsigmond 10, 18, 26, 95, 116—123,
 125, 141, 144, 168, 274, 267, 286, 287,
 314, 388, 391, 411, 415, 462, 465, 500,
 504, 507, 508, 529, 588, 599, 617, 631,
 668, 674, 679, 680, 682, 698, 710—714,
 734
 Móricz Zsigmondné Holics Janka 391
 Mosjoukine, Ivan 676
 Mossóczi Zakariás 321
 Moyser Benedek 477
 Mozart, Wolfgang Amadeus 44, 362, 735
 Mozsukin; I.: Mosjoukine, Ivan
 Mucsi Józsefné 733
 Mukarrovský, Jan 291
 Mun, Albert de 654
 Munkácsi Bernát 478
 Munkácsy Mihály 158, 400, 466
 Munkácsi Noémi 478
 Muslai László 203
 Musset, Alfred 728
 Müggelni Henrik 73
 Mühlbeck Károly 708
 Müller Avrom 479
 Müller Chájim 479
 Müller Jajkel 479
 Müller Joachim 741
 Müller Lipót 425
 Nacsády József 732
 Nadas Sándor 678
 Nadasdy Ferenc 446, 447, 450—452, 455,
 627
 Nadasdy Ferencné Esterházy Júlia 451
 Nádaskay Lajos 420, 430
 Nádass József 8, 97
 Nagy Dezső 71

- Nagy Elek 424
 Nagy Endre 390, 391, 532, 593, 594, 678, 679, 712
 Nagy Ferdinánd 361
 Nagy Gábor 42—44
 O. Nagy Gábor 735
 Nagy Géza 70, 295
 Nagy Ignác 293, 361, 497, 502
 Nagy Imre 508, 694
 Nagy Iván 487, 739
 Nagy János 52, 410
 Nagy Lajos 38, 167, 262—267, 343, 409, 473, 505, 506, 508, 622, 680—682
 K. Nagy Magda 96, 303, 415, 743
 Nagy Miklós 235, 238, 275, 581—587, 623
 Nagy Péter 34—39, 204, 480, 508, 612—615, 743
 Nagy Sándor 57, 359, 731
 Nagy Sándor görög uralkodó 203, 546
 Nagy Zoltán 588, 590, 591, 702
 Nagyatádi Szabó István 165
 Nagydiósi Gézáné 519
 Nagyfalvi Gergely 331, 332
 I. Napóleon, Bonaparte 40, 44
 III. Napóleon, Bonaparte 114, 642
 Náprágy Demeter 53, 326, 331
 Nathan, Jacques 127
 Necsajeva, Vera 297
 Nedeczky 587
 Négyesy László 104, 131, 191, 194, 271, 475
 Nemes György 463
 Nemeskéri Kis Margit; l.: Coudekerque-Lambrecht, Mme de
 Nemeskürty István 128, 129, 303, 393—395, 674—683
 Németh János 326
 Németh Andor 171, 482, 534
 Németh Antal 295, 521, 523
 Németh G. Béla 174—188, 498—504
 Németh Gyula 403
 Németh Ignác 490
 Németh László 14, 27, 108, 161, 162, 163, 258, 273, 280, 342—357, 396, 473, 508, 666, 670, 672, 710—711, 713
 Néthy 672
 Neubauer István; l.: Peterdi István
 Neukapojcva 629
 Neumann Károly 427
 Névtelen Ákos 162
 Newton, Isaac 516
 Neygass 44
 Nguyen Dihn Can 303
 Nichols, Anne 705
 Nielsen, Asta 675
 Nietzsche, Friedrich 20, 26, 30, 389
 Nigrini János 229
 Nil; l.: Dapsy Gizella
 Noge, Julius 300
 Nopcsa Elek 237
 Nopcsa Ferenc 236—238
 Nopcsa János 36
 Nopcsa László 236—240
 Nopcsa Miklós 236
- Novák 13
 Novalis 440
 Nuffel, Van R. 289
 Nyáray Antal 20
 Nyári Krisztina 338—340, 445, 446, 448
 Nyáry Andor 596
 Nyáry Pál 235
 Nyéki Vörös Mátyás 331—338, 340, 341, 405, 449, 457, 616, 627
 Nyekraszov, Nikolaj 269, 728
 V. Nyilassy Vilma 413
 Nyíró Lajos 416, 624, 626, 630, 742
 Nyisztor György 532
- K. Obermayer Erzsébet 728, 729
 Obernyik Károly 180, 182, 183
 Oberszem (Obersohn) József 477
 Offenbach, Jakob 478
 Oláh Gábor 18, 589, 712
 Oláh György 14, 164, 168
 Oláh Miklós 321, 322, 395
 Oltvai Ferenc 731
 Olty Antal 140
 Omasta Miklós 226
 O'Neill, Georg 505, 506
 Ónodi Péter 75
 Oravski, Jozef 300
 Orbán Balázs 392
 Orbán István 133, 233
 Orczy Béla 585
 Orczy Lőrinc 282, 665
 Orlay-Petrich Soma 111, 124, 710
 Orosz József 401
 Orosz Lajos 515
 Orosz Pál 599, 601
 Oroszhegyi Mihály 54
 Ortega y Gasset 346
 Ortutay Gyula 10, 267, 268, 519
 Ossian 728
 Ostroluczky 583
 Ostwald, Wilhelm 147
 Osvát Ernő 391, 588—592, 685, 712
 Othmar, Feyl 285
 Ottlyk György 601
 Ovidius Naso, Publius 57, 324, 515, 551, 730
 Owen, Robert 523
 Ozsvald Árpád 408
 Ósz Ádám 110
- Paál András 169
 Paczoth András 225
 Painter Antal 359
 Pais Dezső 274, 403, 511, 513, 514, 616—618
 Pákh Albert 110, 209, 427
 Pákozdy Ferenc 622
 Palaczký, Franc 177, 185
 Palágyi Lajos 500, 502
 Palágyi Menyhért 515
 Páldi István 70
 Paleologus, Jacobus 51
 Pálffy Albert 180
 Pálffy Béla 261, 262

- Pálffy Miklós 3, 25
 Pálffy Pál 447, 450
 Palladio, Andrea 41, 44, 45, 47, 50
 Pallagi Gyula 117, 118, 121
 Pallagi József 119
 Pálmai József 578, 579
 Palocsay 621
 Pálóczy Horváth Ádám 620, 621
 Palotai Irén 574, 575, 576, 577
 Palotás Fausztin 732
 Palugyai Ferenc 226
 Palugyai János 225
 Palugyai Márton 225
 Pamlényi Ervin 347, 352
 Pán Imre 139
 Pándi Pál 95, 140, 413, 417—442
 Panormita, Antonio 69
 Pap Gábor 160
 Pap Károly 711, 713, 714
 Pap Lajos 110
 Pap Rika; l.: Szarvas Gábor
 Pápai Páriz Ferenc 200, 202, 412, 726
 Pápai Páriz Imre 405
 Papini, Giovanni 506
 Papp Dániel 499
 Papp Ferenc 204
 Papp Ivánné 519
 Parajdi István 201
 Paruta Miklós 51
 Passerini, G. L. 68
 Pászthory Sándor 48
 Pásztor Árpád 674—676
 Pásztor Bertalan 260
 Pásztor Ferenc 207, 214
 Pataki Ferenc 416, 524
 l. Pataki Sámuel 739
 Pataky Dénes 406
 Pataky Kristóf 225
 Pater Sámuel 691
 Patyi Sándor 623
 Pátzai Pál 517
 Paulay Ede 125, 521
 Pauler Gyula 403, 547
 Paulini Béla 681
 Pavlov, Ivan Petrovics 265
 Pázmándi Horváth Endre 274, 634, 635
 Pázmány Péter 191, 321, 322—330, 340, 341, 404, 445, 446, 448, 449, 451—453, 460, 488, 505, 616, 626, 628, 687
 Pécsi Lukács 321, 322
 Péczeli Sándor 728
 Péczely László 271—273
 Peisch Alajos 321
 Pejachevich Katalin 654
 Pekár Gyula 663, 665—667, 673
 Pekry Lőrinc 226, 358, 578
 Pekry Lőrincné Hedri Kató 358
 Pelei Ferenc 548
 Pellico, Silvio 295
 Perczel Mór 208
 Perecsényi Nagy László 46
 Perényi Borbála 485
 Perényi István 226
 Perényi Istvánné Thurzó Zsuzsa 226
 Peschka Vilmos 140
 Pesty Frigyes 211
 Petelei István 294, 499, 500, 502, 666, 667
 Péter magyar király 73
 Péter László 133, 245—249, 285, 286, 407, 408, 732
 Peterdi Andor 681
 Péterfy Jenő 348, 409, 499, 653, 657, 658, 744
 Pethő Gergely 627
 Pethő Sándor 163
 Petki János 333, 684
 Petőfi-család 709
 Petőfi Sándor 4, 18, 19, 28, 32, 40, 105—112, 124, 125, 127, 139, 143, 144, 150—152, 158, 159, 164, 165, 178, 182, 183, 206—210, 212—215, 217—222, 262, 263, 280, 282, 284, 293, 298, 304, 348, 356, 361, 362, 388, 394, 400, 408, 409, 413, 415, 417—442, 468, 477, 481, 498, 505, 507, 517, 531, 560, 608, 632, 634, 645—651, 692—696, 707—710, 713, 715—717, 734, 742, 743
 Petőfi Sándorné; l.: Szendrey Júlia
 Petőfi Zoltán 693
 Petrák Katalin 94, 96
 Petrarca, Francesco 289, 324, 394, 728
 Petri Lajos 91, 92
 Petrichevich Horváth Lázár 417, 418, 430
 Petronio, G. 289
 Petrov 506
 Petrovics-család 220
 Petrovics István 212, 214, 215, 217, 218, 220, 221
 Petrovics Istvánné 218
 Petrovics Tamás 208
 Petrőczy István 358
 Petrőczy Istvánné Thököly Erzsébet 358
 Petrőczy Kata Szidónia 358, 459
 Peyer Károly 164
 Phaedrus 57, 734
 Pheidias 42
 Pilarik, Štefan 605
 Pilat, Johann 218
 Pilnjak, Boris 506
 Pintér Ákos 394, 395
 Pintér Jenő 124, 125, 388, 535
 Pintér József 12
 Pirandello, Luigi 506
 Pirenne, Henrik 67
 Pirnát Antal 290, 303, 391—393, 626, 731, 744
 Pisarev, Dimitri 742
 Pišut, Milan 286, 287
 Platón 397, 522
 Plautus, Titus Maccius 324
 Plehanov, Georgij Valentinovics 624
 Pletka, Václav 361, 362
 Plutarchos, 43
 Pócs 46
 Podthurney András 225
 Podthurney Tamás 225

- Poe, Edgar Allan 505
 Pogány Péter 411
 Pohrt, H. 741
 Pók Lajos 504, 509
 Polánszky-család 223
 Polenta, Guido da 67, 69
 Polignac, Melchior de 672
 Pollák Román 627
 Pólya Tibor 702
 Polykratés 684
 Pominoczky Fülöp 724
 Pompéry János 182
 Pongrác Ferenc 312
 Pongrácz József 214
 Pongrácz Károly 382
 Pomartin 113
 Ponori Thewrewk József 45, 203
 Pontano, Giovanni 69
 Pontoppidan, Henrik 506
 Popa, N. J. 739
 Pope, Alexandr 411
 Pósa Lajos 18, 21, 133, 609, 681, 733
 Pósa Péter 732
 Pósházi Tamás 405
 Possevino, Antonio 322
 Pósta Lajos 574
 Poussin Gáspár 43, 44, 46
 Powys, John 506
 Pozsonyi Erzsébet 519
 Pözlöskői Ferencné 519
 Pražák, Albert 602—606
 Pražák, R. 291
 Prém József 492
 Prepeliczay Sámuel 85, 688
 Priskos 403
 Prokopp Gyula 405
 Prónay László 43
 Proust, Marcel 506
 Prudhomme 20, 666
 Prus, Boleslav 506
 Pskovec Janó 595
 Pukánszky Kádár Jolán 75—82, 732
 Pulszky Ferenc 102
 Purcell Miklós 632
 Purjesz Lajosné 133
 Puskin, Alekszandr 269, 491, 625
 Puszta Gyula 132, 307, 407, 621
 Pyrker János 399, 401
 Pythagoras 57

 Questenberg 689

 Rába György 300, 629
 Rabelais, François 74
 Rabinovics József 532
 Racine, Jean 47, 104
 Rác Antal 133
 Ráday Gedeon 48
 Ráday Pál 580, 598, 600—602
 Radics Imre 621
 Radnóti Miklós 127, 267, 268, 407, 408, 558—571, 618
 Radó 389

 Radó Antal 388
 Radó György 520
 Radocsay Dénes 603
 Raffaello, Antonio 45, 46
 Raimond Ferdinánd 732
 Rajeczky Benjamin 603
 Rájnis József 515
 Rákóczi Borbála 599
 II. Rákóczi Ferenc 63, 64, 102, 104, 105, 127, 130, 165, 196, 197, 201, 227—229, 384, 457, 552, 555, 578—581, 597—602, 628, 736, 737
 I. Rákóczi György 53—55, 404, 540, 546, 552, 555
 II. Rákóczi György 55, 58, 65, 98, 450, 455, 510, 537, 540, 546, 549, 550
 II. Rákóczi Györgyné Báthory Zsófia 405
 Rákóczi József 104, 201
 Rákóczi Zsigmond 405, 598
 Rákosi Jenő 93, 123, 259, 492, 502, 656
 Rakovský, Martin 603
 Ramuz, Conrad 507
 Ranke, Leopold 154
 Raphael, Anton 45
 Raphael, Santi 44
 Ráth Károly 694
 Ráth Mór 406
 Ravenna, Giovanni da 69
 Ravenski, G. 293
 Ravovszky János 224
 Réber László 391
 Récsy Emil 182, 184
 Rédey Tivadar 79
 Reguly Antal 128
 Reiner 534
 Reinitz Béla 685, 686
 Rejtő Gyula 621
 Rejtő István 269, 270, 297, 298, 305, 318, 383, 384, 626
 Rékássy József 87—88
 Rembrandt, Harmensz van Rym 44
 Reményi Antal 696
 Reményi Ede 214, 693, 696
 Reményi Károly 693
 Reményi Zsigmond 8, 713
 Remete László 96
 Renan, Ernest 121
 Reni, Guido 44
 Renius György 405
 Renucci, Paul 67
 Rétei Ferenc 601
 Réti P. 280
 Révai József 1—3, 5—7, 9—12, 15, 16, 30, 141—159, 163—168, 258, 263, 274, 395, 470, 471, 717, 730, 740
 Révai Miklós 643
 Révay Ferenc 66, 225
 Révay Miklós 274
 Révay Simon 654, 670, 672
 Révész Béla 256, 389, 473
 Révész Imre 285, 508, 709
 Révész Imre, ifj. 600
 Reviczky Gyula 18, 19, 21, 22, 25, 29, 30,

- 120, 240—245, 270, 500, 501, 608, 610,
655, 656, 663, 710, 711, 713
- Reviczky Szevér 289
- Remyont, Wladislaw 479, 509
- Réz Andor 740
- Réz Pál 414, 415
- Rezenyi György 688
- Rezler József 362
- Ribiny János 197
- Riedl Frigyes 75, 77, 78, 104, 114, 191,
283—285, 406, 420, 476, 536, 545, 546
- Riedl Szende 269
- Rigó László 517, 518, 622
- Rikhes Mihály 330
- Rilke, Rainer Maria 142, 500
- Rimay János 68, 299, 319, 327, 330—333,
339, 455, 456, 483—486, 687, 689, 691,
721, 732
- Rippl-Rónay József 125, 466, 506, 714
- Rizner, Ludovit V. 227—229
- Rodin, Auguste 466, 469
- Roll Sándor 9
- Rolland, Romain 468
- Romains, Jules 505
- Rónay György 17, 321, 329, 338, 404, 416,
498—504, 608
- Ronsard, Pierre 563, 728
- Rosszianov, Oleg 296, 625
- Rotarides Mihály 190, 198
- Rothkrepf Gábor; l.: Mátray Gábor
- Rousseau, Jean 515, 516
- Royko Félix 225
- Royko József 225
- Rozenbaum, Karol 290, 291
- Rozgonyi Endre; l.: Révai József
- Rozvány György 480, 481
- Rozvány György, ifj. 480
- Rozvány Györgyné 480
- Rozvány József 480
- Rozványi Vilmos 145, 508
- Rózsa Ferenc 286
- Rózsa György 403
- Rózsavölgyi Márk 420, 477
- Rozsnyai Dávid 486—488
- Rozsnyai János 405
- Rozsnyai Kálmán 249
- Rösel, Hubert 228, 229
- Rubinyi Mózes 380, 407, 617
- Rudnai Gyula 506
- Rudnyánszky Gyula 18, 20, 21, 611
- Rudolf magyar király 186, 322, 395, 444
- Ruffinus 69
- Rumy Károly György 41, 43—45, 48, 49
- Rupert, Bumry 652
- Ruppert Miklós 577
- Rupprecht Tibor; l.: Marconnai Tibor
- Rusko Emil 286
- Rutthkay Mihail 485
- Ruzsiczky Éva 617
- Saavedra, Angel 605
- Sachs, Hans 684
- Sáfrány Györgyi 82—87
- Sagredo, Giovanni 299
- Saint-Simon, Louis 523
- Salamon 243
- Salamon magyar király 639
- Salleri, Antonio 44
- Sallay Géza 289
- Sallay Imre 146
- Salusinszky 698, 699, 702, 703
- Salusinszky Imre 595
- Sallustius Crispus 57
- Samarjay Ödön 432
- Sámbár Mátyás 448
- Sándor Anna 256
- Sándor István 410
- Sándor Kálmán 473
- Sándor László 488—493
- Sansone, M. 289
- Santangelo, G. 289
- Sápi Lajos 410
- Sappho 43
- Sargina, Ludmilla 296, 625, 629, 630
- Sarkadi Lajos 92
- Sárkány János 214, 215, 219
- Sárközy György 508, 607
- Sárossy Gyula 125, 437, 733
- Sartori, Bernat 274
- Sárvári Dániel 410
- Sárvári Jakab 410, 411
- Sárvári Pál 42, 410, 411
- Sas László 740
- Sásdi Sándor 38
- Sashegyi Oszkár 729
- Sasinek, Fraño 720
- Sass István 710
- Sassy Attila 89
- Sassy Csaba 90
- Saszet Géza 130
- Saussure, Caesar de 102, 104
- Savorgnano, Lelio 741
- Scalich Pál 727
- Schaffer, Josef 282
- Schaffer Péter 282
- Scheiber Aranka 577
- Scheiber Sándor 70, 287, 380
- Scheller 424
- Schiel, G. 285
- Schiller, Friedrich 47, 182, 243, 244, 288,
291, 302, 303, 401, 425, 684
- Schilling Oszkárné 89
- Schittenhelm Ede 161
- Schlauch Lőrinc 500, 688
- Schloss, Ludwig; l.: Lakatos Lajos
- Schmidt 534
- Schmidt Dezső 312
- Schmidt Jenő 270
- Schneider Miklós 479
- Schnitzler, Artur 264
- Schopenhauer, Arthur 118, 120, 243, 503,
655
- Schöffler, Herbert 604
- Schöntag, Alfred 591
- Schöntag Lajos 591

- Schöpflin Aladár 5, 17, 18, 89, 122, 141, 142, 144, 153, 160, 166, 266, 305, 387, 388, 394, 506, 609, 697, 712, 738
- Schöpflin Géza 738
- Schulek Tibor 128, 393
- Schwalm Pál 733, 734
- Schwarzenberg Adolf 175, 185, 523
- Scott, Walter 292
- Sdrin-család 299
- Sebestyén 705
- Sebestyén Arnold 595
- Cs. Sebestyén Károly 133
- Sebők Éva 520
- Seghers, Anna 392
- Seibner Ernőné 91
- Seneca 57, 688, 689, 691
- Séni 217
- Sennyey István 451, 601
- Sessius 332
- Sévigné, Mme de 104, 737
- Sextius Dániel 229
- Sextius Péter 229
- Shakespeare, William 143, 147, 206, 244, 263, 267, 292, 354, 504, 505, 638, 710, 711, 712, 742
- Shaw, Bernard 505
- Sienkiewicz, Henrik 506
- Sieroszewsky, Andrej 292
- Sík Sándor 328, 453
- Sike István 632
- Siklósi Norbert 416
- Silberger József 478
- Sillanpää, Frans 506
- Simai Kristóf 512
- Simler Iósias 727
- Simon István 732
- Simonides János 221
- Sinclair, Lewis 505
- Sinka István 14
- Sinkó Ervin 740
- Sipos Mária 119
- Sipos Pál 41, 47, 49, 274
- Siri, Vittorio 741
- Sirovátka, O. 361
- Slowaczki, Julius 299
- Smrek 516
- Snell 41
- Socinus, Faustus 51
- Solohov, Mihail 354, 506, 626
- Soltész Andor 71
- Soltész Zoltánné 519
- Solymos Ede 409, 410
- Solymossy Sándor 98
- Sólyom Jenő 66, 67, 358, 359
- Somalovics Pál 606
- Somló Bódog 26, 386, 387
- Somlyó György 680
- Somlyó Zoltán 518, 676, 678, 679, 681, 682
- Sommer János 51, 290
- Somogyi Béla 526
- Somogyi Sándor 391—393, 415, 632
- Somssich Pál 185, 186
- Šop, Preveo Nikola 277
- Sophoklés 47
- Sozzinus, Faustus; I.: Socinus, Faustus
- Sóter István 114, 139, 140, 292, 342—357, 406, 415, 416, 474, 479, 521, 523, 524, 626, 631, 660, 731, 743
- Spencer, Herbert 20, 665
- Spengler, Oswald 345, 346
- Spethe 271
- Spielmann Ábrahám 479
- Spielmann Miksa 479
- Spielmann Salamon 479
- Spielmann Samu, ifj. 479
- Spielmann Sándor 479
- Spolarich Lajos 133
- Sponsus, Haenrich 230
- Spinoza, Benedictus 334, 460
- Spitzer, Juraj 140
- Spriewald, Ingeborg 741
- Stankovics János 447
- Staud Géza 521, 523
- Steinbeck, John 506
- Steiner, Gerhardt 631
- Steiner Henrik 479
- Stendhal 209
- Stentzinger Ábrahám 477
- Stern Ignác 595
- Stern Mártonné 389
- Stern Sámuel 479
- Stettner György; I.: Zádor György
- Stigler István 730
- Štitnický, Ctibor 516, 517
- Stoll Béla 60, 401—403
- Stöckel Lénárd 66
- Strasser Iván 592
- Strba György 228, 233, 234
- Streibig János 359
- Strindberg, August 506
- Strittmatter, Erwin 741
- Stroff Alajos 652
- Strohmagar Péter 237
- Stunder, Johann 44
- Suchier, Walter 273
- Sue, Eugène 179, 497
- Sugár Elemér 389
- Sulzer, Josef 478
- Sulyánszky Antal 428—430
- Suppé, Francesco 478
- Surányi Sándor 140
- Sváb 587
- Svoboda, Ludwig 290, 291
- Swieten, Gottfried van 729
- Swift, Jonathan 408
- Sylvester János 199, 632, 724
- Sypher, Wylie 320
- Szabó Dávid; I.: Barczafalvi Szabó Dávid
- Szabó Dezső 124, 140, 508, 676, 678, 702
- Szabó Endre 609, 625
- Szabó Ervin 146—148, 150, 385, 409
- Szabó Ferenc 710—714
- Szabó György 303, 384, 385, 608, 799, 812
- Szabó Imre 163
- Szabó István 672

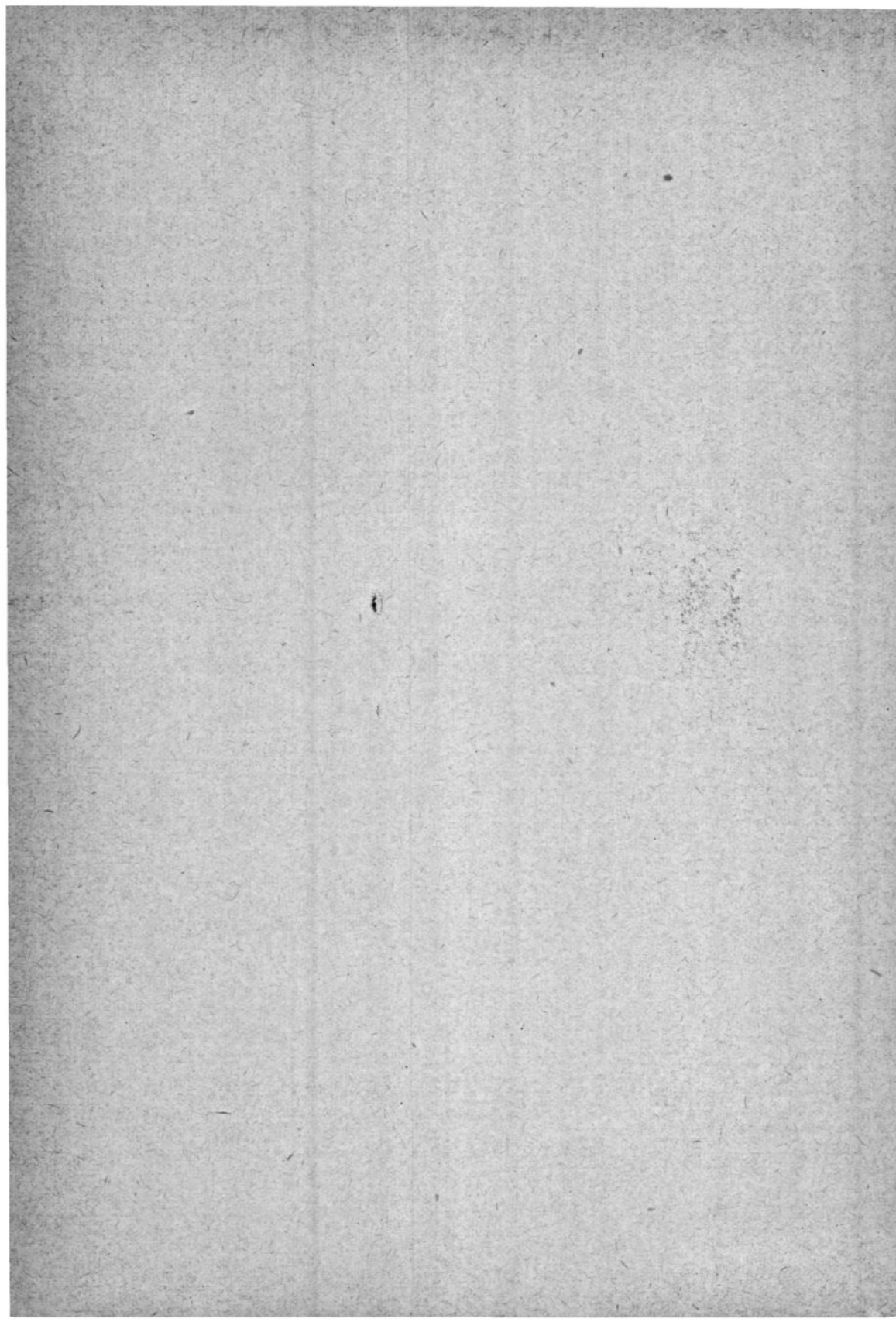
Szabó Károly 228, 358, 688 737, 738,
 Cs. Szabó László 5, 167
 Szabó Lőrinc 592, 593, 607, 712
 Szabó Mihály 312
 Szabó Pál 97, 249, 713, 733
 Szabó T. Attila 56, 391, 394, 736, 739
 Szabó Zoltán 163—164, 167—168
 Szabolcsi Bence 272, 403, 506, 723
 Szabolcsi Miklós 303, 415, 416, 525—534,
 631, 743
 Szabolcska Mihály 467, 609, 663, 673
 Szacsuvay Gábor 39
 Szádeczky Lajos 70, 358, 578
 Szalai Sándor 132
 Szalárdi János 543
 Szalatnai Rezső 413, 508
 Szalay László 125, 228, 264, 280, 348, 400—
 401, 418
 Szaltikov-Scsedrin 269
 Szamek Adolf 478
 Szamek Ignác 478
 Szammer Mihály 730
 Szana Sándor 528
 Szana Tamás 492
 Szántó (Arator) István 322, 324
 Szántó György 35, 38
 Szántó István 323
 Szántó Meir 478
 Szapáry-család 652
 Szapolyai János 165
 Szarvas Gábor 733, 734
 Szarvassy Margit 587
 Szász Gergő 695, 696
 Szász Gyula 133
 Szász Károly 83, 84, 123, 521, 696
 Szász Zoltán 610
 Szathmáry Király Ádám 104
 Szathmáry Pap Károly 392
 Szatmári Dániel 76
 Szatmári József 271
 Szatsvay Sándor 70
 Szauder József 41, 49, 71, 274—276, 289,
 290 303, 413, 521, 524
 Szávost Tamás 281
 Szeberényi Lajos 213
 Széchényi-család 652
 Széchényi Ferenc 43, 48
 Széchényi Imre 664
 Széchényi István 77, 161, 164, 165, 168,
 193, 194, 198, 344, 348, 398, 409, 637,
 639, 643, 644, 717
 Széchényi Lajos 654
 Széchényi Pál 487
 Széchy Károly 618
 Széchy Mária 547, 548
 Szécsény György 688
 Szedler Fábrián 634
 Szederkényi Anna 264
 Szegedy György 52
 Szejffullinc Lidia 506
 Székács József 733
 Székely Aladár 90
 Székely Bertalan 92, 466
 Székely Erzsébet 128
 Székely István; l.: Benczedy Székely István
 Székely József 182
 Székely Mózes 52, 322
 Székely Sándor 635, 638
 Székely Sándor; l.: Aranyosrákosi Székely
 Sándor
 Szekffü Gyula 5, 160—163, 168, 169, 189,
 191—198, 201, 256, 274, 347, 352, 458,
 547, 600, 605
 Szél Piroska 82—87
 Szemere Pál 275, 455
 Szemző Gyula 311
 D. Szemző Piroska 288, 519
 Szenczi Molnár Albert 68, 271, 273, 330,
 684
 Szende Pál 464, 470
 Szendrey Júlia 106—108, 111, 210, 295,
 709
 Szenes Lajos 36
 Szentesi Miklós 409, 620
 Szentessy Gyula 21, 611
 Szentgyörgyi József 42, 49
 Szentimrei Jenő 508
 Szent-Iványi Béla 227—235, 631, 741
 Szentiványi Dezső 331
 Szentiványi Márton 605
 Szentiványi Mihály 428
 Szentjóni Szabó László 80, 515, 516
 Szentmártoni Bodó János 53, 61, 412, 459,
 572—574
 Szentmártoni Kálmán 392
 Szentmiklóssy Alajos 401
 Szentmiklóssy Lajos 13
 Szenvey József 182, 180, 401
 Szép Ernő 259, 391, 675, 712
 Szépe György 511
 Szepessy Pál 455
 Szépfaludy Ö. Ferenc 490
 Szepsi Csombor Márton 67—69, 486, 488,
 684, 732
 Szerb Antal 17, 18, 21, 509, 520, 607
 Szeremley Barna 555
 Szergejev, Censzkij 506
 Szigeti József 100, 154, 192, 508, 606—608,
 736—739
 Szigeti József 295
 Szigligeti Ede 76, 125
 Sziklay László 285—287, 290, 303, 362,
 408, 516, 517, 604, 629, 631, 718, 733
 Sziklay Sándor 520
 Szilády Áron 82, 83, 199, 623
 Szilády Károly 623
 Szilágyi András 35, 37, 39
 Szilágyi Benjámin 202, 203
 Szilágyi Ferenc 176, 183, 185—187, 617
 Szilágyi Géza 19, 21, 610, 611
 Szilágyi István 738
 Szilágyi Loránd 331
 Szilágyi Sándor 177, 403, 483, 486, 547, 548,
 737
 Szilágyi Virgil 182, 184
 Szini Gyula 592

- Szinyavszkij, Andrej 296
 Szinnyei Ferenc 396, 623
 Szinnyei József 56, 410
 Szirmay Antal 547
 Szirtes Andor 8
 Szmydtowa, Zofija 292
 Szolga Mihály 64
 Szologub, Vladimir 488, 491, 492
 Szombathy János; l.: Révai József
 Szomoró Dezső 391, 508
 Szontágh 701, 702
 Szőke György 481, 482
 Szöllősy Benedek 605
 Szőnyi István 506
 Szőrös (Raw) Mátyás 54
 Sztárai Miklós 52
 Sztójanov, Ljudmil 293
 Sztójanov, Manju 293
 Sztrokay Kálmán 680
 B. Szucsich Mária 97, 740
 Szuper Mihályné 574, 575
 Szupper Károly 210, 211
 Szűcs Lajosné 584
 Szűcs Sára 410
 Szűcs Dezső 261
 Szűcs István 547
 Szvatkó Pál 508
- Taine, Hyppolit 284, 655, 659, 666, 668
 Takács Béla 405
 Takács Endre 30
 Takács Éva 82
 Takács József 359
 Takács Lajos 98
 Takáts Gyula 133
 Takáts Rafael 512, 513
 Takáts Sándor 687
 Tallián Ferenc 688, 691
 Tamás Aladár 6, 12, 13, 167, 168, 173
 Tamás Anna 413
 Tamás Lajos 513, 731
 Tánics Mihály 4, 182, 424, 425, 431, 468, 471, 472
 Tanner György 394
 Tapié, Victor-Lucien 416, 458, 604, 626—628,
 Tar Lőrinc; l.: Ignótus Hugó
 Taraszov-Rodionov, Alekszandr Ignatyevics
 35—37, 506
 Tarczai György; l.: Divald Kornél
 Tárkányi Béla 428, 432
 Tarnai Andor 41, 189—198, 281, 301, 519, 405, 416, 628, 726—729
 Tarnóc Márton 97—100
 Tasi Gáspár 446
 Tasnádi Kubacska András 236, 237
 Tasso, Torquato 292, 451
 Tati 676
 Téglás Tivadar 235—240
 Telegdi Miklós 321—323, 328—329, 395
 Telegdi Pap Sámuel 579
 Telekes Béla 21, 610—611
 Telekessy István 555
 Teleki Ádám 739
- Teleki Blanka 82
 Teleki-család 652
 Teleki József 277, 512—513
 Teleki László 428
 Teleki Mihály 55, 542, 547, 548, 578
 Teleki Sámuel 279
 Teleki Sándor 298
 Teleki Sándorné 508
 Teleky József 383
 Teleky Mihály 549
 Temes Áldor 14
 Terentius Afer 57
 Terestyéni Ferenc 274, 617—618
 Terray Károly 621
 Tersánszky J. Jenő 505, 678, 681, 712, 735
 Tettamanti Béla 732
 Tezla, Albert 140
 Thalés 57
 Thalheim Günther Hans 291
 Thaly Kálmán 110, 201, 383, 555, 578, 579, 598, 601, 718—720
 Thewrewk József; l.: Ponori Thewrewk József
 Thibay Ferenc 689
 Thiers, Louise 184
 Thorma János 709
 Thoroczkai Máté 51, 53, 57
 Thorwaldsen, Bertel 41
 Thököly Imre 63, 227, 399, 450, 456, 548, 550—554, 557
 Thököly István 75, 447
 Thuróczi János 72, 74, 727
 Thury Etele 66
 Thury József 719
 Thury Zoltán 21, 294, 499, 732
 Thurzó-család 603—604
 Thurzó Gábor 90
 Thurzó György 223, 226, 299, 324, 325, 444, 449, 483—486, 603, 604
 Thurzó Imre 299, 325, 444
 Tiborc Zsigmond 71, 519—520
 Tihanyi Lajos 468
 Timár Kálmán 322—323
 Tinn Mária 203
 Tinódi Sebestyén 127, 292, 280, 303, 540, 604, 724, 733
 Tinschmidt, Alexander 227—228
 Tissoni, R. 289
 Tisza István 5, 123, 161, 256, 306—307, 468, 528, 653, 680
 Tisza Kálmán 383, 502, 653, 694, 696
 Tisza Lajos 583
 Tiszay Andor 517
 Tizian, Vecelli da Cadore 46
 Toldy Ferenc 40, 41, 45, 49, 75, 100, 102, 104, 131, 189, 190, 192, 194, 198, 256, 399—411, 446, 520, 623, 647, 649, 723, 737, 738
 Tolnai Dali János 405, 459
 Tolnai Gábor 130, 200, 201, 280, 407, 445, 447, 453, 514, 558, 564, 597, 630
 Tolnai Lajos 110, 713

- Tolnai Mihály 455
 Tolnai Vilmos 735
 Tolsztoj, Alekszej, 354, 480
 Tolsztoj, Lev Nyikolajevics 147, 206, 263,
 269, 270, 344, 352, 354, 355, 506, 625,
 660, 671, 712
 Tomka Szászky János 196
 Tomkiewicz Wladyslaw 627
 Tompa József 274—276
 Tompa Mihály 608, 623
 Tompos Péterné 76
 Tonhaiser Aranka 248
 Tordai Zádor 130
 Torma Antal 478
 M. Tótfalusi Kis Miklós 56, 130, 409—410
 Tóth Aladár 506
 Tóth Árpád 126, 139, 287, 588—596, 610,
 697—706, 713
 Tóth Árpádné 595, 698, 699, 707
 Tóth Béla 240, 588
 Tóth Dezső 40, 140, 292, 303
 398—400, 413, 420, 524, 633—651, 744
 Tóth Ernő 537
 Tóth Eszter 588, 706
 Tóth István 204
 Tóth Kálmán 70, 392, 693, 733, 734
 Tóth Krisztina 576
 Tóth Lajos 536
 Tóth Lehel 588
 Tóth Pál Zoltán 733
 Tóth Szabó Pál 404
 I. Tóth Zoltán 392, 513, 589
 Tótházi Mihály 53
 Tömörkény István 408, 666, 712, 732,
 733
 Törő Györgyi 413, 515, 632, 742
 Török Aurél 110
 Török Gyula 465
 Török Irma 587
 Török István 687
 Török Jenő 677
 Török Sophie 89, 507
 Törökné Erdélyi Ilona 632
 Tóry Tiborné 583, 584
 Trauzner Lukács 52, 53
 Trefort Ágoston 385
 Trencsényi-Waldapfel Imre 551, 552
 Treugutt, Stefan 292
 Tsétsi János 202
 Tudor Mária 623
 Tuma, Karel 362
 Turczel Lajos 408
 Turgenyev, Ivan Szergejevics 243, 269—270,
 488, 489, 491, 625, 659, 660, 670, 671,
 742
 Turóczi-Trostler József 288, 292, 319, 334,
 423, 460, 606, 688, 734
 Tutsek Anna 97
 Tüköry Tivadar 169
 Ugron István 739
 Uitz Béla 296, 740
 Uitz Kornél 593
 Újházy Ede 391, 712
 Újszászy Kálmán 509, 511
 Ulbricht, Walter 292
 Undset, Sigrid 506
 Ungár Lajos 311
 Ungvári Tamás 303, 743, 816, 858
 Úr György 133
 Urban, Jan 362
 Uzoni Fosztó István 56, 60, 62
 Ürményi József 49, 184
 Vachott Sándor 342
 Váczy János 42, 43
 Vágó Aladár 530
 Vágó Márta 529
 Vahot Imre 107, 418—420, 428, 431, 477
 Vajda György Mihály 291, 302, 303, 524,
 624, 630, 631
 Vajda János 19, 20, 23, 113, 182, 348, 500,
 501, 505, 514, 516, 608, 609, 650, 710,
 713
 Vajda László 732, 733
 Vajda Péter 399, 428, 634
 Vajdakamarási Lőrinc 52
 Vajthó László 44, 280
 Vak József 477
 Valerius Maximus 684
 Váli Béla 56, 62, 211
 Váli Ferenc 582
 Váli Ferencné 582
 Váli Mari 582, 583, 587
 Valkai András 52
 Valter Zsuzsanna 633
 Vámbéry Ármin 302
 Vántus Károly 261
 Várady Antal 214, 215, 502, 709
 Várady Zsigmond 260
 Várdai Béla 621
 Varga Dénes 56, 58
 Varga Ilona 261
 Varga Imre 51—65, 412, 459, 572—574
 Varga József 139—140, 255—262, 386—
 391, 462—474, 632
 Vargha Balázs 75, 132, 395, 396, 728, 735,
 744
 Vargha Gyula 92—93, 609—610
 Vargha Kálmán 116—123, 413—415, 504—
 509, 710—714
 Vargha Zoltán 92—93
 Vargyas Lajos 97—100
 Varjas Béla 303, 520, 632, 723—725
 Varjas Ferenc 331
 Varjú Elemér 724
 Várnai István 679, 689
 Várnai Péter 79
 Várnai Zseni 97, 518, 622
 Varsányi Gyula 21
 Vas Gereben 361
 Vas István 416
 Vas Zoltán 145
 Vásárhelyi Gergely 323, 324, 327, 331, 340
 Vass József 265

- Vass László 1, 738
 Vasvári Pál 107
 Vaszary János 506
 Vay Dániel 421
 Vay József 45, 239
 Vayerné Zibolen Ágnes 89—92
 Vázsonyi Vilmos 261
 Vedres Márk 466
 Végh György 508
 Veisz György 229
 Velics Antal 322, 325
 Verancsics Antal 394
 Verdi, Giuseppe 478
 Veress Endre 322
 Veres Péter 6, 10—12, 14, 15, 97, 166, 167, 733, 735
 Veress Ferenc 204
 Veresmarti Mihály 322, 325, 327, 329, 341, 448, 688, 690
 Veresmarti Gáspár 487
 Verestói György 626
 Vergilius Maro, Publius 42, 515, 569
 Verhaeren, Émile 147, 507
 Verlaine, Paul 114, 516, 728
 Verne, Jules 523, 524
 Verseghy Ferenc 42, 174, 512, 513, 617, 730
 Vértes Marcell 679, 680
 Vértesi Arnold 139, 499
 Vértesy Jenő 79
 Vértesy Miklós 139
 Veszely Károly 724
 Vészi Endre 508
 Vészi József 308, 389, 508
 Veszprémi István 726, 727
 Vetter Antal 106, 110
 Vezér Erzsébet 115, 116, 267—268
 Vida Károly 176, 184—186
 Vidor Miklós 508
 Viglai Horváth Gáspár 223
 Vignola, Giacomo 44, 47, 50
 Viktória Alexandrine 478
 Villani, Filippo 68
 Villani, Giovanni 68
 Villányi Henrik 478
 II. Vilmos német császár 383
 Vincent, E. R. 289
 Vint Mihály 229
 Virág Benedek 32, 84, 401, 638, 733
 Visnyai Vilmos 529, 533
 Viszocsáry Ferenc 606
 Vita Zsigmond 202—203, 295, 392
 Vitéz Borbála 277
 Vitéz János 277, 278, 729
 Vitkovics Mihály 82
 Vitnyédy István 454
 Vízkelety András 288, 578—581
 Vodička, Felix 291
 Vogüé, Eugène—Melchior 659
 Voigt, Christian Gottlob 47
 Voinovich Géza 82
 Voisine, Jacques 742
 Vokurka Vilmos 531
 Volaterranus, (Raffaele Maffei) 67, 69, 394
 Voltaire, (François-Marie Arouet) 23, 41, 48, 283, 516, 712
 Vossius, Johannes Gerhardus 727
 Vozári Dezső 362
 Vörös Károly 620, 621
 Vörös Sándor; l.: Révai József
 Vörösmarty Mihály 21, 82, 112, 125, 127, 143, 166, 168, 343, 344, 399, 406, 408, 417, 420, 422, 423, 428, 430, 432, 434, 437—439, 496, 505, 515, 568, 569, 633—651, 713, 730, 739, 740
 Vu Kieou 631
 Waczulik Margit 539
 Wagner, Richard 659, 662, 665
 Waldapfel Eszter 519
 Waldapfel József 49, 273, 275, 291, 415, 494—495, 722
 Wallaszky Pál 190, 198,
 Wallenrod, Konrad 520
 Walmoden 503
 Wassermann, Jakob 394
 Wéber Antal 292, 396—398, 413, 606—608
 Weber, Karl 228
 Weisbach 320
 Weiss Ignác 478
 Weisz Anna 294, 654
 Wells, Herbert George 505
 Weltner Ignác 530, 531
 Weltner Jakab 116
 Weöres Sándor 412, 503, 607
 Werbőczy István 178
 Wertheimer Ede 424
 Wesselényi család 465
 Wesselényi Ferenc 448, 450, 535, 547, 550—553
 Wesselényi István 295, 485, 536, 547
 Wesselényi Miklós 47, 394, 409, 447, 452, 455, 541, 546, 556, 640
 Wesselényi Miklós, ifj. 49
 Wesselényi Pál 547, 548
 Whitman, Walt 147, 408
 Widmann 124
 Wiede, Anna Elisabeth 743
 Wierix 338
 Wieser István 249
 Wilde, Oscar 682
 Wilder Ödön 655
 Wilder, Thornton 506
 Wilpert, Gero von 126
 Winckelmann, Johann 41—50
 V. Windisch Éva 280, 535—557
 Windischgrätz, Alfred de 185, 649
 Winkler Ernő 478
 Winter, Eduard 228, 290, 291
 Wladonya Péter 203
 Wolf 480
 Wollman, Frank 605, 606, 627
 Wollmann, Slavomir 291
 Wolzogen, Karolin von 302
 Wundt, Wilhelm 120, 147
 Würsche 684
 Wyka, Kazimierz 292

Zabolai Kis Sámuel 41
 Záborszky Márton 224, 226
 Záborszky Mártonné Dholudsky Anna 225
 Zacharides János 229
 Zádor György 401
 Zádor István 702
 Zalay Aloys 179
 Zalka Máté 705, 740
 Zalotay Elemér 409
 Zamenhof Lajos 520
 Zani Lajos 543
 Záporocky, Antonin 362
 Zelpha Jákob 581
 Zempléni Árpád 389, 500, 611, 610, 711,
 714
 Zetkin, Clara 715
 Zichy-család 652
 Zichy Géza 84
 Zichy Mihály 406, 521, 663
 Zilahy Imre 269
 Zilahy Károly 125, 209, 269, 348, 500—502,
 609
 Zilahy testvérek 269
 Zimándi István 744
 Zingarelli, Nicola 68
 Zirzen Janka 82
 Zlinszky László 28
 Zola, Emile 655, 656, 668
 Zolnai Béla 102, 130, 202, 569, 597, 676,
 736
 Zolnai László 405
 Zolnay András 76—78
 Zoltay Lajos 44
 Zoltvány Irén 635, 668, 633
 Zólyomi Miklós 547
 Zrinyi Ilona 63, 553
 Zrinyi Miklós 21, 75, 131, 139, 164, 165,
 191, 194, 196, 275, 280, 283, 298—299,
 301, 338, 383, 405, 448, 449, 451—457,
 460, 462, 509, 510, 536, 545, 546, 549,
 551, 616—618, 626—628, 643, 687, 741
 Zrinyi Péter 455
 Zoványi Jenő 358
 Zöldhelyi Zsuzsa 269—270
 Zweig, Stefan 505
 Zsigmond Ferenc 235
 Zsigmondy Sámuel 582
 Zsindely Ferencné 582, 584, 585, 586
 Zsirmunszkij 629, 630
 Zsoldos Jenő 287, 477
 Zsolt Béla 7
 Zsukovszkij, Vaszilij Andrejevics 440

ILLÉS LÁSZLÓ

AZ „ÚJ HANG” KRITIKAI MUNKÁSSÁGA*

(Első közlemény)

Az Új Hang a párt népfrejtropolitikájának szolgálatában

Az *Új Hang* c. folyóirat 1938 januárjától 1941 júniusáig jelent meg Moszkvában. Az 1919 utáni magyar kommunista emigráció legkiemelkedőbb lapja volt. Bár munkatársai elsősorban a szovjetunióbéli emigrációból kerültek ki, mégis a lap szerkesztőbizottságának összetétele is mutatja, hogy az *Új Hang* összefogta ezekben az években úgyszólván az egész európai magyar kommunista szellemiséget. A folyóiratot elindító Barta Sándor után hamarosan Gábor Andor állt a szerkesztőbizottság élére, s a főmunkatársak között megtaláljuk Balázs Béla, Bölöni György, Fábry Zoltán, Forbáth Imre, Gergely Sándor, Lukács György, Madzsar József és Vass László nevét. A folyóirat elsősorban irodalmi lap volt, gazdag szépprózai, költői termés fóruma. Magyar szerzők művei mellett megszólalt a lap hasábjain a múlt és a korabeli jelen számtalan haladószellemű írója szinte a világ minden tájáról, s az *Új Hang* volt a szovjet szépirodalom bemutatásának is olyan gazdagságú tárháza, hogy e tekintetben méltán nevezhető a magyar—szovjet irodalmi kapcsolatok egyik legjelentősebb építőjének.¹ A lap eszmeiségét a marxista—leninista szemlélet, internacionális szemhatár, s a magyar történelem és irodalom haladó hagyományainak mély megbecsülése jellemezte. Az irodalomon túl foglalkozott a lap természetesen még sok más kérdéssel is. Szemeltartotta és éles kritikával illette a hazai és az európai reakció, a fasiszmus politikai ténykedését, s velük szemben bemutatta, ismertette a Szovjetunió hatalmas politikai, gazdasági, kulturális eredményeit. Tájékoztatót a nemzetközi munkásmozgalom helyzetéről, számtalan közgazdasági tanulmányt közölt, írásokat a magyar történelem és a munkásmozgalom történetéről. A folyóirat teljes anyagát — különösen annak történeti tanulmányait — figyelembe véve megállapítható, hogy az *Új Hang* nyilvános színhelye volt ama antifasiszta, népi demokratikus politikai irányvonal kialakulásának, amely előkészítette hazánk felszabadulás utáni fejlődése problémáinak elvi megoldását. E téren a legkiemelkedőbb munkát Révai József végezte el. Révai József elméleti munkássága ebben az időben szorosan összefüggött azzal a feladattal, amit a KMP a magyar munkásmozgalom elé állított. A Komintern történelmi nevezetességű VII. Kongresszusán (1935. júl. 25—aug. 20.) azt a feladatot tűzte a kommunista és munkáspártok elé, hogy a proletáregység megeremtésével és a paraszti és demokratikus polgári erővel népfrejtba tömörülve harcoljanak a kommunisták az előretörő fasiszmus ellen, védjék a dolgozók szabadságjogait, s a nemzeti függetlenséget. Ez az új irányvonal azt jelentette, hogy a közvetlenül a proletárdiktatúráért folytatott harc helyét átmenetileg a fasiszmus ellen a demokráciáért folytatott harc foglalja el. Ez az irányvonal, bár bizonyos nehézségek árán, de a magyar munkásmozgalomban is megvalósult. A Kominternnek a magyar pártvezetésről hozott határozata után 1936 őszén Prágában létre-

* A dolgozat „A magyar proletárirodalom kérdései” c. előkészületben levő tanulmánykötet számára készült.

¹ Az *Új Hang* létrejöttének politikai és irodalmi előzményeiről, a folyóiratnak a magyar—szovjet irodalmi kapcsolatok terén betöltött szerepéről részletesebben írtam „Az *Új Hang* és a magyar—szovjet irodalmi kapcsolatok” c. tanulmányomban.

jött az ún. új Központi Bizottság, amely kezébe vette a népfrontpolitika magyarországi megvalósításának ügyét. A bizottság mellett Révai József elméleti tanácsadóként dolgozott. Itt írta meg 1938-ban *Marxizmus és népiesség* c. művét, majd Csehszlovákia megszállása után Párizsban főleg az *Üzenet* c. népfrontos irodalmi lapban, majd az *Új Hang* hasábjain tette közzé történeti és irodalomtörténeti tanulmányait. Más teoretikusok munkássága mellett elsősorban ő határozta meg az *Új Hang* kritikai szemléletét. Az *Új Hang* publicistáinak tollát a hazai demokratikus erők segítségével vágya vezette. Az *Új Hang* tevékenysége nem egy emigrációs csoport belső ügye volt, hanem a háborúra készülődő fasiszmus fenyegető terjeszkedése idején a magyar nép legigazabb törekvéseinek hangot adó intellektuális forradalmi tűzhely. „Az *Új Hangot* mi a magyar dolgozóknak írjuk és pedig nem csak azoknak, akiket már kikergetett onnan az ellenforradalom politikai korbácsa vagy éhséges ostroma, hanem azoknak is, vagy azoknak méginkább, akik a háromszíni hátsorompókon belül szenvedik az ígát és viaskodnak ellene” — írja a lap egy közleményében.² S ha egykor valaki kételkedett is volna abban, hogy vajon a kommunista emigráció aspektusából helyesen lehetett-e megítélni a hazai politikai és szellemi erők küzdelmét, az az azóta lezajlott történelmi események példázatán győződhetett meg arról, hogy az *Új Hang* minden intő és segítő szava helyes, marxista ítélet volt. Sok szenvedést okozott a magyar népnek, hogy mindazok, akikhez szólt és el is jutott az *Új Hang* szava, nem fogadták meg azt, s így a fasiszmus támadása aránylag könnyen örölte fel a megosztott, egymás ellen hadakozó hazai demokratikus irányzatokat. „Az *Új Hang* pártkülönbség nélkül tömöríteni akarja mindamaz egészséges erőket, melyek a magyar romlást, az ország fasiszálását és vágóhídra hajszolását meg tudják akadályozni” — írja a lap második évfolyamának beköszöntőjében. A demokratikus erők népfrontba tömörítésének igénye mélyen élt a hazai baloldali politikai és szellemi élet legjobbjaiban is. A Párt segítette és támogatta a „Márciusi Front”-ot, a népi írók mozgalmát; annak progresszív korszakában; a *Gondolat* c. folyóirat hasábjain igyekezett elősegíteni a népi és a polgári demokratikus törekvések egymásratalálását. A Magyarországon illegálisan terjesztett pártlap, a *Dolgozók Lapja*, így foglalta össze első számának programadó cikkében e feladatokat: „A lap feladata a magyar nép minden dolgozó rétegét, az összes demokratikus elemeket felvilágosítani arról, hogy csakis mindezen erőknek együttes fellépésével lehet eredményesen harcolni a reakciós-fasiszta Horthy uralom ellen. Csakis mindezen erőknek együttes fellépése akadályozhatja meg azt, hogy Magyarország háborúba sodródjék, hogy külföldi erőknek, a német és olasz fasiszmusnak függvényévé váljék. A *Dolgozók Lapja* feladata megmagyarázni, hogy népfront nélkül lehetetlen a demokratikus Magyarország kiharcolása és az ország függetlenségének biztosítása.”³

Sajnos, a korabeli magyar irodalom legjobb szellemei sem voltak képesek elméletileg teljesen helyes értelmezését adni a magyar történelem és irodalom haladó hagyományainak, s annál kevésbé voltak képesek arra, hogy hangot adjanak vagy irányt mutassanak egy erőteljes demokratikus tömegmozgalomnak. József Attila életműve, a harmincas évek szocialista költőnemzedékének jelentősége ekkor még nem magasodott teljes fényre a kortársak elé. Most látszott meg, milyen katasztrofális veszteség érte 1919-ben a magyar szellemi életet, amikor az ellenforradalom felülkerekedése mesterségesen szorította ki a nemzeti közszellemből a kommunista és szocialista gondolatot. Lándor Béla elemezte egyik irodalmi tanulmányában⁴ a huszas—harmincas évek magyar szellemi életének ilyen eltorzulását. Az akadémizmussal

² *Új Hang* (a továbbiakban *ÚH.*) 1938. 8. sz. 95. l.

³ *Dolgozók Lapja*. (A Kommunista Magyarországi Pártja, a Kommunista Internacionálé szekciója) központi lapja. (Az alábbi számai jelentek meg: 1937. I. évf. 1. sz. (ápr.) — 2. sz. (jún.) — 3. sz. (júl.) — 4. sz. (szept.). — Különszám (nov.) — 1938. II. évf. 1. sz. (ápr.) — 2. sz. (jún.)

⁴ LÁNDOR BÉLA: A magyar irodalom frontjai. *ÚH.* 1940. 10. sz. 71—78. l.

kibékülő, mind „tisztább” irodalmiságot lehelő Nyugat tábora érzéketlen volt a magyar élet döntő kérdéseivel szemben; a népiesek táborát az ellentétek hamarosan szétzilálták, s a liberális polgárság irodalmi képviselői sokkal inkább félték a tömeg megmozdulásától, mintsem képesek lettek volna teljes mértékben felismerni az őket jobbról fenyegető veszedelmet. S ha ehhez hozzávesszük még, hogy a *Szocializmus*, a SZDP elméleti folyóirata folytatásokban közli ez időben Karl Kautskynak az egységfrontot elutasító tanulmányát,⁵ s hogy a katolikus *Korunk Szava* kijelenti, hogy „katolikus és baloldali szocialisták vagy kommunisták között nem lehetséges harci közösség, sem népfront, sem ideiglenes megegyezés formájában”⁶ akkor, ha vázlatosan is, érzékeltettük azt a szellemi légkört, ami Magyarországon az Új Hang indulásának idejére kialakult. A „népies” Kovács Imre érezve a magyarságot fenyegető veszedelmet, egy cikkében azt javasolja, hogy „Indulat, szenvedély és harag nélkül, okosan, becsületesen, józan ésszel beszéljük meg, hogy mi lesz velünk és mit kell tennünk? *Kössünk új vérszerződést!*” Az akkor még sok reményre jogosító Kovács Imre ilyen irracionális álmodozására írta válaszul Gábor Andor: „Fájdalmas tragédiája ez a magyarságnak. A nyilasveszedelemnek a legkisebb részletéig kidolgozott szervezeti programja van, amely . . . megvalósítható, vagyis a magyar föld népe vele leigázható; ellenben azok, akik meg akarják menteni a nyilas veszedelemtől hazánkat, tisztességes magyarok, ilyen képtelen, se füle se farka programmal hozakodnak elő . . . Kössünk új vérszerződést . . . Mindjárt fölmerülne a kérdés: Hát az urak?”⁸ A magyar intelligencia soraiban a népfront gondolattal szemben megnyilvánuló ellenérvekkel vitatkozva Késmárki Endre határozottan leszögezi, hogy a népfrontot a munkásosztálynak kell vezetnie, magához kell kapcsolnia a dolgozó parasztságot, a falu szegényeit és a kispolgári pártok antifasiszta érzelmű tömegeit is. S „az intelligenciára nagy, nagyon nagy szerep vár ebben a harcban” — teszi hozzá a tanulmányíró.⁹

Az Új Hang és a haladó hagyományok

A baloldali írók, népiesek, a polgári intellektuel rétegek megnyeréséért, a magyar szellemi népfront kiépítéséért folytatott elvi küzdelem alapja az a program volt, amelyet az Új Hang kritikusai, publicistái a magyar történelem és irodalom elemzése alapján dolgoztak ki. A jelen feladatainak megoldásáért folytatott küzdelem, anélkül, hogy az ne a nemzet haladó történelmi és irodalmi hagyományaira támaszkodott volna, nem lett volna lehetséges. Hajdú Pál még a *Sarló és Kalapács*-ban írta egy cikkében: „A Komintern VII. Kongresszusának határozatai, a Dimitrov és Manuilszkij elvtársak referátumaiban foglalt útmutatások a kapitalista országokban harcoló minden kommunista párt *kötelességül* írják elő népeik történelme forradalmi, nemzeti hagyományainak ápolását és ezeknek a forradalmi, szabadságharcos hagyományoknak a ma folyó harcokban, a dolgozóknak a kommunista pártok vezetése alatt álló nagy szabadságharcában való kihasználását.”¹⁰ Lándor Béla és Révai József tanulmányaikban az 1848/49-es magyar forradalom és szabadságharc, a századelő demokratikus küzdelmei, az 1918-as és 1919-es forradalmak mély elemzésével mutatták ki, hogy Magyarország olyan történelmi átalakulás előtt áll, amelynek magában kell foglalnia a bukott forradalmak elhanyagolt demokratikus intézkedések maradéktalan megoldását, mégpedig olyan módon, hogy a

⁵ KARL KAUTSKY: Az egységfront körül. Szocializmus. 1936. 60—65. és 107—111. l.

⁶ Korunk Szava. 1937. 716. l.

⁷ KOVÁCS IMRE: A politikai kultúra hiánya. Magyar Nemzet. 1940. jún. 29. 10. l.

⁸ Mettly Mihály [GÁBOR ANDOR]: A politikai érzékről. ÚH. 1940. 7/8. sz. 33—35. l.

⁹ KÉSMÁRKI ENDRE: Az intelligencia és a népfront. ÚH. 1938. 1. sz. 86—90. l.

¹⁰ HAJDÚ PÁL: Hazaárulók és kémeek. Sarló és Kalapács. 1936. 8. sz. 9. l.

fejlődés útja csakis egy plebejus, népi demokrácia lehet.¹¹ Ez a történelmi körülményeknek megfelelő program elhárította az útból mind a polgári demokráciára törekvő, annak jogosultságát igazolni szándékozó elméleteket, mind azokat a nézeteket, amelyek a párton belül a proletárdiktatúra közvetlen megvalósításának célul tűzésével megnehezítették szélesebb rétegek bevonását az antifasiszta plebejus, demokratikus küzdelembe. Az irodalomkritika természetesen ugyanennek a koncepciónak jegyében kereste meg a magyar haladó gondolat költői őseit, s ennek a küzdelemnek érdekében védte meg a magyar irodalom nagyjait a korabeli hazai irodalmi szemlélet téves vagy hamisító felfogásával szemben. „Petőfi és Ady hagyományainak hangsúlyozása, központi helyüknek leszögezése a magyar demokratikus gondolat fejlődésének történetében éppen ennek az egységnek, az összes őszinte és komoly demokrata erők összefogásának kérdése” írta Lukács az Új Hangban megjelent tanulmányainak összegyűjtött moszkvai kiadása előszavában.¹² Ennek az egységnek a megteremtéséért, a demokratikus feladatok vállalásának érdekében az emigráción belül is meg kellett küzdeni a helytelen nézetekkel. Balázs Béla *Polémia* c. cikkében utasítja vissza egy levélírónak ama véleményét 1939 márciusában, hogy Petőfi Nemzeti Dal-ának felidézése nem illik az emigráció jelen körülményei közé. Balázs Béla rámutat, hogy a 48/49-es harc a demokráciáért vívott nemzetközi küzdelem volt a nemzetközi abszolutizmus reakciója ellen, a mai küzdelem pedig a függetlenségért és demokráciáért folyik Hitler ellen. „Nincsen történelmi emlékünnepe a magyar dolgozóknak — írja —, amely éppen máma annyira aktuális volna, mint március 15-e, amely napon egyben robbant ki a magyar nép nemzeti önállóságáért és szociális megújulásáért küzdő mozgalom”.¹³ Révai József azóta közismertté vált Kőlcsey-tanulmányában, amellet, hogy megvédi őt a Kőrnis-féle interpretátoroktól, akik a költőt a modern rendiség gyanús eszméinek előfutárává, valami változhatatlan magyar pesszimizmus ösvényé hamisították, — rámutat Kőlcseynek azokra az eszményeire, amelyekért még mindig küzdeni kell: vagyis a magyar föld népének felszabadulásáért, a társadalmi haladásért, a népi patriotizmusért, s a faji gyűlölet ellenében a humanizmusért.¹⁴ Bolgár Elek Madách-tanulmányában¹⁵ szintén arra törekszik, hogy megmutassa Madách pesszimizmusának a 48-as forradalom bukásában gyökerező semmiképpen sem misztikus voltát, azért, hogy segítsen elhárítani az útból az „örök ellenség”-gel való küszködés nehézségeiből, sikertelenségeiből mitológiát, mély magyar sorsot konstruáló elméleteket, amelyek főleg a népiesek ideológiájában voltak otthonosak. Tulajdonképpen az Új Hangban sorjázó Ady-tanulmányoknak¹⁶ is az volt az alapvető indítékuk, hogy feloldják Ady valóságos problémáinak a jelenben már új körülmények között felvetődött megoldása körüli bizonytalanságot. Ady kereste és inkább csupán

¹¹ Lásd e vonatkozásban: Rozgonyi Endre [RÉVAI JÓZSEF]: Magyar szabadság — világszabadság. 1938. 4. sz. 3—11. l. — A pesti nép a 48-as forradalomban. ÚH. 1938. 5. sz. 5—13. l. — Tánácsis, Petőfi, Kossuth. ÚH. 1938. 6. sz. 64—68. l. — Marx és a magyar forradalom. ÚH. 1940. 1. sz. 4—19. l. — 2. sz. 37—48. l. — 3. sz. 22—36. l. — Ez utóbbi tanulmányt Révai J. még 1932-ben írta, de rendkívüli aktualitása miatt az Új Hangban is közzétette, s ebből az alkalomból írta a tanulmány előszavát. — LÁNDOR BÉLA: Széchenyi és Kossuth. ÚH. 1939. 11. sz. 25—42. l. — 12. sz. 55—70. l. — Lásd még: KERÉKGYÁRTÓ KÁLMÁN: Magyarország 1849-ben. ÚH. 1939. 3. sz. 87—91. l.

¹² LUKÁCS GYÖRGY: Írástudók felelőssége. Moszkva. 1944. Idegennyelvű Irodalmi Kiadó.

¹³ BALÁZS BÉLA: Polémia. ÚH. 1939. 3. sz. 73. l.

¹⁴ VÖRÖS SÁNDOR (RÉVAI J.): Kőlcsey helye a magyar irodalomban. ÚH. 1938. 11. sz. 42. 52. l. — 12. sz. 27—40. l.

¹⁵ BOLGÁR ELEK: Madách Imre. ÚH. 1940. 3. sz. 5164. l.

¹⁶ RÉVAI JÓZSEF: Ady két lelke. ÚH. 1940. 9. sz. 12—22. l. — 10. sz. 47—60. l. — Ady szimbolizmusa. ÚH. 1940. 11. sz. 33—44. l. — Ady forradalmi versei. ÚH. 1940. 12. sz. 57—60. l. — Ady lírájának ellentmondásai. ÚH. 1941. 1. sz. 37—49. l. — A harc Adyért. ÚH. 1941. 2. sz. 41—47. l. — 1. továbbá LUKÁCS GYÖRGY: Ady, a magyar tragédia nagy énekese. ÚH. 1939. 1. sz. 5—19. l. — BÖLÖNI GYÖRGY: Ady-számadás 1938-ban. ÚH. 1938. 2. sz. 61—64. l.

megsejtette, mint teljes bizonyossággal tudta, hogy forradalmas hite igazi valóráváltója a munkásosztály lesz. Amikor az emigráció kritikusi a népiesek eszmei ellentmondásainak gyökerét keresik, s azt a munkásosztály iránti hitetlenségükben lelik meg, nekik szól első sorban Révai Ady-tanulmányának utolsó soraiban: „Kereste azt az osztályt, mely a maga céljait követve, vállalni tudja a nagy nemzeti feladatok megoldását. És e keresése közben a munkásság felé fordult a tekintete... A választ az Ady lírájában kinlódva és kételkedve felvetett kérdésre a magyar munkásosztály fogja megadni, kemény hittel és erős bizalommal utat mutatva az egész magyar nemzetnek.” Ady életműve bonyolult problémájának a marxista kritikai irodalom történetében addig ismeretlen finom érzékenységgel, hatalmas apparátussal Révai József által elvégzett elemzése nagyon is elevenen élő téves értelmezésekkel szemben született meg, s eközben választ adott az Ady-probléma mélyén rejlő mindaddig meg nem oldott döntő kérdésekre, a feudálkapitalista Magyarország forradalmas felszámolásának elvi kérdéseire. A korabeli hazai kritika, amely a nyílt megtagadástól egész a valamiféle fajmitoszig terjedő elméletekig is elment Ady ellenében, a költő forradalmiságát mindenképpen elhomályosítani igyekezett. „Babits Mihálytól Kosztolányi Dezsőn át Schöpflin Aladárig hosszú ez az út, — írja Bölöni egy 1938-as cikkében. Egyik megtépte emberi múltját és kiszakadt a való életből, a másik régi félretoltságát tombolta ki Ady ellen, vagy mint legutóbb irodalomtörténetében Schöpflin, Ady vörös arcát saját polgári szürkeségére festette át.”¹⁷ Heves indulattal polemizál egy névtelen cikk Cs. Szabó László *Nyugati*beli cikkével, ahol Cs. Szabó azt írja, hogy „Ady magyar forradalma... nem pusztán politikai hatalomátvitel, hanem becsületügy. Véres polgárháború, erőszak nélkül is megváltoztatja Magyarországot...”¹⁸ Maga Révai József Ady tanulmányosorozata után még egyszer visszatér az Új Hangban Adyra, azzal kapcsolatban, hogy Schöpflin elismerő kritikát írt Hegedűs Lóránt: Ady és Tisza c. könyvről.¹⁹ Hegedűs könyvében Szekfű egykori elméletéhez hasonlóan²⁰ homályos lélektani magyarázattal akarja elmosni Ady és Tisza éles szembenállását. „Milyen nehéz is megoldani azt a kérdést — írja Révai —, hogy a forradalom költője miért gyűlölte a reakció legkimagaslóbb képviselőjét. Hogy Ady azért nem szerette Tiszát, mert Ady forradalmár volt — erre tilos ma rájönni Magyarországon.” A polgári irodalmárok valamennyien abban vélték felfedezni Ady és Tisza „közös” igazságát, hogy mindketten a nemzetet féltették a pusztulástól. Az emigráció marxista kritikusi azonban különbséget tudtak tenni a kétféle igazság között, s míg Tisza igazságát nemzetvesztő úri igazságnak látták, addig Ady demokratikus forradalmi szellemiségében, a munkásosztályhoz való vágyódásában találták meg azt az igazságot, amelyet a közelmúlt nagy hagyományaként használhattak fel a második világháború előtti Magyarország szellemi erőinek egységfrontba tömörítéséhez.

A Új Hang és a hazai demokratikus törekvések ellentétei

Sajnos, a valóságban ezek a törekvések idehaza nem vezettek teljes sikerre. Az egyes irányzatok, népiesek és urbánusok ellentétei nem csökkentek, hanem megmaradtak változott formában még a felszabadulás után is. A mindkét irányzat tévedései ellen folytatott

¹⁷ M. f.

¹⁸ ———: Ady a Nemzeti Kaszinó dísztagja? ÚH. 1939. 4. sz. 99—100. l. — A cikk Cs. Szabó László: Ady c. írásával polemizál, amely a *Nyugat* 1939. I. k. 74—77. l.-on jelent meg.

¹⁹ Révai József: Schöpflin és Hegedűs. ÚH. 1941. 3. sz. 66—67. l. — Schöpflin cikke Ady és Tisza címmel a *Nyugat* 1940. dec. 574—575. l.-on jelent meg. A könyvhöz (Hegedűs Lóránt: Ady és Tisza. Bp. 1940. Nyugat kiadása.) Szekfű Gyula is hozzászólt Ady és Tisza c. cikkével. L. Magyar Szemle. 1941. I. k. 226—230. l.

²⁰ Szekfű Gyula: Három Nemzedék. 2. kiad. Bp. 1922. Két magyar sors a hanyatló korban c. fejezet, 502—522. l.

ideológiai küzdelem az Új Hang publicisztikai munkásságának gerincét képezi. Az Új Hang több ízben beleavatkozott abba a vitába, ami az 1939-ben Párizsban tevékenykedő pártvezetés inspirációjára az „Üzenet”²¹ hasábjain Gereblyés László tollából megjelent szellemi egységfrontra való felhívás körül bontakozott ki.²² Gereblyés cikkére Veres Péter, Féja Géza és K. Havas Géza válaszoltak.²³ Féja mereven elutasította ezt a javaslatot. „A nemzeti szocializmustól éppoly távol állunk — írja — mint a szélsőbaloldal behozatali cikkeitől... És sohasem vállaltunk közösséget azzal a „szociális liberalizmussal”, amely... térdet hajtott a feudalizmus felé, a kapitalizmussal szemben pedig még egy kritikai megjegyzésre sem merészkedett. Nincs szükségünk, hogy ezekkel a szektákkal közös frontot csináljunk.” K. Havas maró gúnnyal válaszolt „a Párizsban élő dezertőrök harcos, sőt osztályharcos lapjának, leplezetlen ellenérzéssel utasítván el magától mind a marxizmust, mind az „új ezredév profétájának” magukat felkínáló népieseket. Veres Péter válasza szinte sűrítve tartalmazta mindazokat a téves nézeteket, amelyekért akkor is, később is mind az „Üzenet”, mind az Új Hang hasábjain annyi támadás érte. „Nem sikerült — írja az egységtörékvésekről — mintahogy nem is fog sikerülni most... A levegő meg van mérgezve és itt már a jószándék tehetetlen. Nincs más megoldás, mint amit a kormány zsidótörvénye amúgyis tervez, hogy magyar demokraták és zsidó demokraták különváljanak és mindegyik végzi a munkát a saját közössége nevében és érdekében.” A továbbiakban a cikk elutasítja Révai észrevételeit is²⁴, s a „Szép Szó” publicistájához hasonlóan nehezményezi az úgymond „távolról való tanácsadást”. Gábor Andor az Új Hangban *Üzenet az Üzenetnek* c. cikkében²⁵ hevesen megbírálja Veres nézeteit, amiért a zsidótörvénytől reméli a demokráciáért folytatott harc elősegítését; amiért teljesen megzavarta szemléletét a „népiesített” „faji” gondolat. A *Népszavában* lezajlott vitára hivatkozva kétségbe vonja Gábor, hogy Veres Pétert befogadhatja-e egyáltalában a népfront. Nem tudom — írja —, nem jogs-e az a vád, hogy helytelen volt a baloldal politikája ezzel a tehetséges, de eltévelyedett emberrel szemben. Kezdetből fogva ott voltak Veres írásaiban azok az elméletek, amiknek semmi közük a szocializmushoz, sőt a szocializmus ellenfeleinek eszmeköréből származnak.”²⁶ Az Új Hang egy másik cikke²⁷ pedig a Szép Szó körének véleményét bírálja meg, elsősorban azt a magatartást, amit K. Havas az emigrációba kényszerült írókkal szemben foglal el. „Dezertőröknek nevezi K. Havas Géza azoknak az íróknak és publicistáknak egy részét,²⁸ akik életük javát a magyar dolgozók jobb sorsa érdekében harcban — és börtönben töltötték el.

²¹ Üzenet. (A Párisi Magyar Írók havi folyóirata.) Megjelent számai: I. évf. 1939. 1. sz. (márc.) — 2. sz. (ápr.) — 3. sz. (máj.) — 4. sz. (jún.) — 5/6. sz. (júl.—aug.).

²² GEREPLYÉS LÁSZLÓ: A szellemi egysége. Üzenet. 1939. 2. sz. 33—36. l.

²³ VERES PÉTER: A „szellemi egység” kérdéseiről. Üzenet. 1939. 3. sz. 70—74. l. — FÉJA GÉZA: Számvetés. Kelet Népe. 1939. május. 323—324. l. — K. HAVAS GÉZA: Levelek egy elbujdosott barátom után. Szép Szó. 1939. 165—166. l. — E megnyilatkozásokra válaszol V. S. (RÉVAI): Otthonmaradás és dezertálás. és TAMÁS ALADÁR: A szellemi egység kérdéséhez c. cikkében. Mindkettő az Üzenet 1939. jún. sz.-ban jelent meg, majd végül a júl.—aug.-i számban szerkesztőségi cikkel zárul a vita.

²⁴ Az Üzenet 1939. 2. sz. 50—60. l.-on közli Vörös S. (RÉVAI): Marxizmus és népieség c. tanulmányának egy részletét „Az új magyar népies irodalom ideológiai problémái. (A fasiszta fertőzés veszedelme.)” címmel. E fejezet az ÚH. 1939. 6. sz.-ban szintén megjelenik.

²⁵ GÁBOR ANDOR: Üzenet az Üzenet-nek. ÚH. 1939. 7. sz. 83—88. l.

²⁶ Gábor itt a Népszava hasábjain 1939. febr.—márciusban lezajlott vitára céloz. A lap febr. 2-i számában jelent meg Kassák „Válasz két író levelére” c. cikke; majd a febr. 5-i számban VERES PÉTER: Az írók és a mozgalom viszonya c. írása. A lap febr. 23-i és márc. 2-i számában munkáslevelezők elutasították a két cikk gondolatmenetét.

²⁷ — — —: „A dezertőrök” — és a külföldre távoztak. ÚH. 1939. 7. sz. 108—109. l.

²⁸ A cikkíró itt arra céloz, hogy K. Havas a kommunista emigránusokat dezertőröknek nevezi ugyanakkor, amidőn a Szép Szó (1938. VII. k. 247—252. l.) megvédi a Kelet Népe (1938. dec. 463. l.) denunció támadásával szemben Fejtő Ferencet, aki szintén Párizsban keresett menedéket a bíróság elől.

És Magyarországon töltötték el! És mert további munkájuk Magyarországon lehetetlenné vált s mert nemcsak existenciájukat, hanem az életüket is fenyegette az üldöző erőszak, emigráltak . . . Aki arcuköpi harci társait, nem jól harcol az. Ezt vegye tudomásul a bátor és harcolni akaró K. Havas" — fejeződik be a cikk. Révai József is visszautasítja a dezertálás méltatlan vádját, s válaszában egyben pregnáns meghatározást ad a kommunista emigráció jelentőségéről. „ . . . vannak idők, amikor bizonyos haladó, forradalmi és szabadságeszmék „otthonmaradását” csak azzal lehet biztosítani, hogy ezeknek az eszméknek képviselője „elmenekül” és a szabad külföldön mondja meg azt a teljes és egész igazságot, amit otthon egy időben nem lehet kimondani . . . Mi itt kimondva a teljes igazságot, csak segíteni akarunk azoknak, akik otthon szállnak szembe a fasizmussal . . . Minden emigrációnak ebben áll az erkölcsi és politikai létjogosultsága. És ha ebből a szempontból vesszük a dolgot, akkor az otthonmaradók és az eltávozók szembeállítása — enyhén szólva — vaskos tévedés.”²⁹

Révai egyébként még idehaza is kifejtette ezt a „teljes igazságot”, vagyis konkrétan a népiesek és polgári demokraták közös küzdelmének szükségességét a fasizmus ellen. Még a *Gondolat*-ban elemezte azt a tisztátalan vitát, ami a népiesek és Zsolt Béla közt tört ki Erdélyi József antiszemita verse és a Bartha Miklós Társaság Erdélyi melletti kiállása kapcsán. „Népies demokraták is, liberálisok is azok malmára hajtják ezzel a vizet, akik a polgári liberalizmusnak is, a népies demokráciának is esküdtt ellenségei: a fasiszta diktatúra híveinek malmára . . . Nem volna-e ideje — írja Révai — ráeszmélniök arra, hogy nem egymás ellen kell hadakozni, hanem közösen a ma nevető harmadik ellen.”³⁰

Mint látható, a kommunisták erőfeszítései a fasizmustól fenyegetett magyar demokratikus szellem befolyásolására, szervezésére súlyos nehézségekbe ütköztek. A fasizmus húszesztendő kommunistaüldözése, a reformista szociáldemokrata párt erélytelen munkája megakadályozták, hogy nálunk olyan erős proletármozgalom alakuljon ki ezekben az években, amelynek ereje és ideológiai hatása magához vonzhatta volna a népiesek és polgári demokraták egymás ellen hadakozó, egymás iránt bizalmatlan rétegeit. Ezeknek az irányzatoknak bizonyos egymásratalálása majd csak később, már a háború idején alakul ki az illegális párt inspirációjára. (A Népszava 1941 karácsonyi száma, a Történelmi Emlékbizottság megalakulása 1942 márciusában, tüntetés a Petőfi szobornál 1942. március 15-én stb.) A kommunista emigráció eme nehézségek ellenére is fáradhatatlanul tovább folytatta kritikai munkásságát, elméleti útmutatását, hogy ráébressze az egymással szembenálló irányzatokat arra a veszedelemre, amely valamennyiüket, az egész magyar népet a fasizmus részéről fenyegette.

Az Új Hang és a polgári liberális értelmiség

A magyar polgári demokrácia legjellegzetesebb lapját, a *Szép Szót* ért Új Hang-bírálatok alapja az a magatartás volt, amelyet a lap publicistái egyrészt saját demokratikus felfogásuk következtetlenségével, másrészt a nagytőke és a feudalizmus irányában tanúsított kritikátlanságukkal, a paraszttömegek földigényével szemben elfoglalt közönyösségükkel és a munkásmozgalomtól, a néptömegektől való irtózásukkal tanúsítottak. Amikor a népies mozgalom még legradikálisabb szakaszában volt; mind idehaza, mind az emigrációban, határozottan melléjük álltak a kommunisták a *Szép Szó* körének vádaskodásaival szemben. Bálint György a *Gondolat*-ban fejtette ki Ignotussal szemben azt a véleményét, hogy még mindig jobb, hogy az Új Szellemtől a Márciusi Frontig balfelé fejlődtek a népiesek, mintha ottrekedtek volna. „Ezért tartom működésüket a pillanatban politikai szempontból szászor jelentékenyebbnak ama „szászor különbekénél”, akikről egyébként eddig nem tudtam, hogy mindig olyan következetes és radikális népbárátok lettek volna. Inkább . . . a baloldalt nézték le . . . és

²⁹ Vörös Sándor (RÉVAI J.): Otthonmaradás és dezertálás. Üzenet. 1939. jún. 115—116. l.

³⁰ [RÉVAI JÓZSEF]: Az Erdélyi-eset. *Gondolat*. 1937. 6. sz. 315—317. l.

dogmatikusnak, primitívnek, szektáriusnak csúfolták.” — írja Bálint.³¹ Az emigráció lapjában a legjellemzőbb ilyen kritika a *Szép Szó* szerkesztőinek 1937 őszi csehszlovákiai előadó-körútja alkalmából jelent meg. Főleg a Fejtő Ferenc előadásában elhangzottakkal³² szemben emelt kifogást az Új Hang kritikusa. „Semmiképpen sem helyeselhető az a fölényes és igaztalan hang — írja k. e. (vszínű: Késmárki Endre) —, amivel ezekben a felolvasásokban a Márciusi Front” és a Válasz fiatal íróinak demokratikus meggyőződését a „Szép Szó” szerkesztői „elintézték”. Ahelyett, hogy ennek a magyar viszonyok közt nagyon jelentős irodalmi mozgalomnak keletkezését és kifejlődését, egész eredeti sajátosságát a demokratikus harcostárs szemüvegén keresztül ismertették volna a csehszlovákiai közönséggel, Fejtők annak „frazeológiai zavarosságáról”, „következetlenségéről” beszéltek akkor — teszi hozzá a cikkíró —, amikor sajátmaguk is eléggé zavaros fogalmakkal, integer demokráciáról, klasszikus liberalizmusról, anarchista pánkriticizmusról szónokoltak.³³ Ugyanakkor a szerző elismeri, hogy Ignotusék kiállása a dunai népek demokratikus erőinek összefogása mellett bátor tett volt. Az Új Hang fő kifogása a Szép Szó demokratáinak következtelen demokratizmusát illette. A Szép Szóban cikkek sora jelent meg,³⁴ amelyekből világosan kiderült, hogy Ignotus, K. Havas, Gáspár Zoltán liberális demokrata felfogásának őse az a John Stuart Mill, aki annak idején növekvő aggodalommal látta, hogy „az ügyek állása az egész világon a kollektív középserűségnek az emberek feletti uralmára mutat”; s a fábiánusokban látták mintaképüket, akik „bírálták a marxista elméletet, és ezzel — úgymond K. Havas — megindították a dogmává merevült marxizmus tételeinek eredményeket hozó felülvizsgálását.” Ignotusék lelkesen hittek a nyugati demokráciában, még Münchent is megmagyarázták, s a fasizmus által korrigált magyar országhatárok problémáját is, mint a nyugati demokráciáknak figyelmébe ajánlható következetesebb demokratizmusra való figyelmeztetést helyeselték. Gáspár történelemfelfogását elemezve Lukács megállapítja,³⁵ hogy annak lényege a jobboldali reakció iránti elnézés, és a baloldali mozgalmakkal szembeni kérlelhetetlenség. S ha a reakció győz, akkor a magyar polgári demokraták a „sorssal” szemben a rezignált lemondás álláspontjára helyezkednek. E képtelen magatartás oka a néptömegektől való irtózáruk volt. A földosztást akaró paraszttömegek hangját nem ismerték fel a népies mozgalomban,³⁶ ezért nem is keresték az együttműködést velük, másrészt a szocialista rendszerről csak a jobboldali demagógia színvonalán tudtak beszélni, a „népi” demokráciában csupán „a népelyomó reakció útszélibb változatát” látták, mert nem hitték, hogy az biztosítani fogja „a szabadság, az egyenlő és csorbítatlan polgári jog,

³¹ BÁLINT GYÖRGY: „Baloldali mazochizmus” vagy „szekta-demokrácia?” Gondolat. 1937. 3—4. sz. 137—140. l. — Bálint Ignotusnak „Az író beleszó!” c. lap első számában megjelent „A baloldali mazochizmus” c. cikkével vitatkozik.

³² Lásd: FEJTŐ FERENC: A háború utáni magyar irodalom. (A prágai Petőfi S.-körben tartott előadás. (Megjelent a Szép Szó. 1937. [nov.] 19. sz. 289—299. l-on. — Az előadói körútról több más közlemény mellett lásd még főleg: Szép Szó. 1937. 5. k. 375—379. l. — Az 1937 októberében rendezett körúton Fejtő, Ignotus, Nádas J. és Remenyik Zsigmond vett részt. József Attila betegsége miatt nem utazott velük.

³³ k. e.: A „Szép Szó” prágai kirándulása. ÚH. 1938. 1. sz. 115. l.

³⁴ Az Új Hang által vitatott problémákkal foglalkozó cikkek: IGNOTUS PÁL: Megaláztatás és igazolás. Szép Szó. 1938. 27/28. sz. 81—86. l. — K. HAVAS GÉZA: John Stuart Mill. Szép Szó. 1938. 29/30. sz. 216—230. l. — GÁSPÁR ZOLTÁN: A fegyverek árnyékában. Szép Szó. 1939. 32/33. sz. 81—86. l. — K. HAVAS GÉZA: A fábiánus paradoxon. Szép Szó. 1939. 229—235. l. — GÁSPÁR ZOLTÁN: Húsz év története 1918—1938. Bp. 1939. Pantheon.

³⁵ LUKÁCS GYÖRGY: Modern demokrata történetírás és a modern demokráciák története. ÚH. 1940. 10. sz. 23—32. l.

³⁶ Lásd e vonatkozásban többek közt: K. HAVAS GÉZA: A magyar föld keserű problémái. Szép Szó. 1937. 18. sz. 268—271. l. — BAUER PÉTER és KÓSA JÁNOS: Az európai parasztság jövője. Szép Szó. 1938. 25. sz. 432—439. és 26. sz. 17—20. l. — K. HAVAS GÉZA: Részesföldet a népnek? Szép Szó. 1938. 31. sz. 51—54. l. — SZIRTES ANDOR: Földreform ipari kisajátítással. Szép Szó. 1939. 145—151. l. — K. HAVAS GÉZA: Kamásnis demagógia. Szép Szó. 1939. 152—157. l.

s a személyiség tiszteletét." (Ignotus)³⁷ Ilyen ideológiai zavarosság mellett természetesen nagymértékben hatástalan maradt az a bátor, szellemes publicisztika is, amit a jobboldali reakcióval szemben vívtak. Az Új Hang hasábjain Lukács elemezte a Szép Szó válságbakerülését,³⁸ s megállapította, hogy a polgári demokraták válaszütra jutottak, ahol el kell döntenünk : „Mit gyűlölnék jobban : a munkástömegeket elnyomó reakciót, mely a polgári demokráciát is gúzsba köti, vagy pedig a szocialista társadalmi rendet, melynek perspektívája a munkásosztály minden megmozdulásában benne rejlik?” Lukács nem a szocialista forradalom igenlését várta tőlük, csupán „az önmagát komolyan vevő polgári demokratizmust.” Lukács lehetőséget látott arra, hogy e demokraták következetes demokratizmus esetén beilleszkedhessenek a magyar progresszív ideológiai életbe. Ezt a lehetőséget a népfrontkorszak nyújtotta. „...a spanyol és kínai szabadságharcok, a francia népfrontért vívott küzdelmek fontos tanulsága, hogy épp a munkásosztály legforradalmibb rétege, ha a körülmények megkövetelik, hajlandó és képes lemondani saját céljai rögtöni megvalósításáról... De ebből soha és sehol sem következhetik örökös, egyszersmindenkorra való lemondás” — teszi hozzá figyelmeztetően és Heine példájára hívja fel a Szép Szó-körének figyelmét, aki elég erős volt ahhoz, hogy jövőendő kétségei ellenére teljes szívvel forduljon szembe a korabeli reakcióval.

Az Új Hang a népies mozgalom történetéről

A liberális demokratákkal folytatott vitáknál hasonlíthatatlan intenzívebb kritikában részesítették az emigráció írói a magyar népieseket. Ennek az volt a magyarázata, hogy e mozgalmat szinte valamennyien a két világháború közötti legjelentősebb szellemi áramlatnak fogták fel. A népiesek bizonyos fokig való túlértékelése összefüggésben volt azzal a ténnyel, hogy a demokratikus átalakulás programjában törekvéseiknek döntő jelentőségük volt. A Márciusi Front kezdeti időszakában ezért támogatta őket a párt. A *Sarló és Kalapács*ban 1937-ben Poll Sándor elvtárs, a pártnak a Komintern mellé delegált képviselője, a népfrontpolitika magyarországi megindítója méltatta munkásságukat,³⁹ *Bölni* az *Új Hang*ban Ady örökösének tekinti őket,⁴⁰ Lándor Béla azt írja róluk, hogy „harcuk a világprogresszió küzdelmének igen értékes alkotóelemévé vált”⁴¹ s később, amikor már az *Új Hang* is a front felbomlásáról kénytelen írni, idehaza Kállai Gyula így tekint vissza a népiesek küzdelmeire : „A Márciusi Front az általános európai népfrontmozgalom sajátos magyar megnyilatkozási formája volt. Kimondott és közvetlen célja az akkor erősen növekvő jobboldali diktatúra megakadályozása volt, távolabbi célkitűzései pedig a magyar sorskérdésekkel függtek össze: a földreform és a szabadságjogok kivívásának kérdéseivel. Olyan célkitűzések voltak ezek, amelyeknek kiharcolása érdekében szívesen szövetkeztek egymással a legkülönbözőbb pártállású és gondolkodású emberek.”⁴² Ismeretes, hogy József Attila fenntartásai ellenére is szívesen dolgozott volna együtt a népfrontban a szocialisták programját követő népiesekkel.⁴³

Révai József alapvető tanulmányát, az 1938-ban Prágában írt és Magyarországra kéziratban becsempészett „Marxizmus és népiesség”-et 1939-ben több folytatásban közzétette az

³⁷ IGNOTUS PÁL : Megaláztatás és igazolás. Szép Szó. 1938. 27/28. sz. 81—86. l.

³⁸ LUKÁCS GYÖRGY : Harc vagy kapituláció. ÚH. 1940. 2. sz. 16—33. l.

³⁹ POLL SÁNDOR : A fasizmus elleni harc Magyarországon. Sarló és Kalapács. 1937. 14—16. sz. 236—237. l.

⁴⁰ BÖLÖNI GYÖRGY : Ady-számadás 1938-ban. ÚH. 1938. 2. sz. 61—64. l.

⁴¹ LÁNDOR BÉLA : Magyarország felfedezése. ÚH. 1938. 1. sz. 57—69. l.

⁴² KÁLLAI GYULA : Őszinte szavak egy mozgalomról. Népszava. 1941. ápr. 13. 27. l.

⁴³ JÓZSEF ATTILA : Van-e szociológiai indokoltsága az új népies iránynak? Magyar Nap. (Morawska-Ostrawa Priboz) 1937. júl. 26. Innen átvette s közölte a Szép Szó 1937. 5. köt. 172—173. l.

Új Hangban.⁴⁴ Az új közzététel azért volt indokolt, mert ez az év a népiesek válságának jegyében telt el. A tanulmányban tárgyalt előremutató tendenciák éltek még a mozgalomban, de különösen aktuálisak váltak a bírálókat azon részei, ahol Révai a munkásosztályhoz való viszonyról, a szocializmus „népi” felfogásának, a fasiszta fertőzésnek fokozott veszélyéről beszélt. Révai tanulmányának végkicsengése még reménykedő volt, azonban ugyanebben az időben már megjelentek a lapban olyan cikkek is, amelyek fokozott szkepszissel kísérték a mind kifejezettebben felismerhető népies eszmei zavarokat. Lándor Béla *Magyarságtudomány és valódi tudomány* c. cikkében⁴⁵ és Lukács *Írástudók felelőssége* c. tanulmányában⁴⁶ egyként Illyés Gyula *Magyarok* c. tanulmánygyűjteményével vitakoztak. Elsősorban pesszimista történelemszemléletét kifogásolták. Idehaza Fėja „magyar életszemlélet”-té magasztotta ezt a nézetet,⁴⁷ Ortutay azonban úgy találta, hogy „a kép, ami a Magyarok-ból előtűnik, megbénít, megdermeszt, oly kérlelhetetlen és leverő.”⁴⁸ Lukács emelett kifogásolta a faji szemléletnek tett engedményeket; főleg pedig a városi munkássággal szemben tanúsított egykedvű hitetlenséget. Révai 1940 májusában megjelent *A népiesek széthullása* c. cikkében már azt állapította meg, hogy az 1938-ban megmutatott veszedelmek valósággá váltak a népi mozgalomban.⁴⁹ A provinciális gondolkodás, a nacionalista fertőzés, és a munkásosztálytól való távolmaradás megakadályozta őket abban, hogy a demokrácia és a fasiszmus világméretűben kibontakozó küzdelmében megtalálják az érdekeiknek valóban megfelelő tábort; s így teljesen illuzórikussá válik Móríciz igyekezete, hogy politikamentes egységbe terelje az immár számtalan irányzatra szakadt népi tábort. Révai ekkor már élesen elhatárolta Fėját Darvastól és Erdeitől, akikben továbbra is bízott, s hitte, hogy az általuk képviselt irányzattól „lehet még tényező Magyarországon”. A *Kelet Népe* 1940-es évfolyamát kritizálva Lukács hasonló eredményre jut *Prológ vagy epilóg* c. tanulmányában.⁵⁰

Az Új Hang utolsóelőtti számában megjelent Gábor Andor-cikk⁵¹ pedig az 1941 tavaszán a népiesek közt kitört általános vitát regisztrálva jut arra a megállapításra, hogy immár végleges a Márciusi Front széthullása, a hozzáfűzött remények nem váltak be. Ez a vita idehaza két hullámban gyűrűzött tova. Egyrészt Illyés Veres Péterről szóló kritikája⁵² indította el, amelyben Illyés élesen megbírálta a *Mit ér az ember, ha magyar-t* a benne megnyívanuló „nemzetvezéreknek” szóló tanítások miatt; másrészt Kovács Imrének a *Magyar Élet*-beli írása,⁵³ amelyben ő keserű szavakkal parentálta el az egykori reményteljes mozgalmat. „Európa nagy átalakulások előtt áll — írta Kovács — és most néhány éven belül eljött volna a mi időnk. Ha ebbe a perspektívába állítjuk a népi írók árulását, akkor a bűneikre nincs megbocsátás.” Veres, mint ismeretes, válaszcikkében⁵⁴ Illyés személyes féltékenykedésének minősítette a támadást, nem ismerte fel az abban rejlő elviséget. Míg K. Havas Géza kárörvendő szavakkal szólott hozzá a vitához,⁵⁵ Fėja igyekezett megteremteni a békés kompromisszumot,⁵⁶ ami Illyés

⁴⁴ RÉVAI J.: A magyar népiesekről. ÚH. 1939. 4. sz. 53—63. 1. — A magyar népiesek viszonya a proletárszocializmushoz. ÚH. 1939. 5. sz. 31—44. 1. — A magyar népiesek viszonya a fasiszmuhoz. ÚH. 1939. 6. sz. 16—25. 1. — Demokrácia és szocializmus a népiesek két irányzatában. ÚH. 1939. 7. sz. 18—27. 1. — Pillantás a jövőbe. ÚH. 1939. 8. sz. 42—51. 1.

⁴⁵ LÁNDOR BÉLA: Magyarságtudomány és valódi tudomány. ÚH. 1939. 10. sz. 52—65. 1.

⁴⁶ LUKÁCS GYÖRGY: Írástudók felelőssége. ÚH. 1939. 5. sz. 5—18. 1.

⁴⁷ FÉJA GÉZA: Illyés Gyula: Magyarok. Kelet Népe. 1939. 130. 1.

⁴⁸ ORTUTAY GYULA: Magyarok. Nyugat. 1939. I. k. 1—7. 1.

⁴⁹ RÉVAI JÓZSEF: A „népiesek” széthullása. ÚH. 1940. 5/6. sz. 5—8. 1.

⁵⁰ LUKÁCS GYÖRGY: Prológ vagy epilóg. ÚH. 1941. 2. sz. 13—30. 1.

⁵¹ GÁBOR ANDOR: A „Márciusi Front” széthullása. ÚH. 1941. 5. sz. 40—45. 1.

⁵² ILLYÉS GYULA: Veres Péter útja. Nyugat. 1941. I. k. 93—96. 1.

⁵³ KOVÁCS IMRE: Parasztok, írók, programmok. Magyar Élet. 1941. 3. sz. 4—7. 1.

⁵⁴ VERES PÉTER válasza Illyés Gyulának. Magyar Út. 1941. márc. 6.

⁵⁵ K. HAVAS GÉZA: Veres Péter tragédiája, vagy Illyés Gyula komédiája? Népszava. 1941. márc. 1. 4. 1.

⁵⁶ FÉJA GÉZA: Illyés Gyula és Veres Péter vitája. Magyar Út. 1941. márc. 13.

és Veres együttes közleményével látszólag meg is történt a Szabad Szó hasábjain.⁵⁷ A vita másik vonalán Kodolányi azzal igyekezett menteni a széthulló mozgalomból, ami menthető, hogy megkülönböztette a falukutató és az író népieseket.⁵⁸ E szembeállításban rejtett szemrehányás nyilvánult meg azokkal a népiesekkel, a baloldaliakkal szemben, akik politikai mozgalmat akartak; s igazolást nyújtott a cikkíró azoknak, akik megmaradtak a „szellem” útjain. E véleményhez csatlakozott aztán Veres Péter is,⁵⁹ s mindkét vitára pontot tenni szándékozó Féja-tanulmány⁶⁰ is ebben a szellemben vázolta fel a népies mozgalom történetét, sejtítve, hogy bukásának okai a politikai tevékenységet szorgalmazókban keresendők. E vitában nemcsak a tévutas politikai elképzelések körül hadakoztak a különböző nézetek, hanem a népies mozgalom egyik alapvető problémájáról van szó, arról, nevezetesen, hogy konkrét határozott kiállást tanúsítsanak-e a nép ügye mellett, vagy pedig vonuljanak vissza a „szellemi-nemzetnevelés” elvontabb régióiba. Ebben az utóbbi koncepcióban fedezték fel az Új Hang kritikusai a veszedelmet, ami a népieseket azzal fenyegette, hogy egyes ideológusaik a reakciós rendszer, sőt a kelet-közép-európai birodalmi gondolat eszmei igazolóivá válhatnak.⁶¹

Az Új Hang a népieseknek a munkásosztályhoz való viszonyáról

Annál inkább nagyrabecsülték Erdei, Kovács és Darvas magatartását, akik, ha nem is látták tisztán a válságból kivezető utat, de keresték az utat a munkásosztályhoz, a marxizmus-hoz. Darvas így szól hozzá a Gábor Andor elemezte vitához: „a parasztkérdés a magyar társadalmi kérdés egyik legfontosabb része, de nem azonos azzal... egységes magyar társadalmi kérdés van, ennek a megoldása pedig csak az összes magyar dolgozók; munkások, parasztok, dolgozó értelmiségiek összefogásán keresztül lehetséges. Az íróknak, akik igazán hű „népiesek” akarnak maradni, ennek az érdekében kell munkálkodniok.”⁶² Az Új Hang kritikusai egyetlen alkalmat sem mulasztottak el, hogy éppen a Darvas által említett problémára fel ne hívták volna a népiesek figyelmét, nevezetesen arra, hogy alapvető törekvésük, a földműves szegénység földhözjuttatása, a társadalom demokratikus átalakítása csakis a munkásosztály szövetségével érhető el; s hogy az ezért folytatott küzdelem nem független a nemzetközi méretekben kibontakozó háborútól. Úgy vélték az Új Hang publicistái, hogy csak e probléma megértésével világíthatják meg a népiesek előtt: ha a proletárszocializmus és a munkásosztállyal megvalósítandó szoros szövetség helyett a faji közösség és e közösségnek megfelelő szociálisnak nevezett elméletekkel közösködnek, menthetetlenül a német fasizmus, és annak magyarországi ügynökei áldozataivá válhatnak. Ezzel kapcsolatban Révai József még az *Üzenet* hasábjain semmisítette meg Féliának azt az idehaza is nagy port felvert elképzelését,⁶³ amelyben a munkásosztálynak a magyar paraszttal alkotott népi, nemzeti közösségébe való feloldódását, a marxizmustól való elfordulást, valamiféle birodalmi magyar gondolat támogatását javasolta.⁶⁴

⁵⁷ Szabad Szó. 1941. ápr. 27. 3. l.

⁵⁸ KODOLÁNYI JÁNOS: Írók és falukutatók. Magyar Élet. 1941. márc. 8—9. l.

⁵⁹ VERES PÉTER: Márciusi Front, parasztpárt és egyebek. Magyar Élet. 1941. 3. sz. 14—15. l.

⁶⁰ FÉJA GÉZA: A Márciusi Front hiteles története. Magyar Út. 1941. ápr. 10. E vitához lásd még: Cs. SZABÓ LÁSZLÓ: Mérleg. Nyugat. 1941. 475—489. l. — NÉMETH LÁSZLÓ: Egy műfaj haldoklása. Magyar Élet. 1941. 3. sz. 10—14. l. — SZABÓ ZOLTÁN: Központi gyűlölte. — —: Vég vagy kezdet. Népszava. 1941. márc. 9. 3. l. — DARVAS JÓZSEF: Hűség a néphez. Magyar Élet. 1941. jún. 8—9. l.

⁶¹ Lásd: LUKÁCS GYÖRGY: Prológ vagy epilóg. ÚH. 1941. 2. sz. 13—30. l. — Féliáról és Németh Lászlóról.

⁶² DARVAS JÓZSEF: A népi írók új útja. Népszava. 1941. ápr. 13. 27—28. l.

⁶³ Szocializmus Magyarországon. Kelet Népe. 1939. jún. 365—371. l.

⁶⁴ Szombati János [RÉVAI JÓZSEF]: „Magyar szocializmus.” *Üzenet*. 1939. 5/6. sz. 181—191. l. — Féja cikkéhez idehaza hozzászólt a Szép Szó és a Népszava is.

Révai örömmel üdvözölte az Új Hangban Erdei és Kovács Féjával ellentétes útkeresését.⁶⁵ Erdei már kétségbevonta, hogy kívánatos-e egy olyan parasztország megteremtése, amelyből hiányozna a városi kultúra felé való továbbfejlődés; Kovács pedig a mezőgazdaság racionalizálásának amerikai és szovjet útját vizsgálva jutott el az egész tőkés termelési renddel való ellentétig. Bár Révai kifogásolja, hogy Kovács csupán technikai problémát lát a két társadalmilag élesen különböző megoldásban, s még mindig nem érti teljesen a munkás-paraszt szövetség jelentőségét a magyar paraszt életformájának megoldásában, mégis bizott Kovács fejlődésében, s helytelenítette azt a kritikát, amelyben Mettly Mihály az Új Hangban Kovácsot elmarasztalta.⁶⁶ Nincs adatunk arra, hogy Kovács Imre értesült-e az őt ért Révai-bírálatról, mindenesetre 1941 tavaszán Darvashoz hasonlóan nyilatkozott a fent érintett vitában: „Ez a nagy társadalmi osztály — írja a parasztságról a Népszavában — saját magát nem tudja felszabadítani, s a jövője reménytelen, ha nem siet segítségére a szervezett ipari munkásság. A városokban dolgozó szervezett ipari munkások nagyrésze a falvakból származik és még élő kötelékek fűzik a parasztsághoz. Most, amikor a parasztság történelmének legválságosabb idejét éli és az elkövetkező évek döntik el talán évszázadokra, hogy mi lesz a sorsa, nem lehet közömbös a szervezett ipari munkásságra sem, hogy merrefelé halad a parasztság és megvalósulnak-e vágyai és tervei. Álljon az ipari munkásság a parasztság mellé és amikor itt lesz az idő, együtt cselekedjenek, hogy a jövőt magukévá tegyék és teljes felszabadulásukat kiharcolják.”⁶⁷ Ezt a jövőt Kovács akkor még a Révai által tárgyalt cikksorozatában, egy új társadalmi rendben megvalósuló szövetkezeti formában képzelte el.

Az Új Hang a népiesek fajelméletéről

Az Új Hang a népiesek eltévelyedésében a munkásosztály vezető szerepének fel nem ismerése mellett a faji kérdésben tanúsított zavaros felfogást tekintette különösen veszélyesnek. Révai és Lukács már említett állásfoglalásai mellett Tamás Aladár foglalkozik⁶⁸ a Magyarok olyan kitételeivel, hogy vajon „két olyan fajilag testvér nép, mint a német és a francia miért nem bírja egymásnak még a szagát sem”. „A kormányok politikáját és magatartását úgy felfogni — írja Tamás —, mintha ez a népek bensőjében fakadó érzés lenne, ez annak bizonyítéka, hogy a helyes itélti képességet elködösítette a fajkérdés göze.” E téren a legtöbb bíráló Veres Pétert érte, aki, mint Novák Ferenc írja,⁶⁹ már a *Szavadunkban* és a *Korunkban* között írásában is megmutatta, hogy e kérdésben mennyire nem lát tisztán. „Hogy ezekre a tünetekre nem mutatott rá senki időben? Hibája ez a demokrácia harcosainak — írja Novák —, akik türelmességükben azt hitték, hogy Veres Péter átlábol ezeken a gyermekbetegségeken akkor is, ha gyengéden eltakarják „bölcseleti” zavarait, és a harcos szépíró kétségtelenül nagy kvalitásait ünneplik csupán.” A cikkíró álláspontja a baloldal felelősségével kapcsolatban nem egészen helytálló, hiszen ismeretes, hogy Veres Péterrel a fajiság kérdésében már előbb vitába szállt, nemcsak a polgári sajtó,⁷⁰ hanem a marxista kritika is. Molnár Erik a *Számadról* írván már a *Gondolatban* megállapítja: „Faji tudatot csupán a fasiszta propaganda ismer. És amikor Veres Péter a „fajok felszabadítását”, tehát a fajok harcát hirdeti, csupán a fasiszmust szolgálja ki öntudatlanul, amely Magyarországon is a fajok harcának a jelszavával igyekszik

⁶⁵ Vörös Sándor [RÉVAI J.]: Munkás és parasztszövetség vagy bérlőszövetkezet? ÚH. 1940. 11. sz. 66—69. l. — Révai cikkében KOVÁCS IMRE: Új parasztéletforma felé c. cikksorozatával foglalkozott, amely a Magyar Nemzet 1940 aug.—szept. számaiban jelent meg.

⁶⁶ Ld. a 8. sz. jegyzetét.

⁶⁷ KOVÁCS IMRE: A parasztéletforma csödjé. Népszava. 1941. ápr. 13. 26. l.

⁶⁸ Témes Áldor [TAMÁS ALADÁR]: Ilyés Gyula: Magyarok. ÚH. 1939. 2. sz. 121. l.

⁶⁹ NOVÁK FERENC: Írók az idők sodrában. ÚH. 1939. 4. sz. 49—52. l.

⁷⁰ Elegendő itt VERES PÉTER és FEJTŐ 1937-es Szocializmus-beli és ZUGLIGETI PINTÉR JÓZSEF Veressel vitázó írásaira (lásd Szép Szó 1937) utalni.

elterelni a figyelmet a társadalmi harc lényegéről, és megakadályozni az ország demokratikus átalakítását.”⁷¹ Gábor Andor, aki nem egyszer igen élesen bírálta Veres zavaros felfogását a nacionalizmus és szocializmus összefüggéseinek kérdésében, arra figyelmezteti egy írásában őt,⁷² gondolja meg, mennyire szégyellni való, hogy a fajkérdésben tett engedményei nyomán kérdezték meg tőle a szélsőjobboldal sajtójában: marxista-e még? Gábor itt Veresnek emlékeztetes *Népszavabeli* írására⁷³ gondol, amelyben teljes érdektelenséget tanúsított a magyarországi faji üldözéssel szemben. A *Népszavában* megjelent cikkével annak idején a *Dolgozók Lapja* is foglalkozott. „Veres Péter kijelenti, hogy a zsidótörvény körüli harcban ő nem szól bele és hogy ez a törvény a középosztály és a zsidó polgárság belügye. Ezzel mondjuk meg magyarul — írja a lap — hátbatámadja a szervezett munkásság harcát ez ellen a barbár fasiszta törvényjavaslat ellen.”⁷⁴ Novák cikkében felhívja Veres figyelmét, hogy ne igyekezzék egy, a fasisztákénál tisztább fajelméletet felállítani (az Összetartásba írt cikkekre gondol); „a mocsoktól csepegő fasizmus ellenében — úgymond — nem valami ideális és tiszta fasizmust kell állítani, hanem olyannak fesse le, amilyen; a népszabadság hóhéranak, a demokrácia ellenségének, idegen imperialisták ügynökségének.” Novák elutasítja Veres Péternek azt az álláspontját is, amit a szélsőjobboldali lapokban való szereplése nyomán támadt sajtóvitára válaszul kifejtett,⁷⁵ hogy ti. a baloldali író jogosult az ellenfél szellemi fegyverzetét használni, mert — úgymond — „lefelé, a saját osztálya felé, tudást, erőt, méltó magatartást kell sugározni, a túloldal felé szellemi, erkölcsi és művészi biztonságot és fölényt kell dokumentálnia.” Veres Péter, eme cikkének hatására keletkezett támadásokra Novák Új Hang-beli írásával egyidőben válaszolt az *Üzenet* hasábjain.⁷⁶ Ebben a nyilatkozatában kijelentette, hogy „baloldali vagyok s az is maradok, s belőlem parasztfogó politikai balekot semmiféle párt nem csinál.” A faji kérdésre válaszolva pedig megoldást nyomdában levő könyvével kívánt adni. Ez a könyv azonban (a *Szocializmus, nacionalizmus*) nem nyugtathatta meg e téren a haladás híveit.⁷⁷

Az Új Hang a népieseket fenyegető fasiszta veszélyről

Az Új Hang felhívta a népiesek figyelmét arra a veszélyre is, ami a szélsőjobboldali lapokban (Magyar Út, Magyar Élet, Egyedül Vagyunk stb.) való szereplésük következménye lehet. A faji kérdésben tett engedményeik, a nacionalista szemlélet okozta elvi megzavarodás láttán írja Párizsból Bölöni György: „A népvédő és magyarságmentő reformok helyét mindinkább átveszi a fajvédelmi uszítás és lassanként kezd elmosódni az az éles határ, ami a népszabadító baloldaliak és a fajmagyarságot hirdető jobboldal között megvonta a szerves különbséget és szította az ellentéteket.”⁷⁸ Bár a népiesek legjobbjai nyilatkozataikban mindig elhatárolták magukat a szélsőjobboldali mozgalmaktól (gondoljunk csak Veres fent idézett szavaira, Illyésnek a *Magyarokban* és a *Nyugatban*, — 1939 febr. — az író hűségéről írt soraira, vagy Kodolányi Magyar Élet-beli cikkére — 1940 július — a Hubay—Vágó-féle törvényjavaslattal kapcsolatban), mégis, ezek az elvi nyilatkozatok nem ellensúlyozhatták pl. az Egyedül Vagyunkban való szereplésük jelentőségét. „Az író is felelős — írja Tamás Aladár az 1938. Egyedül

⁷¹ Szentmiklóssy Lajos [MOLNÁR ERIK]: Veres Péter: Számadás. Gondolat. 1937. 5. sz. 271—274. l.

⁷² METTLY MIHÁLY: Párisi följegyzések. ÚH. 1939. 4. sz. 67—68. l.

⁷³ VERES PÉTER: Hát a parasztkérdéssel mi lesz? Népszava. 1938. ápr. 24. 9. l.

⁷⁴ (Pártszervezeti funkcionárius): Veres Péter eltévelyedése. Dolgozók Lapja. 1938. április. 8. l.

⁷⁵ VERES PÉTER: Az írók és a mozgalom viszonya. Népszava. 1939. febr. 5. 9. l.

⁷⁶ VERES PÉTER: Nyilatkozat. Üzenet. 1939. 2. sz. (ápr.) 64. l.

⁷⁷ LÁSD SZENTMIKLÓSSY LAJOS: Veres Péter könyve: Szocializmus-nacionalizmus. Üzenet, 1939. jún. 109—110. l. és SZEKERES GYÖRGY: Megjegyzések Veres Péter legújabb könyvéhez. Korunk. 1939. aug. 696—700. l.

⁷⁸ BÖLÖNI GYÖRGY: A magyar ingovány. Üzenet. 1939. márc. 6—7. l.

Vagyunk első számát elolvasván — és gondolja meg Illyés is, Veres is, hogy ez a felelősség annyival súlyosabb, mert későbbi következményeiben jövátéhetetlen. Felelősek... írói oeuvre-jükért.”⁷⁹

Kapusi Lajos éppen Illyésnek az írói hűségéről írt szavaira hivatkozva kéri számon a népieseket, hogy a nyilasok lapjában vendégszerepelni, a nyilasok szellemi vezérkarának a kezéből díjazásokat elfogadni „nagyonis a kísérletesen egyszándékú politikához való csatlakozást jelenti.”⁸⁰ „Főlényben vagyunk a politikával szemben, — idézi Kapusi Illyést — eszközeinket nem a taktika adja, hanem a szellem; mely egyhelyben állva is irányt mutat.” De vajon a szegények útja az Egyedül Vagyunkhoz vezet-e? — teszi hozzá a cikkíró.

Gergely Sándor heves bírálatát⁸¹ ez ügyben az a discursus váltotta ki, amely Oláh György, az Egyedül Vagyunk szerkesztője és a népi írók közt 1940 nyarán zajlott le. Oláh felvetette lapjában a kérdést, hogy vajon „miért viselkedik a tiszta szépirodalom a mai nagy átalakulással szemben olyan tartózkodóan, apprehenzíven, sőt ellenségesen?” Oláh nyíltan kimondta, hogy a népiesek táborából várják „forradalmuk” költőprófétáit. „Az ún. falukutató irodalom előkészítője lehetne az új világrendnek — írja Oláh. Oláhnak azonban még voltak bizonyos aggályai. „De lám a falukutatók legbátrabbjai — folytatja — és legőszintébbjei sokszor olyan osztálygyűlöletbe tévednek, amely már tökéletesen ellentétben áll az új nacionalizmus osztályt nem ismerő testvériségével.” Nyomban megcsilllogtatta Oláh e probléma megoldási lehetőségét is. „Ha a tudományos akadémia a maga huszonöt milliós vagyonával évek óta semmi áldozatot nem hozott a népi sorból felvergődött, éhező magyar tehetségekért, hogyan várjuk, hogy azok forradalmisága ne tévedjen az osztálygyűlölet irányába?”⁸² Kodolányi válaszolt először Oláhnak,⁸³ cikkében kétségbevonta Oláhék mozgalmának forradalmi voltát, s megállapította, hogy jó okuk van a költőknek és íróknak a szorongásra és idegenkedésre. Veres Péter válaszában Kodolányihoz hasonlóan tartózkodó óvatossággal válaszolt. A forradalom kérdésébe, mivel azt Oláh nem tisztázta — úgymond — nem szól bele. Hogy pedig miért hallgatnak az írók, arra így válaszolt: „Mi ezt a nagy átalakulást nem érezzük olyan nagyon a mi ügyünknek, hogy a szívünk megnyíljon rá... Citerát nem lehet bunkósbottal verni.” Majd hozzátézi: „... amíg a valóban minket érdeklő nagy tettek nem jönnek, a szegény magyar költő hadd írhasson — ha már egyéb lelkesedni valót nem talál — akár az ángya térdéhez ódát.”⁸⁴ A népiesek eme húzódozása láttán az Egyedül Vagyunk még kétszer tárta elébük az akadémia huszonöt millióját,⁸⁵ s Bácskai B. Béla még emellett „elvileg” is igyekezett meggyőzni a népieseket az együttműködés lehetőségeiről. A népiesek eddigi eredményeiről szólván így ír: „Az új aktív nacionalizmusnak ezekkel az eredményekkel való összeegyeztetése nem is nehéz feladat, mert hiszen ezek az eredmények is nacionalista gondolkodás eredményei (!) márpedig a helyesen felfogott nacionalizmus szükségképpen ugyanazoknak a reformoknak a bevezetését kívánja.” Oláh György még inkább aláhúzza tollnoka szavait: „Ha valaki közel áll hozzánk a magyar írók közül, hát az éppen a Kodolányitól—Németh Lászlóig, Sinka Istvántól—Erdélyi Józsefig terjedő bátor írói kör.”⁸⁶ Érthető ezek után Gergely Sándor indulatos kifakadása elsősorban Veres válaszával kapcsolatban. Az üldözött írók sorsával szembeni részvétlenség, a forradalom ügyéről való hallgatás, általában a nyílt szembezállás elkerülése háborítja fel Gergelyt, még akkor is, ha figyelembe veszi a magyar sajtó-

⁷⁹ TEMES ÁLDOR: Petőfi nem alkuszik! Ki alkuszik? ÚH. 1939. 2. sz. 55—60. 1.

⁸⁰ KAPUSI LAJOS: Illyés Gyula és „irodalmunk eszményei”. ÚH. 1939. 4. sz. 92—93. 1.

⁸¹ GERGELY SÁNDOR: Ódát a térdkalácshoz? ÚH. 1941. 1. sz. 89—92. 1.

⁸² OLÁH GYÖRGY: A költő és az új világ. 1940. Egyedül Vagyunk. júl. 15—16. 1.

⁸³ KODOLÁNYI JÁNOS: Esti beszélgetés. Magyar Élet. 1940. aug. 1. 1—6. 1.

⁸⁴ VERES PÉTER: Miről énekeljenek a költők? Kelet Népe. 1940. aug. 15. 14. 1.

⁸⁵ Lásd: VITÉZ KÁRÁSZ JÓZSEF: A népi írók védelmében. Egyedül Vagyunk. 1940. aug. 20—22. 1. és BÁCSKAI B. BÉLA: A költő és az új világ. Egyedül Vagyunk. 1940. szept. 21—26. 1.

⁸⁶ OLÁH GYÖRGY: Zárószó. Egyedül Vagyunk. 1940. szept. 26—28. 1.

viszonyokat. „Rengeteg példát hozhat fel a lelkiismeretes írástudó, ha a forradalmak becsületét akarja megvédeni zsoldosok, brávók és beugratók ellen. De Veres Péter a bajsza alá mosolyog és azt gondolja: a fene vesződik olyan dologgal, amely nekem se szívügyem, s amelyet az „ellenfél” se firtat, tehát jobb hallgatni róla. Gergely e magatartásban nem az Oláhéknak való behódolást látja, de az ő működésükkel szemben való semlegességet kifogásolja. S mindenképpen elítélendőnek tartja a „térdkalácsról” szóló ódát mint a küzdelem „fölé” emelkedés szimbólumát.

Az Új Hang kritikusa az ún. Giono-kultuszban is felismerték a fasizmus szellemének a népies ideológiába való behatolását. Az első ilyen kritika Gábor Andor tollából származott,⁸⁷ és Illyés Gyula Giono-fordításának⁸⁸ előszavával polemizált. A Giono-probléma akkor még az irodalmi köztudatban nem játszotta azt a regresszív szerepet, amit később, különösen Franciaország német megszállása után. Gábor éppezért csupán abból a szempontból bírálja pamflet-szerű kritikájában Illyés előszavát, hogy miképpen volt képes Illyés könnyed-szellemes általánosságokat írni Giono paraszt-és földszemléletéről éppen akkor, amikor a magyar parlamentben az éveken át toldozott-foldozott, s semmilyen eredményre nem jutó földreform-javaslatokat tárgyalták. „Giono már nem panaszkodik — írja Illyés — ő már nem arra kényszerül, hogy a földművesnek földet és betevő falatot kívánjon: a táj körötte nem ilyen kéréseket és kérdéseket zümmög. Írásaiban nem az ember követel földet, hanem inkább — így mondhatjuk — a föld embert.” „Helyben vagyunk. Megvan a jó jelszó — válaszol e sorokra Gábor, majd keserűen így folytatja: „Különös a magyar ébresztőórák szerepe a magyar társadalomban! Éveken át húzták fel magukat, hogy a kellő időben fölébresszék a fölébresszendőket. S mikor eljön az a bizonyos idő, akkor lágyan, mint a fuvallat és halkán, mint a sóhaj, így szólalnak meg: Aludj angyalom!” A *Kelet Népe*ben ugyanebben az évben részleteket közölnek *Giono: A paraszttulajdon* c. munkájából. E részletek már világosan beszélnek a Giono-kultusz utjáról. „A két nagy modern társadalmi rendszer — írja Giono — a kapitalizmus és a kommunizmus egyformán a mértéktelenség rendszere. Mindkettő szétrombolja a kis paraszti birtokot. A paraszt nem fogadhatja el egyiket sem.”⁸⁹ S midőn 1940 júniusától Fėja, a Magyarország földmunkatársa sorozatosan jelenteti meg Gionóról szóló cikkeit, mind világosabb lesz, hogy a „földhöz való visszatérés” programja a legyőzött Franciaországban ugyanazt a gyarmatosító szerepet játszotta, amit a német érdekkörbe kerülő Magyarországon is betölthet. „Az új francia politikai életforma is inkább Giono felé kanyarodik, — írja Fėja egyik cikkében — mint az öncélú profit-kapitalizmus felé. Azt hangsúlyozza, hogy Franciaországnak ismét mezőgazdasági állammá kell válnia.”⁹⁰ A Délkelet-Európa felé megindult német terjeszkedés közvetlen veszéllyé változtatta ezt a felismerést. Az *Ország Útja*-ban már 1941 második felében lezajlott széleskörű vitát így zárja le Földes Ferenc: „Számunkra a Giono-vita igazi tanulsága: forduljunk a közös ellenség ellen, ahonnan az értelem elködösítésének járványa megindult, mert ha nem fordulunk időben ellene, az értelmetlenség leple alatt rejtőző erők teljes szolgásgába döntenek bennünket.”⁹¹

Ezt a tanulságot az Új Hangban Révai József vonja le. Az alkalmat erre Fėja Géza egy cikke szolgáltatta,⁹² amiben ő a Neues Wiener Tagblatt cikke alapján ismertette a szovjet kormány 1940. dec. 31-i rendeletét a kolhozgazdaságokban bevezetendő minőségi premizálási rendszerről. Fėja ebből az intézkedésből a kollektív gazdálkodásról a „mir”-re való visszatérést, tehát saját bizonytalan elméletének megfelelően — a kapitalista rendszerbe is beilleszt-

⁸⁷ GÁBOR ANDOR: Kanyargó ösvények. ÚH. 1939. 12. sz. 100—104. 1.

⁸⁸ JEAN GIONO: Zeng a világ. (Le Chant du Monde.) Ford. és az előszót írta: ILLYÉS GYULA. Bp. 1939. Révai.

⁸⁹ Részletek GIONO: A paraszttulajdon c. művéből. Kelet Népe. 1939. 8. sz. 7. 1.

⁹⁰ FÉJA GÉZA: Giono s a mediterrán paraszt. Kelet Népe. 1940. aug. 1. 13—15. 1.

⁹¹ FÖLDES FERENC: Illyés és Giono. Az Ország Útja. 1941. 249—250. 1.

⁹² FÉJA GÉZA: A föld és az ember. Magyarország. 1941. jan. 16. 3. 1.

hető — népi közösségi rendbe való visszatérést olvasta ki. Révai elutasítja ezt a parasztoromantikát és megvilágítja annak Féja szubjektív szándékaitól függetlenül létező — igazi értelmét. „Tudjuk, — írja — hogy Franciaországban is ez a jelszava azoknak, akik a hazafülszólóból világnézetet csinálnak. A parasztoromantikából . . . idegen imperializmust kiszolgáló propaganda lesz Európa, de különösen Kelet-Európa gyarmatosítása érdekében . . . A misztikus frázisokból kihámozva; ez a „keleturópai sors” semmi más, mint agrárgyarmati sors, gyarmati rabszolgasors, jobbagy nemzetek sorsa.”⁹³

(Folytatása következik.)

Ласло Иллеш

КРИТИЧЕСКАЯ РАБОТА «УЙ ХАНГ» I.

Журнал «Уй ханг» (Новый голос) появился в Москве на венгерском языке между 1938—41 годами. Он стал самым значительным литературным, художественным, политико-экономическим органом венгерской коммунистической эмиграции 1920-ых годов. Появившиеся в нем статьи, характеризовало марксистская идейность, интернационализм, потребность показать литературу и художественность советских народов, глубокое уважение передовых традиций прошлого. Журналом руководила идея народного фронта, на его страницах увидели свет те политические и исторические статьи, которые в большинстве случаев явились теоритической основой народно-демократического развития нашей родины после освобождения 1945-го года, а на литературной территории с декадентскими идеями и якобы прогрессивными разрушителями литературных форм и старались добиться победы реализма. Не уменьшает значения журнала «Уй ханг» в организации венгерских коммунистов то, что отдельные его сотрудники остановились на уровне своего времени и не поняли необходимость дальнейшего развития социалистического строя народной демократии. «Уй ханг» постоянно наблюдал за венгерской идеологической жизнью и добивался, — с помощью журналов, дошедших до Венгрии, — чтобы содействовать прекращению идейной заварухи в кругах «энпишешек» (народников), прогрессивной либеральной интеллигенции и других, и приблизить их к коммунистической организации, борющейся в иллегальности против хортийского режима. Кроме полемики с интеллектуальными либералами, сгруппировавшихся вокруг журнала «Сеп со» (Красивое слово), очень большое внимание уделил «Уй ханг» народникам. Йожеф Реваи и другие критики очень глубоко изучали историю образования движения народников, их результаты борьбы с венгерским феодальным капитализмом, но в тоже время резко критиковали слабом стороны их теории, их противоречивость и указали на то, что им грозит зараза фашистской идеи, если они не разрешат правильно свое отношение к марксизму, к рабочему движению.

⁹³ Vörös Sándor [RÉVAI J.]: Géza, te csalsz! ÚH. 1941. 4. sz. 51—56. 1.

I.

Máig rejtély, hogyan jutott Ady a naiv debreceni verseskönyvétől országháborító első könyvéig, ahonnan pályáját igazán számítani szoktuk, az *Új Versekig*. Igaz, keveset is foglalkoztak a fejlődésével, érthetően, hiszen korai műveit kevésre becsülték. Amily mértékben azonban az Ady-kultusz nőtt, a kutatók egyre korábbi munkáiban ismerték fel zsenijét. Schöpflin Aladár a közfelfogást fejezte ki, mikor azt írta, hogy első könyvében „egyetlen nyomát sem lehet felfedezni a későbbi Adynak és nagyon kevés nyomát általában a költőnek”; csak nagyváradi, majd párizsi tartózkodása ébresztette fel benne a zsenit. (Ady, 2. kiad., 1945. 21., 22., 28. l.) Szerb Antal éles fogalmazása szerint Ady első verseskönyve „egyike irodalomtörténetünk nagy rejtélyeinek. Nehéz megérteni, hogyan nőhetett Ady Adyvá, ilyen semmit nem ígérő kezdet után.” „Tudomásul kell vennünk, hogy itt ugyanaz a mindennapi csoda történt, ami a kertünkben minden tavasszal: a mag kivirágzott, Ady Adyvá nőtt.” (Magyar irodalomtörténet, 1934, II. 173. l.) De míg szerinte Ady a nagyváradi *Még egyszer*-ben jelentkezik először, Kardos László egy kis cikkében már 1921-ben megsejti, hogy Ady 1899-es verstermése áthidalja a *Versek* és a *Mégegyszer* közti űrt (Magyar Írás, 1921. aug.), Földessy Gyula (Ady minden titkai, 1949, 292. l.) meg éppenséggel úgy vélekedik, hogy már a *Versekben* rábukkanunk nagy talentumot eláruló költeményekre, Bóka László pedig azt írja: „A pályakezdő Ady útja és a későbbi, költészete teljes fegyverzetében küzdő Ady között koránt sincs olyan nagy szakadék, mint ahogy azt eddig tudni véltük.” Igaz, hogy hozzáteszi: „Csak nem a kezdekori versekben kell elsőként keresni (bár azokat is érdemük alá becsülték!), hanem Ady első cikkeiben.” (Ady E. élete és művei, 1955. 123, 140. l.) De akár milyen nézetet vallottak, Ady fejlődését irodalomtörténészeink közül az első kezdetektől csak Bóka László és részben Rónay György (Magyarok, 1946.) próbálta eddig lépésről lépésre nyomonkövetni.

Pedig izgalmas kérdés. Nemcsak Adyval való vonatkozásai miatt érdekes, hanem általános költő-lélektani jelentősége miatt is. Lehetséges-e, hogy egy zseniális költő huszonnéves koráig még mitsém árul el egyéniségéből és lángeszéből? Ha igen, hogy lesz utóbb zsenivé? Téves volna a régi mondás, hogy poeta non fit, sed nascitur? Ha viszont igaz, hogy a zseni születik, vajon nem volt-e Ady zseni már Debrecenben, a *Versek* írásakor is, mint ahogy a virág már ott-lappang a magban? Adynak bizonyára szüksége volt Nagyváradra, Párizsra, egy nagy szerelem viharaira és még sok minden egyébre, hogy tehetsége kiviradjon, — de a veleszületett tehetség nélkül sosem írta volna meg *Az Ős Kaján-t!* Poeta et nascitur et fit. Ady pályája azért rendkívül tanulságos a kérdés szempontjából, mert itt egy költő szerény kezdetektől a szemünk láttára nő zsenivé, olyan költővé — ezt értjük a szón —, aki eredetét, jelentőset és igazat mond, mégpedig szuggesztív művészettel. Az alábbiakban a kimerítő teljes feldolgozás igénye nélkül néhány megfigyelést óhajtunk adni, néhány szempontot és problémát felvetni a kérdés tisztázásához, sosem feledve, hogy csak az élményeket és a növekvő folyamatát írhatjuk le, maga a zseniális diszpozíció megközelíthetetlen, egyszerűen tudomásulveendő adottság marad.

II.

A fiatal Ábrányi Emil, Reviczky vagy Rudnyánszky legalább olyan jól tudta az egykorú költői kifejezés leckéjét, mint Ady, az első kettőnek meg a műveltsége is határozottan jóval nagyobb volt. Minek tulajdonítható, hogy Ady utóbb annyira túlszárnyalta őket? A költő fejlődése három síkon történik: az élmények, az azoktól többnyire alig elválasztható gondolat és a kifejezés síkján. A három fejlődés nem történik szükségszerűen párhuzamosan és egyforma ütemben. Móricz Zsigmond írói magáralálását késleltette, hogy aránylag későn jutott el ahhoz a világnézethez, amelynek segítségével élményeit feldolgozhatta. Gyakori eset, hogy a költő nem találja meg a kellő új kifejezést, akár képességei fogyatékosága következtében, akár mert a művészettörténeti időpont még nem készítette azt elő, vagy fölösleges formai kísérletezésekbe keveri őt, amelyekből csak nehezen tud kievickélni. De van példa arra is, hogy egy költő (mint Oláh Gábor) rendkívüli formális képességekkel rendelkezik, de nincs elég élménye, amivel kitöltse nyelvi kereteit. Ha a kor iránya párhuzamos a költőével, aránylag gyors és kedvező a fejlődés. Így Petőfinek az egyenes és természetes kifejezésre való eredendő hajlamát érlelődéshez segítette a 40-es évek demokratikus népiessége, s Ady is sok mindent talált készen a kor magyar, de főképp nyugati lírájának kifejezési eszközeiben.

Igaz-e hát, hogy poeta nascitur? Igaz, hogy sosem lesz költő abból, aki nem hoz magával megfelelő hajlamokat és képességeket. Az élmények és példák szerepe a költő megérettében mégis több mint hogy felbresztik a szunnyadó tehetséget; több annál is mint a nedvesség és napfényé a növény felnövésében: hogy tudniillik lehetővé teszik a növény természetében már eleve pontosan meghatározott irányú fejlődést. Nem, az élmények a művészi egyéniség erejét, tartalmát és irányát is meghatározzák. Úgy mondhatnám, hogy míg a nedvesség és napfény szerepe csak annyi, hogy az ibolyamagot ibolyává táplálják, a művésznél jórészt az élmény határozza meg, hogy a veleszületett művészi diszpozícióból kalarábé lesz-e, vagy virág, s ha virág lesz, hát pipacs lesz-e vagy viola. Független ez az egyéniség eredendő „specifikus energiá”-jától is, meg az objektív körülményektől is, amelyek között él. A léleknek ugyan nagymértékben megvan az a képessége, hogy az életből kiválasztja, megszerzi azokat a szenvedéseket, amelyekre szüksége van; de azért ennek megvannak az objektív valóság-szabta korlátai. A Tisza Kálmán-kor állott, dohos levegőjében például a költő hasztalan várta azt a légáramlatot, amely szellemét szárnyra kapja; e kor tehetségei ezért nem tudtak magasra repülni.

Mi volt Ady specifikus energiája? Mik voltak azok az axiómák, azok a számára magától értetődő alapigazságok, amelyekre lelkiélete támaszkodott? A gáttalan teljes élethez, az igazsággal való szembenézéshez, a legkegyetlenebb felismeréseknek is teljes kimondásához való feltétlen jogába vetett hite. Mikor ez beleütközött a magyar valóság szűk korlátaiba, a kábulatot, a mámort kereste. Ady élményanyaga 1898—1903 közt kicserélődött. Lelke merész lett és meggazdagodott, a kor tépett, meghasonlott, tragikus jelkének mása lett. Meggyorsította fejlődését, hogy Ady a kor egyik legokosabb embere is volt: rendkívül probléma-érzékeny és világostekintetű ember. Ignotus vagy Babits vagy Jászi Oszkár bizonyára sokkal műveltebb emberek voltak nála; de senki sincs magyar kortársai közt, aki az istenülni vágyó individuum meghasonlottságát oly mélyen átélte és kifejezte volna, mint ő.

III.

Schöpfung és Szerbnek igazata volt: Ady első verseskönyve, az 1899 jun.-ban megjelent *Versek* valóban még csak egy vidéki fiatalembert mutat, aki költőideáljában épp most tapogatózik Pósa Lajostól Reviczky felé. Nem is szölok a kötetbe fel sem vett 1896—97-es dalokról, mint például: „Hogyha tudnád, látnád, mit szenvedek érted, Ó de megátkoztnád csalfa hűtlenséged!”

Vagy :

Kivirított, illatozik
A jázminfa virága ;
Nem adok én, mért is adnék
Valamit a világra?
Beszélhetnek énfelőlem,
Akármit az emberek :
Vétkezik a gerlemadár,
Ha párjáért kesereg?

1898-tól kezdve itt-ott már Heltai, majd Reviczky mélyebbre menő hatása is érezhető a *Verseken*, de egészben Lampérth Géza *Első verseskötnyv-e* felveszi vele a versenyt, Szilágyi Géza *Tristia*-ja meg — mely pedig korábban, 1896-ban jelent meg, a huszonegyéves költő tollából — merészebb, eredetibb kötet, mondhatnám inkább ígér egy Adyt, mint a *Versek*, jó példájául, hogy a művészi tehetség fejlődése mennyire kiszámíthatatlan. A *Versek* egy jó tanuló könyve, aki megtanulta az éppen közkeletű versformákat és egyéb szokásos kifejezési eszközöket, ha nem is tudja mindazt, amit 1899-ben egy fiatal magyar költőnek már tudni lehet. De egyelőre semmi garanciát nem nyújt a későbbi fejlődésre : írójáról éppúgy feltehető, hogy nagyra nő, mint az, hogy megreked a szürke átlagosságban.

Mi hajtja túl a lelkes naív diákok Pósa Lajos és csakhamar Reviczky szemléletén? Fejlődésében döntő tényező gondolkodásának érése, amelynek legfontosabb mozzanata : politikai tisztánlátása, egyre kritikaibbá válása, az igazság szenvedélyes keresése. Erre már többen rámutattak, itt elég, ha csak utalunk rá. Vannak feltevések irodalmi mintáiról is. Bóka László, aki Ady gondolkodásának dokumentumait gazdag idézeteivel szinte kezünkre adó és élesszemű kommentárokban bővelkedő könyvében legtúzetesebben foglalkozott eddig a fiatal Ady költői fejlődésével s ezért legtöbbször nyújt kényszerítő alkalmat az ellenmondásra, két vonalon vél látni jeleket, amelyekben szerinte már az igazi Ady jelentkezik : bizonyos szavakban, szókötésekben és tréfás dalaiban. Mindebből csak politikai radikalizálódásának fontossága helytálló — bár mint látni fogjuk, ez is sok kiegészítésre szorul. Valóban minden költőnek vannak jellegzetes kedvenc szavai, jelzői, képei, amelyekben lelke mélyei fejeződnek ki. Ilyenek például Petőfinél a „szabadság”, Vajda Jánosnál a „halál”, Reviczkyknél az „álom”, Adynál a „szent” szó. A költő egyénisége megérésének jele, ha ilyenekre rátalál. Persze a kritikusnak meg kell fejtenie, mi teszi az ilyen szavakat jellegzetessé, a költő lelki tartalmának vagy képzelete járásának milyen sajátos eleme jelentkezik bennök. De bizonyítanak-e valamit azok a szavak, amelyek visszatérésével Bóka azt akarja dokumentálni, hogy bennök már az igazi Ady tűnt fel? Egy szó attól még nem válik jellegzetessé, hogy visszatér a költő művében. Így például nem tudom, mi vall Adyra az átnyilallik ige használatában (Bóka L.: Ady E. élete és művei, 115. l.), miért találja Bóka „meghökkenő”-nek, hogy Ady 1899-ben kelt *Fuimus* című versében azt írja : „Mitse várva, mitől se félve”, akárcsak az Új Versek *Prologus*-ában: „Sírva, kínban, mitse várva” (id. mű. 171. l.), miért gondolja, hogy a *Fuimus* „ilyenkor szeretnénk szeretni” sora a „Szeretném ha szeretnének” prologusának előképe, mit talál adysnak az ilyen mondatokban : „Mintha most ismét az a régi lennék”, „Reményem, álmom mind, mind semmivé lett”, stb. (id. mű 172. l.), hogy ez a korai dal : „Nem élek én tovább, Nem élek, csak addig, Amíg a szívemen Ezer kínos kérdés Keresztül nyilallik ; Amíg nyugodalmat Egy percre se leltem, Amíg egy világért Gyötrődik a lelkem . . .” miért előképe a későbbi versnek : „Ne legyen egy félpernyi békességünk, Mert akkor végünk, végünk” (79. l.), hogy Ady minden verse, amelyben az „új” jelző ismételtelen felcsendül, valóban egy korai cikkének ezt a mondatát visszhangozza : „Ide új hit, új erő és új munka kell! . . . (302. l.), mintha számtalan helyen nem bukkanhatnánk rá az „új” hasonló repetitíójára, például Komjáthynál : „Mert új világ : új hit, új állam, Új hon, új élet kell nekünk, Új gyönyörök, új fény, új eszmék,

Mindent újból kell kezdenünk" (*Szózat*), hogy a Nyáray Antalt gúnyoló vers kezdete: „Hajad viharzó sötét hullám” hasonlít az *Anyám és én-re*, mert ez így kezdődik: „Sötét haja szikrákat szór” (id. mű 216. l.), ha, mint ezt Bóka is elismeri, a két versnek nincs is effektív köze egymáshoz, — hogy 1901-ben egy tréfás dalban a „nagy tudat” terminus technicust használja és ugyanezt a szót egy későbbi cikkben is leírja, 1902-ben. (id. mű 249 és 301. l.) Véleményem szerint ezekben az egyezésekben nincs több adys jellegzetesség, mint a „Jenni” ige alakjainak visszatérő használatában. A fejlődés leírásához nem elég a visszatérő szavak kicédlázása, pszichológiailag és esztétikailag át kell világítani őket és megérteni, mily lelki tartalom nyilatkozik meg bennök.

Nem tudom elfogadni azt a nézetet sem, hogy Ady a tréfás dalokban indul el az „igazi költészet felé, így alakult ki politikai költészete” (id. mű 138. l.), ezekből „Adybb világ tárul fel, mint a *Versekből*” (id. mű. 140l.) s a „rövid dalok” és „komoly” versek közötti különbség egyre inkább elmosódik. (234. l.) Az igazság az, hogy a tréfás dalokban, amelyeket Bóka érdemükön felüli bőségben és részletességgel ismertet, Ady inkább eltér az igazi költészettől, mintsem közeledik feléje, hacsak az igazi költészet ismérvét nem a politikai tartalomban keressük, s pusztán az a tény, hogy a műfaji szokásnak megfelelően napipolitikai eseményeken tréfálkozik bennök, nem teszi őket mélyről jövő politikai lírája elődjévé. Meggyőzőbb volna Bóka felfogása, ha kimutatná, hogy Ady e dalokban eltér Heltaitól s eltérésében épp valamely adys vonás jelentkezik. Bóka utolsó idézett mondatának meg éppen az ellenkezője igaz, a különbség ugyanis éppenséggel egyre nő a tréfás és a komoly dalok közt, hisz az utóbbinak hangja egyre mélyebb és tragikusabb pátosszal telik meg. Így e kérdésben Adyval értek egyet, aki e dalokat nem méltatta arra, hogy nevével jelezze, vagy éppen könyvben közlétegye.

Milyen része volt fejlődésében olvasmányainak? A költő, aki nemsokára a magyar líra forradalmi megújítója lesz, egyelőre különböző stílusok készséges és ügyes utánzója. Mégis a kutatás máig nem tisztázta pontosan, hogy milyen volt a fiatal Ady irodalmi műveltsége és kik voltak első mesterei; az erre vonatkozó állítások között nem egy megalapozatlan feltevés van forgalomban. Bóka például annyira kiemeli Makai Emil hatását, hogy egész kis portrét rajzol e költőről, csak erről Ady minden mestere közül, arról a Makairól, aki Heltai szentimentális követője volt; annak sem sikerült nyomát találnom, hogy az aktuális tréfás rövid dalok műfaját, amelyben Ady állítólag Makai példáját követte (id. mű. 243. l.), Makai egyáltalán művelte volna.¹ Heltai annál inkább. Mint Makai tevékenységét az aktuális dalok műfajában, úgy nem bizonyítja Bóka ama többször megismételt kijelentését sem, hogy Rudnyánszky Gyula egyike volt a fiatal Ady első mestereinek és költő-eszményeinek. (id. mű 243. l.) Nincs jele, hogy a kor legeredetibb lírikusát, Komjáthy Jenőt Ady már Debrecenben ismerte volna (Bóka szerint már Zilahon ismerte), sőt annak sincs nyoma, hogy már ekkoriban behatolt volna az általa később nagyrabecsült Vajda János költészetébe. A külföldi költők közül, akiket az általa bizonyára olvasott *Vasárnapi Ujság* és a kétségtelenül érdeklődéssel és buzgón figyelt *A Hét* bemutatott, Sully Prudhomme a legmodernebb. Ismerhette még kicsit Gerhardt Hauptmann, akinek *Hannele*-je 1898-ban az Olcsó Könyvtárban, *Henschel fuvarosa* a Magyar Hírlap-ban megjelent. Ha tehát, amint Ady Lajos állítja, hallott már harangozni a dekadens költészetről is, kénytelenek vagyunk feltételezni, hogy világirodalmi tájékozottságát nem csupán a sajtóból merítette, hanem valamelyik barátja volt a forrása.

Mint tudjuk, Váradon már modernebb irodalmi műveltség és radikálisabb politikai szemlélet léggöze veszi körül. 1900. jan. 2-tól van e művelt, haladószellemű városban, ahol, ha nem akar lemaradni, olvasnia kell Herbert Spencert, Nietzschet, Lassalle-t, Marxot s az új

¹ Kétesnek tartom azt is, hogy azt a névtelen Makai-nekrológót, amelyet Földessy és Bóka minden bizonyítás nélkül Adynak tulajdonít, valóban Ady írta-e. A szentimentális és szépelgő stíluson kívül kétséget ébreszt, hogy a cikk Budapestet „magyar Babylon”-nak nevezi.

magyar írókat: Bródyt, Thuryt, Komjáthyt, Szilágyi Gézá, a Huszadik Századot, megismerkedik a munkásmozgalommal s igen kicsit — talán lakótársa és barátja, a franciául tudó Bíró Lajos révén — az új francia lírával. Magyar költő-elődeitől, illetve modernebb kortársaitól nemigen vesz át motívumokat, de, mint befelé forduló természetet, vonzza őt az új irodalom és líra, az új költői nyelv példája, mely nem a külvilág realiztikus ábrázolásából, hanem a befelé forduló lélek önszemléletéből táplálkozik.

IV.

Ha nem veszünk bele az egyes versek elemzésébe, hanem a köteteket mint egységes egészeket nézzük, észre vesszük összetartozásukat. Az 1899-es *Versek* hangja általában még lágy, kissé édeskés siránkozás, az 1903-ban megjelent *Még egyszer*-t a gúny és öngúny kesernyessé, csípőssé, érdessé teszi, az 1906-os *Új Versek*ben meg már a pátosz is felharsan s uralkodó vonás az erő. Az első kötet tartalma, hogy a költő siratja elvesztett álmait és elrontott életét (*Sirasson meg, Válaszúton, Válasz, Itthon, Haza, A műhelyben, Jobb nem vagyok*); Ady voltaképp 1899-től már tudja, hogy ezért az elrontottságért a viszonyok felelősek s ezek oly reménytelenek, hogy mámorba kell menekülnie előlük; végül a fáradtan elterült költő az *Új Versek*ben talpraszökken és hadat üzen a magyar életnek, a tragikus reménytelenség éjszakájában — mint Szerb Antal megfigyelése szerint Zrínyinél, Vörösmartynál és Madáchnál — felpiroslik a „mégis”. Azaz: Ady egyre végzetesebb súllyal hull a maga lényege felé. Egyre világosabban látja, hogy gyűlöli az egykorú magyar életet, rosszul érzi magát benne. Költői tehetsége akkor talál teljesen magára, mikor ezt bátran, nyíltan kimondja. A három első kötet egy láthatóan összefüggő fejlődés lépcsőfokai.

A fiatal Ady óriási léptekkel pótolja elmaradottságát. Három forrongáson, belső forradalmon megy keresztül: 1. 1898-ban eljut a nótától Reviczkyig, 2. 1899-ben kezd túljutni Reviczky-n, a legmélyebb reménytelenséggel nézett realitásig, 3. 1904-től talpraáll és szembe száll a magyar világgal. Messziről úgy tetszik, hogy a *Versek* és *Új Versek* közti űrt egyetlen nagy szökéssel ugrotta át; jobb megnézésre rájövünk, hogy az egyetlen nagy ugrás legalább három kisebb, egymástól megkülönböztethető ugrásból áll.

Pósa, illetve a nóta hatása Adyra 1897-ben végetér, Heltai lírájának hatása is rövid és felszínes (*Milyen az ősz, Mutamur, Jégpályán, Sok sikert érjen*), csak a tréfás dalokban követi tovább a példáját, annál mélyebb Reviczky hatása, 1898-tól. A *Pán halála* költőjét Ady Lajos szerint már zilahí gimnazista korában megismeri és megszereti. (Ady Endre élete, 35. l.) De hatása csak 1898-tól mutatkozik, mikor saját élményein át jobban megérti Reviczkyt. Ady a zilahi Alma Mater meleg öléből Debrecenben jut ki először a világ hidegébe, s a jóllakott, gögös civisek városában, ahol a kultúra iránti közöny még vastagabb volt, mint másutt, elfogja az elrontott élet félelme, a tévesztett pálya önvádja. Itt éli élete legreményfosztottabb éveit. Reviczky hatása megmutatkozik abban, hogy túljut a nótázó konvención és felszínességen, mélyebb őszinteségre törekszik, kinyílik a szeme a költő magányos, meg nem értett sorsára (I. *Nyári estén* c. cikkét, 1898. júl. 24.) és elsajátít egy költői terminológiát, melynek legjellemzőbb szava az álom. A *Versek* „leitmotiv”-ja, majdnem minden darabján végigvonuló mondani valója, hogy a költő elveszítette álmait. A századvég magyar lírájának közös témája ez, s a szép nagy eszményekből és életreményekből való kiábrándulást jelenti. Elsőnek Reviczky élte át ezt és helyezte lírája középpontjába, de utána rendkívül népszerű lett mint a századvégi pesszimizmus közkeletű lírai kifejezése. Az álmok „temetése, elvesztése” kifejezéssel a dezillúzió kész formát kapott s így majdnem minden századvégi költő bőven élt vele (Szentessy Gyula, Telekes Béla, Rudnyászký Gyula, Varsányi Gyula stb.). Senkiséb bővebben, mint az ifjú Ady Endre. Úgyszólván ott kezd, ahol Reviczky végzi. Álma diadal, hír, dicsőség, költészet, szerelem — egyetlenegy versben a világ megváltása. Alig négy-öt vers híján a kötet minden

darabjában az álmait siratja, az unalomig.² Hamar rájöhetett azonban, hogy egy „előregyártott” kifejezés ily állandó használata túlságosan kényelmes eljárás, nem méltó a tehetségéhez és igényeihez. Az *Új Versek*-ben, ha hébe-hóba elő is tűnik még az „álom” szó, már csak periférikus helyet kap, s az álomtemetés nem a vers magva többé.

V.

Úgy látszik, 1899 január Adynál a fordulat hónapja. Megmutatkozik ez politikai tisztánlátása hirtelen élesedésében, színházi bírálatai rendkívüli tudatosságában és nyelve átalakulásában. Ebben az évben Ady már nem marad meg a siránkozásban való tetszelgésnél, hanem kezd valóban álom nélkül, illúzió nélkül nézni a nyers valóságot, s eljut oda, ahová Reviczky soha: a társadalom demokratikus bírálatáig. Most megy át az első komoly forrongáson. 1899 aug. 20-án jelenik meg *Finale* című verse, mely a földi igénynek újszerű, Reviczky-némileg már túlmutató kifejezése:

Nem élek én hazug álomvilágot,
Amit én érzek, földi és való:
Nem boldogít az, hogy a földi páлма
Csupán a sírontúlra foglaló.

Ez már nem sóhajtozás az álmok hiányán, hanem büszkeség, hogy túljutott rajtuk. S 1899. jan. 18-án ír Ady egy *Szerkesztői Üzenetet* egy „Kiváncsi” jellegű lánynak, mely az eddiginél sokkal nagyobb figyelmet érdemel, mert fejlődésének döntő nagy válságáról tanúskodik. Benne van később kibontakozó életfelfogásának csírája, a tragikus magyar Messiások koncepciója. Benne van a csírája 1900-as keletű *Áldomás* című költeményének, benne van az *Éjlmádó* I—II.-é és az évekkal későbbi keletű *Magyar Messiásoké* is:

„Igaz van — szól a szerkesztői üzenet. — Az én verseim keserű hangon beszélnek az életéről. A szerelmet nem mondják menyországnak, a szívről fájó gúnyval emlékeznek meg, nem keresnek baráti lelket, mert tudják, hogy úgysem találják. Szerelemről daloltam én is először. — Aztán egész sablon szerint csalódva, sirattam eltemetett reményeimem. Az élet később többre tanított. Megtanultam, hogy a szerelmi bánat legkisebb a világon. — Ezer nehéz kérdés kísér azóta, s míg lelkem megfejtésükön töpreng, megbénul a tehetetlenség érzetében. Egy nevetséges, de szörnyen igaz felfedezésre kellett jönnöm: a hozzám hasonló emberek nem illenek ebbe a világba és a végzet azt mérte rájuk, hogy agyrémekért küzdjenek és haljanak meg. És lassan-lassan úrrá lesz ez a tudat. Keressük a szabadulást, keressük a feledést. Mámor, mámor kell mindenáron. Bor vagy csók adja: mindegy. Ránkborul a köd. Haladunk tudat, hit, emlékezés, remény és cél nélkül. De ha néha a lélek hamvából feléled egy szikra, egy

² A *Versekben*: Ki ad szent álmokat a rideg valóra? (*Temetés*). E néhány dalban ifjúságom, Minden szép álmom eltemetve (*E néhány*), Ó szép világ, álomvilág, Milyen sokszor elsiratlak (*Valasztón*), Míg ott voltam, addig éltem, Volt szép álmom, volt reményem (*Vátság*) Szívemből már régen eltűntek az álmok (*Ismeretlen átok*), S álmaimnak temetőjén Csalogató álmok után sietek (*Álmok után*), Az álmoknak vége, nem adnak pénzt érte (*A nagy szerelemből*) Csak pillanatnyi édes álom A visszatévedt ifjúság (*A múltért*), Egy percig újra fellángoltam, Álom volt, balga, játszi fény (*Finita*), A műhelyben Így hullnak szét mind az álmok (*A műhelyben*), A színpadon mosolygó arccal Temetted a sok fényes álmot (*Egy koporsó felett*), Eszembe jut, hány édes álmot, Hány ideát temettem el (*Jobb nem vagyok*), Tatjana sir. Siratja titkát, Egy álmot, amely elveszett (*Tatjana sir*), Most már elhagytak mind az álmok (*A sárban*), Bevégeztem már minden álmom (*Szakíts, feledj!*), — a *Még egyszer*-ben: Volt... volt. Ez a másodvirágzás. Ez már csak az álmoknak álma (*Még egyszer*), Kít rég kerülnek a szerelmes álmok (*Lázban*), De jó, hogy elszállt minden álomunk (*Fuimus*), Mintha még mindig tudnék szőni álmot (*Zsóka búcsúzója*), Mi már csak siratjuk az álmot (*Lótusz*), S csinálták egy jámbor papos világot, Mely megöli a vágyat és az álmot (*Témák*) stb.

pillanatra eloszlik a köd s irtózáttal látjuk meg a valót.” 1901. dec. 25-én így ír a Nagyvárad Naplóban: „Itt eggyel több a kálváriák stációinak a számuk... Itt él és uralkodik száz-ezer ember, születik, vért izzad, kinszenved és meghal sok millió... És jaj, ha valaki a nagy megváltások hőseire gondolni mer. Jaj Mózes gyermekeinek, jaj a makkabeusok utódjának, jaj annak, ki Krisztus valóságos híve, jaj a Luthert követőknek s jaj, százszorosan jaj, kik a megváltások szent summáriumban, a Voltaire nagy művében mernek hinni és — tovább haladni!” Egy még debreceni születésű versében pedig: „Érzem: a mámor csendes éjjelében Háborgó lelke már pihenni kezd”, „S aztán... megtörve, éjjeltől borítva Járom tovább a kiszabott utat”, (*Temetetlenül*). E három idézet világossá teszi, hogy Ady ez időbeli mélységes reménytelenségében az élet elviselhetetlenül, kínzóan világos látása elől a kábulatba menekül és az öntudat-kioltó mámort szomjazza. Amint később egyik önéletrajzában írta: „...valami dacos cinizmus görcsöli le itt az ujjaimat, azért nem érdemes írni, hogy az emberből Kiss József legyen.” (1909. jún. 1. Nyugat.) Ne értsük félre e szavakat: nem Kiss József kicsinylését jelentik. A *Tűzek* költője a századfordulón, Vajda halála után néhány évig a legérdekesebb magyar lírikusnak számított, akire a fiatal nemzedék tisztelettel tekintett. Az idézett mondat jelentése az, hogy Ady kevesli a pusztá költő-szerepet, ő messiás akar lenni, a magyar élet átalakítója, ahogy később írta: ő nem bűvésznek, de mindennek jött. S mert látta, hogy ez nem lehet, volt kész rá, hogy „belefuljon mámorba, alkoholba”. Ady akkor keresi a mámort — legalább eleinte, míg nem vált megrögzött szokásává —, mikor a reménytelenség völgyeibe zuhan. Ennek jó bizonyítéka, hogy 1904-ben, mikor Léda, Párizs, kezdődő irodalmi érvényesülése s a magyar társadalom zajlása fényt visz az életebe, „komolyabb, lenyugodóbb élet”-be kezd (Böloni György: *Az igazi Ady*, 1947. 63. l.), s az *Új Versekb*ben sem élőhalottnak nem látja magát, sem a mámort nem keresi.

VI.

Az imént idézett írások adnak magyarázatot a *Mégegyszer* két verséhez, amely eddig nem részesült kellő figyelemben, mert Ady nem vette fel őket az *Új Versekb*-be, holott legalább annyira, ha nem nagyobb mértékben viselik már egyénisége és művészete bélyegét, mint az oda átemeltek. E versek az *Áldomás* és az *Éjimidó*. Amaz 1900. jún. 12-én, ennek utóbb közös cím alá foglalt három darabja 1901. jan. 27-én, máj. 9-én és okt. 24-én jelent meg. Amaz már nem privát bánatot sír el, hanem szélesérvényű törvényt hirdet, azt, hogy a világmegváltásra született igazi nagy szellemek belefulnak az alkoholba, mielőtt hivatásukat betöltötték volna. Ha Debrecenben eltemetetlen élőhalottnak tartja magát (*Temetetlenül*), itt már azt is tudja, hogy a társadalom miatt van pusztulásra ítélve. S e gondolatot a tárgyhoz illő prédikátorian ünnepélyes, tragikus pátozzsal, nyugodt és tiszta felépítésű szerkezetben adja elő, úgy hogy e költemény az első teljesszengésű nagy Ady-versek közé sorolható. Adynak oly mélyen gyökerező gondolata ez, hogy sok évvel később újból megírja, ezáltal művészien megjelenítő nagy balladában: *Az Ős Kajánban*, amelynek hőse éppúgy az élet szomorú reménytelensége miatt adja meg magát az alkoholnak, mint az *Áldomás* messiási sorsra született hőse.

Az *Éjimidó*-t — ha nem tartozik is Ady sikerült költeményei közé — adyssa teszi, hogy a költő első merész kísérlete a világ lényegét kereső metafizikai költészetre, továbbá a szimbolista kifejezésre. Itt találunk nála először oly képeket, amelyek elvont filozófiai gondolatokat szándékosan oly bő palástba burkolnak, hogy csak sejténünk lehet, mi rejlik a palástban. A paradox formulák és homályos képek köntöskében a vers többé-kevésbé talányszerű marad. Ismétlem, a szimbolizmus első jelentkezése ez Ady költészetében (1901 elején), s annyira rokon az egykorú nyugati szimbolizmussal, hogy fel kell tételeznünk: Ady ismert egyetmást ennek példányaiból.

A két költemény, az *Áldomás* és az *Éjimidó* gondolati tartalma, mint látni fogjuk, rokon, illetve egymásbafonódik, s mindkettő csírája megtalálható a föntebb idézett *Szerkesztői*

Üzenetben és gazdag folytatást kap Ady későbbi költészetében: Ady egyik fontos gondolat-komplexuma csírázik bennök: az a gondolat, hogy a magyar Messiás kénytelen a mámorba menekülni. Az *Éjmadó* I. valósággal találós kérdések füzére, melyek mind ugyanazt az elrejtett fogalmat írják körül. („Akkor már nem lesz semmi múltam, Feltámadok, bár el se múltam, Reménykedem, bár mitse várok” stb.) A költő egy hajnaltalan csodás világra vár, amelyben „az éj sosem fog elköszönni” s ő nem fog már célt, titkot keresni, „A hazug fények megvetője, A nagy sötétség, szent sötétség Tapadó, bárgyú szeretője” lesz. Mi ez a fény és ez a sötétség? Az *Éjmadó* homályos költemény s megértését megnehezíti, hogy a közös cím alá foglalt és különböző időben írt három vers a közös cím ellenére nem egységes elgondolású költemény részei, sőt jelképeiket sem azonos értelemben használják. Úgy vélem, az *Éjmadó* II. darabja mintegy filozófiai magyarázatot ad a kérdésre. E költemény szerint a fény teremti az életet, teremti a színeket, s valaha a költő is fényre vágyott. De most épp a nagy világosság kergeti őt az éjszakába. Mert most már tudja: „A sötét volt az első, Fényt sose látott szent kaosz,” a fény pedig az első hazugság. Az az óra, amelyben látni kezdett, elkárhozás volt. Azóta nincs már számára új fény, s ő csak a nagy éjszakába sóvárog, a szín, fény, vágy elmúlására. Úgy tetszik hát, mind az éjszaka, mind a fény az én sajátos szellemi állapota. A sóvárgó szavak mögött kicseng — Bóka helyes megfigyelése —, hogy Ady igazában nem ujjongva, hanem a fény világában megcsalatkozva várja annak ellentétét, az éjszakát. Erre utalnak azok a sorok, amelyeket a vers kulcsának vélek:

... Valamikor még
 Nap volt a lelkem, fény az álma,
 S íme most a nagy világosság
 Kerget belé az éjszakába. (II)

A fogalmak nyelvére fordítva ez azt jelenti: az elviselhetetlen tisztánlátás elől menekülők az álom és kérdéskülső sötétségbe. A fény a tisztánlátás, az éj valami állandó szellemi kábulat. (Másképp a III. darabban: itt a fény nem a tisztánlátás, hanem a szerelem, illúzió, álmok jelképe, az éjszaka pedig a kijózanodásé. De ez a harmadik darab már igen laza kapcsolatban van az első két verssel: elbeszélő jellege, világos előadása is azt mutatja, hogy más tövön nőtt, amazoktól független költemény.)

Az éj tehát, amit Ady sóvárogni látszik, a szellemi világosságnak és az illúzióknak egy. képpen kialakása: az első két darabban valami gondolattalan tompaság éje, a harmadikban inkább az illúziótlan, komor józanságé. Megerősítik ezt az értelmezést a *Temetetlenül* már idézett sorai: „Érzem: a mámor csendes éjjelében Háborgó lelkem már pihenni kezd”, „S aztán.. megtörve, éjjeltől borítva Járom tovább a kiszabott utat”, és *Fuimus* című verse (1899. okt.-ból), mely szinte az *Éjmadó* rejtjeleinek feloldása:

De jó, ha elszállt minden álmunk,
 Ha nem tudunk senkit szeretni,
 Ha érzéketlen kővé váltunk,
 Ha nincs reményünk s nincs több álmunk.
 Hullhatnak forró könnyek értünk:
 Nem érezzük terhét a vádnak,
 Hítvány ellen nem forr a vérünk,
 Csókot, ütést egyként nem érzünk.
 Mitsem várva, mitől sem félve
 Állunk ez örült forгатagban,
 S ha eltipornak összetépve:
 Voltunk... aztán... mindennek vége.

Az *Éjmadó* az *Áldomás* folytatása annyiban, hogy amit emez még a zenik általános tragikus sorsának hirdet, amaz már Ady tulajdon jövőjéül óhajtja. Továbbá míg az *Áldomás* az alkoholt még csak úgy dicsőíti, mint ami az általa nyújtott mámorral megszabadít a kínzó tisztánlátás-

tól, az *Éj*imádó már azt sugallja, hogy magának a világnak lényege a sötétség s ezért kell az öntudatlanságba visszatérni.

Az *Áldomás*-sal, Az *én menyasszonyom*-mal (1900) és az *Éj*imádó-val (1901) Ady átlépte a Rubicont. Még mutál a hangja, de már az *Új Verse*k pitvarában áll. Az elsőnek tragikus pátoszában, a másodiknak kihívó és forró elszántságában, a harmadik sejtelmes szimbolizmusában már az *Új Verse*k Adyját halljuk, bizonyítékául, hogy nem egyetlen nagy ugrás a fejlődése, hanem alig látható kis ugrásokból áll, mint az óramutató haladása.

VII.

Most már gyors egymásutánban feltűnnek és gyülekeznek Ady sajátos témái és motívumai. Abnormis érzékenysége és kegyetlen tisztánlátása következtében (ha nem volna oly rosszemlékű a szó, azt mondanám) igazán „veszélyesen él” és ingatag egyensúllyal állandóan ott tántorog az öngyilkosság szélén. A költő lelkében az érés során általában gócok keletkeznek: egy-egy gondolat vagy képzet-komplexum, amelybe leglényegesebb érzései sűrűsödnek. E gócok számán, eredetiségén, termőerején, kisugárzásán mérhetjük egyénisége gazdagságát és jelentőségét. Ady első ilyen termőgóca a pályaválasztása miatti önvád és dezillúzió, mely, ha saját élményekből született is, nem tartalmazott semmi újat Reviczky után. De lassan saját gócok támadnak benne: az élőhalottság, a tragikus messiásság elől mámorba menekülés, a szent pogányság gócai, — csak később, Párizsban keletkezik a Léda-szerelem, a magyar ugar és az istenülés góca. Az *Áldomás* és az *Éj*imádó jelentősége abban áll, hogy az új Ady-gócok egyike először nyilatkozik meg bennök.

Első nagy megrázkódtatását, az „eltévesztett élet vádját” az okozza, hogy a költői dicsőség, amelyre életét feltette, amely miatt lemondott az anyai ambíció: a szolgabíróság útjáról, nehezebben és lassabban elérhetőnek látszik, mint előbb gondolta, s talán nem is éri meg az áldozatot, mert a közönség nem érti meg és nem becsüli a költőt. Reviczky költészetét is nyilván azért fogadja magába olyan szeretettel, mert tudvalevőleg Reviczkynek is ez a csalódás a nagy élménye. Mint láttuk, még Debrecenben, 1899 januárjában (legalábbis akkortól van dokumentumunk rá) ver gyökeret Adyban egy gondolat, amely lelkiéletének éveken át egyik központja lesz: az a felismerés, hogy a világ pokol, nincs Messiás, aki segíteni tudna rajta, s hogy e kínzó tudattól csak úgy szabadulhat az ember, ha a bor vagy csók mámorába menekül. Ismétlem, e gondolat már Debrecenben gyökeret ver benne, de Váradon is erős meggyőződése marad, több ízben költői alakot is ölt s ott kísért még 1908-ban írt *A magyar Pimodán* című érdekes esszéjében is. *Azuba* című verse tanúsága szerint már Debrecenben csírázik benne egy másik gondolat is, mely aztán nagyváradi éveit világnézetének gerince lesz: a „szent pogányság” filozófiája, az a gondolat, hogy az emberiséget a keresztény civilizáció aszkézisé bányadtá, dekadenssé sápasztja és a forró, erős csókok tehetnek jobbá és szebbé (*A csókok átka, Vén jaun dala, Farsangi dal, Krisztusok mártírja, Lótusz*). *Ősz jelé* című szándékosan homályos, saját jellemzése szerint dekadens versében először áll előttünk a halál rokonaként (kissé később a *Temetetlenül, Félhomályban IV.*, a *halottak* című költeményekben is), jelélül, hogy a halálhangulat már most is nagyon vonzza, a halál rokonának, sőt élőhalottnak tekinti magát, holott egyelőre nincs rá fizikai oka. Ez a motívum változatos formákban, mint az *Éj*, a *Nincsen*, a *Semmi* imádata is foglalkoztatni fogja s meglepő módon összefér 1900-tól jelentkező életimádatával (mely néha a Nap vagy a Nyár imádatának jelképébe öltözik). Ady érdekes módon egyszerre a Nyár fia és a Halál rokona. A jelenség magyarázata, hogy nála élet és halál nem teljes ellentétek: a halál is a létezés egyik változata. Pusztulását a *Mégegyszer*-ben inkább a kereszténységnek, mint az általános társadalmi, vagy épp a magyar viszonyoknak tulajdonítja. Csak az *Áldomás* (1900) és *Békesség ünnepén* (1903) című költeményeiben világít rá a pusztító társadalmi körülményekre; a magyar ugar motívuma azonban még itt is hiányzik, ezt csak párizsi útján, illetve a darabont kormány alatti tapasztalatai nyomán teremti

meg. Hasonlóképpen hiányzik még motívumai közül az igazi nagy szerelem, legalábbis a viaskodó héjja-szerelem motívuma is.

1900-ban kezd erjedni, kérdéssé és ellenmondásossá válni benne a magyarsághoz való viszonya. Egyelőre még odát ír Dankóhoz, majd 1903-ban Blaha Lujzához, ugyanolyan magyaros alexandrinusokban köszöntve őket, mint ahogy tíz évvel később ösztönös következetességgel Móricz Zsigmondhoz szól; mindhárom versben a fáradtságtól és idegességtől megváltó magyar egészséget és őserőt ünnepli s lelkesedése mindannyiszor ugyanabban a ritmusban csendül fel. A Dankó- és a Blaha-vers a Móricz-óda idősebb testvérei.

De a régi magyar költészetbe való gyökeret-verésének Váradon még nyoma sincs: Ady ez időben még büszke magyar, de magyar kultúrája még felszínes, a nótában látja a magyarosat, pogányságot pedig csak görögöt ismer (*Vén jaun dala, Farsangi dal*). Az ősi magyar pogányság utáni nosztalgiája csak Párizsban erősödik meg, akkor, mikor a magyar jelentől üdorrrel elfordul. Adyban most egyszerre kettős mozgás megy végbe: ugyanakkor, mikor mohón szívní kezd a legmodernebb kultúrát — mintegy a teljes gyökérvésztestől félve, vagy a magyar stílus egykorú keresése divatjának hatására —, gyökeret kezd eresztetni a régi magyar költészetbe (bár most sem megy régebbre a kuruc költészetnél). Voltaképp már Váradon felébred benne a nosztalgia a mítikus pogány magyarság után (*Lótusz*), de politikai tisztánlátása elutasítja az egykorú valóságos Ázsiát (1. *Menjünk vissza Ázsiába* című cikkét, 102.), Párizsban meg éppen rájön, hogy a nap, az élet és a kultúra napja már nem Keleten, hanem Nyugaton ragyog legizőbb fénnel, s a napimádó táltosivadék Párizs utcáin imádja a napot (*Egy párizsi hajnalon*).

Így a magyarsághoz való viszonya konfliktussal telik meg. Ahogy ő a nemzetet ostromozza, az nem egy osztály szidása, nem is múltó állapotokon való elkeseredés, hanem a magyarság és a hozzátartozás elátkozottságán való mély kétségbeesésből ered. Mint tudjuk, ambivalens az első igazi, nagy szerelme, Léda iránti szerelme is: csók és viaskodás, szerelem és gyűlölet. S az *Új Versek*-ben megjelenő új, igazi Adyt a kibővült tárgykörnél szinte még jobban jellemzi, hogy itt már mindent ilyen ellentmondásos teljességgel él át. E könyvtől kezdve illik rá egy későbbi önjellemző szava: pacsirta-álcás sirály. Hangja itt mint egy megsebzett ragadozómadaré. Az éjímádó, letört, fáradt ifjú ugyanis Váradon lassan magához tért. Köztudomású, hogy e város pezsgő, lendületes, művelt élete — benne olyan barátokkal, mint Bíró Lajos, olyan társasággal, mint Somló Bódog — kitágítja gondolkodását. De ne képzeljük, hogy Várad merőben új irányt adott Ady gondolkodásának. Hiszen tudjuk, hogy már Debrecenben is a demokrácia mérlegére tette és könnyűnek találta a magyar társadalomberendezkedését. Várad hatása inkább abban állt, hogy elmélyítette és kitágította nagyjából már előbb is kialakult nézeteit. Ady rokon társakat érezve maga körül, bátrabban mert az lenni, aki volt. 1901 karácsonyára megírja első merész társadalomkritikai versét, a *Békesség ünnepén*-t. Heine vagy Nietzsche nyomán a vér, a csók vallását hirdeti. S 1903 márciusában *Level az apámhoz* című cikkében már az újságírói pályát és a magyar társadalom jövőjét is reménykedőbben ítéli meg: „Vékonyan sávolódik immár az eljövendő világos élet fénye. A diabolus úrabb rajtam, mint valaha. Az életnek, tökéletesülésnek hite, szerelme nagyobb. Sose szerettem, gyűlöltem jobban, mint most... Édes apám, a fiadat nem kell okvetlenül siratnod már, mert jobban hisz magában az életben, mint valaha!...”

Az *Én menyasszonyom*-ban már kifeszített mellel harsogja új viszonyát a világhoz. Már duzzad az új nagy érzelmeiktől s elégedetlen az írásaival, mert érzi, hogy több van benne, mint amit eddig kimondania sikerült:

Nem, nem bírok tovább titkolni
Ennyi világot, ennyi kincset.
Világrontó nyilatkozásnak
Égből lopott lángjától égekl...
S miket leírok, elpanaszlok,
Csak szóba ömlő semmiségek... (*Misztérium*, 1900. dec. 22.)

Aki ezt írja, megveti a konvenciót és hevesen és ingerülten távolodik tőle. 1900-ban már tudatában is van saját újszerűségének. A Szabadság 1900. jún. 12.-i számában Bíró Lajos fogalmazásában így jelenti be a *Mégegyszert*: „... nem a régi lantot kezeli: új és merész. Bátran ad hangot minden impressziójának. Nem köti az a bizonyos poétai hipokrizis, mely legtehetségebb poétáink között is sokat tesz igen unalmassá.”

Valóban, mily bátor gesztus *Az én menyasszonyom*, egy ember szava, aki ereje tudatában egymagában, illetve a párjával kész az egész világgal szembeszállni. Ady első hadüzenete ez a társadalomnak. A *Vízó a lápon* mily hatalmas élet látomását festi az égre: A *Béke ünnepén*ben mily fölényes gúnnyal vijjog a világ megváltatlanságának és a küszöbönálló forradalomnak tudata. Az *Áldomásban* és az *Éjnimádó*-ban egy merész új egyéniség körvonalai sejlének, aki elment a magyar lét végső határait és ott a hiábavalóságot, illetve a nincsen-t találta. Egy nagy, mert merészen végigélt élet szele csap meg ezekben a versekben. Valaki beszél, aki érzi a lét tragédiáját és a végső titkokat keresi. De igaz-e, amit mondani szoktunk, hogy Ady a kor emberét fejezte ki? Érezzük, hogy lelkünk mélyén valami valóban rokon vele, hogy olyat élt át, ami homályosan bennünk is megmozdult. De Ady a kor átlag emberének belső tapasztalatait oly félelmetes felnagyításban élte át, hogy borzongó megdöbbenést érzünk a láttára. Zsenijének épp ez talán a legmélyebb alapja: az, hogy mint a tragikus hősök, félelmet nem ismerve, a szokásosnál többet mert kívánni az élettől.

Nem csoda, hogy 1900-ban az addig csüggedt költő visszanyeri az önérzetét:

Ím bevallom, hogy nyomorultan,
Mítse remélve, mítse várva,
Még mindig van az én lelkemnek
Szárnyakat adó büszke álma...
Megléltem az igaz világot,
Megléltem az én dőlőfős énem,
Megléltem, ami visszaadja,
Amit az élet elragadt:
Annyi szenny közt a legtisztábbat:
Ím, megtaláltam magamat. (Mégegyszer.)

Ez a visszanyert önérzet, sőt gőg lesz az alapja annak a dacos, kihívó hadüzenetnek, mely az *Új Versek*-ben fog megszólalni. Ady 1900-tól voltaképp már az az ember, aki az *Új Versek*-ben megnyilatkozik, de egyelőre nincs itt az idő, hogy megmutatkozzék.

VIII.

Már Földessy Gyula rámutatott, hogy Ady előbb érkezik el a filozófiai-politikai tisztánlátáshoz, mintsem művészileg magára talál (*Tanulmányok és élmények*, 1934, 131—2. l.), Németh László is hangsúlyozza, hogy Ady „feje rég egy olthatatlan dűhű s ritka valóság-érzékű gondolkodóé, mikor az igazi Ady-verseknek még egy szaka sem csordult ki”, (*Kisebbségben*, 1940. 55. l.) Utánuk Bóka László számtalan idézet felsorakoztatásával bizonyítja be felismerésük igazát, — sajnos, a filozófiai és politikai vizsgálatot már a politikaira szűkítve. Ady politikai tisztánlátásának köszönhető, hogy költészete a magyar társadalmi fejlődés hajtóereje lett. De nem kevésbé fontos Ady emberi és költői fejlődése szempontjából is. Mert ezáltal látta meg élményei okát, mélyebb értelmét, lett harcossá, új dolgok hívévé, alakult ki az a koncepciója, hogy aki a magyar világot meg akarja reformálni, az tragikus Messiás lesz, s talán mindennél fontosabb, hogy társadalmi viszonyaink elítélése következtében mert az lenni, aki volt. De nem értjük meg őt oly egyszempontú figyelemmel, mely csak antiklerikalizmusát, társadalomkritikáját vizsgálja, de azt már nem, hogyan alakul ki világnézete, hogyan teszi magáévá a természettudományos felfogást, a nietzschei pogány életimádatot s ugyanakkor némileg a kor idealista szemléletét is, hogy alakul viszonya valláshoz és istenhez. S még e

világnézeti tisztulást sem elég megvilágítani, ha nem értjük, hogy volt-e és mi volt mindennek a szerepe művészi fejlődésében.

Ha ugyanis a költői képzelet elevensége, a formakésztség stb. független is a világnézet-től, a költői mű mélységét a világnézet határozza meg: az vonja meg a vonalat, ahol képzeletünk megtelepszik és virágait elővarázsolja. Az új nyelv nem hull készen az égből, a költőnek el kell előbb háritania hamissá vált örökölt konvenciókat és le kell ásnia egy új szemléleti és érzelmi rétegbe, hogy ott a maga új kifejezőmódját megtalálhassa. A konvenció elhárításában és a saját lelki mélyeibe való leásásban pedig a költőt érzelmi élményei és azokkal kölcsönhatásban levő gondolkozása segítik.

A politika és világnézet láthatatlan előfeltételként jelen van Ady oly verseinek hátterében is, amelyekben szó sincs politikáról. Mint ahogy Petőfi sem nyúlt volna oly fesztelenül új témáihoz és teremtette volna meg a maga közérthető, újszerű, népies nyelvét, ha egyidejűleg nem jutott volna el a demokrácia elvéhez, s József Attila *Nincsen apám*-jának hetyke, vagány hangja az ő ifjúkori anarchizmusa talaján hangzik fel. Ha ők is hírlapírók lettek volna, mint a fiatal Ady, az irodalomtörténetírás alkalmasint róluk is megállapíthatná, hogy előbb értek meg politikailag, mint költőileg.

Miért nem írt a fiatal Ady mégsem politikai verseket? Kielte talán politikai érzéseit a napi publicisztikában és aktuális tréfás dalaiban? Inkább azt hiszem, hogy a belpolitikai párt-harcokat és helyi csetepatékat kezdetben nem tudta magasabb perspektívából nézni, így pedig prózáinak érezte. Mikor aztán felismeri, hogy e harcokban a magyarság jövője és saját sorsa dől el, mikor meglátja a magyar társadalom tragikus elmaradottságát és uralkodó osztályainak konok ellenállását a haladással szemben, először úgy érzi, hogy el kell hallgatnia, mert itt a harc, sőt minden igényesebb szó hasztalan, hogy az igazán nagyok, "Kik rátermettek messiási sorsra, Belefultak mámorba, alkoholba". Az *Áldomás*-ban, ahol először mondja ki ezt a gondolatot, először kísérti meg őt az elhallgatás, melynek vágya később is minden mélyebb csalódás után elfogja (*Most pedig elnémulunk*), esetleg oly formában, hogy megbánja az irodalmi életben előbb játszott szerepét (*Mért is tettem*). Ez az elhallgatás már politika; s aki így hallgat el, az a majd egyszer megszólal, már nem tréfás dalban, hanem igazi mélyről jövő lírában fog politizálni. Persze, szükség volt Párizsra is, hogy kritikája kellő távlatot és mértéket kapjon és tülemelkedjen a tréfás dalokban megglosszázott helyi politika vicinális ügyein. Szükség volt az 1904—1905-ös hazai társadalmi forrongásra, a radikális és szocialista erők országos felerősödésére, az orosz forradalom távlatára, hogy érdemesnek lássa a politikába való beleszólást. Ha nincs az 1904—1905-ös társadalmi-politikai forrongás, talán ő is meghasonlott, dekadens költő lesz vagy elhallgat, „befelül mámorba, alkoholba”. Forradalmi érzése, amik 1898—1899 óta forrtak benne, alig szólalhattak volna meg. A parazsat, mely addig hamu alatt pislákol benne, az a szél lobbantotta lángra, mely 1904—1905-ben hangosan kezdett fújni odakünn. Természetesen nem azt jelenti ez, hogy minden jelentős költőt csak a forradalom szabadíthat fel. Babits vagy Kosztolányi ugyanazok lettek volna enélkül is. Ady mondanivalóit azonban csak egy felbolydult világban lehetett kimondani.

De a legátérzettebb és legnagyobb politikai tisztánlátás sem tette volna őt a nagy költővé, aki volt, ha nem tudott volna oly eredeti és gyökeres, oly erőteljes és finom, oly elragadóan szuggesztív nyelvet teremteni. Zsenije kibontakozásának vizsgálatánál újszerű érzésvilágát és nyelve megizmosodását is nyomon kell követni, nemcsak politikai felfogása radikálizálódását.

Minden művész fejlődésének törvényszerű szakaszai, hogy 1. elsajátítja a hagyományos formákat, 2. majd széttöri, illetve 3. a maga kifejezésére alkalmassá gyúrja őket. Ady a *Versek*-ben járja az első szakaszt, e könyv megjelenése után, de már 1899-ben kezd a másodikat, s 1900-tól a harmadikat. Az eredetiség mellözhetetlen állomása ugyanis a fennálló világ és költészet részbeni megtagadása. Ady fejlődésében a politikai-világnézeti kritika töltötte be azt a szerepet, hogy elsöpört bizonyos hagyományos témákat, pl. a karácsonyi áhítatot, mely

a *Versek*-ben még megszólal, sőt némely örökölt szavakat is, mint álom, könny, az tette, hogy Ady át mer élni olyan érzéseket, mint „Mit bánom én, ha utcasarkok rongya!”

A kortársak optikai csalódását, hogy Ady váratlanul, egycsapásra találta meg a hangját, az okozhatta, hogy könyveiben kísérték szemmel az útját, nem pedig versei tényleges keletkezésének sorrendjében. Ha ugyanis így figyeljük fejlődését, szemünkbe tűnik, hogy Ady nem egyszerre veti el magát a korában divatozó versírás partjaitól, hanem fokongként merészkedik a nyílt tengerre egyre beljebb. Szókincese, mely a *Versek*-ben a választékos irodalmi szavakra korlátozódott, most a realitást hangsúlyozó, a mindennapi nyelvből vett szavakkal egészül ki, nyersebb, keményebb lesz. Stílusának gyors fejlődését jól illusztrálja néhány példa. 1897-ben, mint láttuk, még a nótánál tart. 1898—1899-ben hangulatban, szókincsben, versformában már Reviczkyt követi:

Szerelmi vágy, szerelmi álom,
Emléke, fénye íz feléd,
Keresem az elveszett édent,
Remények, álmok édenét.
Amikor én rajongó vággyal
Követlek, várlak tégedet,
A múltnak álma száll meg akkor:
A múlt és az emlékezet. (A múltért).

Szívek messze egymástól című versében (1902) még beleesik a „valahol” használatának divatos olcsó költőiségébe, *A Könnyek asszonya* (1903) és a *Tovább* pedig még refrénnel él („Véres szívemre szomorún A könnyek hullnak, hullnak”). 1899—1900-ban olykor már túlmeleg Reviczky; a *Pán halála* költője például sosem írta volna le a halálhoz való közeledését oly testi vonatkozású szavakkal, mint Ady: „Ha elromolt tudóm, gerincem, Bejutok majd én is a sorba” (*A vég után*, 1899. nov. 23.) s a dicsőséget sem emlegette volna oly népies ízű keserű gúnnnyal: „Szóval lesz majd csőstől dicsőség” (amit népnemzeti költő is legfőljebb tréfás versben írt volna le, komoly hangulatú versben nem). A *Mégegyszer* hasonló című prólogusában (1900. szept. 26.) hasonló triviális öngúnnnyal jellemzi magát, ezzel is hangsúlyozva, hogy az álmokból a földre szállt: „Ilyen olcsó lelket nem kapnak: Csak egy forint, kérem alásan! . . .” De a triviális szólam itt nem hat frivolnak, mert fájdalmas fintor. A realizmus bevonulását jelzik Ady stílusába az ilyen sorok is:

Kinek nem kell a tucat-élet,
Egész szépen aludni térhet,
Ha elhamvasztja önnön lángja,
Ha nincs tudője s nincs több álma . . .
(Az utolsó részlet, 1899. nov. 4.).

az oly kertelés nélküli, agresszív jelzők, mint: „A világ az izmos butaké”, „Szamar hitben, dús hangulatban Másoknak lelke, teste épül” (*Éles szemmel*, 1900. aug. 12.), vagy a *Békesség ünnepén* szarkasztikus fordulatai. A nótától tanult logikus, nyílegyenes, egyszerű szerkezetet a valósághoz közeledés érdekében bonyolultabb szerkezettel cseréli fel, vagy úgy, hogy az érzést ellenmondásos folyamatában ábrázolja, a befejezésben megtagadva a vers addigi tartalmát (*Az élet, Hideg május, Misztérium, A vég után*), vagy úgy, hogy újszerű módon egymásba ölti az önelemzést és a környezetrajzot. (Az utolsó részlet.)

Ide tartozik írásjeleinek változása. A *Krisztusok mártírja* című költeményében (1901) még kisbetűvel írt „harmónia” szót az *Új Versek*-ben már nagybetűvel írja („És én kerestem egyre-egyre Valami nagy Harmóniát”), ami, úgy vélem, nem más, mint a „szent” jelző, ill. az áhitat helyesírásbeli kifejezése; 1904-től pedig végleg és teljesen szakít egy akkoriban divatos írásjellel: a három pont használatával.³ A *Mégegyszer* még tele van vele; az *Új Versek*-

³ A jelenségre felhívom a kritikai kiadás szerkesztőinek figyelmét: 1905. dec.-től a . . . oly biztosan hiányzik Ady írásaiból, hogy kétes esetekben ezen mérhetik egy szöveg hitelességét.

ben már egyetlenegyszer sem fordul elő, s oly tudatosan és eltökélten kerüli, hogy a *Mégegyszerből* az *Új Versek*-be átvett öt költemény interpunkcióját is átírja: megfosztja őket valamennyi előbbi hárompontjuktól. A *Vízió a lapon*-t például 1903-ban még így közli: „Ez itt a lép világa . . . Szürke, Silány világ. Megülte Az örök köd, mely egyre rémit . . .” Az *Új Versek*-ben ugyanezt már a fölösleges hárompontok nélkül, kemény körvonalakkal, így találjuk: „Ez itt a lép világa. Szürke, Silány világ. Megülte Az örök köd, mely egyre rémit.” Részben Baudelaire és Verlaine hatása lehet ez, akik sosem élnek ezzel az írásjellel, de mélyebb oka bizonyára Ady ráeszmélése e jel filléres álköltőiségére és törekvése egy keményebb művészetre.

Ady új költői nyelvének érdekes sajátja azonban, hogy miután Reviczky túljutva megtelik földízi nyersséggel, valóság-izzel, egyidejűleg emelkedetté, intenzíven érzelmessé, szimboliztikusan sejtettővé, sőt gyakran patetikussá válik, — valószínűleg párhuzamosan azzal, hogy míg politikai gondolkodása radikalizálódik, világnézetére az idealisztikus áramlat van befolyással. Míg a korábbi kritika csak a titokérvőt vagy épp a misztikust vizsgálta Adyban, újabban — eltekintve Révai könyvtől — csak a politikust keressük benne. Holott az egész Adyt csak úgy foghatjuk fel, ha mindkét oldalát látjuk. Mint a Debreceni Főiskolai Lapok 1898. dec. 20-i száma beszámol róla, a Magyar Irodalmi Társulat ülésén Takács Endre jogász versében Ady többek közt azt kifogásolta, hogy az érzelmek „túlhevülésében még az Istent is megtagadja”, s ezért a költemény nem valószínű és nem is elfogadható. Még (vagy már) 1899 dec.-ben is a vallásosság hanyatlását felpanaszló, tudományellenes verset ír:

Kihült a szív, elszállt a lélek,
A vágy, a láng csupán a testé;
Heródes minden földi nagyság
S minden igazság a kereszté . . .
Elvesztette magát az ember,
Mert lencsén nézi az eget,
Megátkozta világrajöttét —
Beteg a világ, nagybeteg,

(*Karácsony*), mely nagyon erősen emlékeztet Reviczky! *Tartsatok bűnbánatot!* című költeményére („Megoldható-e annyi rejtély? S a tudás haszna ó mi lesz! . . . A föld s nap élte is múlandó S velük az ember is kivész. S ki végsőnek marad, bevallja, Hogy boldogság itt nem lakott; Csak élvágy s harc az Isten ellen! . . . Ó tartsatok bűnbánatot”). Úgy tetszik, a vallás utáni vágy és a transzcendens iránti érzék sosem hunyt ki Adyban egészen. Erősíthette benne ezt, hogy, mint eltemetetlen élőhalott (aminek már Debrecenben érezte magát), az életen félig túlevő ember, a halál rokona búcsúzó tekintetével nézett a világra. Nietzsche hatása alatt ugyan a kereszténység és pogányság ellentétében az utóbbi mellé áll, ám antikrisztianizmus csak annyit jelent, hogy az élet nevében elítéli a keresztény morált, de az élet szent titokzatosságának érzése sohasem hagyja el. Ez az érzés persze tökéletesen mentes a szokványos vallásosság teológiai elképzeléseitől, alig több, mint annak érzése, hogy a világnak a jelenségek mögött rejlő, titokzatos, szent lényege van. Metafizikai költészete e lényeg kereséséből fakad.

Különös új nyelvi ötvözet jön létre így, a dolgokat a maguk ellentmondásosságában látó s ezáltal páratlanul dús hangszerelésű, izgalmasan életteljes nyelv, olyan lélek alkotása, amely egyszerre kijózanult realitáshívő és magasabb finomságokat kereső, egyszerre természet-tudományos és misztikus hajlamú. Jellemző, hogy kb. 1900-tól, ugyanakkor, amikor kerülni kezdi az elcsépelet „álom” szót, felbukkan nála a „szent” jelző (*Az én menyasszonyom*, *Misztérium*, *A kenyér*), ami ugyan nem jelent vallásosságot, de valami újszerű metafizikai hangoltságot, diszpozíciót a jelenségek áhitatos felfogására, s feltűnik *Áldomás* című költeményében és a *Béke ünnepén*-ben a bibliás pátoz.

Végül 1901-től már a szimbolista célzásokkal és áttételekkel, mágikus hatású, sejtető sorisméltésekkel és ellentmondásos jelzőkkel dolgozó Ady jelentkezik az *Éjnimádó* III.-ban :

Begázolok a ködbe,
A sötét, lomha ködbe,
Átgázolom a bokrot,
A száraz, árva bokrot,
S bekiáltom a csöndbe,
Az édes, szörnyű csöndbe :
Elmúltak a virágok,
Elmúltak a leányok :
Én itt vagyok, maradtam
És úr vagyok a csöndben.

IX.

A *Mégegyszer* a bizonyítéka, hogy a lassú társadalmi fejlődés is eljuttatott egy meghasonlott, modern Adyhoz. A történelmi események (a darabont kormány körüli országos válság, az orosz forradalom) eredménye, hogy az *Új Versek*ben váratlanul egy harcos Ady áll elénk. Persze a forradalmi zajlás rá is csak azért van akkora hatással, mert ő elő volt készülve rá : egész lelke alig várta a vihart.

Az *Új Versek*, mint rajongások és támadások célpontja, már kellő méltatásban és vizsgálatban részesült, s ezért ezúttal csak a költő fejlődésében elfoglalt helyét kívánom egy-két vonással jellemezni. E kötetben az az új az előzőkhöz képest, hogy az addig fáradtan, kihülve-reménytelenül földönfekvő Ady talpraszökken, támadó haraggal odadobja a kesztyűt a fenn, álló Magyarországnak, gőgösen és büszkén szembeszáll vele :

Verecke híres útján jöttem én,
Fülemben még ősmagyar dal rivall,
Szabad-e Dévénynél betörnöm
Új időknek új dalaival?

A változást tisztán láthatjuk, ha az 1903-as *Lótuszt* összehasonlítjuk az 1905-ös *A Tiszaparton* című költeménnyel, mely némileg amannak művészebb, új feldolgozása. Az utóbbi költemény ugyanis nemcsak tömörebb és pregnánsabb a *Lótusznál*, hanem világnézeti alapja és érzelmi tartalma is más. A *Lótuszban* így panaszkodik :

A mi hazánk ez sohasem volt,
Mi csak romlásra éltünk itten,
A fény és illat buja álmát
Elvette egy kegyetlen Isten,
S mi már csak siratjuk az álmot.
E világ nem a mi világunk,
Mégöltek a hideg virágok,
Mégöltek engem, téged is,

A Tiszaparton viszont :

Gémeskút, malomalja, fokos,
Sivatag, lárma, durva kezek,
Vad csókok, bambák, álombakók,
A Tiszaparton mit keresek?

Míg tehát amaz szomorú és panaszos hangon a nyugati keresztény kultúrát okolja a pusztuláért, az utóbbi költemény a konkrét, jellemző vonásokkal vázolt magyar társadalmi viszonyok ellen emel keserű vádat. A múltjával való szakításra jellemző, hogy 1907-ben megtagadja a könnyet is :

Bérenc a Könny, és mi elűztük,
 S hogy elűztük, azóta látunk,
 Ó Könny, te emberdüh-sikkasztó,
 Áruló barátunk.
 Nem akarunk olcsón enyhülni,
 Nem akarunk mi elcsitulni,
 Könnynél a vér százszor, ezerszer
 Szebben tud hullni.

(Az elűzött Könny.)

Ez a kihívó harciasság (mint *Az én menyasszonyom* elárulja) legalább 1900-tól ott lappangott Ady izmaiban, de csak most lett tartós magatartása. Most hisz társadalmunk átalakulásában, nem hiszi magát élőlhalottnak s az élet elviseléséhez nincs szüksége alkoholra.

Némely dekadens és meghasonlott vonásai ellenére csupa bizalom a jövőben és a maga jövőjében. Cikkei szerint — mint már Bóka László rámutat — már 1902-től bizni kezd a haladó erők győzelmében és imádja az életet, s ez maga is kizárja az éjimádatot: „Csupa nagyszerűségeket látok az életben. A szívem nagy tervek kohója”, írja (*Itthon vagyok*, 1903. nov. 26.) Ady kibékült az életével, múltja önromboló szokásaival is. „Csak önmagamot akartam megtalálni, s ma már úgy érzem: büszke, szabad és bölcs vagyok.” (Uo.) Párizs éppenséggel mámorossá teszi. A *Holnap* megindulása még messze van, de ő már most a Holnap költője. Gyermeke „a vigak Messiása” lesz, „ki majd miértünk is örül”. Milyen messzeségben van most a *Versek* koravén álomtemetése és az *Éjimádó* pesszimizmusa. Mondhatni, a későbbi *Vér és arany* inkább folytatása a *Mégegyszer* pesszimizmusának, mint az *Új Versek*. Mily bátorság az új motívumok hangütésében! Itt szólal meg a féligcsókolt csókok dekadenciája, a pénz imádata, a magyar ugar átkozása, itt tárul fel, szinte kihívóan, a lélek sötét alvilága. S mily váratlan és újszerű művészi biztosság a kifejezésben: drámai, tömör előadás, képekben gazdag, energiával telített nyelv, bűvös zenéjű, eredeti verselés, s egy egészen új eljárás: a helyzetek és érzések szimbolikus mesébe-transzponálása s ezáltal a hétköznapi prózája és az egyéni esetlegesség fölé emelése.

Az új kutatás helyesen teszi, hogy az első két kötetben az *Új Versek*-hez fűző szálakat keres. De a kortársaknak is igazuk volt, hogy Ady zsenije csak az *Új Versek*-ben jelent meg hódító pompájában. Mint a lassan, küszködve kigyulladó lámpa, már előbb is villant egyet-egyét, de állandó vakító fényben csak itt lobbant fel. A csoda már előbb is készülődött, de csak 1904—1905-ben teljesedett ki igazán.

A változást részben megmagyarázza, hogy az *Új Versek*-et túlnyomólag 1905-ben írja, mikor Oroszországban felkel a nép, nálunk a Szabadelvű Párt megbukik s érezni, hogy a fennálló rend nem oly megmozdíthatatlan többé, mint aminőnek nemrégiben látszott. A magyarság ostromozása s a dekadencia merész vállalása is, a legtitkosabb érzelmi életnek e nyílt feltakarása kihívás volt, melyből sugárzott a harci kedv és erő. Az *Új Versek* át van itatva dekadens elemekkel, mégsem dekadens. S éppúgy ugrás előbbi könyveihez és a századforduló modern magyar költészetéhez képest, mint Petőfi lírája a reformkorhoz képest.

Аладар Комлош

ПО СЛЕДУ МОЛОДОГО АДЫ

Статья ищет ответ на вопрос как дошел Ады от своей первой книги до «Новых стихов»; то есть: может ли быть, что гениальный поэт до 22-ух лет никак не высказывает свою гениальность, и если да, то как он становится позже гением. Статья считает, что первые три книги Ады, являются ступенями единого развития. Содержание «Стихов»: оплакивание потерянных иллюзий; содержание тома «Еще ли раз?»: за его испорченную жизнь ответственны венгерские обстоятельства, и они так безнадежны, что от них

можно спастись лишь охмелением, «Новые стихи» содержат нападение Ады на венгерскую жизнь. В 1898-ом году Ады от песни доходит до Ревницкого; в начале 99-го до реализма, до созерцания безнадежного положения; с 904-го года он выступает против венгерской действительности. Его развитие не было одним большим прыжком, а рядом маленьких, еле заметных. Значительными пунктами его развития было образование определенных узлов мыслей, среди которых очень важной была трагическая концепция Мессиса, появившаяся в 99-ом году. Значение города Варод в том, что к Ады здесь возвращается самолюбие и вера в будущее, которое было основой его наступления в «Новых стихах». Также важна и политико-общественная дальновидность с точки зрения развития поэта. Это заставило его усторонить из своих взглядов и языка много конвенций. Так с 900-го года его язык тоже стал реальным. Но в тоже время он стал более возвышенным и обещающим, наверное параллельно с реализованием политических взглядов на мировое воззрение поэта влияет современный идеалистический поток. Исторические события 1903—5-го годов не совсем неожиданно вызвали у него борьбу. «Новые стихи» пропитаны декадентскими элементами, но даже из них излучается бодрое настроение и сила борьбы.

NAGY PÉTER

AZ 1919 UTÁNI EMIGRÁCIÓ EGYIK KIADÓI VÁLLALKOZÁSA*

(„A Monde magyar könyvei”)

Az ellenforradalom negyedszázada alatt a hivatalos magyar sajtópolitika minden eszközzel arra törekedett, hogy az országon belül elnémitsa a haladó gondolat szócsöveit, hízelgéssel, korrupcióval vagy bikacsökkel igyekezzék megtörni, magához édesgetni vagy a nyomdafestéktől elriasztani a haladó, elsősorban kommunista írókat. Ezért nőtt rendkívüli jelentőségűvé ebben a negyedszázadban minden próbálkozás, mely a magyarországi kiadói és cenzúra-viszonyoktól függetlenül próbált magyar nyelven megjelentetni irodalmi alkotásokat a magyar vagy a világirodalom köréből, hogy szellemi táplálékot szolgáltatson a forradalmak veresége után a világ minden tájára szétszóródott baloldali munkásságnak és értelmiségnek s hogy illegális úton hazajutva, hozzájárulhasson a forradalmi hangulat itthoni felszításához, ébrentartásához.

Eme, általában rövidéletű kísérletek egyik legtiszteletreméltóbbika és rövid működése alatt is legeredményesebbike az az 1929 végén indult vállalkozás volt, amelyet „A Monde magyar könyvei” sorozatának ismerünk, s mely rövid élete alatt maradandóan be tudta írni nevét nemcsak a magyar könyvkiadás, de az irodalom történetébe is.

A párizsi kiadói vállalkozás létrejötté három áldozatkész és lelkes ember munkája volt: Bölöni György, Aranyossi Pál és Károlyi Mihályé. Bölöni visszaemlékezései szerint Károlyi 1929-ben Magyarországról nagyobb összegű pénzhez jutott: testvére a családi hitbizomány jövedelméből juttatott neki részesedést és ígért további folyamatos juttatást. Miután Károlyi mindig eléggé zilált személyes anyagi ügyeit rendezte, felkereste Bölönit, akiről tudta, hogy szoros kapcsolatot tart fenn a párizsi magyar kommunista csoporttal, s felajánlotta, hogy jelentősebb összeggel hajlandó támogatni egy megindítandó lapot vagy más kulturális vállalkozást.

Bölöni megfelelő konzultációk után arra a meggyőződésre jutott, hogy egy újabb lap megindításánál jelentősebb lenne a könyvkiadói vállalkozás. A Henri Barbusse szerkesztésében álló „Le Monde” c. folyóirat éppen ekkor alakult át, növelte alaptőkáját és indította meg francia nyelvű kiadói osztályát. Ebbe kapcsolódott bele ez a csoport: a megoldás azért is megfelelőnek látszott, mert Barbusse-szel Károlyinak is jó személyes kapcsolata volt, s a „Monde” töretlen baloldalisága mellett sem állott kommunista lap hírében, tehát megvolt a reménye, hogy kiadványait haza tudják juttatni Magyarországra. Károlyi — aki testvére ígéretében bízott — kb. nyolcvanezer frank befizetését vállalta, tizenötezerrel azonnal lefizetett, s bekerült a „Monde” igazgatótanácsába. Bölöni és Aranyossi pedig, mint a magyar sorozat szerkesztői, a kiadóvállalat alkalmazottai lettek.

A fentebbiekben Bölöni György emlékezete szerint mondtam el a vállalkozás alapításának történetét. Ugyanerre a másik alapító, Aranyossi Pál kicsit másként emlékezik; Bölöni

* A dolgozat „A magyar proletárirodalom kérdései” c. előkészületben levő tanulmánykötet számára készült.

halála megakadályozott abban, hogy a két változat között véglegesen tisztázni tudjam az események hiteles lefolyását.

Aranyossi szerint Károlyi, személyes anyagi ügyei rendezése után, a fennmaradt pénzösszeget valamilyen vállalkozásba akarta fektetni. Abban az időben a „Monde”, Henri Barbusse lapja, zivataros viszonyok között élt, s a lap igazgatósága azt tervezte, hogy részvénytőkeemeléssel húzza ki a vállalatot a csávából. Hallottak arról, hogy Károlyi pénzhez jutott. Károlyi rokonszenves egyénisége, a baloldali francia közönség előtt is jóhangzású neve arra ösztönözte őket, hogy csatlakozásra bírják. Felkeresték és felszólították, lépjen be a „Monde” részvénytársaságába. Ezért, megfelelő anyagi biztosítékok mellett, vállalták, hogy támogatják Károlyi irodalmi tevékenységét. Így vetődött fel a magyar nyelvű könyvek kiadásának terve.

E kétféle változat között meglehetősen a különbség, de nem nagyon nagy az ellentmondás. Akár Károlyi kereste fel Böllőnin keresztül Barbusse-t, akár Barbusse, illetve a „Monde” igazgatótanácsa Károlyit, a kiadóvállalat szempontjából az a lényeges, hogy 1929 vége táján, midőn Károlyi nagyobb összegű pénzhez jutott, kapcsolatba kerültek egymással, s végülis úgy határoztak, hogy amennyiben Károlyi a maga pénzével hozzájárul a „Monde” alaptőkéjének emeléséhez, ennek ellenében a „Monde” kiadóvállalatán belül osztályt létesítenek magyar könyvek kiadására.

A hazai lehetőségek között a tényeket ennél pontosabban tisztázni nem lehetett; annál is kevésbé, mert a „Monde” 1929—30-as évfolyamát sem tudtam könyvtárainkban megtalálni. Lehet, hogy Párizsban fellelhető ténybeli dokumentumok, személyes emlékek tisztáznák a körülményeket; de a kutatást oda kiterjeszteni eddig nem sikerült.

A kiadóvállalat magyar osztályának felállítása után azonnal — körülbelül 1929 decemberétől — nagy erővel kezdtek dolgozni: olyan külföldi és magyar irodalmi műveket kerestek és fordítottak, amelyek Magyarországon nem jelenhetnének meg, s amelyek a szocializmus eszméinek népszerűsítésére alkalmasak.

1930 elejétől az év közepéig négy mű jelent meg a kiadásunkban: A. Taraszov-Rogyonov: *Csokoládé*, Ernst Glaeser: *A 902-esek*, Szilágyi András: *Új pásztor* és Jaroslav Hašek: *Infanterisz Svejek viszontagságai a nagy háborúban*, ez utóbbi három kötetben. A négy közül kettőt, Taraszov-Rogyonov és Hašek művét Katona Fodor álneven Karikás Frigyes, a párizsi magyar kommunista csoport titkára fordította; Glaeser művét pedig Böllőni György. Készültek ezen kívül Barbusse: *A tűz* c. műve új kiadására; a fordítás, Aranyossi Pál munkája, el is készült, de kiadásra nem kerülhetett s az évek során elveszett; Szántó György: *Ötszínű ember* c. regényét is hirdették mint hamarosan megjelenő kiadványukat. A kiadóvállalat azonban alig indult meg, rövidesen megszűnt.

Először is kiderült: Károlyinak az a reménye, hogy Magyarországról, családjától folyamatosan nagyobb összegekhez fog jutni, meghiúsult. Az itthoni hatóságok tudomást szereztek fivére lépéséről és megszigorították az ellenőrzést. Ekkor — 1930 elején — részben azért, hogy kötelezettségének eleget tudjon tenni, pénzügyűjtő előadókörútra indult az Egyesült Államokba. Ennek segítségével a megígért összeget, vagy legalábbis annak nagyobb részét valóban be is fizette a „Monde”-hoz.

Rég megírásra vár a két háború közötti magyar emigrációk története, mely a különböző csoportok belső fejlődését, egymáshoz való viszonyát tisztázza. Míg e munkát a történettudomány el nem végzi, az egyes részletkérdésekben csak tapogatózhatunk. Az azonban kétségtelen, hogy Károlyi ebben az időben határozottan közeledett a kommunistákhoz, velük igyekezett akcióegységet kiépíteni. Ezt elég világosan bizonyítja az a lépése is, hogy Böllőnit és Aranyossit vonta e terve megvalósításába, s Barbusse folyóiratához csatlakozott. De ezt igazolja amerikai előadókörútja is, amelyről Jászi Oszkár ekkor így írt, egy szenvedélyesen polemizáló cikkben: „... fájdalom, az októberi forradalom néhány kipróbált híve is kénytelen volt megdöbbenésének kifejezést adni a Károlyi propagandaútját illetőleg, mivel minden

pártatlanságot és tárgyilagosságot félretéve, ellenségeinek azt a vádját erősítette meg, hogy ő gyűlöl mindent, ami nyugati demokrácia és szocializmus, ellenben elfogad mindent, ami *made in Russia*.¹

A sorozat szerkesztői és a „Monde” vezetői úgy képzelték, hogy ez a kiadói vállalkozás eltarthatja magát, sőt talán még hasznot hozó is lehet: joggal bíztak abban, hogy mind az itthoni baloldali körök, mind a világszerte szétszórta magyarság s a környező államokban élők érdeklődéssel fogadják az új kiadó művészileg magas színvonalú, haladó műveit. Érdeklődésben nem is volt hiány: az egyenként ötezer példányban kinyomott művek szinte mind egy szálig elfogytak. De az anyagi eredmény váratott magára: a bizományosok nem siettek sehonnan sem elszámolni, s a költségek nőttek, a bevétel minimális volt. Franciaországban a „Párizsi Munkás” hálózatán keresztül terjesztették könyveiket, igen jelentős jutalékot biztosítva a terjesztésen keresztül a mozgalomnak; a Szovjetunióba küldött példányok ellenében a „Sarló és Kalapács” kiadványaiból kaptak cserépeldányokat; Magyarországra Bécsen keresztül jöttek a könyvek, a Julius Fischer Verlag közvetítésével, illegális úton. Szenes Lajos, a „Népszava” könyvesbolt volt vezetőjének emlékezete szerint kb. háromszázöttszáz példány jött be egy-egy műből, ötkilós csomagokban, a DGT hajóstársaság szervezett munkás hajósai segítségével, akik szén s más áru alá dügták a könyvcsomagokat s hivatalos kikötőhelyük előtt, Újpest környékén kirakták, ahonnan a terjesztéssel megbízott elvtársak egy átmeneti raktárba, majd sürgősen az egyéni vásárlókhöz és munkáskönyvtárakhoz továbbították.² Rendőri kézre jelentéktelen részük került, inkább csak az, ami keresztöltés alatt próbált bejónni postai úton az országba, mert a belügyminisztérium és a posta a szállítás jogát valamennyitől megvonta és lefoglalandó sajtótermékeknek nyilvánította.³

Csehszlovákiában, Romániában, Jugoszláviában is volt bizományosa a „Monde” magyar könyveinek; ezek közül a legtöbbet a kolozsvári, Darvas Simon használt a sorozatnak, aki nemcsak gyorsan és pontosan számolt el a francia kiadóval, hanem mikor — 1930 augusztusában, elsősorban az amerikai bizományos hibájából, aki fedezetlen csekkel próbálta kifizetni őket — a párizsi vállalkozás csődbe ment, a „Monde” nem vállalta további finanszírozásukat, éppen Darvas tette lehetővé, hogy a megindított Hašek-fordítás második és harmadik kötete kolozsvári nyomdában, „Germinal, Paris, 1931. ill. 1932” jelzéssel megjelenhessék.

Rövidéletű, anyagilag sikertelen vállalkozás volt tehát „A Monde magyar könyvei” sorozata, amelynek azonban szellemi jelentősége igen nagy. Az itthoni kommunisták örömét e könyvek láttán Gereblyés László fejezte ki pregnánsan, a következőket írva: „A Monde magyar csoportja jóvoltából egyszerre két könyv is eljutott hozzánk. Amire pl. Pesten gondolni is alig lehet, az tehát most varázslatosan bekövetkezett. . . Míg mi Pesten néhány novelláskönyvvel, versfüzettel pezsdítjük a dolgozók szellemi frontját, addig Párizsból vaskos kötetek futnak szét mindenüvé, ahol magyar dolgozók vannak, a Monde magyar könyvei.”⁴ S hogy a hatóságok hogyan fogadták, annak jó példája nemcsak a már fentebb idézett, postai szállítást megvonó rendelkezés, hanem az a tény is, hogy a „Forrás” c., Gereblyés László által szerkesztett legális kommunista folyóiratot azért tiltották be, mert a negyedik szám hátsó borítólapján a *Csokoládét* és *A 902-eseket* hirdette, s ezért azzal vádolták meg, hogy a franciaországi kommunisták pénzelik őket.⁵

„A Monde magyar könyvei” sokatigéző sorozata tehát az első, sikeres lépések után anyagi okokból megszűnt. Bár e dolgozatnak nem lehet feladata, hogy Taraszov-Rogyonov, Glaeser vagy éppen Hašek művének helyét a szovjet, német vagy a cseh s a világirodalomban

¹ JÁSZI. O.: Áloktobrizmus és bolsevizmus. Századunk, 1930. 489.

² Vö. SZENES L.: Harcom a demokratikus könyvekért (1930—1944). Bp., 1946. 4—5. l.

³ Vö.: Postai Rendeleték Tára, 1930. 26. 31. sz.

⁴ GEREBLYÉS L.: A Monde magyar könyvei, Korunk, 1930. 457.

⁵ GEREBLYÉS LÁSZLÓ szíves szóbeli közlése.

elemezze, vagy akár e műveket részletesebben ismertesse, rá kell mutatnunk az irányzatra, amelyet e három mű is elárul, s amely a szerkesztőség intencióiról legalább részben beszámol.

A művek kiválasztásában kétségtelenül a legerősebb indíték a harcos háborúellenesség, antimilitarizmus volt. Hašek neve ezzel világirodalmi méretekben nőtt össze, csakúgy mint Barbusse-é, akinek *A tűz-ét*, mint már mondtuk új fordításban szintén ki kívánták adni; de ugyanebbe az irányba mutat Glaeser regénye is. *A 902-esek*, mint a címe is mutatja, annak a generációnak a regénye, amely gyermek s kamasz volt a világháború alatt; egy német kisváros légkörének, a felnövő gyermek zavaros érzéseinek és gondolatainak, a háború előrehaladása során gyermeki szemmel látott fokozatos elnyomorodásnak, lealjasodásnak szenvedélyes és meggyőző képe. Hangjában, művészi felfogásában az akkori weimari Németország egyik legdivatosabb irányzatához, a „*Neue Sachlichkeit*”-hez csatlakozik; de ez nem gátolja meg abban, hogy egyfelől az író őszinte háborúellenes szenvedélyéről ne árulkodjék, másfelől pedig ki ne mutassa érdeklődő jóindulatát a munkásosztály és a munkásosztály harca iránt.

Taraszov-Rogyonov regénye nem háborúellenes. A szerző a huszas évek végén a legnépszerűbb és legelismerőbb szovjet írók közé tartozott; ez a műve is világsiker lett, elsősorban természetesen a kommunista és baloldali olvasók körében. *A csokoládé* a polgárháború legizgalmasabb időszakába visz s gyötrő feszültségű figyelmeztetés a forradalmi éberség fontosságára. Egy talpig becsületes, tiszta és jószándékú forradalmár tragédiája ez a regény. Hőse nem követ el hibát, csak a hiba látszatába keveredik: mégis vállalnia kell a látszatot, nevéen gyalázzal kell meghalnia, mert ezt kívánja a proletariátus, a forradalom érdeke. Művészi eszközeiben, megoldásában a regény az expresszionizmus módszereit érvényesíti; erre utal zaklatott, szaggatott stílusa is. Az író kétségtelenül erős tehetsége mellett a regény arról is árulkodik, hogy az írás művészetében, technikai megoldásaiban meglehetősen járatlan; számos nyers, a vállalt feladat alatt maradó része van; az olvasót mégis magával sodorja ma is a mű minden sorát átfűtő, őszinte művészi szenvedély.

Mindhárom regény, ha más-más fokon is, időt álló érték; s ha a fordításokat mára el érte is a fordítások kikerülhetetlen sorsa: kiüregedtek, de a maguk idejében igen magas színvonalúak voltak. Ezt az is bizonyítja, hogy amidőn a felszabadulás után az „Anonymus” könyvkiadó végre legalísan megjelentetheti Hašek remekművét magyar földön, újra Karikás fordítását adja ki.

De ezek a fordítások a kiadói vállalkozás első lépései voltak csak. Kétségtelennek látszik, hogy a szerkesztők szándéka szerint „*A Monde magyar könyve*”-nek a magyar irodalom fejlesztésében lett volna jelentős szerepe: sorozatukat az itthon szóhoz jutni nem tudó baloldali magyar írók alkotó műhelyévé kívánták fejleszteni. Szándékuk már abból is nyilvánvaló, hogy első négy könyvük közül is egy eredeti magyar alkotás, mely sem Magyarországon, sem a szerző szülőhazájában, Erdélyben meg nem jelenhetett.

Szilágyi András *Új pásztoráról* méltatlan és indokolatlan módon feledkeztünk meg a két háború közötti irodalommal kapcsolatos elmélkedéseinkben, rendszerezéseinkben; ez a rendkívüli írói erő sugárzó alkotás a regény, az eposz és a népmese meg az agitációs irat sajátságait, erőnyeit ötvözi szervesen és harmonikusan össze. Hőse, a szegény erdélyi zsellér-fiú, aki pásztornak áll el s mint pásztor ismerkedik meg a kizsákmányolással, ébred rá szenvedélyes-ösztönösen a parasztság és a munkásság összefogásának szükségességére és szervezi meg a falu első sztrájkját: nem típus a szó realista értelmében, inkább a népmese s mítosz hőseihez hasonló. A regény hangja, stílusa érdekes keveréke a néha már ritmikus prózába átcsapó népmesei hangnak s az expresszionistán nyers, naturalisztikusan konkrét leírásoknak. Kétségtelenül első regény, arról árulkodik nagyot, szinte megoldhatatlant-akarása csakúgy, mint szerkezeti és alakbrázolási gyöngéi s a végén különösen előtérbe nyomuló közvetlen agitációs szándék; de ezekkel a gyöngéivel együtt is méltán sorolható saját korá-

nak legérdekesebb művei közé : valóban modern és valóban népi mű. A megjelenés idején a regény jelentőségét legvilágosabban Gaál Gábor látta meg, nagyon szép, lelkes tanulmányban ismertette a „Korunk”-ban, s azt írva róla, hogy „mögötte a történelem dobol”, hogy ez „az utolsó magyar emigráció művészi célkitűzéseinek beváltott szintézise”, s hogy „itt a szocializmus kortanításának élményi alapja szövődött eposszá.”⁶

A szerkesztők szándékát a baloldali magyar írók a sorozat első könyveinek megjelenése után azonnal megértették. Mint már jeleztük, Szántó György nyomban kéziratot küldött nekik, a mindmáig kiadatlan *Az ötszínű ember* c. regényét, amelyet *A 902-esek* utolsó, üres félívén a következőképpen ismertettek a szerkesztők : „Az ötszínű ember a fehér, a sárga, melanéziai, néger és indián emberfajták öt színét jelenti de jelenti egyúttal, mindazon problémákat, melyek őket egymástól elválasztják, jelenti az érdekellentéteket és mindama lehetőségeket, melyek majd az öt emberfajtát : — egységes emberiségbe gyűjtik. A regény azt mondja el, hogyan válik egy polgári intellektuel európai, egy budhista hindu, egy néger és egy szélső nacionalista japán marxistává s hogyan menekülnek a dilemmák során a kollektív világszemléletbe. Öt világrész, öt emberfaj, ötágú csillagszimbólum : Párizs, London, Tokió, Moszkva, New York.”⁷ Szántó György szóban elmondotta, hogy a regény megjárt magyar kiadót is : a Génuszhoz nyújtotta be elkészülteket, de az akkori lektori jelentések szerint ilyen mű nem Pesten, legfeljebb Moszkvában kerülhetne kiadásra ; bizonyos, hogy nem csak szerzője, de kiadója is börtönbe kerülne. Ezért mikor neszét vette a „Monde” próbálkozásának, elküldötte nekik kéziratát. S nemcsak ő egyedül próbált szabadabb levegőben többet mondani : Sásdi Sándor is kéziratot küldött Böllőniéknek, s Gergely Sándorral is tárgyalásban voltak egy regénye kiadása ügyében, amikor hirtelen vége szakadt kiadói tevékenységüknek.

„A Monde magyar könyvei”-nek kritikai fogadtatása a baloldal részéről igen meleg volt. Azon nincs mit csodálkozni, hogy a jobboldali magyar sajtó, sőt a szociáldemokrata sajtó is hallgatással ment el mellettük ; a „Munka” szintén hallgat róluk, s a „Szocializmus” is csak a *Svejkről* ír⁸, üdvözölve a könyvet, de hallgatva magáról a kiadói vállalkozásról és egy-két lebecsülő megjegyzéssel intézve el a fordító munkáját. Leglelkesebb és legrészletesebb ismertetéshez természetesen a külföldi magyar orgánumban jutottak ezek a könyvek ; talán a legszínvonalasabban a „Korunk” ismerteti valamennyit,⁹ különös hangsúlyt adva mindegyik cikkében a vállalkozás jelentőségének.

A legális itthoni kommunista sajtóban szerencsétlen sorsa volt ennek a kiadványsorozatnak : mint már említettük, a „Forrás”-t betiltották, még mielőtt hírt adhatott volna kritikákban a könyvekről ; de a „100%”-ban és a „Társadalmi Szemlé”-ben sem tesznek róla említést ; igaz, hogy a „100%”-ot is 1930 nyarán tiltják be, s a „Társadalmi Szemle” csak 1931 nyarán indul, tehát éppen azok a hónapok maradnak folyóirat nélkül, amelyek alatt ezek a könyvek beszivárogtak Magyarországra és a baloldali értelmiség körében érdeklődést, feltűnést kelthettek. A Moszkvában megjelenő „Sarló és Kalapács” nem foglalkozik sem a vállalkozással, sem az egyes művekkel ; feltehetőleg azért, hogy ne bélyegezze eleve az egészét kommunista vállalkozásnak a magyar hatóságok előtt.

Ez emeli a jelentőségét annak a ténynek, hogy a „Nyugat” különös melegséggel és rendszerességgel emlékezik meg a „Monde” könyveiről. Glaeserről Nagy Lajos ír,¹⁰ a *Csoko-*

⁶ GAÁL G. : Új pásztor, *Korunk* 1930. 590—593.

⁷ E. GLAESER : *A 902-esek*. Monde, Paris, 1930. 318.

⁸ KÁLMÁN, J. : A magyar „Svejk”. *Szocializmus*, 1930. 318—319. (Kj.) : A második *Svejk*. Uo. 1931. 226—227.

⁹ Gereblyés és Gaál Gábor már jelzett cikkei mellett SZACSVAY G. : *A Svejk* — magyarul. *Korunk*, 1930. 598—599.

¹⁰ *Nyugat*, 1930. I. 967.

Jáderól Illyés Gyula¹¹, a Svejkről Bálint György;¹² mindegyik igen meleg hangú ismertetés. Kiemelkedik közülük Illyés cikke, nemcsak azért, mert hangsúlyozni meri, hogy ezt a regényt „Oroszországban az új éra legjelentékenyebb megnyilatkozásának” tartják, hanem azért is, mert fel meri hívni a figyelmet a „Monde” sorozatára, s hangsúlyozza, hogy oly hozzáértő ember szerkeszti e kiadványokat, mint Bölöni György. Furcsa, hogy Szilágyi András regényéről a folyóirat nem emlékezik meg; de ennek oka ma már valószínűleg kideríthetetlen.

Ha „A Monde magyar könyvei” nem teljesezhetett is ki olyan jelentős sorozattá, mint ahogyan eredetileg szerkesztői, lelkesítői képzeletében élt, munkája jelentős volt töredékességében is. A világirodalom olyan haladó alkotásait juttatta el irodalmi színvonalú fordításokban és méltó kiállításban az olvasókhoz, melyek másként hozzájuk el nem juthattak volna; pusztá létével is erőt, bizakodást öntött azokba a kommunista, baloldali írókba, akik sokszor úgy érezték: igazi gondolataik, mondanivalóik sosem juthatnak közönség elé. S munkáskönyvtárakon, magánterjesztőkön keresztül eljutott a munkásosztály műveltségére áhítózo fiatalokhoz, művészi eszközeivel segítve elő tudatosodásukat, forradalmi meggyőződésük kibontakozását, megerősödését.

Péter Nagy

UNE DES ENTREPRISES D'ÉDITION DE L'ÉMIGRATION HONGROISE D'APRÈS 1919

(«Les livres hongrois de la revue Le Monde»)

A Paris, dans la première moitié de 1930, il fut organisé — dans le cadre de la revue de Barbusse, intitulée : Le Monde — une section pour l'édition de livres hongrois, qui, pendant les six mois de son activité, fit paraître quatre ouvrages. Les bases financières de cette entreprise furent créées par le Président de la République de la révolution bourgeoise de 1918, Mihály Károlyi, qui vivait en émigration à Paris; les travaux mêmes de l'édition ont été faits par deux émigrés communistes : György Bölöni et Pál Aranyossi. Ceux-ci ont fait paraître les romans suivants : A. Tarassov-Rodionov : Csokoládé (Chocolat), Ernst Glaeser : A 902-esek (Ceux de 1902), András Szilágyi : Új pásztor (Le berger pâtre nouveau) et Jaroslav Hašek : Infanteriszt Svejek (Le fantassin Svejek). — L'étude analyse cette tendance antimilitariste qui se manifestait dès le choix des ouvrages à publier (voir les titres énumérés ci-dessus), jusqu'aux principes de rédaction. Suivant cette ligne, la section préparait l'édition en langue hongroise du roman de Barbusse, *Le feu*. Les collaborateurs de la section se proposaient pour tâche principale de faire paraître des ouvrages d'écrivains de gauche qui n'avaient aucune possibilité d'être publiés dans leur pays; c'est ainsi que parut le premier roman de András Szilágyi, écrivain transylvanien remarquablement doué, et qu'ils avaient l'intention de publier successivement les oeuvres de György Szántó, Sándor Sásdi et Sándor Gergely.

Les publications de la section furent répandues par les dépositaires un peu partout dans le monde; elles entraient en fraude aussi en Hongrie et y étaient diffusées. Les éditions, fortes de cinq mille exemplaires chacune, ont été vendues jusqu'à la dernière, ayant une remarquable résonance dans la presse tant en Hongrie qu'à l'étranger. L'étude s'occupe dans le détail de ces questions-là. — Cependant l'activité de l'entreprise d'édition ne pouvait pas se développer de la manière prévue au commencement: elle se trouva au milieu de graves embarras et son activité dut être cessée en été 1930. — Néanmoins l'entreprise a de l'importance dans l'histoire des mouvements littéraires progressifs de l'entre-deux-guerres.

¹¹ Nyugat, 1930. II. 147—148.

¹² Nyugat, 1930. II. 721—722.

KAZINCZY FERENC KLASSZICIZMUSÁNAK KÉRDÉSÉHEZ

Kazinczy Ferenc ízléséről, esztétikai törekvéseiről, művészi tanultságáról sokat írtak a halála óta eltelt öt negyedszázad alatt. Általánosságban elfogadott megállapítás Kazinczy klasszicizmusáról beszélni, s ezen rendesen azt szokás érteni, hogy Kazinczy antik példákon nevelt ízlése irodalmunk történetének egy szakaszában írói gyakorlatával és elvi-izgató munkásságával bizonyos klasszikus közízlést teremtett, vagy legalább is fogadtatott el híveivel, valósággal iskolát alkotott. Toldy Ferenc írja róla: „S nem csak az ó-classikai stílnak, prózában és költészetben teremtője ő, nem csak feje költészetünkben a classikai és egyszersmind a modern műiskolának, remeklő mindkettőben, hanem a nyelvnek tökéletes átalakítója a szépnek elnöklete alatt, s az irodalomnak művészetté emelője.”¹ Jakab Ödön² Kazinczy klasszicizmusát a „nép-nemzeti” irány szemszögéből nagyjában a következő jegyekkel határozza meg: elszigetelődés a néptől, elszakadás a nemzetitől; Goethére hivatkozó arisztokratizmus („Werke des Geistes und der Kunst sind für den Pöbel nicht da”); világpolgári gondolkodás, amely a költő hivatását az emberiség nemesebb eszméinek kifejezésében látja: Árpád nem költői tárgy, Napóleon az; a külső és belső világ, lélek és természet összhangja, a világfájdalom hiánya, a sztoikus bölcs *ἀνδραγαθία* magatartása; a nem dogmatikus, nem felekezeties, általános idealizmusban megnyilvánuló vallásosság; az erős szenvedélyek távoltartása; a költészetben alak, eszme, érzelem egyenjogúsága: a nyugalom nemes harmóniája, mint a művészet lényege; bölcselő, reflexív hajlam, amely minden naívság ellenpólusa; végül az öntudatos kritikai érzék, amely az *általános szép* normái szerint a nyelvet is fölényesen alakítja.

Bár az itt felsorolt vonások csakugyan jellemzői Kazinczy klasszicizmusának, mégis elvontaknak, gyökérteleneknek látszanak, s egyikük-másikuk a kortársak hosszú sorára illenek, pl. Batsányira vagy Daykára, vagy a szürke Kis János egész költői magatartására is. Horváth János³ egyébként kétségbe vonja, hogy lehet egyáltalán Kazinczy klasszicizmusáról beszélni, úgy véli, hogy csupán a széphalmi mester klasszicitásáról eshet szó, amin nyilván a nagy példányok öntudatos utánzása segítségével kiművelt ízlést kell érteni. Horváth János a maga „nemzeti klasszicizmus” koncepciója érdekében nem ismerhet el egy, a Petőfi—Aranykorszakot megelőző klasszicizmust, amely még nem jutott el az „esztetikum magyarságá”-ig.⁴

E sorok írójának mégis az a véleménye, hogy lehet XVIII. századi irodalmunk második felében folytonosan erősödő klasszicizáló áramlatról beszélni, amely tökéletesen párhuzamos más európai irodalmak hasonló jelenségeivel, a képzőművészetek történetében pedig a Louis XVI-nek, copf stílusnak, empire-nak, neo-klasszicizmusnak nevezett stílustörekvésekkel rokon. Magyar társadalmi viszonyaink alakulása szerint más és más megjelenési formák-

¹ A magyar nemzeti irodalom története rövid előadásban, Pest, 1868, II. köt. 3—4.

² Figyelő, 1879, 131—139.

³ Tanulmányok, Bp. 1956, 135.

⁴ Vö. TÓTH DEZSŐ: Horváth János irodalomszemléletéről. ItK. 1959, 11. skk. 1.

ban mutatkozik, keveredik szentimentalizmussal, rokokóval, osszianizmussal, olykor bizonyos későhumanista hagyományokat folytat (deákosaink), máskor az Európa-szerte hódító francia klasszicizmus magyarországi hatását erősíti (Voltaire-fordítóink, Gottsched utánzóink). Végső elemzésben a romantikáig nagyjából egységes európai irodalom utolsó ízlésváltozata, amely a két évezredes antik örökség újraértelmezésén alapszik. Vonzó benne éppen az, hogy magában hordja már a nemzeti egyéniségek teljes kibontakozását, utoljára kölcsönözve el — mint Marx mondja — az antik tógát. Egyetértünk Tarnai Andorral:⁵ irodalomtörténet-írásunk kötelessége, hogy a XVIII—XIX. század fordulójának e klasszicizáló jelenségeit behatósabb vizsgálat alá fogja, s különösen a nagy szellemi középpont, Kazinczy ízlésére derítsen pontosabb világot. Hogy Kazinczy klasszicizmusáról valóban szó lehet, mi sem bizonyítja jobban mint az, mit utasít el és mit nem ért meg: a barokkot és a romantikát.

I.

Kazinczy nem lelkesedett különösebben a rendszeres esztétikai tanulmányokért, elméleti esztétikusnak sohasem érezte magát. „Ezek az Aestheticusok — írja 1810 márciusában Zabolai Kis Sámuelnek — maguk sem tudják igen sokszor mit mondanak, 's oly cifra szókkal fecsegnek, hogy azt hinné az ember, hogy mondanak *valamit* 's az ő valamijek végre is *semmi* . . . Ez lévén pályám, kéntelen vagyok néha Aestheticákat olvasni: de ez a' munka nekem kín. Classicus munkákat kell inkább olvasni 's az érzést élesíteni. Hijába magyarázza azt akárki, miért szép a' szép, 's miért rút a', rút. De ezt sem kell egészen elmulasztani”. (Lev. XII. 250.) Az utolsó mondat megengedő fordulata arra utal, hogy az esztétikai tanulmányok sem nélkülözhetők. Kazinczy tudja, hogy komoly esztétikát csak filozófiai alapon lehet írni (Lev. IX. 326),⁶ de a fichtei idealizmustól és a mögötte álló reakciós magatartástól mélységesen idegenkedik.⁷ Rumynak őszintén megírja, hogy az új (azaz fichtei) iskola esztétikusait szépsézetű fecsegőknek („Schönschwätzer”) tartja és egyszerűen nem érti („oft ganz und gar nicht verstehe”). Szembeállítja velük Lessinget, Winckelmannnt és Goethét. (Lev. VI. 486). Érdekes mégis, hogy 1811 márciusában Snell esztétikáját fordítja (Lev. VIII. 382).

Kazinczy empirikus, szemléleten és nem elméleten alapuló klasszicizáló ízlését nagyon jól jellemzi a fiatal Toldyhoz intézett két levele 1827-től, amelyekben saját maga művészetéről mond önérzetes, de alapjában helyes ítéletet. Elismeri, hogy másokban több a teremtő tűz, jobbat is alkotnak nála, de az igazi klasszicitást magának tartja fenn: „. . . a' régi *ízlet* az én verseimen van legigazabban. Berzsenyi méltán tiszteltetik mások által és *énálattam*. De, legjobb Ódája tiszta *ízlet-e?* . . . egy Magyar író dolgozásán sem ismerek annyi Classicitást, mint a magamén . . . Nem Classicus szépséget értek én ott, hanem classicus *ismeret-séget*, 's ezalatt nem csak a' reminiscenciákat, allúsiókat, hanem a' szint is, még pedig ott is, a' hol semmi új vagy régi Class. példány nem lebege szemeim előtt.” (Lev. XX. 194. és 273.). Nagyon jellemző, hogy ízlése Berzsenyiben megérez valami nem klasszikusat. Azt sem állítja, hogy ő maga eléri a klasszikus tökélyt, de a klasszikus harmóniát („a szint”) nézete szerint ő valósítja meg legjobban kora irodalmában.

Ezt a szemléleten alapuló, gyakorlatias klasszicizmust Kazinczy páratlanul gazdag képzőművészeti ismeretei támasztják alá, sőt nézetünk szerint ezek alakítják ki. A *Tövis*ek és *virágok* esztétikájának létrejöttében lényegesebb szerepe van Palladionak, Winckelmannnak, Canovának vagy Thorwaldsennek, mint bárminő irodalmi előképnek: Kazinczy rajong

⁵ ItK. 1959, 82.

⁶ Utal erre MITROVICS GYULA: Kazinczy Ferenc esztétikai törekvései, Bp. 1929, 18.

⁷ Ez ellen irányul Sipos Pálhoz írt episztolája is. Abafi-kiad. Bp. 1879, II. 50—58. Vö. SZAUDER JÓZSEF: A magyar irodalom a nyelvújítás korában, Egyet. jegyzet, Bp. 1955, 49—51.

a képzőművészetekért; azt írja Szentgyörgyi Józsefnek 1811-ben, hogy erről szeret legjobban beszélni, „mint a' hogyan a' Szerelmes ered véget érni nem tudó fecsegéseinek, midőn a' beszéd komoly tárgyai között lyánykája talál előfordulni; mert a mesterség — (e' szó alatt κατ'εξοχην a' Festés és Fargás érttetetik) — engemet minden pillanatban tűzbe hozhat.” (Lev. IX. 136.) Ismeretes, hogy izlésének biztonsága, képzőművészeti jártassága már 1792-ben csodálkozásra készíti Artaria bécsi képkereskedőt,⁸ levelezésében a magyarországi művészettörténet kezdeti korszakának csaknem minden adata előfordul.

Kazinczy a képzőművészeti klasszicizmus lelkes híve, Winckelmann neve lépten-nyomon felbukkan a tollán. Megtudjuk, hogy példányát 1795-ben vette budai fogsága idején („Budán laktattatomban”) 5 forintért. „Ez a Munka az a' Festés és Faragás tudományában, a' mi a' Montesquieu Munkája volt a' Politikában: prolis sine matre creata” (Lev. XIII. 332). Itt, mint egyébként mindig, Winckelmann *Die Geschichte der Kunst des Altertums* (Drezda 1763, Bécs 1776) c. kétkötetes művét emlegeti. Cserey Farkasnak is „megbecsülhetetlen munka” gyanánt magasztalja (Lev. III. 336). Barátai folyton kéregetik tőle, de ő minduntalan visszaköveteli vagy nem adja: „Winckelmann és Fábri eránt teljesíteném az Úr kívánságát örömmel, de az elsőre is, a' másodikra is olly szükségem van, a' mit semmi más könyv által ki nem pótolhatok, mert a' más lexiconok egyyike sem ér oda.” — írja Nagy Gábornak (Lev. IV. 482).⁹ Úgy látszik mégis, hogy Sárvári Pál debreceni professzor az ő közvetítésével ismerte meg a sokat dicsért művet (Lev. III. 28, 446). Kazinczy levelezéséből megállapítható, hogy a klasszicizmus e bibliája megvolt Kulcsár István, Dessewffy József, Versey Ferenc birtokában is (VII. 76, XIX. 149., XII. 32.). Minduntalan emlegeti Kazinczy Winckelmann katolikus hitre térését is, lényegében helyeslőleg, hiszen csak ezen az áron alkothatta meg világhírű művét (Lev. V. 387, 423., XIII. 243., XIV. 436., XVII. 2). Luther reformációján azért sajnálkozik, mert miatta „sok fej, mellyből Linné, Gibbon, Winckelmann lehetett volna, Calmet és Venema leve” (Lev. XI. 72).

A művészi izlés nevelésének legfontosabb eszközeként ajánlja Kazinczy a szépirodalmi művek mellé illesztendő klasszicizáló metszeteket, „Montfauconnak, a' Herculanumi Festések' Köteteiknek, ezen Florentzi Gyűjteménynek 's a' Winckelmann' munkájának darabjait...” (Báróczi műveinek előszava, Lev. XI. 14).¹⁰ Rendkívül jellemző Kazinczy izlésére és a művészi nevelésről kialakított korszerű nézeteire egy Cserey Farkashoz intézett levelének alábbi részlete: „Azonban megírhatnád neki, de nem az én nevemben, hogy ott lévén, 's Füger körül forogván, a' Jehováért ne prostituálja magát 's Laocoont 's Antinoust ne írja 's ne mondja Laoconnak 's Antoniusnak. Ha festővé akarja magát tenni, nemcsak festéket keverni kell tudni, hanem a' Winckelmann' és Mengs' írásait is olvasni. 'S mi a' Festő a' mai időkben, ha Virgíliából nem tudja, mi volt Laocoon és az Adrian császár történeteiből, ki volt Antinous. Fügernek Brutusát, Virgíniáját, Achillesét, Homérját, Phidiását magam is ismerem. Úgy látszik, hogy az Erdélyi születésű Festő-legény mindent von Hörensagen tud 's többet hisz a' fülének, mint a' szemének. Pedig a' Festőnek a' szem a' legelső Organuma.” Ez a klasszikus tanultság, ez az antikizáló empire izlés Kazinczy művészi mércéje, ezt akarja látni — mutatis mutandis — az irodalomban is.

⁸ Pályám emlékezete, LENGYEL DÉNES kiad. Bp. é. n. 176.

⁹ VÁCZY JÁNOSnak az 1054. levélhez fűzött jegyzete (IV. köt. 615. l.) félrevezeti az olvasót Fábri személyét illetőleg. Nem hazai íróról van itt szó, hanem minden bizonnyal Ioannes Albertus Fabriciusról, akinek Hamburgban 1749-ben jelent meg egy *Conspectus Thesauri Litterarii Italiae* c. műve.

¹⁰ A Levelezés jegyzetanyaga Montfauconról sem ad felvilágosítást. Kazinczy Bernardus de Montfaucon francia bencés (1655—1741) *Diarium Italicum sive monumentorum veterum, bibliothecarum, musaeorum* etc.”, Parisiis 1702 c. művére hivatkozik. Lehet szó Montfaucon *Antiquitates Graecae et Romanae* c. igen híres két kötetes régiségtanáról is. (Egy 1757-es nürnbergi kiadását ismerem. Vö. JÖCHER: Gelehrten-Lexicon, Leipzig 1752, III. 640.)

György Lajos adatokban gazdag értekezése¹¹ mutatott rá a francia hellénizmusnak főleg Barthélemy abbé (1716—1795) *Anacharsis*ának erdélyi hatására. Sokkal nagyobb mértékben lehet szó ilyesmiről Magyarországon, s Kazinczy munkásságában érdekesebbnél érdekesebb vonatkozásokban bukkan fel Barthélemy híres könyve. Kis Jánosnak írja 1826. okt. 27-én, hogy Anacharsis utazásait már 1789-ben olvasta (Lev. XX. 140), s a *Pályám emlekezeteiből*¹² azt is megtudjuk, hogy ez évi bécsi útja alkalmával hívta rá fel a figyelmét Széchényi Ferenc, aki roppant magasztalással emlékezett meg az egész frissen (1788) megjelent s 1789-ben már harmadik kiadásban szétkapkodott francia műről.¹³ 1806-ban Nagy Gáborjón kéri, hogy másoljon ki számára egy *Anacharsis*-szakaszt, mert az ő példányát Józsi öccse elvitte (Lev. IV., 9.). A jellemző ebben nem az, hogy Kazinczynak van *Anacharsis*, hanem az, hogy egy literátori tevékenységgel nem foglalkozó debreceni fiskálisnak is van. Az ugyanezen évben kirobbant Arcadia-pörben a debreceniek az *Anacharsis*szal is érveltek álláspontjuk mellett, s Kazinczy ezt gúnyosan megírta többfelé (Lev. IV. 309., 324.). A debreceniek nem ismerték sem Poussint, sem Arcadiát, mint akadémiát, de az *Anacharsist* igen! — 1807 márciusában Kazinczy Kézy Mózeshez fordul egy Plutarchos-locus megtalálása végett, s a profesor az *Anacharsist* keresi segédkönyvül. Kézy a pataki bibliothékában nem találja a keresett művet, de ráakad egy teologus deáknál, s megírja Kazinczynak a kért citátumot (Lev. IV. 515.). A széphalmi vezér 1808-ban azt írja Prónay Lászlónak, hogy fogságában a hazafias érzést is erősítette benne e sokat idézett mű, s Anacharsis görög rabszolgájának példája nyomán fogadta meg, hogy csókkal borul le a hazai földre, ha egyszer ráteheti a lábát (Lev. V. 447). Thália leánya születésén érzett örömét egy Sappho-ódával szeretné tolmácsolni, amelynek Delille készítette francia fordítása az *Anacharsis*ban olvasható (Lev. VII. 5.). Döbrentei már 1811-ben felveti a mű magyar fordításának kérdését (Lev. XII. 40), de Kazinczy kétségeskedik, mert sok francia és német kiadás forog közkezen (Lev. IX. 114.)¹⁴ Deáky Filep fordítása viszont egészen elragadja, s izgatottan érdeklődik a fordító kilétéről (Lev. XVI. 533., 539., XVII. 203), majd a magyar fordítás stilisztikai hatását nyomozza (Lev. XVII. 517.). — Legjellemzőbb azonban itt is az, hogy Ferenczy István tanulmányait szeretné elmélyíteni az *Anacharsis* segítségével. Ezt megírja Rómába magának a magyar szobrásznak (Lev. XVIII. 237.), beszél róla Romy Károlynak (Lev. XVIII. 253.), legrészletesebben azonban Dessewffy Józsefnek nyilatkozik: „Én neki (ti. Ferenczynek) Epigrammom mellett egy levelet írok, mellyben arra kérék, hogy olvassa Homért és a' Metamorphosisokat, 's Anacharsist. Olaszul, németül megtanulhata s így őket olvashatja. 'S olvassa míg megérti, 's magyaráztassa, a' mit nem ért... Nem hiszem, hogy szavam fogadja. De próbát tevék még is.” (Lev. XVIII. 259.). Kazinczy a művész korszerű irodalmi iskolázottsága nélkül nem tudott eredményes munkát elképzelni, s mint láttuk, kizárólag neo-klasszikus, empire ízlésű műveket ajánl. Winckelmann és Barthélemy nála pontosan egy célra munkált. Hatásuk annál maradandóbb lehetett, mert a német műtörténész és a francia abbé egyaránt erősen *irodalmi* fogantatású munkát alkotott. Winckelmann ugyan nyomatékosan hangsúlyozza, hogy csak olyan műalkotásokat ismertet, amelyeket maga szemével is látott¹⁵, ennek ellenére könyvének mindkét közkezen forgó kiadása alig néhány metszetet tartalmaz, irodalmi forrásait viszont nagy részletességgel közli. Az *Anacharsis*

¹¹ A francia hellénizmus hullámai az erdélyi magyar szellemi életben, Erd. Múz. 1930, az Erd. Tudom. Füzetek sorozatban is 22. sz.

¹² Id. kiad. 149.

¹³ GYÖRGY LAJOS, id. ért. Különny. 9—10.

¹⁴ Ez a levél VÁCZY kiadásában rossz helyre került, a XII. kötetben' az idézett 2866. számú után kellene következnie.

¹⁵ Geschichte der Kunst des Altertums, Wien 1934 (Phaidon-kiad.), 16. és 213. — A mű első kiadásában 24, a másodikban 28 metszet szerepel (id. h. 402—403. l.). A részletes irodalomjegyzéket az 1776-os 2. kiadás „Drittes Register” c. melléklete tartalmazza a II. kötet végén.

archeologiai részeiben sem egyéb, mint görög írókból összeszedött nagyszabású *cento*. És a kortársaknak éppen ez tetszett! Lessing *Laokoonja* (1766) sohasem jelent volna meg Winckelmann könyve nélkül, Herder gondos tanulmányt (1777), Goethe emelkedett hangú jellemrajzot szentelt neki (1805), Henri Beyle írói nevét a Winckelmann-rajongás szülte. Barthélemy európai hatása talán nem volt ilyen mély, de annál kiterjedtebb. Kazinczy rajongása mindenestre a legnagyobb európai kortársakéhoz csatlakozott.

II-

Ha most egy kissé közelebb lépünk a Kazinczy megcsodálta művészi alkotásokhoz, még pontosabban meghatározhatjuk klasszicizáló ízlésének jellegét. Közismert, hogy Kazinczy műveiben, levelezésében se szeri se száma képzőművészeti alkotásokról papírra vetett nyilatkozatainak.

Az új ízlésért indított harcban, mind útközetre hívó kürtjel harsan fel a Dayka-életrajz büszke-írónikus művészi hitvallása: „De mindenekelőtte a festésnek, faragásnak, muzsikának s architektúrának tanulása végett, hogy nem *európai*, hanem *magyar iskolánk* lehessen, utunkat az Ural hegyei fel vennők -oh ott igen szép festések, faragások, szép muzsika, gyönyör paloták vannak — megengedik, hogy mi a Vaticanum és Campidoglio s a Museum Napoleon felé vegyük útunkat, itt a Raphael, Le Sueur s Poussin festéseit, s a Róma s Herculaneum fennmaradt kincseit csudálni, s a Palladióktól s Vignoláktól, a Haydenektől, Mozartoktól, Salieriktől, Cherubíniktól, leckéket venni. Azoknak a Dón felé szerencsés utat s gazdag zsákmánnyal megérkezést kívánunk.”¹⁶ Kazinczy „vigyázó szemét” teljességgel a korszerű európai közizlésre veti, s ezt szeretné meghonosítani nálunk.

Balkay Pál festőt szinte Kazinczy fedezte fel, s állandóan tanácsaival látta el. Levelezésében sűrűn ad hírt róla barátainak. Megírja például, hogy Balkay ezt a festőnévsort másolta: Mengs, Correggio, Van Dyck, Rembrandt, Guido Reni, Battoni, Angelica Kaufmann. (Lev. VIII. 162.), később ismét Furini, Mengs, Van Dyck, Battoni, A. Kaufmann, Dolce-kópiáiról értesülünk. (Lev. XIII. 338.). Ezeket a Kassán kiállított másolatokat Kazinczy kissé részletesebben is leírja a *Festés és faragás nálunk* c. értékelésében (*Hazai s Külföldi Tudósítások*. 1812. évf.).¹⁷ Mint eredeti festőt Balkayt nem sokra tartotta, festését „fagyosnak” minősítette (Lev. VIII. 204—205.). 1811 decemberében Kazinczy Nagy Gábornak írja meg, kiket kedvel különösképpen. A névsor élén David áll, majd a zsánerfestő Berquint, Vernet-t, Claude Lorraint említi (Lev. IX. 169.). Egyébként Anton Fügert tartja kora egyik legkiválóbb festőjének, róla csaknem mindig magasztalással emlékezik meg (pl. Lev. X. 172, 329., XIV. 304.). „Poétai festőnek” nevezi (Lev. XII. 226), s szerinte „Wehe dem Maler, der nicht auch Poet ist” (Rummy-nak, Lev. X. 175.). Idézett 1812-es értekezésében is Fügert, Lampit és Kreutzingert ajánlja azoknak, „akiknek erszények elbírja” s festetni akarják magokat.¹⁸

Kazinczy tehát a festőtől literátori tanultságot, klasszikus képzettséget, poétai felfogást vár, a költőtől viszont a képzőművészetek alapos ismeretét követeli. Jellemzők azok a bírálati, leírásai, amelyek képzőművészeti alkotásokról mondanak véleményt. Szigorú és részletes kritikát ír Ehrenreich Révai-arcmetsetéről, szakértő mesterségbeli tudásról téve tanúságot (Lev. VIII. 273.). Kitűnő a dán Stunder és a pesti Neygass között vont párhuzam (Lev. IX. 138.). Berzsenyi munkái elé teendő arcképéről Kaerglingnek részletes utasításokat ad, a nagy

¹⁶ *Abafi* kiad. V. köt. 55. — Kazinczy a legnagyobb izgalommal kíséri azoknak a képeknek a sorsát, amelyeket a franciák a bécsi Belvederéből a párizsi Musée Napoléonba (Louvre) vittek. Vö. Lev. VIII. 65., X. 172., XI. 379. — Ismeretes az is, mennyit buzgólkodott Fáy János képtárának gyarapítása ügyében. Vö. ZOLTAI LAJOS: Fáy János, a könyv- és metszetgyűjtő debreceni polgármester, Debrecen 1936.

¹⁷ Újra kiadva VAJTHÓ LÁSZLÓ: Kazinczy világa, Bp. 1931, Irodalmi Ritkaságok sorozat. — Balkay Pálra (1785—1846) I. BAYER JÓZSEF tanulmányát ItK. 1902, 385—91.

¹⁸ VAJTHÓ id. kiad. 59—60.

holland festőkre hivatkozva (Lev. X. 9.). 1812-es bécsi útja alkalmával Maurer, Mengs és Füger képeit részletesen méltatja (Lev. X. 170—171., 180.). Többször kifejtí azt a nézetét, hogy a festménynek hasonlítania kell a modellhez, a szobrásznak viszont az *idealizálás* a kötelessége (Lev. X. 239., XI. 245., XII. 208—209.).

Hogy Kazinczynál mennyire egy tőről fakad a képzőművészeti és irodalmi szemlélet, pompásan mutatja az alábbi Kazinczyra minden tekintetben jellemző megjegyzés: „Egerben egy Marsalkó nevű Cistercita Daykára egy deák Epigrammát írt. Nolo poetam foemineum — Vanus es et Venus es—ezek állanak a' Marsalkóvíus' versében.—Szegény Marsalkóvíus! nem tudja, hogy poetai mivekről nem szabad azoknak itélni a' kik magukat a' mennyország' kedvéért *castráltak*, nem tudja, hogy a' szerelem és a' bor Isteneit magasztaló Poeta gyakorta a' legtisztább életű ember és bornemissza. Ő talán szégyenlené Bécsben a' régi világ' statuájának Galériáját megtekinteni, mivel ott Apollo, Antinous 's a' Medicisek Vénusa az Ádám és Éva paradéruhájában állanak”. (Lev. X. 455). A szerelmi költészet létjogát az antik nuditas-kultusz igazolja!

Legyen szabad ezeketán felhívni a figyelmet arra, mennyi a közvetlen képzőművészeti benyomás alapján keletkezett Kazinczy-vers, főleg az epigrammák között. 1810-ből való a *Nyelvrontók*, amelyben Palladióra hivatkozik. A *Tövisék*-ben megjelent *A szép és jó* c. epigramma ugyanazt tárgyalja, mint a fentebbi Marsalkó-ellenes idézet. 1813 tavaszán egész sorozatot küld belőlük Döbrenteinek az Erdélyi Múzeum számára (Lev. X. 476—481.) s itt nagy részük meg is jelenik. Közöttük van *Psyche a lepkével*, *Ninon képe*, *Antinous*, *Venus Callipygos*, *Dotce Madonnája*, *Laocoon*, *Io és Jupiter*, minden valószínűség szerint az 1812 őszén tett bécsi látogatás benyomásaiból keletkeztek. Későbbi eredetűek, de ugyanilyen jellegűek *A vétkes szép* (1819), *Lucretia*, (1826), *Ferenczy Graphidionára* (1823), *Ámor az oroszánon* (1818), *Apollon* (1827), *Vay József képénél* (1827), *Anch' io pittore* (1831). A görög szobrok mellett Correggio, Carlo Dolci, Canova szerepelnek ihletforrás gyanánt.

Nem érdektelen, hogyan kommentálja pl. a Vaticani Apollo világhírű szobráról írt epigrammáját: „A régiségnek nem maradt ránk szebb műve, mint ez a' szép márványszobor. A férfi szépség, az ifjúság' legvirítóbb korában, belé vagyon nyomva; egyszersmind pedig a' nehéz győzdelem' könnyű végrehajtása. Jön Apollo, rá lövi nyilát a rettenetes szörnyre az leterült, 's bőg, ordít kínjában, ő pedig, mint ha semmit nem tett volna, a' mire erő kellett, nyugalomban lép fel oda, a honnan ezért leszállott” (Felsőmagyarországi Minerva, 1828, 1560. l.). Ily értelemben ír Ponori Thewrewknek (Lev. XX. 343), majd Toldynak (uo. 373.), ez utóbbi alkalommal megjegyvezze: „Winkelmann e vagy ki, nem emlékezem biztosan, azt mondja, hogy . . .” Csakugyan, az *Apollon*-epigramma csaknem szó szerint Winkelmann gondolatait adja: „Die Statue des Apollo ist das höchste Ideal der Kunst unter allen Werken des Alterthums... Ein ewiger Frühling, wie in dem glücklichen Elysien, bekleidet die reizende Männlichkeit vollkommener Jahre mit gefälliger Jugend . . . Er hat den Pythou, wider welchen er zuerst seinen Bogen gebraucht, verfolgt, und sein mächtiger Schritt hat ihn erreicht und erlegt. Von der Höhe seiner Genugsamkeit geht sein erhabener Blick, wie ins Unendliche, weit über sein Sieg hinaus. . . .”¹⁹ A képzőművészeti ihletés Kazinczynál szétbonthatatlanul összefonódik az irodalmi reminiscentiával. Abban a szép leírásban, amelyet Correggio *Io*-képéről közöl egy Rummyhoz intézett levelében (VIII. 198.), megtalálható Anton Raphael Mengs néhány gondolata,²⁰ de itt maga az epigramma egészében eredeti, Kazinczy irodalmi színezetű erotikájának megnyilvánulása. Ha Kazinczy irodalmi munkásságának minden képzőművészeti vonatkozását összegyűjtjük, s ítéleteinek az egykorú képzőművészeti irodalomban is utána néznénk, számos, a fentiekhez hasonló párhuzamot találhatnánk.

Kevéssé mutattak még rá az eddigi Kazinczy-irodalomban, hogy a legfontosabb irodalom-esztétikai elvét, az *utánzás* szükséges voltát is Winckelmapntól veszi át, s a képző-

¹⁹ Phaidon-kiad. 364—65; 1776-os kiad. II. köt. 814—815.

²⁰ Opere di Antonio Raffaello Mengs, Bassano 1783, I. 181, 183.

művészeti mesteriskolák gyakorlata lebeg szeme előtt. Az irodalmunk újjászervezését fontolgató, nagyszabású írói terveit szövögető Kazinczy egyik legszebb, legöntudatosabb megnyilvánulása a Cserey Farkashoz intézett 1805. márc. 31-én kelt levél. „Engedje a' Mélt. Úr, hadd rajzoljak egy rövid Skizzet az eránt, hogy Literaturánkat mely úton szeretném boldogulva látni . . . Mi Napkeleti Nemzet vagyunk! Ezt kiáltják — Jó ; felelek én. Te tehát azt az Ifjat, a' kit a' Természet a' Faragásra vagy Architecturair tudományra szállít, a' helyett hogy a' Róma omladékait nézetnéd véle, vagy a' Szejne' partjaira költözött Vaticanumi Apollót, Lao-coont, Torsót etc. etc. az Ázsia kunyhójinak rajzolgatása végett a' Dón mellé igazítod? . . . A' melly Országban még nem virágzik a' Festés és Faragás, ott első kötelesség az, hogy réz metszetek és olajfestéses cópiák 's Gipsz abguszok által ébresszük-fel az alvó geniet. A' poetai munkákban ezeknek substitutjai a' fordítások, mellyeken én azért kapok olly igen, minthogy minden Origináljaink, még a' legjobbak is, nem érnek annyit, mint a' középszerű, 's nem éppen rossz fordítások.” (Lev. III. 303—304.). Eltekintve attól, hogy a' különleges „Torsót” is csak Winckelmann művének alapos ismeretében lehet értelmezni²¹, az egész gondolatmenet csirája — nem szövege! — Winckelmann *Gedanken über die Nachahmung der griechischen Werke in der Malerei und Bildhauerkunst* c. 1755-ös program-írásából való. „Der einzige Weg — írja a nagy német archeologus — für uns gross, ja wenn es möglichen ist, unnachahmlich zu werden, ist die Nachahmung der Alten.” Homerost, a görög művészetet minden részletében meg kell ismernünk — folytatja —, s csak akkor látjuk igazi szépségeiket. Az aprólékos értő szeme kell a tökéletes utánzáshoz. Ily szemmel nézték Michelangelo, Raffael és Poussin a régiak műveit, azért lettek tökéletesek. Egyébként, mint Michelangelo mondja, másnak is csak az szolgálhat jól (az tud jól utánozni), aki magától is tud jót alkotni.²² Lehetetlen mindebben rá nem ismerni Kazinczy eszméinek forrására. Ha a klasszikus tökélyt a fejlettebb népek is csak a beható tanulmányokon alapuló utánzás segítségével érhetik el, mennyivel fontosabb a Gipszabguszok mesteriskolája a mi elmaradottabb viszonyaink között. Egyébként utánozni is csak az igazi művész tud, — aki a nagy minják — Mengs szerint Raffael, Correggio és Tizian — művészetének leglényegébe képes behatolni! Részletesen kifejti ugyanezt Báróczy életrajzában, azt állítva, hogy „ha művészi érdemre nézve a Raphael Morghenek egy Dürer Alberttel össze nem mérhetőnek is, más tekintetben, nevezetesen az izlés képzésére, ennek eredeti s tisztelet érdemlő darabjainál többet ér Morghennek *színelváltozása* az urbinói Raphael nagy oltár-tableauja után.”²³ Báróczyt éppen ezért hibáztatja, hogy nem maradt meg mindig a remekművek (Marmontel!) kópiázása (fordítása) mellett, hanem erejét „Calprenède ízetlen románjára s Duschnak erkölcsi leveleire” pazarolta. Kazinczy is tisztában van a sokáig gyakorolt fordítás veszedelmével, nem is helyesli fenntartás nélkül, mert az íróban „kihál az oly igen szükséges bizakodás önmagához, s arra szoktattatik, hogy másnak segédkarjai nélkül nem járhat.” Amellett azonban kitart, „hogy a gondos fordítás mind a nyelvnek igen sokat használ mind az ízetlet sikerének képi, holott a nem mesteri kézzel dolgozott originálok mind a kettőnek tetemesen ártnak.”²⁴ Mindez a Wickelmann—Mengs-féle neo-klasszicizmus elveinek hazai szempontú irodalmi alkalmazása, s ha Dugonics, Percsényi, Gyöngyösi János, Pócs vagy Mátyási, „origináljaira” tekintünk, igaz is, de mindjárt meggondolásra késztet, ha Batsányi, Kármán, Csokonai, Fazekas, Katona művészi teljesítményével mérjük össze.

Marmontel mint klasszikus s Morghen mint Dürer sikeres vetélytársa : mindez élesen rávilágít a Kazinczy képviselte korizlés gyengéjére. A képzőművészet terminológiájánál

²¹ A Vaticanai Múzeum egy i. e. I. századból származó s Apolloniosnak tulajdonított töredékes márványszobráról van szó. Vö. WINCKELMANN id. m. Phaidon. kiad. 345—346., 1776-os kiad. II. 741. skk.

²² Johann Winckelmanns Sämtliche Werke, Donaueschingen 1825, I. 8—9., 22.

²³ ABAFI-kiad. V. 71.

²⁴ Uo. 72.

maradva, *akadémizmus* ez, s méltán rászolgált az európai romantika heves támadásaira. Ennek az akadémiai klasszicizmusnak nagy jelentősége volt a barokk maradványának a felszámolásában, sok vonatkozásban össze tudott kapcsolódni a polgári forradalom ízlésével (Goya sokat köszönhet Mengsnek, David a konvent tagja volt!), de hűvös eklekticizmusa, lényegében platonista eredetű idealizálása, az antik plasztika és a nagy renaissance festészet mértéketlen imádata nem egy esetben vált a további haladás kerékkötőjévé. Nagy művészegyeniségekkel nem dicsekedhetett; azokat, akiket Kazinczy lelkesen magasztalt (Mengs, Füger, Morghen, David, Isabey stb.), a modern művészettörténet sokszor csak a harmadik sorban tartja nyilván, s Canova nimbusza is hamarosan megkopott. Azt is megfigyelhetjük, hogy Kazinczy nem annyira a nagy renaissance művészetet ismeri és értékeli, hanem inkább a késő-renaissance-ot. A *Nyelvrontók* c. epigrammáját az alábbi megjegyzés kíséretében közli Sipos Pállal: „A XVI. század elején egész Európában a' góthiai stylus architectúra volt tiszteletben, Palladio és Vignola néki szegzék magokat ezen ízetlen stylenek, 's ámbár a publicum kiáltozá, hogy rontják az ízlést, ők az architecturát restabiliálták, 's hogy nékiek a' Görög és Római munkák adtak példázatot, rontók voltak, mert az architect. ízlést építeni, alkotni akarták, mint mi nyelvrontók, kik szüntelenül perlünk a' szokás buta tisztelőivel.” (Lev. VIII. 193.). Az természetesen nem csodálatos, hogy Kazinczy a renaissance fejlődéstörténetével nincs tisztában, fél századdal Voigt és Burchhardt előtt nem is lehetett, itt csak arra akarunk rámutatni, hogy nagy renaissance-nak a mozgalom késői, barokkba áthajló szakaszát látta. Az általa oly hangosan magasztalt Carlo Dolci Correggio édeskés tanítványa, s magában Correggióban is több a manierizmus, mint az igazi renaissance harmónia.

Feltűnő, hogy Kazinczy sűrű esztétikai nyilatkozatai és Winckelmann-hivatkozásai során nem idézi Winckelmann híres megállapítását a görög műremek ismertető vonásairól, értjük a *nemes nyugalmat* és a *csendes nagyságot*, holott Lessing *Laokoon*-jának fejtegetései is ebből indulnak ki.²⁵ Egy helyt Wesselényi Miklósnak kifejti, hogy a görög nő szépségideál nem „Canóvai romatisch Psychéske” (Lev. XII. 225.), de az említett fordulatok itt sem találhatók. Az is meglepő, hogy Kazinczy nagyterjedelmű munkásságában nem hivatkozik Lessing ünnepeit művére, a *Laokoonra*, holott az egyéb Lessing-hivatkozások nyüzsögnek levelezésében, s Lessing több drámájának fordítója is volt.

Goethevel kapcsolatban találjuk az egyetlen olyan fejtegetést, amely a Winckelmann szemével nézett görög plasztikai ideált egy német költő remekére alkalmazza. Kazinczy Miklósnénak írja 1809. febr. 18-án: „Schiller ist wirklich sehr gross. In ihm haben die Deutschen einen Sophokles und Corneille: aber mein Favorit ist doch noch immer Göthe, der Euripides und Racine der Deutschen . . . Seine Iphigenia ist und beibt mir nur ewig das, was ihnen Don Carlos. Dieser ist ein herrliches Gemälde Oehl, jene ist eine schöne Statue in Marmor, so ganz ruhige Grösse in griechischer Gra: ie . . .” (Lev. VI. 239.). Máskor is gyakran ismétli az *Iphigenia* iránt érzett csodálatát (Lev. VI. 195–196., VII. 122., 135.), sőt kategorikusan kijelenti: „Göthe Iphigeniája . . . nekem a Mesterség első remekjének látszik.” (Lev. IX. 116). Kazinczy a *Mesterségen* rendszeren a képzőművészetet érti, s ha itt a szót a *művészet* egyenértékesekeként használja is, jellemző rá, hogy Goethét a görög plasztikai ideál megtestesítőjének érzi. Jól összefoglalja Kazinczynak Goethéről alkotott értékitéletét Bölöni Farkas Sándorhoz intézett buzdítása is: „Göthével ismerkedjél-meg és Göthével és ismét Göthével. Az én bálványom mindenben ő . . . A többieknek félve higgy, Göthének, kiben görög lélek lakik, vaktában. Virít rajta minden; ő öszveköte a' férfiúi erőt és az ifjú kor szépségét.” (Lev. XIII. 241). Kedvtelve idézi többször a *Römische Elegien* pogány életörömtől duzzadó sorát („U d

²⁵ Winckelmann: „Das allgemeine vorzügliche Kennzeichen der griechischen Meisterstücke ist endlich eine *edle Einfalt* und eine *stille Größe* . . .” (*Gedanken über die Nachahmung* . . ., id. kiad. 30.). — Lessing: „Das allgemeine vorzügliche Kennzeichen der griechischen Meisterstücke in der Malerei und Bildhauerkunst, setzt Herr Winkelmann in eine edle Einfalt und stille Größe, sowohl in der Stellung als im Ausdruck.” (*Laokoon I.* fejezet.).

der Barbare beherrscht römischen Busen und Leib", (Lev. VII. 313., XXI. 300), az egész mű rendkívül megfelelt Kazinczy erős, de művészileg fegyelmezett erotikájának. Nyugodtan mondhatjuk, hogy Goethe azért volt Kazinczy számára a legnagyobb német költő, mert ízlésének plasztikus modellálásra, világos körvonalakra törekvő igényét kielégítette, s ezt a görögös forma-kultuszt a *rein menschlich* magatartással egyesítette. Goethe természetesen jóval több volt ennél, de Kazinczy csak ennyit látott meg benne, legfeljebb még ifjúkori szentimentalizmusát. A *Faustot* például Kazinczy sohasem említi, s benső barátja, a széleskörű olvasottsággal rendelkező Dessewffy József is csak Goethe különlegességei között tartja számon. Dessewffy egyébként nem tudja fenntartás nélkül csodálni Goethét, s éppen azt kifogásolja benne, amit Kazinczy bámul: „Ő a görögöktől csak a plasztika mesterségét tudta eltanulni, de nem egyszerűen azon élet- és erőt adó színekre hevülni, melyekkel a régi görög szerzők írásai még a fordításokban is bővelkednek.” (Lev. XVII. 88—89.). Dessewffy a francia klasszicizmus és a korai angol romantika híve, főleg Voltaire-t megsztalja (Lev. VIII. 364—77.). A két literátor vitája jól mutatja, hogy Kazinczy korántsem hódol minden fajta klasszicizmusnak, hanem csak annak a képzőművészeti szemléleten alapuló korszerű ízlésáramlatnak, amelyet Winckelmann, Mengs, David és Barthélemy nevével jelezhetünk. Kazinczy Voltaire-ről kijelenti: „... nekem nem emberem” (Lev. VIII. 280.), s midőn Dessewffy erősen védelmébe veszi Voltaire-t, Kazinczy valósággal kifakad (Lev. VIII. 380.). Rummy Károlynak azt írja barátjáról: „er macht sich lächerlich” (Lev. VIII. 437.). Kazinczy, Lessing szellemében, Voltaire franciává torzított antik világot nem szenvedheti: hiteles, tárgyilag sokoldalúan bemutatott ókorszemléletet kíván, s az ennek szellemében létrejött modern műveket tartja igazán klasszikusoknak. Az, hogy Goethe hidegen klasszicizáló fiatalkori művét az *Achilleist* remekműként ünnepli az *Iphigenia*, a *Hermann und Dorothea* mellett, jól rámutat ízlésének egyoldalúságára (Lev. VII. 135.).

III.

Nem Kazinczy esztétikai elveiről beszélünk, hanem klasszicizáló ízléséről. Nem óhajtjuk ennek további szerepét nyomozni költői gyakorlatában és nyelvújító tevékenységében. Inkább arra kell még rámutatnunk, hogy ez az ízlés minő társadalmi magatartás kifejezése, hiszen az ízlés tartalmi tényezőinek megjelölése nélkül elemzésünk egyoldalú maradna.

Az önmagáról gyakran és szívesen nyilatkozó, sőt a magamutogató Kazinczy „fentebb” ízlését társadalmi helyzete és széleskörű kultúrája határozta meg. Bár eszméiben a jakobinus forradalom küszöbéig jutott el, magatartása mindvégig arisztokratikus maradt. Nyoma sincs benne polgári vagy plebejus öntudatnak, s munkássága csak magyar társadalmi viszonyaink különös alakulása folytán hatott a polgárosodás irányában a nemesi vagy télnépi parlagiasság ellen vívott harcával. Ez a harc mindig egy emelkedettebb társadalmi igény jegyében folyt, s Kazinczy élete végéig gondosan ügyelt arra, hogy benne a „jó ház” fiát lássák. Fogóságig tündöklő gavallérnak számított, Van Swieten, Pászthory, Ráday Gedeon kedveltjének, s a 2387 napos kálvária után legjobban az fájt neki, hogy néhány nagyúr (Széchenyi Ferenc, Festetics György) visszahúzódott tőle. Esztétikai jellegű erkölcsi igényessége (a magatartás megítélésében mindig a *szépet* keresi) minden nemtelen, alacsony gondolatot távoltartott tőle, s ezt sokszor és büszkén hangoztatta is. Rettenthetetlen bátorsága is ebből az esztétikai igényességből táplálkozott: rútznak tartotta volna, ha fél. A *Fogságom naplójában* írja, mennyire csodálkoztak bírái vallomásának emelkedett szellemén és gyönyörű latinságán: „Bár maradékim lássák, mit nyerhet az ember, ha szépen tud írni, mit nyer, ha úgy gondolkozik amint illő. Én a legnagyobb, legvilágosabb veszélyben is tisztelettel s magasztalásokkal merem szólani Hajnóczy felől.”²⁶ Nem Batsányi demokrata öntudata ez, hanem az emelkedett lélek heroizmus-kultusza.

²⁶ ALSZEGHY ZSOLT kiad. Bp. 1931, 22.

Kicsinyességeit, izlésének társadalmi kötöttségeit legjobban mutatja a felsőbb helyről származó dicséret miatt érzett elragadtatása. Midőn Ürményi országbíró egyik episztoláját megkönyvezi és vendégei Kazinczy feleségének egészségére isznak: „Ez oly temjén — írja Kisnek —, melytől szédülök” (Lev. VIII. 129.). Szeretné, ha egy levelére a nádor válaszolna: „Nem kell kereszt, nem kell kölcs, nem kell consiliariusi hangzás — de ez gyengém.” (Lev. VIII. 322.). Gróf Cziráki dicsérete is nagy meglepéssel tölti el. (Lev. X. 371.). Az ifjabb Wesselényi Miklós nála tett látogatását kilenc levélben írja meg (Döbrenteknek, Helmeccynek, Siposnak, Berzsényinek, Cserey Miklósnak, Gyulai Karolinának, Rummy Károlynak, Dessewffynak, Kis Jánosnak), nem únva meg az együtt töltött napok művészi színezetét. (Lev. XII. 152. skk.) Az *Erdélyi levelek* nem egyéb, mint egy nagy reprezentáció naplója, s a modern olvasóra nem egy helyen kellemetlenül hat az arisztokrata barátok tömjénezése. Dessewffy Józseffel kapcsolatban ez a tömjénezés olykor szinte megalázkodássá válik.

Az arisztokrata Kazinczy magatartását az teszi viszont rokonszenvenné, hogy a szellem emberét egyenlőnek tartja a születés kiválasztottjaival. Magatartásában van úri fölény, de nemesi gőg soha. A jobbágy származású Kis János, a civis Szentgyörgyi, Rummy Károly, Helmeccy, Toldy, valamennyien polgáriak, éppúgy élvezik bizalmát, mint előkelő barátai, sőt kedvteléssel közli velük arisztokrata házak alig szellőztethető titkait is. A „Pöbel” Kazinczy számára nem hordoz társadalmi vagy éppen osztálytartalmat, hanem az alacsony izlésüket, a Hőgyész Mátékat jelenti, a parlagi kismenességet, a „napkeleti fejeket”, a „debreceni pipacéh” tagjait.²⁷

Arisztokratikus magatartás és polgári felvilágosultság, a kiválasztottság érzése s a szellem demokratizmusa fejeződik ki Kazinczy klasszicizáló izlésében: az antik világ egyetemes emberségének magasztalásában. A széphalmi mester klasszicizmusa jelentékenyen különbözik deákosainknak a XVII—XVIII. század iskolai retorikájából táplálkozó antikizálástól;²⁸ merőben más, mint Batsányi római izektől átjárt érzelmes patriotizmusa. Batsányitól sem idegenek a képzőművészet alkotásai, de költészetén az ilyen irányú érdeklődés alig hagyott nyomot. Kazinczy klasszicizmusának egyik lényeges vonását viszont ebben a képzőművészetben csiszolt arisztokratikus izlésben láthatjuk.

Nem akarjuk természetesen azt mondani, hogy Kazinczy izlését kizárólag a XVIII—XIX. század képzőművészeti törekvései határozták volna meg, író volt ő a javából, aki kora társadalmi-szellemi követeléseire adott nyomatékos választ, kétségtelen azonban, hogy a magyar középrétegek izlésének finomításában (lényegében polgárosításában) a neoklasszikus művészet esztétikai normáinak döntő szerepet szánt. Az 1820-as években kibontakozó nemzeti romantika Kazinczyval együtt félretolta ugyan ezt a goethei jellegű görögös klasszicizmust, mégsem tagadható, hogy irodalmunk fejlődésének egyik jelentős szakaszában Kazinczy révén nem lényegtelen szerepet játszott, s a századforduló más klasszicizáló törekvéseivel össze-fogva az irodalmi élet néhány évtizedének figyelemre méltó stílus-változata volt.

Imre Bán

ZUR FRAGE DES KLASSIZISMUS VON FERENC KAZINCZY

Die Studie unterzieht die charakteristischen Züge des klassisierenden Geschmacks von Ferenc Kazinczy (1759—1831) einer Analyse. Die wichtigste Feststellung darin ist, dass Kázinczys Klassizismus nicht so sehr eine ästhetische Theorie als eher eine Anschauungs-

²⁷ SZAUDER JÓZSEF id. m. 41.

²⁸ VÖ. WALDAPPEL JÓZSEF: A magyar irodalom a felvilágodás korában. Bp. 1954, 67—68. — Tökéletesen egyetértünk Waldapfel Józsefnek azzal a megállapításával, hogy a magyar felvilágosodás korának klasszicizmusa egyáltalán nem kapcsolható a francia forradalom antikvitas-kultuszához (id. m. 69—70.). —

weise der Schöpfungen der griechisch-römischen bildenden Künste sowie der der Renaissance und des Neoklassizismus (Empire) herausgebildet hat. Kazinczy scheute sich im allgemeinen vor methodischen ästhetischen Studien, doch war er für seine Zeit auffallend gut in den bildenden Künsten bewandert. Die *Anacharsis* vom Abbé Barthélemy und »Die *Geschichte der Kunst des Altertums*« von Winckelmann waren seine täglichen Handbücher. Winckelmanns Theorie über die Nachbildung beeinflusste auch stark seine Ansichten. Zahlreiche Epigramme über die bildenden Künste zeigen ihn als Anhänger des neoklassischen Geschmacks. Von den Meistern der Renaissance erwähnt er aus der Zeit nach Raffael Correggio, Dolcet, Palladio und Vignola. Unter seinen eigenen Zeitgenossen waren Mengs, Füger und David seine Lieblinge. Im Zeichen dieses akademischen Klassizismus blieb Goethe sein Dichterideal, doch auch von dessen Kunst verstand er nur die griechischen Züge, nicht aber seinen volkstümlichen Geschmack und seine philosophische Tiefe (*Faust*). Der klassisierende Geschmack Kazinczys ist vom Standpunkt des gesellschaftlichen Inhaltes aristokratisch, doch wirkt er unter den ungarischen Verhältnissen in Richtung der Verbürgerlichung, denn er lehnte bewusst das Schwulstige und Zopfige des Barocks ab. Zusammenfassend können wir feststellen, dass in Kazinczys klassisierendem Geschmack aristokratische Haltung und bürgerliche Aufklärung, das Gefühl des Auserwähltsein und der Geist des Demokratismus in der Lobpreisung der universellen Menschheit der antiken Welt zum Ausdruck kommt.

FEJEZET A 17. SZÁZADI POLGÁRI IRODALOM TÖRTÉNETÉBŐL

(Felvinczi György)

A reformáció történeti fejlődésében Magyarországon az antitrinitáriusok jutottak legmesszebbre a haladás útján. Hogy rövid néhány esztendő alatt Erdély nagy része¹ elfogadta az új vallást, s mindjárt kezdetben hatalmas területeket hódított meg Dél-Magyarországon és a Dunántúlon is,² a *sana ratio* diadala volt. A szabad vizsgálódás, racionalista gondolkodásmód, lelkiismereti szabadság eszméinek terjesztői között ott találjuk Európa legműveltebb és leghaladóbb gondolkodóit,³ Magyarország legjobb polgári erőit⁴. Dávid Ferenc eszméinek háttérében a tiszántúli parasztmegmozdulások, a mezővárosok jobbágypolgársága, a kolozsvári polgárok tömegei állanak.

A feudális magyar királyság török kézre került fővárosából és más gócaiból az Erdélybe húzódo iparos- és kereskedő-polgárság, az értelmiségiek gárdája magával hozta reneszánsz elemekben gazdag városi és művelődési hagyományait,⁵ és ez döntő hatást gyakorolt elsősorban Kolozsvár, de egész Erdély fejlődésére, mivel a reneszánsz életforma és a reformáció szövetése a 16. század második felében egy életerőtől duzzadó gazdasági, társadalmi és szellemi fellendüléshez vezetett. Az új fejedelmi udvarban, a kolozsvári patricius és iparospolgárság és részben a mezővárosok jobbágypolgárságának körében is az életnek új ritmusa lüktet, telítve társadalmi és vallási feszültségekkel. Ami a Tiszántúlon és Erdélyben ennek a kornak szellemi életében értékes és előre mutat, az az antitrinitáriusok mozgalmával kapcsolatos. Ez éppen úgy vonatkozik a dogmanélküli szabadelvű kereszténység kiformalódását szolgáló teológiai vitákra és írásokra, mint a szűkebb értelemben vett irodalmi művekre. *Balassi Menyhárt áruttatása* (1569) nemcsak a kor antifeudális törekvéseinek legkiemelkedőbb csúcsa, hanem műfaji és művészi szempontból is a kor legértékesebb alkotása. *A Debreceni Disputában* (1570) az önnön erejére ébredt nép szól bele az ország és a hit dolgába. *Heltai* élet- és írói pályája az antitrinitáriusok polgári, plebejusi és ugyanakkor nemzeti erőinek legszebb kivirágzása.

Szerte Erdélyben az antitrinitáriusok alsó- és középfokú iskolái szolgálják a széles tömegek kiművelését, de unitárius gimnázium működik Pécsent is. Kolozsvár hatalmas lendülettel Erdélynek lélekszámban második legnagyobb városává emelkedik, a fejedelemség gazdasági központja lesz, ahol dúsgazdag kereskedő patriciusok, módos iparosok, serény mesteremberek 60 iparágban, kb. 30. céhben tömörülve tekintélyes helyet vereszenek ki

¹ „Kolozsvárról együtt Torda, Déés, Enyed, Marosvásárhely, Gyulafehérvár, Abrudbánya s több vármegyei és székelyhoni egyházak” (ARANYOSRÁKOSI SZÉKELY SÁNDOR: Unitária vallás története Erdélyben. Kolozsvár 1839. 62.)

² KANYARÓ FERENC: Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár 1891.

³ Blandrata György, Paruta Miklós, Paleolog Jakab, Sommer János, Sozzinus Faustus, Cristian Francken stb.

⁴ Dávid Ferenc, Basilius István, Heltai Gáspár, Karádi Pál, Enyedi György, Thoroczkai Máté stb.

⁵ JAKÓ ZSIGMOND: Az otthon művészete a XVI—XVII. századi Kolozsváron. (Szempontok reneszánszkori művészetünk kutatásához.) Kelemen emlék. Kolozsvár 1957. 361—93.

Közép- és Délkelet-Európa városai között is.⁶ Midőn a fejedelem 1567-ben hét tanácsosával és az országrész nagyszámú főrendjével elfogadja az antitrinitáriusok okoskodását, ez a polgárság már egyöntetűen ott áll Dávidék háta mögött.

Kolozsvár nemcsak az unitarizmus fénykorában, hanem mindvégig az antitrinitárius mozgalom központja, annak „szíve, szemefénye, és fókusza”,⁷ melynek melegét érzi az egész unitáriusság, fényének halványulása pedig jelzi az egész közösség hanyatlását. Úgy hogy lényegében Kolozsvár gazdasági, politikai, társadalmi, művelődési és vallási viszonyainak alakulásán végig le lehet mérni a mozgalom erejét és helyzetét.

Az antitrinitáriusok felfelé törő lendülete nem volt hosszúéletű. János Zsigmondot a fejedelmi székben követő katolikus Báthori István a szabad vizsgálódás új eredményeiben olyan veszedelmet lát, hogy határozott lépésekre szánja rá magát. Úgy rendelkezik, hogy az antitrinitáriusok előzetes vizsgálat nélkül semmiféle vallási könyvet ki nem nyomtathatnak. Unitárius vetélytársának, a középnemesi származású Békés Gáspárnak leverése után a Kolozsvárott végrehajtott kivégzések és megcsonkítások (1575. aug. 8.) sorával akarja megfélemlíteni a tömegeket.

A nemesség egy része ott is hagyja Dávid Ferenc vallását, de a polgárság kitarart mellette. Ekkor döntő csapásként elvesztik Dávid Ferencet. A szabad gondolat sajtó és szó útján való terjesztésének lehetetlenné tétele után, az innovatorok elleni küzdelem ürügyén megindul a dávidisták nyílt vagy burkolt formában folyó üldözése.

A hatalommal és az antitrinitáriusokra kényszerített hivatalos és kötelező confessióval szemben mégis sokan és nagy területen erős ellenállást fejtenek ki. A bánáti eklézsiák elszakadnak és külön superintendenst választanak maguknak,⁸ Bogáthi Fazekas Miklós Erdélyből Baranyába távozik és az ellenállás jegyében folytat irodalmi tevékenységet.⁹ Az ideológiai harc fegyvereitől megfosztott unitáriusok a rájuk nehezedő hatalmi nyomás ellenére tartják magukat, alkotásaik közt még ott vannak a korszak értékes termékei.¹⁰ A katolikus, jezsuitabarát rendelkezések ellenére a 16. és 17. század fordulóján az unitárius vallás Erdélyben még virágzó állapotban van. Egyházközségeinek a száma meghaladja a 425-öt¹¹, Kolozsvár fejlődő és gazdagodó polgárváros, szinte még egészében antitrinitárius. Patriciusus és céhpolgárainak soraiból fejedelmi táblabírák (Trauzner Lukács), kényes feladatokat megoldó diplomaták (Gellyén Boghner Imre, Göcs Pál), fejedelmi kancellárok (Jacobinus János), klasszikus műveltségű, törvényekben jártas és fejedelmi udvarokban forgott követek (Szegedy György) kerülnek ki.¹²

Rövid időre úgy tetszik, hogy beteljesedik az antitrinitáriusok vágya. Mikor Székely Mózes Kolozsvárt ostromolja, a nép és a tanács (százférfiak) magyar tagjai kikényszerítik, hogy a várost feladják az unitárius fejedelemnek. A városi és a környékbeli nép felszabadult haragja nyomban kiűzi a jezsuitákat. De az álmok valóra válása helyett Basta szörnyű rémuralma köszönt rájuk¹³. A véres bosszú, megtorlás elsősorban az unitáriusokat sújtja, számos

⁶ SAMUIL GOLDENBERG: Kolozsvár kereskedelme a 16. században. Kelemen emlé. Kolozsvár, 1957. 293—310.

⁷ GÁL KELEMEN: A kolozsvári unit. kollégium története. (H. n.) 1935. 4.

⁸ KANYARÓ I. M. 104.

⁹ KANYARÓ FERENC: Bogáthi zsoldtárai az árulók és üldözők ellen. KerMagv. 1902. 33. és kk. 148. és kk.

¹⁰ Kedvelt műfajuk az epika. Művelői: Bogáthi Fazekas, Sztárai Miklós, Vajdakamarási Lőrinc, Valkai András, Enyedi György stb. Legnépszerűbb és legszebb széphistóriák: Argirus, az Enyedi-féle Gismunda és Guisquardus.

¹¹ NAGY JÁNOS: Hidvégi Miko Ferenc életrajza, KerMagv. 1875. 34.

¹² JAKAB ELEK: Kolozsvár története, Kolozsvár 1888. II. 316, 574, 829.

¹³ A jezsuiták elűzését Basta vérfürdővel torolja meg. Sarcot vet ki Kolozsvárra, elveszi az unitáriusok templomait, iskoláit minden vagyonukkal együtt. A városban sokáig csak kat. istentiszteletet szabad tartani. JAKAB I. M. 385. és kk.

gócponjtuk teljesen elpusztul. Aki feladja vallását, életét menti, ellenkező esetben fejét veszti.¹⁴ Midőn Náprágy Demeter, erdélyi püspök jelentést készít a viszonyokról, szépítés nélkül mutat rá veszteségeikre, melyek oly nagyok, hogy a pillanatot alkalmasnak tartja végső felszámolásukra.¹⁵

Bár Bocskai nem szereti őket, visszaállítja jogaikat, és rövid fejedelemsége alatt újra erőre kapnak. Báthori Gábornak a református hitre való áttérése folytán azonban új oldalról éri őket veszedelem, és most már nemcsak átmenetileg, hanem tartósan és számukra végzetes következményekkel. A reformátusok erősödése folytatódik Bethlen alatt is. Törvénysértést Bethlen nem követ el, de szemben áll az antitrinitáriusokkal, és az innovátorok, a szombatosok ellen fejedelemsége alatt hozott rendelkezések őket is célozzák.¹⁶ Keserői Dajka püspök zsinati határozatokkal és 300 katonával megy a Székelyföldre, hogy a szombatosokat kikeresse és jobb meggyőződésre bírja.¹⁷ Alkalmazzák a templomok birtoklására vonatkozólag a többségi elvet, aminek következtében az unitáriusok sok hívet veszítenek a végeken.¹⁸ De a központi helyeken, így Kolozsvárott még tartják magukat.

Bethlen Gábor és kereskedelmet támogató gazdaságpolitikája megerősíti Erdély polgárságát, közte a kolozsvári unitárius híveket is. Országépítő, kultúra teremtő politikája nyomán irodalmi fellendülés indul. Bár ez erősen református jellegű¹⁹, az előző évek terméséhez képest nagyot emelkedik az unitárius eredetű nyomtatott könyvek száma. Jelentőségben azonban mind történeti, mind művészi értékben jóval alatta maradnak a 16. század második fele antitrinitárius termékei színvonalának. Sem a teológiai polémiaiban, sem a tudományos irodalomban, sem a korszak legnépszerűbb és legolvasottabb műfajában, a beszédgyűjteményekben, sem a Bethlen központosító kormányzatának szellemét tükröző politikai, államtudományi könyvtérésben nem találjuk az antitrinitáriusok szellemi alkotásait.

Mégis a Bethlen Gábor fejedelemségének idején fellendülő gazdasági helyzetből következőleg — amely bizonyos mértékben fennmaradt I. Rákóczi György ipar- és kereskedelem pártoló uralma alatt is — létrehoznak egy új irodalmi műfajt, a munka- és mesterségszótáraknak sajátosan polgári színezetű termékeit. A békés termelést, a szorgalmas iparos és egyéb műves emberek, bányászok, kohászok, kereskedők életének és munkájának ábrázolását egy unitárius papköltő, Szentmártoni Bodó János vezeti be irodalmunkba még Bethlen fejedelemsége idején.²⁰

¹⁴ Trauzner Lukács fejedelmi táblabíró a kat. vallásra való áttéréseért megmenekül. Tótházi Mihály királybírónak hitéhez való állhatatosságáért a fejét véteti. JAKAB, i. m. 388.

¹⁵ „Fracti iam sunt Torda et Dess, amplissima duo oppida duae arrianorum sedes, funditus incendio deletae sunt, et mea sententia, aut nova colonia instituenda aut profugi pertinacissimi arriani sub conditione recipiendi. „Erd. Orsz. Emlékek. Bp. 1875—1898. I—XXI. köt. V. 167.

¹⁶ „En az arianusokat fölötte igen gyűlölöm, és ha mit cselekedném fogadásom ellen, tehát legörömbestben őket üzném ki ez országból, de maradjon helyén fogadásom.” Eszterházy Miklós Bethlenhez küldött követének, Gál Péternek jelentéséből 1623 júniusából. Erd. Orsz. Eml. VIII. 143. Midőn az unitáriusok 1619-ben kinyomtatják Enyedí György: Explicationes c. vitázó művének Thoroczkai Mátétól készült magyar fordítását (RMK I. 494.) Bethlen Gábor ref. hittudósának, Milotai Nyilas Istvánnak Speculum trinitatis c. fejelete 1622-ben (RKM I. 521.) a fejedelem költségén jelenik meg.

¹⁷ GÁL i. m. 61.

¹⁸ A Ker. Magv. 19. század két utolsó évtizedének számai nagyon sok adatot közölnek az egyes unit. egyházközsegeknek a reformátusokkal folytatott ilyen vonatkozású harcairól, az áttérésekről, ill. térítésekről.

¹⁹ A Bethlen Gábor és I. Rákóczi György korának irodalmáról áttekintést nyújt: BÁN IMRE: Apáczai Csere János. Bp. 1958. 59—82.

²⁰ Az Vasrol való Enek, Kolozsvár 1636. (Írta 1625-ben!) Az malom es az acs mestersegnek Ditsiretiről való Enek. Lőcse 1647. (Írta 1644-ben.) Az Sonak Ditsiretiről való Magyar Rythmusok. Lőcse 1647. (Írta 1645-ben.)

A műfaj hatalmas népszerűsége tesz szert, végighúzódik az egész 17. századon, és átnyúlik a következőkre is.²¹ Benne a feudális viszonyok közt aránylag szerény helyet elfoglaló ipari, polgári rend s az ettől nem rendi, hanem osztályhelyzetében különböző iparoslegények, inasok élete, erkölcsé nyér kifejezést. Az ebbe a tárgykörbe tartozó alkotások „szakmai” ismereteken kívül polgári erényekre nevelnek, elősegítik az általános művelődést, magyar nyelvű olvasmányanyagot nyújtanak széles tömegeknek. Ezeknek a műveknek megvan ugyan a maguk jelentős művelődés- és irodalomtörténeti fontossága, de még sem képviselik azt a színvonalat, melyet a 16. század tipikus antitrinitárius termékei képviseltek.

A mesterségedicséreték műfajától eltekintve az unitárius szerzők tevékenysége az egyre erősödő református ortodoxiával szemben mind jobban és jobban az egyházi és az iskolai élet meglehetősen szűk körére korlátozódik. I. Rákóczi György fejedelem alatt az erdélyi irodalom még protestánsabb, méginkább egyházi ihletű lesz.²² Alatta tovább folytatódik az antitrinitáriusok tervszerű gyengítése²³. Erélyes rendszabályokkal, súlyos ítéletekkel folyik a szombatosok felszámolása, velük egy füst alatt az unitáriusok megtörése. Kapóra jön ehhez a száz és magyar antitrinitáriusok között támadt ellentét.

Szörös (Raw) Mátyás és Beke Dániel kibékülése a dézsi complanatióban (1638. júl. 7.) lényegében csak erőszak volt a lelkiismereti szabadság ellen. Mint hajdan Dávid Ferenc elítélésekor, most másodszor kell meghajolni a hatalom előtt, és elfogadni a sana ratióval ellentétes nézeteket. De míg a Dávid Ferenc bukását követő időben egy lendületében lévő mozgalom megfékezéséről volt szó, európai látókörrel rendelkező, külföldi egyetemet végzett tehetséges tudós vezetők, művelt és iskolázott polgárság szenvedte el és heverte ki a rázúduló csapásokat, most már egy erejében megtört, lefelé hanyatló, számban állandóan fogyatkozó, nem is olyan művelt és igényes vezetőség és tömeg kénytelen tudomásul venni a teljes felszámolás elkerülése érdekében a hatalom akaratát.

Az antitrinitáriusoknak a dézsi complanatio szellemében át kellett dolgozniuk hittani könyveiket, egyházi rendtartásukat. A szabad vizsgálódás útja helyett visszafelé kellett lépniük. Olyasmit hirdettek, amiben nem hittek, más volt személyes hitük, mint vallástételeik. A visszafejlődés nemcsak a hittani elvek tekintetében köszöntött be, hanem minden téren. Míg a 16. században, a katolikus Báthoriak alatt, a századforduló bizonytalan politikai helyzetében, majd Bocskai, sőt Bethlen fejedelemsége idején is a közügyekben, államigazgatásban, diplomáciai küldetésben számos unitáriust találunk, Rákóczi György alatt ezek száma már csekély.

Az országos helyzetet Kolozsvár példája mutatja. Az unitáriusok tekintélye és száma egyre fogy, a reformátusoké egyre nő. 1638-ban engedniök kell a nyomásnak, és megosztani velük a hatalmat a hivatalokban és a városi tanácsban. Egyelőre 1 : 4, de nem egészen húsz év múlva majd fele-fele arányban. II. Rákóczi György uralkodása vége felé pedig Kolozsvár túlnyomóan református színezetűvé vált.²⁴ Az a vezető szerep, amelyet Kolozsvár unitárius polgársága, patriciusok és céhpolgárok majdnem egy évszázadon át szinte kizárólag betöltöttek, véget ért. Ahogyan hamarosan véget ért az az anyagi jólét, magas műveltség és igényesség, amely a 16. század második, de még a 17. század első felében is jellemezte ezt a polgárságot.

Mintha a hatalom nyomása következtében védekezésükben elveszítették volna minden fogékonyágukat az új eszmék iránt. A kezdeményezésnek nyomait is alig találjuk náluk.

²¹ Művelői : Kolosi Török István, Oroszhegyi Mihály, Felvinczi György.

²² BÀN i. m. 79.

²³ A fejedelem kívánságára látnak napvilágot az antitrinitáriusokat támadó hazai és külföldi tudósok munkái, mint Alsted, Prodomus religionis triumphantis. Gyulafehérvár 1635. (RMK II. 494.) Bisterfield, De uno Deo. Leyda 1639. Geleji Katona István, Titkok titka. Gyulafehérvár 1645. (RMK I. 772.) Védekezésre a dézsi complanatio, az előzetes cenzura miatt semmi lehetőség nincs.

²⁴ GÁL i. m. I. 123.

A puritanizmus harcai nélkülük zajlanak. Míg kezdetben az erdélyi városi reformáció nagy részben unitárius mozgalom volt, most a puritanizmus teljesen református. Oka ennek a hatalom nyomásán kívül az a körülmény is, hogy a Rákócziak korában unitárius deákok egyre ritkábban kerülnek ki az országból. A század közepe tájától a plébánosok, de még a püspökök között is kevés a külföldet járt, egyetemet végzett ember. A tömeg meg inkább csak a régi művelődés maradványain rágódik. A hatalom állandó nyomása következtében szinte elnyomódik az a szellemi készség, amely az előző században oly szép virágokat hozott.

A dézsi complanatio szellemében napvilágot látott hittani irodalmukat a tartózkodó önvédelem jellemzi. Oktató és történeti költészetünkben kiemelkedő alkotást nem találunk. I. Rákóczi György idejében még sok termék lát napvilágot, II. Rákóczi György alatt azonban sajtójuk majdnem teljesen elnémul.²⁵

II. Rákóczi György szerencsétlen lengyelországi vállalkozása végzetes következményeket hozott egész Erdélyre. Ezzel kezdődött történetének legtragikusabb korszaka. Az országot óriási vér- és anyagveszteség éri. A szenvedésből bőven kivieszi részét Kolozsvár, az unitarizmus központja is. A várost két ízben is százezernél hatalmasabb török-tatár sereg ostromolja, égeti és dúlja, csak óriási sarc árán menekedik meg a teljes pusztulástól, Várad sorsától. A város minden vagyonát áruba bocsátja, zálogba adja, az egyházak minden készpénzét, kincsét kölcsön veszi, hogy a polgároktól össze nem szedhető hatalmas sarcot előteremtse. Természetesen nemcsak Kolozsvár megy tönkre a bekövetkezett gazdasági és politikai anarchiában, az évekig tartó háborúban, hanem egész Erdély, mégis ez szenved legtöbbet. Ezt szállják meg 1661-ben a Kemény János segítségére jött császári csapatok. Bent németek élik ki a lakosságot, kívül a török seregek pusztítanak. Mindez egy pestisjárvány után! A városban 400 ház áll lakó nélkül. Kérésükre, hogy a császár engedje meg nekik, hogy kiköltözzenek a városból, még csak választ sem kapnak. A német csapatok csak négy év múlva vonulnak ki, mikor ki nem fizetett zsoldjuk miatt fellázadnak parancsnokaik ellen és Apafihoz pártolnak.

Az évekig tartó ostromállapot után, a köz- és magánvagyon pusztulása, a kereskedelem és ipari termelés pangása közepette Kolozsvár ekkor elveszti hosszú évszázadokon át kialakult, önállóan fejlett erős polgári szervezetét. Várad eleste miatt végvári helyzetbe kerül, helyőrséget kell befogadnia és tartania, ugyanakkor bekebelezik a nemesi vármegyébe. Kolozsvár megnemesítése után (1665. máj. 1., a gyulafehérvári országgyűlés 24. tc.) a nemesi és polgári intézmények összeolvasztásából furcsa ötvözet jön létre, amely a városi és polgári fejlődés óriási visszaesését jelenti. A város polgársága minden áron szabadulni akar a végvári helyőrségtől, a nemesiségtől, vissza akarja szerezni régi jogait, függetlenségét. A Bánffy Györggyel, Teleki Mihállyal, Apor Istvánval stb. vívott küzdelmek arra mutatnak, hogy a város szívesebben venné a Habsburg uralmat, mint a közvetlenül fenyegető veszélyt a nemesi oligarchák részéről. Inkább húz a császárhoz, mint a magyar nemességhez, mivel még mindig a központi hatalomtól várja a városi polgárság megerősítését.

Hiszen a város falain belül tartózkodó külső nemesek adót nem fizetnek, a város vigyázásában részt nem vesznek, házaik mentesek a katonai beszállásolástól. Rájuk a város intézkedési joga nem terjed ki, a vármegyénél perelnek. A kolozsvári polgárok a kapitánynak — aki egyúttal a vármegye főispánja — tartoznak engedelmisséggel, nála vannak a város kulcsai. A bíró helyett, mivel Kolozsvár megnemesedett, a közigazgatás élén a nemes hadnagy áll, akit az esküdt polgárok helyett most ülnököknek (assessor) hívtak tisztségviselőkkel együtt Kolozsvár vármegye nemesi és Kolozsvár százférjai (ettől az időtől kezdve hívják őket centumporter névvel) együttes gyűlésen választanak meg. A helyőrség elszállásolásán kívül évi 14 000 Ft és sok más hozzájárulással kell a városnak a katonaság eltartásáról gondoskodnia.²⁶

²⁵ JAKAB i. m. II. 692.

²⁶ Uo. 754 és kk.

Mindezek súlyos teherként nehezednek Kolozsvár polgáira, és néhány évvel a háborús pusztítások, megsarcoltatások után anyagilag kimerítik őket. Megcsökkent anyagi jólétük, ennek velejárójaként süllyedt szellemi igényességük. Ezek a hanyatlás évei természetesen nemcsak az antitrinitáriusok számára. Midőn Tótfalusi Kis Miklós az előző korszak fellendülésének ügyét: a kultúra demokratizálódását és színvonalának emelését akarja tovább vinni, minden kísérlete hajótörést szenved. Erdély romlása, a féktelen anarchiában tomboló uralkodó osztály, az irigy és konzervatív református klérus, a gazdaságilag tönkrement polgárság érdeklődésének hiánya kudarcba fullasztja törekvéseit.

Az unitáriusok gócpontjában, a polgárság kebelében gazdasági, politikai, kulturális tekintetben így süllyedtek az antitrinitáriusok egyre lejjebb. Lényeges változást nem hozott Apafi fejedelemségének néhány nyugodtabb esztendeje sem. Uralkodása alatt a hatalom nyomása változatlanul nehezedik rájuk. Még a fejedelem felszólítására, a dézsi complanatio szellemében készült confessiót sem sikerül nékik kinyomtaniok.²⁷ Az Apafi fejedelemsége alatt Erdélyben megjelent számos munka között antitrinitáriust alig találunk.

1687-ben újra Erdély nyakán élösködnek a császári csapatok, és egy újabb, de minden eddiginél hosszabb ideig tartó, következményeiben súlyosabb válság köszönt az országra. Majdnem 100 év óta sikerült az erdélyieknek a katolikus egyház politikai és vallási nyomását kiküszöbölniök. Most a császári csapatokkal rájuk zúdul a rekatolizálás, unitáriusokra, ortodox reformáltakra egyaránt.

Sem ez a körülmény, sem a Thököly, majd a Rákóczi mozgalmával kapcsolatos fejlemények nem kedveztek Erdélyben a fellendülésnek.

*

A hanyatló unitarizmus ez utóbbi szakaszának szemtanúja és költője Felvinczi György. Élete kb. 1650-től húzódik 1713-ig.²⁸ Nem éri tehát meg az unitáriusok teljes lenyomását (1716), de látja és közvetve ki is fejezi az anyagilag tönkrement, politikai, gazdasági hatalmából kiesett, szellemileg gúzsba kötött, igénytelenségbe süllyedt polgárság (elsősorban kolozsvári!) világát, érdeklődését, szellemi szintjét. Maga mint a műveiben képviselt kör, az évtizedeken át kijegecesedett, de művelődési anyagában már elavult unitárius iskolák oktatásán esett át. Közepes színvonalú latinos műveltséget szerzett, teológiai ismeretekkel, némi tájékozódottsággal a jogi és más világi tudományokban, mint ahogy a kor tanultabb iparosai, kereskedői, városi kisemberei, deákjai, prokurátorai.

Tanulmányait Tordán kezdte. Torda Kolozsvár mellett régtől fogva az unitarizmus központja volt. A 16. század végétől jelesen virágzó iskolája van²⁹, ahol nemcsak az elemi és a középfokú ismeretekre oktatják a tanulókat, hanem poézisre és teológiára is.

Hogy mit tanulhatott Felvinczi a tordai iskolában, csak a 18. századi állapotok visszavetítéséből, illetőleg a korabeli iskolázás, elsősorban a kolozsvári unitárius kollégium tanterv és tanítási rendjéből következtethetjük ki.

A 17. században a latin nyelv ismerete nélkül sem egyházi, sem világi pályán nem boldogulhatott senki. Emellett bizonyos szónoki készség elsajátítását is megkövetelte mind a magyar közélet, mind a papi pálya. A verselésben való gyakorlat és jártasság hozzátartozott az iskolázott ember jegyeihez. Annak, hogy a tanulókat a latin nyelv ismerete mellett a latin vers-

²⁷ GÁL i. m. I. 78.

²⁸ Életrajzát Uzoni Fosztó adatai és színjátszói engedélykérésének felhasználásával többen felvázolták. (VÁLI N. BÉLA: Az első magyar színigazgató szabadalomlevele 1696-ból. Sz. 1887. 145 és kk. JAKAB ELEK: Kolozsvár tört. Bp. 1888. III. 56—58. SZINNYEI JÓZSEF: Magyar írók. Bp. 1894. III. 360—62. FERENCZI ZOLTÁN: Adatok az iskolai színjáték és Felvinczi György életéhez. ItK. 1897. 73—85.), újabb adatok előkerülésével kiegészítették (SZABÓ T. ATTILA: Adatok Felvinczi György életéhez. ItK 1932. 422—23.). Részletes életrajza az RMKT új sorozatában kiadásra kerülő műveivel együtt fog megjelenni.

²⁹ VARGA DÉNES: A tordai unitárius gimnázium története. Torda 1907.

készítés szabályaira is megtanították, nagy hasznát vették az anyanyelvben való verselésben, amit akkor az élet szinte minden mozzanata megkívánt.

A latin nyelv és a verselési készség elméleti és gyakorlati elsajátítása az egész iskolai rendszeren párhuzamosan folyik. A tanulók füzetben gyűjtik a latin szólásokat, mondatokat. Ezeket könyv nélkül kell megtanulniok, felmondják őket, és belőlük szóközi fordulatokat gyártanak, verseket faragnak. Ezek mellett az utánzási gyakorlatok mellett, amelyeket Phaedrus, Ovidius, Cicero, Sallustius műveiből kiszedett szólásokkal végeznek, már a középfokú oktatás első éveiben is, de főleg a négy felső fokon (etimológia, syntaxis, poesis, rethorica) komoly írásbeli feladatokat kell a tanulóknak megoldaniok. Az etimológia és syntaxis gyakorlatok voltak a stílusok, stilionalek; a poesis és a rethorica fókán ezeket a gyakorlatokat exercitiumnak nevezték.

Egy 1689-ből, az abrugi unitárius scholából,³⁰ egy másik a 18. század első feléből Tordáról származó gyűjtemény³¹ nagyon sok stilionalét őrzött meg, amelyek világosan mutatják, milyen gyakorlatokat végezhetett Felvinczi is az iskolában. A nyelvtanulás mellett ezek a stilionalék az erkölcsi nevelést éppenúgy szolgálták, mint pl. a levélírás gyakorlatának elsajátítását. Se szeri, se száma a tanulóifjúsághoz intézett intelmeknek a szorgalmas munkára. Ókori, bibliai és mitológiai példák tömkelege sokszor színes olvasmánnyá teszi a fordítási feladatokat. Ezek a példák egyben megmagyarázzák, honnan merítették a versszerzők olyan tömegével műveltségük fitogtatásaként ható érdekes eseteik jó részét. A stilionalék valóságos példatárként szolgáltak nekik. Mitológiai hősök, az antik történelem alakjai, ókori görög, latin filozófusok és tudós nagyságok életmozzanatai, bölcs mondásai, a bibliából vagy klasszikus írók műveiből vett szemelvények, számtalan idézet: rendszertelennek tűnő, de a sokszori előfordulás, begyakorlás révén szilárd ismeretekhez juttatta a tanulókat, és ezekből az ismeretekből bőven merítettek költői gyakorlatuk során. Tales, Lycurgus, Aesopus Terentius éppenúgy sorra kerülnek, mint az Istent dicséző psalmista. A fősvénység, részegség undokságáról éppenúgy olvashatunk, mint az igaz barátságról vagy a jócselekedetekről. Tantalus, a tengerek szirénjei, Hercules, Constaninus római imperator, Nagy Sándor stb. éppenúgy tanítanak, mint bölcs Salamon vagy a próféták. Számos gyakorlat kezdődik így: „Igen helyesen mondja Terentius, Hogj . . .” „Jó példát adott a nehéz elméjűeknek Aesopus a Teknősbéka és a saskeselyű mesében . . .” „Igen helyesen rendeltetett volt az okájért az Athenas város beliektől . . .” „Lycurgus az ki az lacedaemonbelieknek törvényeket írt, egjebeket mondási között aszt mondja” „Azt mondja Cato . . .”, „Nagy Sándor mondta . . .”, „Azt mondja Seneca . . .”, „Akárki mondotta, igazán mondta . . .”, „Azt mondja a bölcs,” „Pithagoras kérdezettvén egykor . . .”, „Helyesen mondotta . . .”, „Igaz mondás ez . . .”, „Jupiterről fabulálták a régiek, hogy . . .” stb. stb.

A stílusokat a poézis és a retorika osztályaiban az exercitiumok váltották fel. Hetenként egyszer az iskolában kellett elkészíteni egy-két óra alatt a tanító jelenlétében a megadott tételről egy vagy féllevélnyi terjedelemben a gyakorlatot, szombat délután pedig az ún. septimale exercitiumot kellett benyújtani, melyet a tanítási órán kívül szerkesztettek meg, és a tanár gondosan átvizsgált és észrevételezett. A latin verselés tanulásában fokozatosság volt. A könnyebb versfajtáktól haladtak a nehezebbek felé. „Az utolsó és legnehezebb volt a chria.”³² Olyan hexameter szerkesztése egy gondolatról, melynek végső betűi valamilyen számot, nevet vagy klasszikus mondatot adtak. Néha középen és keresztbe olvasva mutatták ezt a kiemelt betűt. Mindezek a verselési gyakorlatok nagy hatással voltak a magyar nyelven való verselési készségének a kialakítására is.

A magyar nyelvű versek készítését a gyakorlati élet lépten-nyomon megkívánta. Az unitárius tanulók tömege a 17. században is — a kolozsvári kollégium szekundania rendjének

³⁰ Thoroczkai Zsigmond dk. 57b—89b.

³¹ Vegyes Kolligátum 117—130., 131—135., 159—178., 159—178. levelek.

³² GÁL i. m. II. 14.

nemesi származású tagjain kívül — nincstelen, legtöbbször paraszti sorból került ki. A tordai iskola tanulóinak ellátásában éppen Felvinczi idejében merültek fel nehézségek. Az iskolát segélyező, de elszegényedett eklézsia helyett 1665-ben az iskola fenntartását a vallásközösségnek kellett magára vállalnia.³³ A II. Rákóczi György utolsó éveitől Erdélyre köszöntő zürzávaros állapotok miatt egyre jobban a diákokra hárult az élelmükről, fenntartásukról való gondoskodás terhe. Mindennapi kenyerük egy részét verselési tudományuk kipróbálásáva teremtették elő.

Az alkalmi költés ebben a korban minden felekezeti iskolájában általános. Fája legtöbbször inkább talán mégis az unitárius iskolákban virágzott ki. Számos kéziratos gyűjtemény maradt ránk³⁴, amely az unitárius alkalmi és deákköltészetnek gazdag tárházát nyújtja. Kétségtelen, hogy sok benne a lim-lom, de ha úgy tekintjük ezt a „költészetet”, hogy rajta csiszolta ki sok névtelenül maradt versszerzőnk és számos jó költőnk versírók éhségét, megbecsülve kell bonckés alá venni kéziratos költészetünknek ezt a gazdag hajtását, annál is inkább, mert valamikor ez élő irodalmat jelentett, és nagy volt hagyományozó szerepe. Egy-egy köszöntő vers, lakodalmi ének, halotti búcsúztató stb. mondanivalója az alkalomtól annyira eleve meghatározott, hogy szerkezeti schémák alakultak ki. Kész fordulatok, azonos stíluselemek: kifejezések, díszítő jelzők, képek és hasonlatok jellemzik e verseket, mint a közösségi költészetet. Ezért találjuk meg a népköltészetben szinte a mai napig élő hagyományait.³⁵

Az unitárius alkalmi diákköltészet egyik legdúsabb hajtása volt a köszöntő versek csoportja. Az év nagyobb ünnepnapjain (újév, húsvét, pünkösd, karácsony) a coetus tagjai csoportokba oszolva házról-házra jártak, énekekkel, versekkel köszöntötték a híveiket. A papi személyek, tanítók és az előkelőbbek köszöntése latinul, a polgároké és a köznépe magyarul történt. Az ünnepi versek között maradtak ránk pársoros darabok a kisebb tanulók számára,³⁶ közepes terjedelműek, valószínűleg már nagyobb diákoktól a tekintélyesebb házak részére³⁷ és hosszú, mitológiai ékítványokkal cifrázott, emelkedett, kenetes hangú tudálékos ünnepi köszöntők³⁸, amelyekkel a nemesi vagy előkelőbb házak, a papok és mesterek hajlékát tisztelték meg. Nemcsak egyházi ünnepnapokon jelentek meg a deákok köszöntő verseikkel, hanem felkeresték a házakat egyéb örömnépeken is: névnap, születésnap, házassági évforduló, keresztelő stb. alkalmából.

Az iskolai oktatás vallásos szelleméből folyik ennek az alkalmi költészetnek nagyrészt vallásos jellege. De még az egyházi ünnepekhez fűződő köszöntőkbe is számtalanszor belopakodik a világi elem, a tréfa és deákos humor.³⁹ Még inkább jelentkezik ez a világi örömnépekre írt alkalmatosságokban. Szokás volt a diákokat meghívni a lakodalomba.⁴⁰ De megjelentek ott hívás nélkül is, és örvendező versekkel lepték meg a mulatozókat. Ha valahol szívesen fogadták a köszöntőmondót, ott a tarisznyából még más is előkerült. Sokszor maguk a diákok

³³ VARGA DÉNES i. m. 275.

³⁴ Legnevezetesebbek: Lepsény: Poesis Ludens 1700-ból, Bíró Mózes-ék. Dersi Biás-ék, Balás-kódex, Bathó-ék, Czombó-ék stb. E két utóbbiból több darab nyomtatásban is megjelent. KÓCZLÁNY LÁSZLÓ: Őszi harmat után, Bukarest é. n. (1957.).

³⁵ A magyar népzene tára II. Jeles napok. Bp. 1953.—KISS JÓZSEF: A „Dersi Biás”-ék Néprajzi Közlemények 1958.

³⁶ Bathó-ék. 34. 44. 69. sz. darabja.

³⁷ Bathó-ék. 32, 58, 80, 92. sz. darabja.

³⁸ Bathó-ék. 24., 39., 43. sz. darabja.

³⁹ Balás-k. 49/a., 51/a.: Versus natalisa pl. a tanulni nem szerető diákot szólaltatja meg. Milyen jó lenne tanulás nélkül bölcsé lenni! Eddig még semmi hasznát sem vette tanulásának, de

„Bezzeg vettem hasznát kis versmondásomnak,
Mert azért markomban majd petákat nyomnak.”

Ugyanílyen jellegű a Bathó-ék. 31., 73. sz. darabja.

⁴⁰ BENCZÉDI GERGELY: Tordai unitárius papok. KM. 1888. 85.

ajánlották fel műsorukat a meghallgatásra.⁴¹ Így a szorosabb értelemben vett alkalmi énekanyag mellett kialakult egy diákos, világi repertórium, melynek sajátos és változatos képviselője van gyűjteményeinkben.

Állandó szokás volt ebben a korban, hogy a temetések alkalmával a diákok a gyászoló családnak búcsúztató verseket írtak. A temetésekre kivonult az egész diákság, ott énekel, meghallgatta a gyászbeszédeket, latinul és magyarul elhangzott búcsúztatókat.⁴² A kivonulást, éneklést és verselést a gyászoló család különböző, legtöbbször pénzbeli adományokkal díjazta.⁴³

Az iskolai alkalmi költészetnek ezek a műfajai természetesen éltek már a Felvinczi tanulóveit megelőző időkben, és áthagyományozódtak a következő évszázadra is. Közülük főleg a halotti búcsúztatók képezték e közhasznú irodalomnak legterebélyesebb ágát, belőlük sok nyomtatásban is megjelent. Felvinczinek chartákon kinyomtatott halotti versezetei nem maradtak ránk, de hogy voltak ilyen szerzeményei, Ajtai István ajánlóverséből tudjuk.⁴⁴

Midőn Felvinczi a tordai iskolából a kolozsvári kollégiumba került, az alkalmi költészetnek még szélesebb skálája tárult eléje. Nemcsak a korábbi iskolás gyakorlatot folytatta tovább, hanem újabb fajta irodalmi élményben is része volt: megismerkedett az iskolai színi előadással. Tógátus diákoskodása idejéről a fasciculusok az 1669. évről jegyezték fel színelőadást.⁴⁵ Ebben az évben, ápr. 16-án az igazgató Jézus szenvedéséről adatott elő egy tragédiát. A darabban majdnem minden deák szerepet kapott, bizonyára költők is. Talán már ekkor is divatban voltak az olyasféle vizsgaelőadások is, aminek pár év múlva, 1680-ban Jövedécsi András rector, majd ennek utódja, Kolozsvári Dimén Pál rendszeresített.⁴⁶ Ezek az előadások bizonyára nagy hatással voltak a későbbi „szín műíró”-ra.

A kollégium tógátusai részt vettek az iskola minden közös megnyilatkozásában. Kötelező volt számukra elsősorban az istentiszteleteken való aktív részvétel, de ott voltak a temetésen, salutációkon, cantiókon is. Az alatt az öt esztendő alatt, melyet Felvinczi a kolozsvári kollégiumban töltött, alaposan megismerkedhetett tehát az unitárius költői hagyományokkal, az iskolai alkalmi költészettel.

Hogy munkásságában ennek az iskolai verselésnek mégis aránylag kevés elemét találjuk meg, azért van, mert Felvinczi epikus költő, míg az alkalmi költészet legtöbb ága a lírai műfajok keretébe tartozik. Elveszett halotti versezeteiről fentebb már említést tettünk, *Comico-tragédiájával* kapcsolatosan még szólni fogunk az iskolai előadások hatásának bizonyítékairól. Az iskolai verselés nyomait mutatják, hogy a tréfás mozzanatokot tartalmazó alkalmi verseknek módjára, melyek a deáki élet nyomorúságait tükrözik egy-egy kesernyészrevélt formájában, ő is beleviszi nem egy szerzeményébe egyéni életének gondjait. A *Protonotaria dicséretében* pedig megszólal nála az iskola bírálata is. A deákköltészet termékeiben is, és nála is — bár ritkábban — megtaláljuk az időserű vonatkozásokat; a nemzet szomorú állapotára való utalásokat. Az itt-ott jelentkező durvább hang, túlságosan népies ízű szólás, a jelenleg ismeretlen *Természet próbájának* durva trágársága⁴⁷ vagy a *Tükör* asszonycsúfoló gorombasága — ha egyáltalán Felvinczi írta — a kollégiumok minden időkben szokásos szabadszájú verseire emlékeztetnek. Hogy voltak ilyenek, azt bizonyítja a kolozsvári kollégium fasciculusának értesítése, mely szerint eltiltják a hászontalan, trágár és szemérmetlen verseket, s csak az isten-

⁴¹ KÓCZIÁNY LÁSZLÓ: Őszi harmat után. Bevezetés 15.

⁴² ALSZEGHY ZSOLT: A magyar reformáció és antireformáció temetési énekei. ITK. 1916.

⁴³ JAKAB ELEK: Adatok erdélyi írók névtárához a XVII—XVIII. században. MK. 1881. — BENCZÉDI GYÖRGY: Unitárius halottak és temetések. KM. 1886. és 1887.

⁴⁴ Ajtai ajánlóverse a Protonotária dicsérete előtt. ItK 1954 334—35.

⁴⁵ GÁL I. M. II. 178.

⁴⁶ KÓCZIÁNY LÁSZLÓ: Adalékok a XVII. századvégi erdélyi iskolai színjátszáshoz. NyltudK 1957. 139.

⁴⁷ FERENCZI I. M. (I. 28. sz. j.) 85.

tiszteleti és halotti éneket engedik meg.⁴⁸ Bár ez a rendelkezés csak 1689-ben látott napvilágot bizonyára nemcsak ennek az időszaknak kortünete volt.

Felvinczinek nemcsak tanulmányai alatt volt kapcsolata az iskolai verseléssel. Mint a legtöbb szegénysorsú diák, aki elvégezte a kollégium akadémiai tagozatának három évfolyamát, ő is iskolamesterré lett.⁴⁹ Mint torockói rector két iskolaéven át oktatja a felsőbb osztályok tanulóit, irányítja többek között az alumnusok kántálásait, sátoros ünnepeken való szereplését. Mikor pedig onnan visszatér a kolozsvári kollégiumba, és mint öregdiákot szeniorrá választják, az ő kötelessége, hogy a mendikánsoknak az utcákat kiossza, neki kell vezetnie, vagy legalábbis megszerveznie a menyegzőkön vagy a salutatiókon való cantiót. Az iskolafőnökségből ugyan egy szerelmi kaland következtében hamarosan kicseppen⁵⁰ és nemsokára végleg szakít azzal a gondolattal, hogy az unitárius egyház szolgálatában élje le életét⁵¹, de mint író, az iskolában kapott indítást nem tudja többé levetkőzni.

*

Felvinczi írói pályáját⁵² az iskola és a 17. század utolsó harmadának meg a 18. századfordulónak erdélyi gazdasági, politikai, társadalmi és műveltségi állapota határozza meg. Az unitárius iskolai oktatás alakítja ki verselési készségét és azt a lelki alkatát, hogy egész életében „közhasznu” irodalmat művel, rendelésre versel, alkalmi szolgáltatásokkal elégíti ki kortársai igényét.

Ha kell, énekeskönyveket másol⁵³, mivel az unitáriusok ilyeneket kinyomtatni nem bírnak. Ha szükséges, bibliai históriát ír⁵⁴ antitrinitárius dogmatikus elemekkel. Az erdélyi tájak izét idéző, novellává színezett, szemléltető leírásokkal, párbeszédekkel tarkított történetét megtoldja a kolozsvári kollégium gyakorlati papi kiképzésének szellemében alkalmazott bibliamagyarazattal. Egészségügyi szabályokat,⁵⁵ orvosi könyvet⁵⁶ fordít és ír rendelésre, talán iskolai használatra. Prókátoroknak, cancellistáknak, íródeákoknak kedveskedik és udvarol, mivel fizetni nem tud, és szüksége van rájuk, vagy mert a prókátorok is megrendelik nála a mesterségük dicséretét.⁵⁷ Legnagyobb számmal mégis az iparos polgárság és kereskedők igényeit elégíti ki⁵⁸. Jó árut szolgáltat nyergeseknek, hegedűkészítőknek, kalmároknak, ötvösök-

⁴⁸ GÁL i. m. I. 146.

⁴⁹ BENCZÉDI GERGELY: A torockai iskola és tanítói. *KerMagv.* 1892. 205.

⁵⁰ UZONI FOSZTÓ Egyháztörténetének a budapesti EK-ban levő másolata II. 228.

⁵¹ Lehetséges, hogy nemcsak az egyház szolgálatából lépett ki, hanem még vallását is elhagyta. Erre következtethetünk abból, hogy Benkő József (*Transsilvania... Bécs 1778. II. 475.*) nem az unitáriusok, hanem a reformátusok közt tárgyalja, pedig külön fejezetet szentel a kor unitárius íróinak. Felvinczinek mindössze egyetlen művében csillan meg antitrinitárius vonás, az *Igen szép históriában*, első nagyobblétezetű versében, melyet valószínűleg még ifjú korában írt. Egyéb szerzeményében nincs jele annak, hogy az unitáriusok közé tartozik.

⁵² Műveit STOLL BÉLA (*Felvinczi György versei. ItK. 1954. 334—37.*) vette számba. Megállapításaihoz csak néhány észrevételt fűzünk. Uzoni Fosztó (budapesti EK péld. II. 288.) szerint első munkája: *Historia Trojae Hungaricis versibus e Darete Phrigio edita*. Erről egyéb adataink nincsenek.

⁵³ Felvinczi-kódex, Kövendi-k, Kanyaró-k és valószínűleg a *Graduale Sacrum*.

⁵⁴ *Igen szép Historia*, avagy Pelda Az Jerusalemből Jerichóban menő Tolvajoktól meg-sebesített embernek állapotjáról. Lőcse 1689.

⁵⁵ Az Anglia Országban levő Salernitan Scholanak Jo Egessegről való Meg-tartásnak módgyaról írott könyve. Kolozsvár 1693.

⁵⁶ A négy complexioról írt munkájáról Ajtai tesz említést a Procuratória ajánló-versében. *Kiad. ItK 1954. 335. (9. vsz.)*

⁵⁷ A jeles Procuratoriának illendő dicsérete., Kolozsvár 1697. és Romai Császár Kegyelmes Urunk Es Koronas Kiralyunk eo Felsege Erdelyi Protonotariajának és Cancellariajának hűtes Notariussinak és Iro-Deakinak illendő Ditsireti. Kolozsvár 1699.

⁵⁸ Négy mesterségdicséretét említi Ajtai verse. Közülük a *Nyergesek dicsérete és a Hegedűsök dicsérete* ma lappang. Ránk maradt *Az Tisztes és Nemes Kalmároknak avagy Arus*

nek egyaránt. Mesterségszerepei annak a műfajnak hajtásai, melyet a század első felében Szentmártoni Bodo János tett kedvelté és népszerűvé. Egy-egy foglalkozás leírását adják, és hogy a mesterség méltósága mennél inkább nyilvánvalóvá váljék, a szerző teletűzdeli mindenféle ékítménnyel, bibliai és antik vonatkozással. Itt hasznosítja azt az ismeretanyagot, melyet többek között a stilionalek nyújtottak neki.

A kereskedők változatos életét, kalandos utazásait, a boltjaikban található posztó-, szövet-, gyolcs-, fűszerfélék, gyermekjátékok, háztartási és luxuscikkek tömkelegét ismerjük meg *A Kalmárok Dicséretéből*, melyet azok saját költségükön ki is nyomtattak⁵⁹. De nincs benne szó arról az ellenszenvről, amelynek ebben az időben éppen a görög kereskedők voltak tárgyai. Míg szerzőnk nekik ajánlja művét és őket magasztalja, addig a korszak más termékéből nagymérvű gyűlölet figyelhető meg irányukban, sokan Erdély romlását tulajdonítják nekik.⁶⁰

Még nagyobb művelődés-, nyelv- és művészettörténeti jelentősége van másik mesterségszerepének, *Az Ötvesek Vetélkedésének*.

A 17. században az ötvös még ezermester volt. Aranyolvasztó, finomító, tervező, rajzoló, kivitelező, szerszámkészítő, rézmetsző, drágakőcsiszoló, aranyozó, zománczó és még sok részletmunka elvégzője. De az a fiú, aki a vetélkedésben ötvösinasnak kíván elszegődni, előzőleg már végigpróbált egy csomó más mesterséget, 28 helyen inaskodott, hol hosszabb, hol rövidebb ideig. Pár hét után azonban mindegyiket otthagya. Legtöbbször azért, mert nehéz vagy kellemetlen (bűdös, piszkos) volt a munka, nem a mesterséget tanították, hanem aljamunkát bízta rá; máshol a legények részegeskedése nem tetszett neki, de volt olyan eset is, hogy azért hagyta ott mesterét, mert az megverte. Egy ötvös most feltárja előtte a foglalkozás minden titkát, megismerteti vele a számtalan szerszámot, munkaeljárást, nyersanyagot stb. Így bepillantást nyerünk a 17. és 18. századforduló munkaviszonyaiba, az inas és mesterlegény életének titkaiba, megismerkedünk a céhiparosok erkölcsével, szorgalmas munkájával. Hallunk a vagyonosodás könnyű módjáról, mikor a mesterlegény valamelyik özvegy mesternével köt házasságot, szó van keresetüket elívő legényekről, mesterekről is. A széleskörű ismeretekről tanúskodó munka erkölcsi nevelő hatásán kívül mint a mesterségszerepek műfajának legfejlettebb képviselője is értékes, ügyes szerkesztési fogással Felvinczi párbeszédesei történetét, és az élő beszéd lendülete eleve teszi még a leíró részeket is sokszor.

Milyen volt a 17. század utolsó harmadának gondolkodásmódja a férj és feleség viszonyáról, az asszonyok kötelességeiről, a gyermeknevelésről, a háztartás vezetéséről, vendéglátásról stb., erről tájékoztat bennünket *A Jó Gazda-asszonynak dicsérete*.⁶¹ Az a „jó asszony”, kinek kedvéért szerzőnk dicséretét versbe szedte, ugyanabból a polgári környezetből kerülhetett ki, mint Felvinczi egyéb rendelői, pl. Huszár Mihály aranyműves, ismételten céhmester, aki a *Schola Salernitaneae* fordította le, és aki talán mint céhmester az *Ötvesek Vetélkedését* is íratta.

Mindezek a dicséretetek egy rutinos verselő alkotásai egy lényegében vele azonos műveltségi fokon álló iparospolgárság, írnokok, patvaristák számára, akik rendelkeznek a korban

Embereknek Illendő Dicséretei. Lőcse 1690. és *Az Ötves Mesterségről való Vetelkedés*. Lőcse 1716 Törölnünk kell azonban Felvinczi művei közül a *Céhmesterek dicsérete*. Az szűcsök 1708. júl. 9-én elkészült céhszabályzatának magyarra fordítását két strófás verssel fejezte be. E fölé „Encomium in Magistras Cehae” címet írt. Ezt JAKAB ELEK (Kolozsvar tört. III. 41.) fordította le magyarra „Céhmesterek dicsérete” címmel, de ilyen külön szerzeménye Felvinczinek nem volt.

⁵⁹ Ajtai Paraphrasisa szerint (uo. 3. vsz.)

⁶⁰ Comoedia Erdély siralmas állapotáról 1668. Kiad. Régi magyar vígjátékok. Bp. 1954. 91—102.

⁶¹ H. n. 1691. A *Jó Gazda-asszonynak dicsérete* c. munkájával kapcsolatba hozott 18. századi ponyvakiadásban ránk maradt *Tükörnek* Felvinczitől való származását egyelőre nem tudjuk kétségtelenül bizonyítani.

Erdélyben, Kolozsvárott megszerezhető közepes műveltséggel, de erudíciójuk és magasabb kultúrigényük nincs. E versek szerzője sok ismerettel bír, de érezzük, hogy hiányzik belőle az európai összehasonlítás lehetősége. Ezért verselményei provinciális színvonalon mozognak. Lényegében nem is az ő egyedi költészete ez, hanem a korszak kolozsvári magyar polgárságé, amelyet az adott politikai és történeti helyzetben egyre jobban megnyomorítanak sarccal, adóval, katonatartással, zaklatással és fosztogatással, mely az ellentétes érdekek közt folyó, szinte évenként, vagy még rövidebb időközökben végbe menő változások között már tájékozódni sem tud, csak azt tapasztalja, hogy mindig az ő hátán csattan az ostor, és az ő élete megy tönkre tőle idegen törekvések játékszereként. Ez a polgárság a város önkormányzatának megszűnése óta akciókat már nem vezet, politikai kiállást nem tanúsít, fél és bizalmatlan mindennel és mindenkivel szemben. Óvatos és gyanakvó, tudomásul veszi a legellentétebb fejleményeket, s mikor már nem tudja másból kifizetni a rárótt terhet, eladja feje alól a párnát, leveti testéről ruháját, s végső esetben ott hagyja üresen maradt házát, elbújdosik.⁶² De mester-ségét szereti; ezt nem vehetik el tőle, ennek dicséretét szívesen hallja.

Ezeknek a városi kisembereknek, céhmestereknek és céhpolgároknak, irnokoknak és kereskedőknek írja Felvinczi munkáit. De néha még ezeknek az igényét is felülmúlják vállalkozásai. Népszórakoztató tervét, színjátszói engedélyét nem tudja hasznosítani. Ennek oka nemcsak a kor politikai helyzete, hanem művelődési fejletlensége is. Hiába írja meg és hiába játszószák el — ha ugyan ez valóban megtörtént — szindarabját, a *Comico-tragoediát*, annak nincs hatása, „nem tudják mire való”.⁶³

Pedig ez a darabja is nagyrészt a korabeli színjátszás hagyományaira épült. Allegorikus, mitológikus dráma, amelyben éppenúgy megtalálható a prologus, a záró monológ, a nevelői célzat, a mindennapi élet mozzanatainak, a korvontatkozásoknak a bevitel, mint a kor számos iskoladramájában, vagy a darab egyik forrásában, a névtelen *Comico Tragédiában*, melyet a század végén a nagyszabedi diákok elő is adtak.⁶⁴ A fennkölt környezetbe éppúgy bebetör a hétköznapi beszéd és gondolkozásmód, mint az unitárius iskolai előadásokba, vizsgaversekbe⁶⁵. De hogy nem feltétlenül iskolai keretek közt mozgó előadásra gondolt Felvinczi, hanem egy világibb, iskolai és más egyéb kötöttségektől mentesebb színjátszás terve legeg-

⁶² Folyamodványa szerint ezt tette Felvinczi is.

⁶³ Ajtai Paraphrasisa. uo. (2. vsz.) Uzoni Fosztó (II. 288.) szerint második munkája a „*Divisio Regnorum Plutonis Iovis et Neptuni, vulgo Ördögök Historiaja*” címet viselte. Ez a *Comico-tragoedia* első változata lehetett. Azé a *Comico-tragoediát*, melynek 1693-as kiadása nem maradt ránk, de a címlap szerint már ekkor megjobbított alakban került nyomtatásra. Uzoni adata: „in 8vo” arra vall, hogy nyomtatásban is megjelent. A *Comico-tragoedia* nak csak egy későbbi, 1767-es kiadása ismeretes. De kétségtelen, hogy már nyomtatásban megjelent az előtt, hogy költőnk Bécsben megismerhette az akkor divatos zenekultúrát, a korszak kedvelt operaműfaját, többek közt Cesti, *Il pomo d'oro* ötfelvonásos darabját. Semmi képpen nem a bécsi előadás hatására dolgozta át a maga régebbi munkáját és teremtette meg így az első magyar operát (Vö. KASTNER JENŐ, *Az első magyar opera. Klebelsberg-emlék.* Bp. 1925. 418—26.). Különbön Cesti darabját már itthon is olvashatta, erre vall a köztük levő számos rokonvonal. De legalább ilyen mértékben hatott rá a névtelen *Comico Tragédia* is. Az 1767-es kiadásban a *Comico-tragoedia* után egy 66 strófás verset találunk. *A' Pcklról s annak lakosiról: Termeszetekről: is azon helynek alkalmatosságáról.* Mióta VÁLI BÉLA ezt a verset Felvinczinek tulajdonította (A legelső magyar színgazgató. Egyetértés. 1892. 309. sz.) ez a munka is ott szerepel művei között. Az ének azonban mind felépítés, mind verselés tekintetében jóval alatta maradt a *Comico-tragoedia* nak és Felvinczi egyéb műveinek. Lapos, 11 szótagos sorokban írt verselmény, semmi nyomát sem mutatja Felvinczi verselési könnyedségének, raffinált mesterkéltségének. Feltételezhető, hogy csak a kiadó fűzte hozzá a *Comico-tragoedia* dhoz, mintegy annak tárgyai magyarázataként. A régebbi források közül senki sem tesz róla említést.

⁶⁴ DÖMÖTÖR TEKLA: A magyar Lázár-dráma nagyszabedi előadásához. PhK 1955. 410 és kk.

⁶⁵ KOCSIÁNY I. M. NyíltudK 1957. 139—49.

hetett szeme előtt, az is igazolja, hogy számos rokonvonás található darabja és a korszak egyik népszerű külföldi operája között⁶⁶. A darab különlegessége a változatos versforma is azt bizonyítja, hogy semmiképpen nem olvasásra szánt alkotással, hanem előadásra készült daljátékkal állunk szemben. A darab sikertelensége azonban azt mutatja, hogy sem a kor polgársága, sem a fejedelmi udvar, sem az erdélyi nemesség nem igényelte az önálló, egyháztól és iskolától, feudális pártfogótól független színjátszást. A városi polgárság gazdasági és kulturális helyzete volt az oka, hogy Felvinczi vállalkozása egy hivatásos, magyarul játszó színtársulat megalakítására kudarcba fulladt. Színjátszás nálunk még több mint száz esztendeig csak az iskolában folyik.

Felvinczi valamennyi műve közül legnagyobb sikere a *Nyavalyák vetélkedésének* volt. Belekerült kéziratos gyűjteménybe,⁶⁷ a 18. század folyamán pedig hatszor nyomtatták⁶⁸ ki. Úgy látszik a számunkra már nehezen érthető korvonalkozások (királyválasztó országgyűlést tartanak a nyavalyák, ahol véget nem érő voxolások hangzanak el, öndicséret, s végül azt választják királlyá, akiről a legkevesebbet tartották addig), a népies hangú előadás, a mindennapi élet nyelve, a sok humor tette kedvelté ezt a furcsa történetet. De belső értékeit, eszmei és művészi mondanivalóját tekintve ezzel a munkával is inkább csak szaporította, mint gazdagította a 17. század magyar irodalmát.

Munkásságának mennyiségileg nagyobb a súlya, mint minőségileg, s ha egyik-másik alkotásának hosszúra nyúló utóélete van is, irodalomtörténeti szempontból ezekben a későbbi időkben sem kamatoznak munkái. Művelődéstörténeti szempontból azonban értékelni kell működését. Ha nem volt is magas szintű ez a költészet, mégis egy társadalmi rétege volt. Olyan korszakban, amikor a háborús viszonyok, életbizonytalanság és megélhetési gondok, a véget nem érő sarcok, porciók, kvártély és sok más contributio egyáltalán nem kedvezett az írói tevékenységnek, Felvinczi lankadatlan szorgalommal írta verseit, és szolgálta a magyar nyelvűség ügyét. Olvasmányokat adott polgári és más iskolázott rétegeknek. Ha bennük kevés a kulturális és polgári igény, azért van, mert a korszak elesett polgárságának ízléséhez, műveltségéhez igazodik, az erdélyi élet akkori látókörét fejezi ki. Ebben az időben, a 17. század végén ez volt a közízlés, a mesterségedicséretet jelentették a költészetet, belőlük táplálkozott a kor olvasóközönsége. Végeredményben ezen az igénytelenségen bukott meg Tófalusi törekvése, midőn Erdély elesettségének éveiben európai magasságból nézte kis hazájának szellemi életét, és gondolta el nagy céljainak megvalósítását.

Felvinczi összefoglalta és kifejezte a 17. század végének és a századfordulónak irodalmi igényeit Erdélyben, de éppen emiatt nem válhatott korának formálójává, történetének hajtóerejévé. Ahogy ennek a kornak polgársága sem, úgy Felvinczi sem látta tisztán Erdély tragédiáját. A nemzet sorsa komolyabban csak egy szerzeményében foglalkoztatja. Csak az *Echoban*⁶⁹ (1689) tör fel belőle a fájdalom hangja Erdélynek vesztén, a nemzet pusztuló sorsán. Magyarország végzete a török, sorsa a pusztulás. De ennek oka nála az Isten büntetése, s nem a kézzelfogható társadalmi bomlás, politikai vakság, a nép nyomorult helyzete iránti érzéketlenség és segíteni nem akarás, a császári csapatok garázdálkodása. Egyéb munkáiban csak itt-ott villan fel egy-egy utalás a közállapotokra vonatkozólag, vagy legalább is úgy érezzük, hogy ilyesféle szándék.⁷⁰

⁶⁶ KASTNER i. m. (I. 52. sz. j.) 421—423.

⁶⁷ Vadadi Hegedüs-ék. 79a—92a.

⁶⁸ 1714. 1753 (két kiadás is) 1796 és két évnélküli kiadás.

⁶⁹ *Echo futura novi anni 1690 praenuncians*. A székelykereszturi Dok. Könyvtár Analecta M. S. I. 225—32.

⁷⁰ A *Comico-tragoediát* felfoghatjuk Felvinczi loyálisának bizonyításaként. Pluto, Proserpina, Aplesto hármasa Thököly, Zrínyi Ilona, Rákóczi Ferenc kapcsolatára emlékeztet, de lehet gondolnunk Apafi, Bornemissza Anna és az ifjú Apafira is. Jupiter udvara Lipót császár udvarát juttatja eszünkbe. A követségküldés, a követek viselkedése, pl. a Telekitől tartó

Megállapítható rokonszenve a szegények, a gyámoltalanok, „az együgyűek” irányában, de nem veszi észre és nem fejezi ki a tömegek vágyait, mikor pl. a Rákóczi mozgalom idején a népi és nemzeti érdek a fejedelem zászlói alá szólítja őket. A közösség ügyénél többet foglalkoztatják személyes bajai, gondjai. A háborús idők közepette is a békés polgári igényeket igyekszik kielégíteni. Az iparospolgárság és hivatalnokok apolitikus lantosa. De életének van egy szakasza a színjátszói engedély megnyerését követő években, amikor császárhű nyilatkozatai, a császári felség tisztelete egy katolikus és Habsburg érdekeket szolgáló fordítása megalkuvását, behódolását mutatja.⁷¹ A kuruc szabadságharc idején nem válik labanccá, de a mozgalom függetlenségi és társadalmi célkitűzései nem adnak tollat a kezébe. Vajon az átélt megpróbáltatások tették annyira óvatossá, hogy még lepolitikusabb énekéből sem tudjuk határozottan kiolvasni politikai állásfoglalását? (*Ritkán kellő hives szellő*)⁷²

Amint az író nem tartozik a kor haladó szellemei közé, alkotásai is eszmei és művészi tekintetben elmaradnak a korszak igazi irodalmi értékei: a kéziratos költészet lírai darabjai vagy az erdélyi emlékiratok mögött. Költészete mégis bizonyos mértékben előre mutató. Ahogyan Felvinczi életpályája elhajlott az egyházi szolgálattól, költészete is az egyházi gondolkodástól való távolodását mutatja. A vallásos elem hamar háttérbe szorul nála. Egyetlen vallásos témájú munkája van csupán. A biblia emléke felbukkan még a maga példaképekorával itt-ott, de költői működése az elvilágiasodás felé halad, s több művében egyáltalán semmiféle vallásosság nyomát sem találjuk. Errefelé mutat színjátszó vállalkozása, drámája is. A világi színjátszás és a világi dráma megteremtése terén tett kísérlete kétségtelenül a 17. század végének legérdekesebb torzója.

Mint színészetünk első név szerint ismert alakja furcsa, sokféleképpen értékelt jelenségként ezért került bele az irodalomtörténeti köztudatba. Egyéb alkotásai azonban alig keltettek figyelmet. Pedig munkássága a maga idejében népszerű volt. Csaknem valamennyi műve megjelent nyomtatásban,⁷³ egyik-másik belekerült kéziratos gyűjteményeinkbe,⁷⁴ némelyik pedig valóságos könyvsiker volt.⁷⁵

Méltó tehát, hogy a 17. század második felének ez a Gyöngyösi István mellett legtermékenyebb írója helyet kapjon a magyar költészet fejlődésrendjében.

urak sugdosása, a tanácsosok intrikája a király háta mögött stb., arra figyelmeztetnek, hogy paródiával állunk szemben. A szerző jól ismerte a diéták szereplőit, típusait. Erre vall pl. a *Nyavalyák vetelkedésében* a véget nem érő voxolás, öndicséret. A pereskedések, jogi fogások, a hatalmaskodás emlegetése a *Protonotária* és *Procuratoria dicséretében*, a *Ritkán kellő hives szellő* homályos szűrésai, valószínűleg utalások a közállapotokra.

⁷¹ Mausoleum. OSzK. kézirattár. Fol. Hung. 1074.

⁷² Nem valószínű Felvinczi szerzősége a Kanyarótól neki tulajdonított *Kolozsvár veszedelméről* szóló kuruc énekkel kapcsolatban (KANYARÓ: Felvinczi György kuruc énekei. EM 1908. 173.). Ugyanígy nem valószínű, hogy ő írta volna a Forgách Simont támadó kuruc verset (KLANICZAY TIBOR: Beszámoló a Román Népköztársaság könyvtáraiban végzett kutatásaimról. I. OK. 1954. 352. 383—84.). A Rákóczihoz való ragaszkodás, a kuruc szabadságharcra való azonosulás ellentétben áll Felvinczi egyéb megnyilatkozásaiból ismert császárhű magatartásával, bár az ének verselése valóban emlékeztet az *Echo* című szerzeményére.

⁷³ Hozzább lélekzetű művei közül csak a *Mausoleum* és az *Echo* maradt kéziratban.

⁷⁴ Vö. 67. sz. jegyzetet. Ezen felül A *Jo Gazda-Aszszonynak dicséreti* a Szolga Mihály diáriumában (23a—32b.).

⁷⁵ Vö. a 68. sz. jegyzetet. A *Schola Salernitanea* négy kiadást ért meg (1693, 1694, 1770, 1776.) A *Természet próbája* kettőt, a *Comico-tragoedia* legalább hármat.

UN CHAPITRE DE L'HISTOIRE DE LA LITTÉRATURE BOURGEOISE DU XVII.
SIÈCLE (GYÖRGY FELVINCZI)

L'auteur de l'étude offre un aperçu du développement transylvanien du mouvement antitrinitaire (unitaire) jusqu'à la fin du XVIIe siècle. A partir du règne du prince István Báthori et surtout de György I Rákóczi, l'unitarisme commença à décliner ; après la chute de György Rákóczi, aussi les unitaires furent sujets de la ruine générale. Leur centre, Kolozsvár, fut — au milieu de la ruine des fortunes publiques et privées, ainsi que de la stagnation du commerce et de la production industrielle — privé de son organisation autonome bourgeoise, et incorporé dans le comitat dirigé par la noblesse. Dans les dernières années du principat de Apafi, les unitaires tombaient sous le poids de la ré catholicisation.

György Felvinczi exprime le monde et le niveau intellectuel de la bourgeoisie tombée dans la déconfiture, évincée du pouvoir politique et économique, ligotée au point de vue mental et dépourvue de toutes prétentions. Il voulait fournir des lectures de langue hongroise aux petites gens de la ville, aux maîtres et membres des corps de métiers, aux commerçants et aux copistes. Il se contentait de satisfaire aux exigences des bourgeois paisibles, ne se rendant pas compte — même pendant la guerre d'indépendance de Rákóczi — des aspirations des grandes masses populaires et ne les proclamant pas. Son genre le plus caractéristique était l'éloge de métier. — Ses ouvrages ont une importance en premier lieu au point de vue de l'histoire de la civilisation.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK

Új adalék Dévai Mátvás tiszántúli működéséhez

Dévai Mátvás¹ barátja, Veit Dietrich 1543. augusztus 5-én ezt írta Johannes Langhoz Erfurtba: „Három nappal ezelőtt Magyarország közepéről írt nekem Dévai Mátvás, (ez a) tudós és derék férfiú, aki most azokon a részeken tanítja az evangéliomot, amelyeket a török még nem foglalt el, a Tiszán túl, nem egy helyen, hanem mint egy apostol majd itt, majd másutt. Jelenti továbbá, — ezt örömmel olvastam, — hogy az az egész vidék elfogadja az evangéliom tiszta tanítását és a szentségek igaz használatát.”²

Ez az új adalék megerősíti azt a nézetet, hogy Dévai 1543 második felétől a Tiszántúli működött. Ferdinánd király 1544. február 12-én kelt parancsából tudjuk, hogy akkortájt Drágfi Gáspár volt a patrónusa.³ Feltehető, hogy az volt már 1543 második felében is. De még ha Drágfi udvari káplánja volt is, reformátori működése nem korlátozódott egyetlen helységre: apostolként járva-keelve prédikált és végezte reformátori munkáját.

Az új adaléknak azonban az az érdekessége, hogy Veit Dietrichnek egy olyan levélből való, amelyet csak másolatból ismerünk, s ebben a másoló elhibázta a keletbeli évszámot, 1545-ös évet írt. Ezzel az elírt évszámmal közölte a levelet 1941-ben Otto Clemen, jóhiszeműen, még jegyzeteket is fűzve részleteihez, bár azzal az észrevétellel, hogy a másolat nem különösen jó.⁴ A közzétett levélből aztán a Dévaira vonatkozó mondatot idézte Luther művei weimari kiadásának egy 1947-ben megjelent kötete,⁵ amelynek az előkészítője szintén Otto Clemen volt. Mind a levélhez, mind az idézethez hozzákapcsolta a Dévai halálára vonatkozó ismeretet: 1545 után már nem élt. Ez az összekapcsolás önmagában nem teszi nyilvánvalóvá, hogy a szóban levő új adalék — úgy, ahogyan rendelkezésünkre áll — ütközik a Dévai halála idejére vonatkozó ismeretünkkel; eszerint ugyanis Dévai már 1545 júniusa előtt meghalt.

Ha viszont már észleljük ezt az összeütközést, akkor szükségessé válik a Dévai halála idejét illető nézet revíziója. E nézet arra a feltevésre támaszkodik, hogy az „a mi Mátvásunk”, akiről már mint halottról írt Stöckel Lénárd, a híres iskolamester, Bártfán 1545. június 12-én kelt, Melanchthonhoz intézett levelében,⁶ azonos Dévaival. Ennek a feltevésnek először Ábel Jenő adott hangot 1888-ban, aztán Thury Etele 1917-ben.⁷ A feltevés elfogadására készített az a körülmény, hogy Stöckel 1543. június 30-án Révay Ferenchez írt levelében így említette Dévait: „a mi Dévaink”; ugyanő ugyanahhoz 1544. február 2-án írt levelében pedig éppen így: „a mi Mátvásunk”.⁸ Viszont nehezítette a feltevés elfogadását az a körülmény, hogy a levélből következtethetően Stöckel Melanchthontól értesült Dévai haláláról, és ezért már a feltevés első megszólaltatója számot vetett két lehetőséggel: Melanchthonnak egy Wittenbergbe utazó diák vitte meg a halálhírt, „vagy talán Drágfiytól Németországba távozott Dévai?”. E probléma ellenére is oly erős a feltevés, hogy az új adalék még az 1545-ös évszámú kelettel sem döntötte meg, tehát változatlanul indokolt az a nézet, hogy Dévai 1545 júniusa előtt meghalt. Ezért tehát most már annak a megvizsgálása mutatkozott szükségesnek, hogy vajon hibamentesen történt-e Veit Dietrich levelének idézése, illetőleg közlése.

¹ Nevének Biróval bővített változata csak egyszer fordul elő az egykorú emlékekben, nevezetesen az 1529. évbéli wittenbergi egyetemi anyakönyvi bejegyzésben, ott is torzan. Neve kérdésében: Dévai vagy Dévai Biró, az a döntő, hogy ő maga milyen családi névnel állapodott meg.

² Ante triduum ex media Hungaria scripsit ad me doctissimus et optimus vir Matthias Devay, qui nunc in iis partibus, quas Turca nondum occupavit, ultra Tybiscum, Evangelium docet, non in uno loco, sed sicut Apostolus iam hic, iam alibi. Indicat autem, quod cum gaudio legi, eam terram omnem retinere Evangelii doctrinam puram et verum Sacramentorum usum.

³ Egyháztörténelmi emlékek a magyarországi hitújítás korából. 4. kötet. Budapest, 1909. 340.

⁴ Zeitschrift für bayerische Kirchengeschichte, 16. kötet, 1941, 145.

⁵ D. Martin Luthers Werke. Briefwechsel. 10. kötet. Weimar, 1947. 556.

⁶ Ungarische Revue 1887. 722. Magyar Protestáns Egyháztörténelmi Adattár XI. 61.

⁷ EPhK. 1888. 112. Protestáns Szemle 1917. 454.

⁸ A 3. jegyzetben i. m. 277. 338.

E vizsgálódás eredményeképpen kiderült, hogy Veit Dietrich tárgyalt levelének 1545-ös keltezése nem fogadható el, és az évszámot már a — bizonyára közelkorú — másoló vétette el.⁹ Az elírás pedig a levél egyébként való tartalmából állapítható meg. Dietrich ugyanis éppen Dévai levelére utalva, arról tudósítja Johannes Langot, hogy a főnök „tyrannus”, vagyis a szultán, nagy sereggel jött Magyarországra, és ehhez hozzáfűzi: érkezett egy levél, amely azt mondja, hogy Budára jött.¹⁰ Ez pedig 1543-ban történt. Nem vonatkozhatik 1544-re, mert akkor a budai basa vezette a hódítást kiterjesztő hadmozdulatokat, még kevésbé 1545-re, mert akkor fegyverszünet volt a török és Ferdinánd között. Veit Dietrich aztán arról ír, hogy a császárról az a vélekedés: a folyó mentén ágyúkat és katonaságot fog átvinni Speyerből Belgiumba.¹¹ Ez pontosan megfelel Belgium történetírója, Pirenne előadásának, hogy 1543 augusztusában V. Károly a Rajna mentén vonulva érkezett a belgiumi hadszíntérre.¹² Végül arról ír Veit Dietrich, hogy befejezte Luther posztillájának első részét, de a nyomdász nem akarja megjelentetni, amíg az egész mű nincs készen; azt reméli, hogy ez megtörténik január elsejére.¹³ Luther házi posztillája pedig már 1544-ben megjelent. Igaz, hogy vannak e műnek 1545-ös és 1546-os nürnbergi kiadásai is,¹⁴ de azokra és az azokban levő javításokra nem vonatkoztatható Veit Dietrichnek az a közlése, hogy még csak egyik részét fejezte be a házi posztillának, vagyis Luther prédikációi sajtó alá rendezésének.

Az új adalék értékesebb lenne, ha elfogadható volna a másolatbeli 1545-ös keltezés, mert végérvényesen cáfolná azt az amúgy is tarthatatlan állítást, hogy Dévai debreceni pap, sőt még hozzá esperes volt élete végén. De az elkerülhetetlen kelet-korrekciónak után is hasznos. Hozzásegít Dévai tiszántúli működésének életközeli ismeretéhez.

Sólyom Jenő

Szepsi Csombor Márton Dante-utalása

Kovács Sándor nemrégiben folyóiratunk hasábjain *Szepsi Csombor Márton verse*, címen érdekes cikkben mutatta be a *Eurpica varietas* írójának poétai képességeit s Balassi Bálinthoz fűződő viszonyát.¹ Közleménye végén a szerző utal arra, hogy Szepsi Csombor az *Udvári schola* 30. lapján Volterrannus (Raffaele Maffei) nyomán Dante életének, helyesebben halálának egyik mozzanatát említi. Becses adalék, hiszen a nagy firenzei régi magyar irodalmunkban alig-alig szerepell! Sajnálatos azonban, hogy Csomborunk — mint máskor is gyakorta — félreírti forrását, s a modern interpretáció ezt a félreértést nem teszi szóvá.

Volterrannus szövege így hangzik:

„Accidit ea tempestate ut bellum Veneti Guidoni mouerent. Dantes igitur orator missus de pace, minime ab eis acceptus est. Reuertens itaque Rauennam rebus infectis paulo post morbo contracto uti existimatur ex animi dolore extinctus est: anno aetatis LVI.”

Szepsi Csombor ezt a tudósítást a következőképpen veszi át:

„Az Dantes nevű fő Poeta, nem mértékelhető meg haraghiát, az melyet szüvében fogadott vala az Gvdo Polentanus ellen, ki ötlet midőn az Velenczes Vrak követségben hozzáia küldötték vala, meg nem hallgatta vala, mely dolgon ugy meg haraguvék az Dantes, hogy mindjárt haraghiában meg hala.”

Dante életrajzának felületes ismerői számára is azonnal szembe ötlük, hogy Csombor a tényeket, forrásának világos szavai ellenére, tökéletesen a fejük tetejére állítja, midőn Dantét a velenceiek követeként Guido da Polentához küldi, aki azután nem fogadja. Köz tudomású, hogy Dante legalább már 1318-tól² a művelt és udvarias ravennai kényúr vendégszeretetét élvezte, s éppen ő volt az, aki a nagyhírű poétát és politikust kényes és életbevágóan fontos diplomáciai misszióban a hatalmas adriai köztársasághoz küldötte, valószínűleg 1321 augusztusában. Ravennai és velencei halászok véres verekedését Velence tanácsa arra akarta

⁹ A másolat a gothai Landesbibliothek-ban van (Cod. Chart. A 399., 244. levél).

¹⁰ Sed de Tyranno Turcico certum scribit, quod Hungariam cum maxima manu aggressus sit, ac subsecutae sunt Literae, quae Budam venisse dicunt.

¹¹ Caesarem nondum audimus Spira movisse; existimant eum secundo flumine et tormenta, quae habet Spira 108, et militum signa 22 transportatum in Belgicum.

¹² HENRI PIRENNE: *Geschichte Belgiens*. 3. kötet. Gotha 1907. 164.

¹³ Postillae pirenne partem, hoc est, ab adventu usque ad pascha, absolvi, sed Typographus non statuit vulgare, nisi absoluta fuerit, id quod spero futurum sub Calendis Januariis.

¹⁴ D. Martin Luthers Werke. 52. kötet. Weimar, 1915. VII, XXIX. kk.

¹ ItK. 1958, 70–76.

² Vö.: PAUL RENUCCI: *Dante, disciple et juge du monde gréco-latin*. Paris 1954, 120, 188–189. *Les Classiques de l'Humanisme*).

kihaszni, hogy háborút indítson a számára nem rokonszenves Polenta ellen, s a Raven-nával szomszédos városokat már sikerült is ellene szövetségbe tömöríteni.

Dante küldetésének eredményéről részleteket nem ismerünk, de teljesen sikertelen nem lehetett, mert a fenyegető háború elmaradt. Anyai bizonyos csak, hogy a velenceiek Dantét nem engedték tengeren hazatérni, s így betegen a háromnapos szárazföldi utat kellett választania. A kimerült költő 1321. szeptember 13-án este halt meg Ravennában, csaknem bizonyosra vehető, hogy mocsárlázban.³

Hogy Dante bosszúságában halt volna meg, minden komoly alapot nélkülöző állítás. Egyetlen modern életrajza sem említi.⁴ Nyilván a Dante köré fonódó számos anekdóta egyike, bár az egykorúak (Boccaccio, Giovanni Villani) vagy a XV. századiak (Leonardo Bruni) nem ismerik.⁵ A XVI. században azonban, mint Volterranusból látjuk, már szelvében terjesztették, s érdekes, hogy még Jöcher is tud róla a XVIII. század derekán.⁶

Szepsi Csombor, sajnós, nem olvasta, nem ismerte Dantét, ahogyan messze a XIX. századig Dante közvetlen ismeretét nagyon nehéz kimutatni nagy magyar íróink olvasmányai között. Kivételesen talán Janus Pannonius, akiről Kardos Tibor helyesen állapítja meg, hogy *Marcellus-panegyricusának* egy részét az *Inferno* XXVI. énekének gyönyörű Ulyxes-epizódja ihlette.⁷ Nem bizonyos, hogy olvasta Dantét az a névtelen magyar dominikánus, aki a *Könyvesse a szent apostolok méltóságáról* c. művében oly szépen fordította magyarra a *Paradiso* XXII. énekének egy terzináját: ő is csak forrását követte.⁸ A reformáció századai számára Dante legfeljebb pápa-ellenes politikusként, mint a protestáns igazság egyik „tanúja” jöhetett számításba.⁹ Az öntudatos humanista Rimay már költőként hivatkozik rá.¹⁰ Olvasta-e vajon? Bornemissza Péter és nagy tanítványa, Balassi Bálint alighanem csak Volterranusból tudtak valamit Dantes poétáról.¹¹ Még az olaszul kitűnően értő Csokonai is csak az Eschenburg-féle német világirodalmi antológiából próbálgatta az Ugolino-történet átültetését.¹² Janus Pannonius után az első nagy magyar költő, aki valóban kongeniális átéléssel állott meg „Dante vízének mélységei felett” — Arany János volt.

Bán Imre

Szepsi Csombor Márton Dante-utalásához

Megtisztelőnek érezzük Bán Imre kis közleményünk iránt tanúsított figyelmét, észre-vételét pedig igen fontosnak, hisz ennek kapcsán érdekes következtetéseket vonhatunk le Csombor munkamódszerét, forrásait illetően.

Írónk Volterranusnak Dantéra vonatkozó sorait valóban elferdítve veszi át, és erre csak annyival utalni: „a fordítás elég szabad”, nem volt elegendő tőlünk még akkor sem, ha a Dante-nyomot csupán illusztráló adalékként kívántuk említeni. Pedig a félreértés magya-rázatra szorul, mert Volterranus már az idézett részt megelőzően is világosan ír Dante és Guido da Polenta viszonyáról:

„Post itaque annos quator cum frustra reditum in patriam tentasset etiam Henricum sextum ad Florentiam obsidionem ducendo, spe omni amissa Rauennam profectus est ad Guidonem Polentanum eius urbis principem: apud quem in magna item dignatione fuit, ociumque quale optaverat nactus, opus suum absoluit” (*Commentariorum urbanorum*. Basileae, 1544. cap. XXI. 244b.)

³ Dante velencei követségéről l. FRANZ XAVER KRAUS: Dante. Sein Leben und sein Werk. Sein Verhältnis zur Kunst und zur Politik, Berlin 1897, 112–113. és NICOLA ZINGARELLI: La vita, i tempi, le opere di Dante, Milano 1931, II. köt. 1324. skk. — A velencei követség leírását FILIPPO VILLANI hagyta ránk. Vö. G. L. PASSERINI: Le vite di Dante, Firenze 1917, 190–191.

⁴ L. pl. a legilletékesebbet, MICHELE BARBI: Dante, vita, opere e fortuna, Firenze 1952, 36 (Biblioteca Sansoniana Critica XV.).

⁵ Dante régi életrajzírónak válogatott fejezetei KAPOSY JÓZSEF szép fordításában: Dante dicsérete, Bp. 1921, 19., 23., 26. l. (Monumenta Litterarum I. sor. 4. sz.). — Az eredetiek PASSERINI id. gyűjteményében.

⁶ Gelehrten-Lexicon, Leipzig 1750, I. köt. 274. has.

⁷ KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora, Bp. 1955, 129.

⁸ KAPOSY JÓZSEF: Dante Magyarországon, Bp. 1911, 79–81., KARDOS TIBOR i. m. 354–57.

⁹ Pl. Matthias Flacius Illyricus *Catalogus testium veritatis* c. híres művében. Vö. KAPOSY i. m. 82.

¹⁰ Balassi Bálint költeményei tervezett kiadásának előszavában. *Rimay János összes művei*, Eckhardt Sándor kiadása, Bp. 1955, 42.

¹¹ ECKHARDT SÁNDOR: Balassi Bálint, Bp. é. n. 19. l.

¹² JUHÁSZ GÉZA professzor megállapítása. — Az Ugolino-történetet egyébként Szenczi Molnár Albert is elmondja a *De summo bono*-ban (1701-es kiad. 68. l.), természetesen nem Dante alapján.

Csombor kitűnően ismerte a latin nyelvet: európai „bujdosása” során főleg ennek segítségével boldogult, az *Europica Varietas* kb. száz sornyi latin epigrammáját őrizte meg, lehetetlen tehát, hogy Volaterranus Dante-utalását ne tudta volna hibátlanul lefordítani. Annál is inkább így van ez, mert szövegeik egyéb helyeken pontos egyezést mutatnak. Íme két példa:

Volaterranus:

„Agatho abbas per triennium lapidem ore continuit, ut tacere disceret.” (I. m. cap. XXI. 238b.)

„Aristogiton orator Atheniensis impudens, ex quo canis vocatus ab Atheniensibus...” (uo. cap. XIII. 155b.)

Csombor:

„Aghato három egész esztendeigh szájában követ viselt, s-ugy szoktatta maghát az halgatáshoz, *Volaterranus iria lib. 21.*” (*Udvari Schola*, Bártfa, 1623. II. 11.)

„Olvassuk amaz Aristogiton Athenas-béli Orator felől, hogy oly szemtelen volt, hogy az eghész város szemtelenséghe miatt ebnek nevezte. *Volater. lib. 13.*” (uo. III. 22.)

A félreértés magyarázata ezek szerint máshol, Csombor sajátos írói gyakorlatában keresendő. Az *Udvari Schola* forrás-utalásait vizsgálva bizonyos tervszerű következetességgel találkozunk: míg az *Europica Varietas*-ban ritkán vagy egyáltalán nem történik hivatkozás a mintákra, itt annál többször és pontosabban. Megállapítható, hogy ahol csak a szerzőt említi, ott többnyire másodkézből idéz. Androclus szökött rabszolga és a hálaadó oroszlán Pliniustól közismert történetének elbeszélését pl. így kezdi: „Czuda dolgot ír egy Appion nevű bő beszédű Görög Historicus, melyet bizonyt A. Gellius...” (V. 33.) Aulus Gellius *Noctes Atticae* c. híres gyűjteményében meg is találjuk e történetet (lib. V. cap. XIV.), alaposabb tájékozódás után azonban az derül ki, hogy Csombor Fulgosius *De dictis et factis memorabilibus*... *privatorum hominorum* c. példatárából (lib. V. cap. II.) meríti az egészet, ahol erről az idézett kezdősorok megfelelője tanúskodik. Demetriusra, Ruffinusra való hivatkozásai (V. 34., 36.) szintén Fulgosiusra (lib. V. cap. II.) vezethetők vissza. Azokon a helyeken viszont, ahol többször utal szerzőre, könyvre, fejezetre, rendszerint az eredeti munka közvetlen, szövegű használatára következtethetünk. Mint látható, Agatho és Aristogiton példáját ilyen módon citálja Volaterranusból. Átvételeink harmadik módja már komolyabb feladat elé állítja a filológust: néhányszor ugyanis *mellöz minden utalást*. Ilyen esetekben csak arra gondolhatunk, hogy az eredeti szöveget tartalmazó kézikönyv írás közben nem lehetett kezénél, esetleg jegyzetei voltak hiányosak, vagy emlékezete hagyta cserben. Az *Udvari Schola*-t írva talán már nem is tudta pontosan, melyik példatárban találkozott Dante és Guido da Polenta történetével; tévedését tehát minden bizonnyal emlékezete rovására kell írunk. Könnyen megtörténhetett ez, mert munkájához meglepően sok *historiát* átforgatott. Hogy csak a fontosabbakat említsük: az ókori auktorokon, Volaterranuson és Fulgosiuson kívül használta mindenekelött Valerius Maximus *Factorum et ditorum memorabilium libri novem* c. klasszikus történeti művét, mely kedvelt mintája a példatáriródalomnak (Fulgosius, Marullus, Giovanni da Ravenna), Marullus *Dictorum factorumque memorabilium libri sex* c. gyűjteményét, Diogenes Laërtius (*De clarorum philosophorum vitis, dogmatibus et apophtegmatibus libri decem*), Claudius Aelianus (*Varia historia in libris XIV*), Alexander ab Alexandro (*Genialium diarium libri sex*) példatárait, s a latin nyelvű olasz humanizmus jelentős képviselőinek: Panormitának (Antonio Beccadelli) és Giovanni Pontanonak munkáit stb. E *historiákkal* kapcsolatban idézhetjük az *Udvari Schola Dedicatio*-jából Csombor egy igen fontos kijelentését:

„*Szentírásnak* példájával, noha tisztemhez hozzá fért volna, nem annyira mint *Historiákkal* éltem, azért hogy némellyeknek, kiknek felette nagy gondgyok vagyon reá, ha szomszédgyok az Vr földre szántására czinalt, ekét avagy nem, magok penigh még csak szeginek faragására sem igrkeeznek, mondom, hogy azoknak ellenem való zaygasokat le czendesithetem, ne mondanák azt, hogy mégh csak vendéghe lévén az Szent írásban, másoknak tányérán gazdalkodom belöle.” (7b—8a. A kiemelések tőlünk valók.)

A *Szentírás* és a *Historiák* szembeállításra többet jelent itt, mint hivatkozást a forrásokra és az irigyeik állandó áskálódására. Csombor ezekben a sorokban mintegy jelképes megfogalmazását adja a *teológia* és a *humanizmus* eszméje közötti vívódásának. Az *Udvari Schola* éppen e kettősség vállalt és sikerült ábrázolásával méltó az *Europica Varietas* írójához.

Végezetül utalunk arra, hogy *Európai humanista hagyomány szerepe Szepsi Csombor Márton írói fejlődésében* (*Csombor és Bonifacio*) című dolgozatunkban részletesebben foglalkoztunk az *Udvari Schola* forrásaival, s a *Filológiai Közönyben* (1959. 187—189.) megjelent közleményhez kapcsolódva Csombor Dante-ismeretét is bizonyítottuk.

Kovács Sándor

Bethlen Kata Önéletírásának első kiadása

A kutatás eddigi állása szerint Bethlen Kata nyomtatásban fennmaradt *Önéletírásáról* nem tudni, hogy ki, mikor és hol jelentette meg első ízben. Pedig a legelső nyomtatott kiadás ismerete különösen fontos, mivel minden későbbi kiadás erre vezethető vissza, mert az *Önéletírás* kézírata vagy lappang valahol, vagy elveszett. Másolatai nincsenek.

Külön problémát jelentett a nyomtatványok által ránk hagyományozott szöveg csonkasága. Ez ugyanis így végződik: „... Ne essék néked nehezen óh én Lelkem hogy.” Az értelmetlen csonkaság okának felderítése érdekében a mű legelső kiadása nyilván fontos támpontokat adhat.

Az eddigi ismeretlen kiadás megtalálásához az OSzK nemigen használt régi katalógusa segített hozzá, amely egy, „M. Assz. Köt. 684.” jelzet alatt feltüntetett Bethlen-kiadásra¹ hívta fel a figyelmem. A kötet voltaképpen nyomdai kolligátum, mert az *Önéletírás*on kívül még Bod Péternek Bethlen Kata felett mondott halotti beszédét is tartalmazza. A Bethlen Kata szövegét magában foglaló első rész utolsó lapján ott áll a sokat emlegetett mondat:

„... Ne essék néked nehezen óh én Lelkem,
hogy”

A tördelés alapján nem lehet kétség afelől, hogy a csonka mondat „hogy” szava az őrszó szerepét tölti be. A szöveg ennek ellenére mégsem folytatódik, mert a következő lapon már Bod halotti beszéde kezdődik. Előkerült tehát minden bizonnyal Bethlen Kata művének első kiadása, amelyről most már tudjuk, hogy Kolozsvárt jelent meg Páldi nyomdájában, 1762-ben. És immár az is biztos, hogy a nyomdász előtt az *Önéletírás* teljes vagy mindenesetre teljesebb szövege feküdt. Az őrszó szerepeltetése arra mutat, hogy eredetileg a további szöveget is ki akarta adni, talán már ki is szedte.

Arra azonban még mindig nincsen felelet, hogy miért jelent meg végül mégis csonkán. Az eddigi feltevések közül sem Szatsvai Sándorét,² sem Szádeczky Lajosét³ nem éreztük teljes mértékben meggyőzőnek, így továbbra is nyitott kérdés marad, cenzúra, indexre tétel, vagy más okok játszottak-e közre a kézirat eltűnésében, ill. a nyomtatott szöveg megcsonkulásában.

Nagy Géza kolozsvári tanár levélbeli tudósítása szerint Páldi István megírta nyomdájának történetét, s a mindeddig ismeretlen kézirat állítólag a volt Erdélyi Múzeum levéltárának családi anyagában fekszik. Mivel feltehető, hogy a cenzúráról sokat zaklatott nyomdász Bethlen Kata munkájának kiadásáról is megemlékezik, az eredménnyel biztató további út: Páldi emlékiratának felkutatása kellene, hogy legyen.

Kohl Tamás

A fülemile

Arany költeményének háttere eléggé tisztázott (l. az irodalmat György Lajosnál: A magyar anekdota története és egyetemes kapcsolatai. 1934. 128—129. 77. sz.). Hadd pótoljam hozzá a következőt. Landau Ezékiel prágai rabbihoz (1713—1793) két peres szomszéd jött. Hárfás játszott a közelükben s vitatták, hogy kinek tiszteletére tette. Honoráriumként öt-öt aranyat tettek le. Landau erre azt mondta: „Egyikőtök tiszteletére sem játszott, hanem csak azért, hogy én a pénzhez juthassak.” (E. Davidson: Szöchok Pínu. 1951. 140. Nr. 468.). Különb A fülemilére utal Arany egy névtelen bírálatában (Szépirodalmi Figyelő. I. 1861. 29. sz. 463. l.), amidőn azt írja „Kipfelhauser költeményei”-ről: „Igazad van, Kipfelhauser, mit is búslakodnál, hiszen akár jobbra, akár balra... most neked jütyöl.”

Scheiber Sándor

¹ Címlapján a következő szöveg olvasható: „Gróf Bethleni Bethlen Kata életének Maga által való rövid leírása.”

² Magyar Musa, 1787. II. köt. 347—8.

³ Bethlen Kata írásai, levelezése. 2. köt. Bp. 1922. 627—8.

Ady Endre felvétele a szabadkőműves páholyba

Ady Endre életrajz-írói vagy nem tudnak, vagy nem akarnak tudni arról, hogy a nagy költő még a háború előtt beiratkozott a szabadkőműves páholyba, azért nem lesz felesleges, ha a felvételéről szóló hivatalos értesítést, amely kézirat gyanánt jelent meg szabadkőművesek számára* itt teljes egészében közöljük.

„Ady Endre felvétele. Értékes újláncszemet iktatott be a testvéri láncba a „Martinovics” páholy Ady Endre személyében. A felavatás előtt Baracs Károly főmester t. magasan szárnyaló avatóbeszédében ecsetelte Ady Endre érdemeit, aki lankadatlanul, gánccsal, félreértéssel nem törődve, folytatja küzdelmeit az Új Magyarorszáért.

Dr. Barta szónok t. költői gondolatokban gazdag beszédben, melyben Ady verseiből citált, üdvözölte az új testvért. A láncban Jászi Oszkár t. gyönyörű költeményét olvasta fel. A jövő felvilágosodott, egészséges társadalmát rajzolta le mesteri szavakkal és hirdette, hogy ennek a szép jövőnek mielőbb el kell érkeznie, ha testvéri láncunk ilyen fáradhatatlan, elszánt harcosokkal gyarapodik. Azután dr. Nagy Dezső, a „Nemzeti” páholy főmestere üdvözölte páholya nevében a „Martinovics” páholyt. A vakoláson Ady megköszönte a testvérek szíves fogadtatását. „Hazajöttöm a családomhoz — úgymond többek között — és ígérem, hogy hí testvéretek leszek. „A felavató este, melyen a t. páholyok tagjai igen nagy számmal jelentek meg, felejthetetlen szép ünnep volt a magyar szabadkőművességnek.” (ki.)

Tiborc Zsigmond

Megjegyzések Koltay-Kastner Jenő: Faludi Ferenc idegen nyelvű versei és jegyzetei c. tanulmányához (Megj. Filológiai Közlöny, 1959. 1—2. sz.)

Meglepetéssel olvasom Koltay-Kastner Jenő dolgozatában, a Filológiai Közlöny 1959. 1—2. számának 132. lapján, hogy Faludi Ferenc kéziratot Omniáriumának „eddig csak latin anyaga esett tüzetesebb vizsgálat alá”. Ennek megfelelően Koltay-Kastner Jenő részletesen (tanulmánya nagyobb részében, a 132—140. lapon) ismerteti az Omniárium olasz nyelvű szöveit, kifejezéseit, citátumait s olasz irodalmi vonatkozásait.

Sajnálom, hogy a jeles tudós figyelmét elkerülte szerény dolgozatom, mely a Horváth János tiszteletére kiadott, *Magyar Századok* című tanulmánykötetben (Bp. 1948, Egy. Nyomda) jelent meg, a 164—176. lapon. Ennek címe: *Faludi Ferenc és Italia. Az Omniárium olasz nyelvű jegyzetei*. Hogy figyelmét tényleg elkerülhette, arra abból következtetek, hogy e dolgozatomat nem említi legújabb tanulmányában, s így felfedezni véli az Omniáriumnak immár 12 éve tisztázott olasz irodalmi vonatkozásait.

Egy szóval sem vádoló Koltay-Kastner Jenőt plágiummal. Hiszen *ez esetben* nyilván átvette volna tőlem azokat a megfigyeléseket is, amelyekig e legutóbbi „újralfedezése” során még nem érkezett el. Gondolok arra, hogy tanulmányom ismeretében pl. nemcsak leírta volna Faludinak Goldoni és Chiari színműveiből vett olasz nyelvű idézeteit, hanem rámutatott volna arra is, mely drámákból írta ki azokat Faludi — ez ugyanis meglehetősen tisztázva van dolgozatomban; ugyancsak ennek ismeretében nem Masaccio-ra gyanakodott volna a *Massucci pittore* feljegyzéssel kapcsolatban, hanem Masucci oltárképfestőre, Faludi kortársára, továbbá Faludinak olasz ismerőseiről is többet mondhatott volna, mert rólok is több van dolgozatomban stb.

Mindezt csak azért tettem szóvá, mert az egyedi esetből levonható egy általánosabb, feltétlenül megszívlelendő tanulság is: az ui, hogy szakembereink ne egymás szaktudományos eredményeinek mellőzésével, esetleg elhallgatásával műveljék egyazon területüket, mert ez nemcsak hogy felesleges — és energiát, papírt, pénzt pocsékoló — „újralfedezések”-hez vezet, hanem a kutató és szerkesztő szakemberek nevét és tekintélyét sem öregbíti.

Szaunder József

* Kelet. A Magyarországi Symbólikus Nagypáholynek közlönye. Kézirat szabadkőművesek számára 1912. Felelős szerkesztő: dr. Soltész Adolf. 185. l.

Geréb László

MÉG EGYSZER THURÓCZI JÁNOS MAGYAR KRÓNIKÁJÁRÓL

Thuróczi János Magyar Krónikája a Monumenta Hungarica sorozat első köteteként jelent meg 1957-ben. E sorozatnak egyik fő célja, hogy a hazai latin irodalom javát eljuttassa a magyar olvasóközönséghez, a diáksághoz; a nemzeti műveltség közkincsévé tegye azokat a műveket, amelyek irodalmunk szerves részei, de melyeket még soha le nem fordítottak, vagy régebbi fordításuk hozzáférhetetlen, elavult, nem irodalmi. Közérdekű, nehéz vállalkozás ez: a bírálótól nemcsak tudományos komolyságot, de *ügyszeretetet is kíván*. Gerézdi Rabán az Irodalomtörténeti Közlemények 1959. 1. számában bírálta meg Thuróczi János Magyar Krónikájának általam készített fordítását. E fölényes hangú, személyeskedő bírálat véleményem szerint nem felel meg a fenti követelményeknek — még kevésbé a tényeknek. Ezért válaszolnom kell rá.

A fordítás egészével szemben a bíráló *általános jellegű* megállapításokat tesz és ezeket tíz-tizenkét idézetszerű kifogással próbálja bizonyítani.

„Szakkifejezéseket, terminusokat nem ismer fel és hibásan ad vissza — mondja Gerézdi. — Így pl. a „divi Hungariae reges” régi középkori terminust (-a szentkirályok, vagyis I. István, Imre és László) Geréb „a régi isteni magyar királyok”, illetve „isteni királyaink”-kal fordítja.” — Gerézdi nek először is tudnia kellene, hogy *Imre nem volt király*. Továbbá, hogy a középkori latinságba a *divus* szó az antik, pogány latinságból öröklődött és ha alkalmazzák is a „szent” értelmében, királyokra vonatkozóan méltán fordítható *isteni* szóval, mert a római császárok *divus* jelzőjét vitték át a középkori királyokra, királyi méltóságukra. A jelen esetben a kifejezés a „protonotarius” szerző hivatali gyakorlatából és közvetlenül formulárékból ered, ezekben igen gyakori, kivált az élő uralkodó elhalt, „istenült”, „mennyebejutott” őseire, elődeire vonatkoztatva. Kovachichnál, az Anjou-kori *ars notaria*-ban, kirívó példaképp olvashatjuk I. Lajos őseiről: *divi Hungariae reges et progenitores*. Lehetne ezt a jelzőt ugyan „szent”-tel is fordítani, de akkor nem adjuk vissza a szó eredeti, mindenkor, kivált a 15. században, humanista ízét, ezenfelül megtévesztő is — miképpen megtévesztette Gerézdit, aki csupán Istvánra, *Imrère*, Lászlóra: az egyház által kanonizált szentekre vonatkoztatta.

„Oppidumot szinte kivétel nélkül *város*-sal adja vissza, pedig *mezővárost* jelent.” De a bíráló nyomban megbuktatja önmagát, amikor egy másik kifogása során Thuróczit idézi: *Oppidum Ternaviae, turribus altis, muro coctili junctis cinctum*. — A *kialakult* jogi műnyelvben oppidum valóban *mezővárosra* használatos; a humanista, az antik irodalommal ismerős 15. századi ember számára azonban ez a szó elsősorban azt jelenti, amit *Gaffiot* latin-francia értelmező szótára ad: *place forte* — megerősített, fallal körülvett hely. Gerézdi szerint Nagyszombatot *mezővárosnak* kellett volna fordítanom: a fallal, tornyokkal körülvett, IV. Béla óta szabad királyi várost! Az ítélmester Thuróczi bizonyára tudta, hogy Nagyszombat: *civitas* — de irodalmi szövegben az ősi szót használta Livius szerinti értelmében.

Ezzel szemben valóban egy szó elnézése (nem „összefundálása”!) történt a *castra stativa* fordításánál, ami *állandó* táborot jelent, amilyent a rómaiak eredetileg *télen* vertek. Szövegünk megfelelő helyén valóban téli hadjárat folyamán téli táborról van szó, s ha a fordításba hiba is csúszott — *állandó* helyett *azonnali* táborverést mondva — szerencsére az olvasó téves képzetet nem kap, hiszen értelem szerint úgyis téli táborról van szó. — Nagyszombatnak valójában kőfalai voltak, de *kőfalat* fordítani tényleg hiba volt, amikor Thuróczi *téglafalat* ír.

„A „zászlók összecsaptak” hadseregek helyett” — kifogásolja a bíráló. A „zászló” azonban nem csak a lobogót, hanem az egy zászló alatt harcoló csapatot is jelenti. Ily értelemben került át az itáliai latinságból a *banderium* szó hazánkba. A „zászlók”, zászlóaljak összesen alkothatnak hadsereget, de egy-egy zászló (*banderium*) nem hadsereg. A „zászlók

összecsaptak" szó szerinti fordítás ugyan, de értelem szerinti is, mert érzékelteti a középkori harcászatot.

Ugyancsak legalábbis fölösleges volt a bírálónak azt erősíteni, hogy a törököt „a kard élével üldözték”, míg fordításom szerint *kard élére hányták*. A magyarban utóbbi fordulat vált szokott kifejezéssé a *Vulgata ore gladii* szavai nyomán, amely mindenképpen öldöklést jelent. — A bíráló szerint ez is az „értelmileg fontos árnyalatok” elhanyagolásához tartozik, akár a következők: *A főurak nem is tanakodtak az ország biztonságáról* — ami Gerézdi szerint így hangzanék helyesen: „Nem is az ország megvédéséről tanácskoztak”. Vagy: *Miért féltek a feljvalkoddott ellenség sokasagától?* Gerézdinél: „Mit (!) féltek a sokasága (számbeli fölénye) miatt elbizakodott ellenségétől?”

Gerézdivel szemben meg kell védelmezni a *vocibus altis* szavaknak „magas hangon” kifejezéssel való visszaadását. Szó szerinti fordítás, de árnyalatában adja vissza a speciális értelmet. A bírálónak tudnia kellene, hogy a legrégebb, a 16. századi magyar nyelv a csatakiáltást *sivalkodás*-nak nevezi (pl. nekisivalkodának) — ez pedig magas hangot érzékeltető kifejezés. — Nem magyarázza meg, miért csúfolódik a „hullnak a hullak” kifejezésen, amely a szövegből mintegy magától adódik a fordítás megfelelő helyén; a kifejezés ugyanilyen értelmű helyen *Arany Jánostól* közismert.

„A már kissé bonyolultabb latin mondatok útvesztőjében könnyen eltéved” — jelenti ki a bíráló. Ilyen útvesztőben valóban könnyű eltévedni, kivált, ha alighanem az eredeti szöveg is hibás. De nem csak engem fenyeget az eltévedés veszedelme. Gerézdi ugyanis a következő mondatot kifogásolja: *Primaque novi subsequentis die anni dominicae scilicet circum-cisionis celebri in festo, Domini autem MCCCCXXVIII. anno, eadem, qua primi reges Hungariae . . . extitit coronatus.* — Fordításunkban: A következő esztendő első vasárnapján, az Úr körülmetélésének ünnepén, az 1438. esztendőben, az első magyar királyok módjára megkoronázták. — Gerézdi szerint: „És a rákövetkező újesztendő első napján, vagyis a körülmetélkedés vasárnapjának jeles ünnepén, az Úrnak pedig 1438-ik esztendejében, ugyanazon a napon, melyen Magyarország első királyait (szokták) . . . (Albertet) királlyá koronázták.” — Gerézdi zárójelbe tett szóval magyarázkodik, ugyancsak *betoldja* zárójel nélkül „ugyanazon a napon”, ahol a latinban csak *eadem* (ugyanaz—ugyanúgy) olvasható. — Mire alapozza a bíráló azt a biztos tudomását, hogy Magyarország első királyait az év első vasárnapján koronázták királlyá? I. Istvánt az újesztendővel akkor egybeeső karácsony napján koronázták. Szent István augusztus 15-én halt meg, a zavaros viszonyok közt valószínűtlen, hogy Péter koronázásával a következő évig vártak volna. Ugyancsak nem ismerjük Sámuel és Endre koronázásának időpontját sem, akik hasonlóképpen zavaros viszonyok közt kerültek trónra. I. Gézánál feltehető, hogy *április után* került sor megkoronázására, I. Bélánál Müggelni Henrik szerint 1060. december 6-án. A következő dátumszerű adatunk II. Gézáról szól, akit november 22-én koronáztak meg. A kifogásolt szövegrész tehát csak úgy fordítható, értelmezhető, ahogyan tettük.

Bár Gerézdi szövegezése jobb, szórszálhasogatás annyira kipécézni a fordítás e mondatát: A királyné, özvegyek szokása szerint, töprengett a maga és az ország dolgai felől és szomorúan töltötte életét. — Az írásjelek mutatják, hogy „özvegyek szokása szerint” közbetett mellékmondat, a szöveg olvasásánál fordító és mások is kizárólag a töprengő királynéra gondolnak, s nem a Gerézdi által fölfedezett groteszk értelemre. — És most térjünk rá a Gerézdi által felsorolt valóságos hibák két legnagyobbikára. *Lege igitur et discerne; exalta, deprime, et qui hominem ignarum, insueta angariare praesumsisti sarcina, ipse, vel laudis vel vituperii quidquid referre videbor, particeps esto.* — Fordításom: Olvasd hát és lásd; dicsérsj, becsmérelj — tudatlan emberre te raktad a szokatlan robot terhét, te ítéld meg, magasztalást vagy korholást érdemlek-e. — Gerézdi szerint: „E mondat pontos fordítása *valahogy* (!) így hangzanék; Olvasd el tehát és mondj bírálatot, dicsérsd vagy marasztald el, és mivel (engem) tapasztalatlan embert te sarkaltál ily szokatlan teher elvállalására, te magad is vedd ki részedet mindama dicséretből, illetve gáncsból, ami esetleg reám fog háramlani.” Eltekintve e lapos, szószaporító, betoldós, értelmileg alig felfogható szövegezésről, Gerézdi fordítása a mondat végén levő tévedést helyreigazítja. Fordításomban csakugyan hiba van. Milyen súlyi, ítéld meg az olvasó. Az ajánlólevelek természete szerint semmitmondó udvariassági fordulatról van szó, — nem érdemleges szöveg eltorzítása ez, amely lényeges dologban félrevezetné az olvasót. — A másik: *De nostris, quibus quondam eramus sublimati honoribus nos alienos jacere satagit regina.* — Mindkét fordítás *lényegében* ugyanazt mondja, de Gerézdi fordítása a helyes. Mégisncsen egészen igaz. Az „alienos facere” kifejezésnél nem „meg nem értés”-ről van szó, hanem a szöveg értelmének kibontásáról, ami nem különös vétek oly fordításnál, amely nem egyetemi szeminárium használatra készült. A vitatott kifejezés nem jelenti egyszerűen azt, hogy a királyné egyes urakat *megfosztott* tisztségüktől — benne van az *alienare* szó értelme is, ami a jogi nyelvben elidegenítést, a tulajdonjognak másra átruházását jelenti. Az *alienus*

etimonja lehetővé teszi a vitatott kifejezés bővített fordítását, azaz utalást az elvett tisztségekre másokra ruházására, ami valóban együttjárt azzal.

Gerézdi bírálatának súlypontját abban látjuk és fenti apróságait is ez motiválja, hogy a fordítás nyelve, stílusa ellen van kifogása. Nem kér „a fordító „írói” egyéniségéből, sajátos stílusából és különbségeiből”. Egyetértünk vele abban, hogy a fordításnak fontos feladata a szerző stílusának, nyelvi ízeinek átmentése. Éppen ezért ha műfordítói irodalmunk igen jogosan használ archaizáló nyelvet Boccaccio Decameronjának, Rabelais Gargantuájának és más régi klasszikus művek fordításánál, kézenfekvő, hogy a magyar Thuróczi ízeinek érzékeltetésére a 16. századi, a legrégebb magyar irodalmi nyelv szavaihoz, fordulataihoz, kifejezéseikhez menekedhetünk. A latin mondatszerkezetet pedig, kivált a középkor interpunctióit nem ismerő, igen hosszúra nyúló periódusait a pontos és világosan tagolt értelem visszaadása érdekében a fordítónak mesterségbeli kötelessége felbontani — ez mindenképpen megengedhető.

A jegyzeteket bírálva Gerézdi a Mátyás királlyá választásáról szóló dalról kijelenti, hogy a mai tudomány álláspontja szerint ezt Benczédi Székely István költötte és azt most egy 19. századi elavult elmélet alapján be akarom csempészni a 15. század érdemes verses emlékei közé. *Talán Gerézdi Rabán még ama 19. századi elavult pozitivistá feljogással tart, mely szerint minden irodalmi, népköltészeti emlék egyidős a feljegyzésével, illetve a ránk maradt szöveg-
gel?* Persze nem állapíthatjuk meg, hogy Benczédi milyen írásból vette a dalt, mert őelötte magyar nyelvű történelmi művet nem írtak, vagy élıszóbból jegyezte-e fel, ami a valószínű, de mindenképpen első forrásból közölte. A vers szövegének hitelességét korábbi feljegyzéssel igazolni nem lehet, de pusztá spekulációval és vajmi labilis hyperkritikával megtagadni sem. E kérdésben nem a merőben mechanikusan dolgozó irodalomtörténeti pozitívizmus illetékes.

Gerézdi Rabán kritikájának magabiztosságát minden bizonnyal alátámasztja saját fordítói tevékenységének kifogástalansága is. Pedig a fordítás nehéz dolog s erről meggyőződhetünk abból az *egy oldalnyi* szövegből is, amelyet Gerézdi fordított Thuróczi Krónikájából az egyetemi „Szöveggyűjtemény a régi magyar irodalomból” I. része számára a 96—97. oldalon. „A harminckét vitéz lefejezéséről” szóló fejezetben Thuróczi és Gerézdi közt az alábbiakban van különbség: *Reginarum gubernamen* — a királynék uralkodása Gerézdinél így hangzik: „a királynak kormányzósága”. *Opprobrii non modicum* — ami nem kis pirotságot, megszégyenítést jelent, nála: „nem kis bosszúságot”. „Karum nevű mezőváros” — Haram-ot jelenti. *Dum ducebantur* — míg kísérték őket; nála így hangzik: „toloncolás közben”! 15. századi szövegben valóban fűlsértő egy ilyen nyelvújítási szó 19. századi közigazgatási aktusra. Mintha a harminckét nemest a Zsigmond-korabeli rendőrség mint a közbiztonságra veszélyes csavargó elemeket közigazgatási úton távolította volna el a Délvidékről... *Puer*, akiről már tudjuk, hogy *spatiarius*; kardhordó szolga, fegyvernök volt. Gerézdinél: „apród”. (Helyesen: fiú, ifjú, legény.) — *Sanguinem animasque hi miutes judere* — vagyis: ezek a vitézek vérüket és lelküket kiadták; Gerézdi szövegében: „miután a vitézek vére kifolyt, lelküket kilehelték”. Gerézdi kénye-kedve szerint kiegészíti, toldozza a szöveget. — Végezetül egy olyan szépfíthetetlen félrefordítás, ami éppen Gerézdi Rabánnál érthetetlen: *Capellae Nostrí Viatici in suburbio dictae civitatis* — ami Buda külvárosában Uti Eledelünk kápolnáját jelenti, mely más helyen Krisztus Teste kápolnája néven szerepel s helyét és nevének magyarázatát Bonfininél találjuk (innen látták el szentséggel a halálraitéltüket és ide temették őket). Gerézdi nem értette meg, mi az „Nostrí Viatici” és fordításában ezt találjuk: „A mi vandoraink¹ az említett város elővárosában levő kápolna...”

Mellőzünk három kisebb hibát, kihagyást és így is Gerézdi Rabán egy oldalnyi Thuróczi fordításában hét eltérést mutattunk ki, ezek között egy súlyos tárgyi hibát. Gerézdinek egy egész kötet állott rendelkezésére a bírálathoz, és abban talált tíz-tizenkét kifogásolnivalót a fent részletezett kétes sikerrel. Mindezek alapján úgy gondolom, helyes lett volna, ha a bíráló több szerénységet és a munka nehézsége iránt több tiszteletet tanúsít.

Komlowszki Tibor

ZRÍNYI MIKLÓS LEVELE THÖKÖLY ISTVÁNNAK

A bicsei Thurzó levéltárban akadt kezembe Zrínyi Miklós kiadatlan levele, melyet 1655 júniusában, pozsonyi tartózkodása idején írt Thököly Istvánhoz. (Bytča, Státný Archív, 200. fasc. 249.) Ez az egyetlen Thököly Istvánnak írt Zrínyi-levél; a Markó Árpád kiadványában közölt 29. sz. levélről Csapodi Csaba bizonyította be, hogy az nem Zrínyié.* Az alább közlendő levél nem Zrínyi sajátkezű írása, valamelyik írőéakjának diktálhatta, csupán az aláírás az övé.

Illustrissime Comes Domine Frater observandissime,

Salutem

Guzich Janos Uram joven hozzam jelente, hogy Aruaban leött nemely alkalmatlansagok miatt, neheztellese uolt Kgnek rea, mely neheztelleset jo akaroinak intercessioiokra, imar Kgméd le tette, ez leuen hatra hogy eő Kglmett maga eleiben nem admittalta, hogy szemelye szerent Kgmédett megh keövette volna, mint hogy azert nem az angyalok hanem az hallandoságh alá uetetett Emberek szoktak uéteny, ellenben penigh az mégh teröknek szokott Istenis kegyelmet adny, peldatt hagyuan azzal nekunk, hogy myis azual czelekedgyuk Felebaratunkkal. Guzich Janos Vramis mint Ember megh jszmerete [!] magaban, hogy megh bantotta kgmédett nemelly czelekedetiuel, és boczanatot Vár kglmietteöl, szeretettel kérem Enis kgdett, uegye tekintetben erette valo keresemett, es attyafisaghos szolgálatomért, mutassa hozza Uri joakarattyatt, hogy hazanall es Jozzagaban lakvan jowendeő alkalmatossagitt, fordicza az Kgnek szolgálatyara az minemeő restantiaj hatra volnanak Arvaban. Es mint arua Varmegyének Feő Ispannyais azoknak ki szedetesebenis legyen jo akarattal, mely kgméd értém, hozza megh mutatando jo akarattyavall, az maga szolgálatyara keötelez minden kívánatos dolgokban. Valaszt varuan kgméteöl, az jo Istennek kgmében ayanlom kgmédett Datum in Civitate Posoniensi Die 19 Mensis Junij anno 1655.

Illustrissimae Dominationis Vestrae

Frater addictissimus

C Nic a Zrin

(Külső címzés): Illustrissimo Comiti Domino Stephano Teököly de Schaunik Libero ac Hereditario Domino in Késmárk Comitatus Aruensis supremo Comiti. Equiti aurato etc. Domino Fratři observandissimo.

Pukánszkyne Kádár Jolán

CSOKONAI-MŰVEK BALOG ISTVÁN VÁNDORTÁRSULATÁNAK MŰSORÁN

Csokonai drámái annak ellenére, hogy nyomtatásban először 1844-ben Toldy Ferenc gondozásában láttak napvilágot, már a század eleje óta széles körben ismeretesek voltak. Eddig úgy tudtuk, hogy a szövegek csupán kéziratos másolatok útján terjedtek el, ezekből azonban nyilván több forgott közkezen, mint amennyi ránkmaradt és mint amennyit a tudományos kutatás számontart.¹ A *Karnyóné*nak Balog István színigazgató hagyatékából az

* ItK 1958. 23–24.

¹ A *Karnyóné* eddig ismert másolatai: 1. Riedl kézirat: RIEDL FRIGYES hagyatékából az Országos Széchényi Könyvtár kéziratárában. 2. GENTSI ISTVÁN másolata 1806-ból. Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára Ir. 4r. 389. — 3. GÁL LÁSZLÓ másolata 1807-ből. Uo. Ir. 4r. 381. — JÓKAY JÓZSEF másolata Vargha Balázs tulajdonában. — 5. ÖNODY PÉTER másolata 1826-ból. Ref. Kollégiumi Könyvtár R. 783. — 6. CSAPÓ DÁNIEL másolata 1835-ből. Országos Széchényi Könyvtár kézirattára Quart. Hung. 10. —

Országos Színháztörténeti Múzeumba került sűgőkönyve² azonban igazolja azt, ami eddig sejtés volt csupán, hogy a Csokonai-dramák terjesztéséből a kezdő magyar vándorszínészet is kivette a részét.

Csokonai *Karnyóné*jának eredeti kézírata nem maradt. A szöveget eddig hat másolatból ismertük, amelyek két változatra mennek vissza. Valamennyinek közös vonása, hogy Csokonai dunántúli vagy debreceni tisztelői kegyeletből írták le a maguk számára. A Balog István hagyatékából most előkerült másolat szövege lényegesen eltér az eddig ismertektől. Az eltérések abból adódnak, hogy a szöveget Zolnay András színjászó, aki a kéziraton levő bejegyzés szerint a darabot Csurgón 1821. február 3-án leírta, a hivatásos színészek igényeinek megfelelően alakította át és Balog István törlésekkel és javításokkal igyekezett a vándorszínészek előadásai számára még alkalmasabbá tenni.

Eddig csak egy halavány nyom volt arra, hogy színészeink figyelme Csokonai drámái felé fordult. A *Gerson du Malheureux*-nek Szathmári Dániel kiskinizsi református prédikátor minden könyvében lejegyzett szövege Tompos Péternének, egy vidéki vándorló színtársulat principálisának ajándékából került a sárospataki református főiskola könyvtárának birtokába.³ Ez a nyom azonban igen bizonytalan, mert nem állapítható meg, hogy mióta volt a szöveg a színtársulat tulajdonában, arra meg éppen semmi adatunk sincs, hogy ez a társulat a *Gerson du Malheureux*-t elő is adta.

A *Karnyóné*nak Balog István hagyatékából származó példánya sem őrizte meg az előadás dátumát. De azt a tény, hogy előadták, több körülmény erősen valószínűvé teszi. Az első az, hogy a másolatot színész készítette. Kezdő vándorszínészeinket egy darabhoz sohasem az irodalmi érdeklődés vezette, hanem a gyakorlati cél, hogy a darabokban, főképp eredeti darabokban annyira szegény műsort új játékokkal gyarapítsák. De még ennél is döntőbbek Balog István sajátkezü húzásai és javításai. „Az első és legigazibb magyar vándorszínész”,⁴ idegen darabok buzgó átdolgozója és a régi magyar színészet legtermékenyebb színpadi szerzője Szigligeti előtt, nem volt elméleti ember és nem dolgozott az íróasztalának: tollát mindig az eleven színpad szükséglete vezette.

Az előadások időpontját nem ismerjük. A Balog-színtársulattól előadott darabokról tájékoztat ugyan némiképp Balog István naplója,⁵ de az ebben foglalt feljegyzések hiányosak és rendszertelenek, s éppen az 1821 és 1826 közötti évekből nincs adat, amikor is legvalószínűbb, hogy ez az 1821-ben lemásolt darab színrekerült. Annyira semmiesetre sem gyökerezett meg a műsoron, hogy állandó és később is elővett kedves darabjává vált volna. De ilyenek leginkább saját darabjai és átdolgozásai, az *Angyal Bandi*, *Cserny György* vagy a Molière nyomán készült *Mokus*, quodlibetek és tablók, továbbá Kisfaludy Károly akkor gyűjtőan új darabjai voltak.

Mint Csokonai életének, úgy a Csokonai-kultusznak is két gyűjtőpontja van: Debrecen és Dunántúl. De míg a debreceni Csokonai-kultusz egyértelmű és főhordozói a kollégium és diákjai,⁶ a Dunántúli sokrétűbb és nem szorítkozik egy csoportra vagy egy társadalmi osztályra, sem pedig egy felekezetre. A *Gerson du Malheureux*-t éppúgy játsszák a győri szeminarium katolikus kispapjai, mint a pápai református kollégium diákjai; a nemesi udvarházakban sorrajárnak Csokonai költeményeinek másolatai, a Csurgón színrekerült két Csokonai-dráma emlékezetét nemcsak csurgói diákok kézíratai őrizték meg, leírják Csokonai egyéb tisztelői is, így Komáromban Jókay József, Jókai Mór édesapja is, aki nemcsak másolja, hanem még illusztrálja is a *Culturát*⁷; de fennmaradt Csurgón a *Tempefői*-nek egy másolata is, melyet Bíró Mihály ékesített képekkel.⁸ Csurgón került „színjászó Zolnay András” kezébe a *Karnyóné* szövege is s a Dunántúl darabíró vándorszínésze, Balog István, ki később Fazekas Lúdas *Matyi*-ját is dramatiszálja, nemcsak a *Karnyóné* színrevivője, hanem egy a *Dorottyából* készült bohózatával Csokonai színpadi népszerűsítője is.

A *Karnyóné* szövegéhez minden valószínűség szerint személyes közvetítés útján jutott. Balognak a Dunántúlon kőborló társulatánál szerepel a húszas években egy Gentsi nevű színész, aki feltehetőleg azonos azzal a Gentsi Istvánnal, aki a csurgói iskolában Csokonai tanítványa volt s a *Cultura* csurgói előadásán Tiszttest, a *Karnyóné*-ban pedig Kuruzst alakította és 1806-ban mind a két darabot lemásolta. A feltevést az is megerősíti, hogy a Zolnay másolat a Gentsi-féle változatot követi. Mindenütt, ahol lényeges eltérés van a kétféle szövegtípus,

² HARASZTY ÁRPÁDNÉ: Balog István hagyatéka a Színháztörténeti Múzeumban. Bp. 1957. Színháztörténeti Füzetek 5. sz. 5–6.

³ PUKÁNSZKYNÉ KÁDÁR JOLÁN: A drámaíró Csokonai. Bp. 1956. 40.

⁴ WALDAPFEL JÓZSEF: Balog István Karagyogye-dramája és a szerb színészet kezdete. EPHK 1932. 221. és 1934. 114.

⁵ Balog István naplója. Sajtó alá rendezte és kiadta BARNA JÁNOS. Makó, 1928.

⁶ DOROGI-ORTUTAY GYULA: Csokonai utókor. Bp. 1936.

⁷ VARGHA BALÁZS: Jókay József illusztrált másolata Csokonai két színdarabjáról. ItK 1955.

⁸ Az illusztrációkat kiadta VARGHA BALÁZS 1956.

a Riedl és a Gentsi másolat között, Zolnay szövege Gentsiével egyezik. Így mind a két helyen Szt. Egyed napja szerepel mint Kurtuzs köszöntőjének dátuma, szemben a másik változatban található december 21-gyel, mindkét kézirat a „Hármat ellett a fürjecske” kezdetű vers teljesebb szövegét adja a másik típus rövidített alakja helyett és a tetszhalott Karnyóné ágya körül lejátszódó némajáték leírása Zolnaynál ugyancsak a Gentsi-féle variánst követi, mely erősen eltér a Riedl-kézirat pantomimjétől.⁹

Vannak Zolnaynak olyan változtatásai is, amelyekben eltér a Gentsi-féle szövegtől. Ezek semmiféle más változatban nem találhatók meg és mind arra való, hogy a darabot színpadképesebbé tegyék. Ilyen mindenekelőtt az, hogy a *Karnyóné* két utolsó felvonását összevonja, úgyhogy a darab háromfelvonásosból kétfelvonásosá lesz. Ezzel a változtatással lényegesen belenyúl Csokonai jól felépített szerkezetébe. Mert éppen a *Karnyóné* Csokonainak első olyan darabja, ahol az egyes felvonások kerek egészet alkotnak. Ebben már érvényesítette időközben, különösen pesti és pozsonyi tartózkodása folyamán szerzett színi tapasztalatait. A *Gerson du Malheureux* még hamisítatlan iskoladráma és nem ismeri a felvonást mint belső egységet. A darab egyik debreceni másolata nem is tagolja felvonásokra, hanem egyvégtében számozza a jeleneteket, csupán azt jegyezve meg a 13. jelenet elején, hogy „itt lehetne kezdeni a második felvonást”. Ezzel szemben a *Karnyóné* második felvonása épp drámai feszültséggel, *Karnyóné* öngyilkosságával végződik és a harmadik felvonás nagy fordulatot hoz *Karnyó* visszatéréseivel.

Zolnay András ezzel a két felvonásra való tömörítéssel a népszínpadok gyakorlatához közeledik. A kétfelvonásos forma, mellyel egyaránt élt az olasz opera buffa és a német *Singspiel*, nagyon kedvelt volt a népszínpadokon és vándortársulatoknál. Az udvari színházak ötfelvonásos tragédiákat, négyfelvonásos polgári drámákat, háromfelvonásos vígjátékokat játszottak, sőt sokszor az utóbbiakban is ötre rúgott fel a felvonások száma. A francia klaszszikus dráma hagyománya mellett egy merőben külső szempont is vezette a színházi szerzőket. Az udvari színházak látogatása nem merült ki a színdarab élvezetében, hanem társadalmi tény is volt; oda Széchenyi István szavával élve nemcsak látni, hanem láttatni is járt a közönség. Ehhez képest kényelmes páholyokkal és fényes társalgási helyiségekkel voltak ellátva, ahol a szünetekben ez a társadalmi élet lebonyolódott. A külvárosi színházakba már csak látni ment a közönség és így elég volt neki egy szünet is. Balog István társulata meg éppen kocsmákban, csűrökben és pajtákban játszott, ahol nyáron fojtó meleg, télen meg hideg volt, s olykor becsurgott az eső és a hó. Nem volt hát miért gyakori szünetekkel húzni az előadások időtartamát. És bár Zolnay András lefordítja a harmadik felvonás teljes szövegét, ez a sűgő-könyvben erősen megrövidül: kihúzzák belőle a francia fogságból visszatérő *Karnyó* élményeinek terjedelmes elbeszélését és a franciákat szidalmazó hosszú tirádáit. Kihúzzák mindenekelőtt azért, mert mint gyakorlati színházi emberek érzik az egésznek drámaiatlanságát, másodsorban tisztában vannak azzal, hogy mindez az ő közönségük számára tárgyilag érthetetlen és végül tudják, hogy Csokonai meggyőződése ellenére, kényszerből rakta bele; egy percig sem adott hitelt a hivatalos propaganda szövegeinek, de meg kellett tennie. A *Culturában* elneveltetett Rákóczi indulót kellett ezzel felsőbb utasításra jóvátennie, nehogy, mint Festetics György írja, „széthányják az iskolát.” Ennek következtében az egész ki is ugrik a cselekményből és törlesse a darabnak csak javára válik.

Ezenkívül csak Lázárnak Lipilotty vásárlásairól szóló kontója marad ki hosszadalmassága miatt és talán azért is, mert sok benne szereplő szó érthetetlen volt két évtizeddel keletkezése után, főképp a falusi közönség számára. Változtatás van a nevekben is. A „Tipp-topp” név túlságosan színtelennek tetszett és helyébe a „Kótyonfitty” beszélő név került, hogy jobban kifejezze ennek a nevetségessé válnak a „szeleburdiságát”, ahogy Csokonai a szélhámosnót nevezi. A szó maga egyébként előfordul Csokonai Dorottijájában, ahol Rebeka a Karnevált nevezi annak. „Boris” helyébe a „Boriska” név került, és ebben helyes stílusérzék vezet az átdolgozót. Nyilván túlságosan parasztosnak érezte a Boris nevet és azért nevezi Boriskának ezt az egyáltalában nem népies, hanem a *commedia dell'arte* Colombinájára emlékeztető alakot.

A változtatások egy része korszerűsítés, így mikor a „mutatja vastűjét” helyébe „az ujján egy ízet mutat” kerül; ilyen korszerűsítés az is, mikor „fele a palotából” helyett egyszerűen „kikiált”-ot ír. Az meg éppen érthető, hogy a „pihóság” helyébe „pimaszság” kerül, noha a szónak „zsványtság” az értelme. Azért helyettesítette mással a leíró, mert nem értette. De már a Riedl-kézirat másolója is szükségesnek tartja megmagyarázni a kifejezést ilyenképpen: „Pihó nevezetű egy nagy tolvaj gyilkos volt Somogyban.” Ezt 1821-ben alkalmasint már Somogyban is kevesen tudták, másutt meg éppen senki.

⁹ A szövegvariánsokat l. Csokonai Vitéz Mihály összes művei. Kiadták: HARSÁNYI ISTVÁN és GULYÁS JÓZSEF. Bp. 1922. III. k.

A cenzúra miatt is történtek egyes változtatások. Ezért van „Jézus” helyett egyhelyütt „Istenem!”, „Jeszusz!” helyett pedig „Segítség! Segítség!”. A fennálló rendelkezések értelmében ugyanis tilos volt Jézus, Mária és a szentek neveit a színpadon kiejteni.

A szöveg több színi utasítással bővül, mely részletesen előírja a színészek játékát. Így az első felvonás 6. jelenetének végén, mikor Káryoné Borist hívja, ezt az utasítást olvassuk: „Kifele beszél”, majd „fel megy a szobába. Kótyonfitty pedig a bolt mellé, hogy meghallja, midőn Boriska kijön s mit beszél végre hozzá megy.” Az utolsó jelenetben Tündérfi Káryonéhoz intézett szavai előtt az összes szövegekben annyi van „az asszonyhoz”, itt viszont: „A varázsló vesszővel az asszonyra üt.” A jelenet végén pedig a holtak és éláltak „Egyszerre felugrálnak és összefogódnak.” Kótyonfitty színpadi öltözképre nézve is van néhány utasítás, mely az elmondott szöveg megfelelő helyeire támaszkodik, mint: „Fekete hajnak kell lenni. Fél csizmába fele a hóna alatt van.” és „Hátul van begombolva.”

A másoló leírja ugyan Tiptopp és Boris duettjének („Semmi, csak rá tudjak ülni a banyára”), Boris nótájának („Csurgói kincsem halod-e”) és Káryoné két nótájának („Oh dugába dőlt remények”, „Oh irtóztató nagy kétség”) szövegét, azonban ezeket utóbb kihúzták. A fársulatnak alkalmasint nem volt énekes színésze erre a két szerepre.

A halottnak vélt Káryoné ágya körüli pantomimikus játékot Zolnay András éppúgy, mint magát a szöveget a Gentsi-másolat nyomán adja. Eltérések abban vannak, hogy a Gentsi-másolat, mely a Csokonai-rendeze előadás emlékezetét akarja megőrizni, az igéket múlt időbe teszi, míg Zolnaynál, eleven színpadi utasításokról lévén szó, az igék jelen időben vannak. Az egészen a gyakorlati cél folyamánaképp tömörebb a fogalmazása, de lényegében mégis a Gentsi-féle szöveg átirása, amely itt tér el legerősebben a másik változattól. Az is bizonyos, hogy ha Zolnay a másik szöveget ismerte volna, azt követi, mert sokkal változatosabb, ötletesebb és színszerűbb.

Gentsi-másolat:

Itt megiván Káryoné a mérget s azzal a nyoszolya felé botorkázzván, megholt, elnyújtóva. A fia Samu egy tálba tejet evett s azzal kínálta megholt anyját. Boriska, Lázár körülfozták. NB. Lázár nem hagyta el örökösen a Káryonét; mikor mondta, hogy ott hagyja, tsak ijesztette az Asszonyát. — Bemegy Tiptopp s kérdi intve, mi bajja az Asszonnak s Boris int hogy mérget vett bé s meg holt. Lázár mindjárt a Kuruzsért megy, kit nagy sokára elő hozott egy vén Ludvértz formában. Lámpással kísértetett Kuruzs, mint hogy setét is volt. Kuruzs egész Borbélyi készüléttel jött, és úgy is mint egy éhletlen borbély, a ki is mindég kuruzsolta a vén dögöt; de tsak ugyan későre lett reménység feltámasztani a halottat, de semmire sem tudta feltámasztani az asszonyt. Azonban jön Lipittlotty a néma játékosokhoz s sírókhoz. Lipittlotty (nagy furiával)

Zolnay szöveg:

Itt néma játék következik. Káryoné megissza a mérget, eldül, mint megholt. A fia, Samu egy tálból tejet eszik s azzal kínálja meg holt Anyját. Boriska s Lázár mellette állanak. — Bemegy Kótyonfitty kérdi mi baja az asszonnak, Boris int, hogy mérget vett be és megholt. Lázár szalad Kuruzsért aki egész Borbélyi készüléttel jön próbálja feltámasztani a halottat, de semmire sem megy vele. Azonba belép nagy fúrával Lipitylotty.

Riedl-szöveg:

Boris odamegy az ágyhoz, amelyben fekszik halva Káryoné. Samu, amint kenyeret eszik, egy darabot akar az anyjának is szájába tenni. Boris akkor eltaszítja onnét. Samu a szájába kap Borisnak. Boris ismét eltaszítja onnét. Lázár vezeti oda Kuruzst lámpással. Kuruzs egy darabig bámul, fejét hajtogatja, s kérdi egyszer intvén, hogy mi lette? Lázár, Boris egyszerre úgy viszik a kezeket a szájához, mintha innának valamiből s hátra hajolnak, nagyon mutatnak Káryonéra, hogy ő is úgy tett. Kuruzs megint csak teprenkedik, gondolkodik magában, pulusát tapogatja, s egyszer hertelen feltalálta magát, kapja a kristelt a kosárból, kezd klistélezni, aztán meg kap ki a kosárból egy cserepet, abba tör egy kis fával valamit, abból osztán vesz ki egy kicsint az ujjával s keni az orra alá: s már akkor, hogy a Káryoné orrának a szellelte a tollat fújta, ezen a Kuruzs megörülvén, fickádozva s ugrádozva, játszva felfújja a tollat, mint a kis gyerekek szoktak a tollal játszani. Tiptopp jó nagy kopogással, de még akkor nem tudja, hogy Káryoné meghalt s meglátja Káryonét halva, mindjárt topog erősen, s bosszúságában még a haját is tépi, hogy oda van a plánuma s kérdi Lázártul, Kuruzs hogy kicsoda volna. Lázár elszámálta mind az öt ujját; p. okáért 1-ső, 2-ik, 3-ik, amely azt tette, hogy az ember annyi sok hivatalt visel, amennyit elszámál az ujjain. Tiptopp megént csak topog erősen s fejét vakarja, bosszankodik nagyon. (Itt félbeszakad a némajáték, mert jön Lipitylotty nagy fúrával.)

Zolnay András nem csupán azért írta le Káryonét, mert éppen ez akadt a kezébe, hisz a Gentsi-másolat Csokonainak másik, Csurgón előadott darabját, a *Culturát* is tartalmazta. Választása azért esett a Káryonéra, mert a gyakorlati színházi ember meglátta benne a színszerűséget és a remek színpadi figurákat. Csokonai itt már teljesen kilépett az iskolai szín-

játék kereteiből, amelybe a *Gerson du Malheureux* teljesen, de bizonyos mértékben a *Cultura* is beletartozik. Ahogy az iskolai színpad a *Gerson du Malheureux* felé nyúlt reformátusok és katolikusok iskoláiban egyaránt még a Dunántúlon is, úgy kapta a hivatásos, eredeti darabokban annyira szegény magyar színpad a hivatásos színpadra termelt Karnyóné után, ha iskolai színjáték céljaira készült is.

Balog Istvánt már nemcsak mint színészt vonzotta a darab, hanem mint író, mint az első eredeti és termékeny magyar színpadi szerzőt is. Eredeti darabjai (az eredetiséget az egykorú terminológia kissé lazább értelmében véve), *Cserny György*, az *Angyal Bandi*, *Matyás diák*, *Ludas Matyi*, *Argirus király* mind azt az akkor paródiának nevezett és különböző műfaj-megjelölésekkel ellátott könnyű műfajt képviselik, melybe a *Karnyóné* is beletartozik és amelyből a magyar népszínmű sarjadt. Balog túlment előzőin azzal, hogy magyar tárgyak és a magyar élet felé fordult és ebben van jelentősége.¹⁰ Csokonai drámai termése itt, az eleven színpad közvetítésével kapcsolódik bele a magyar drámairodalom fejlődésébe.

Balog István nemcsak előadta a *Karnyónét*, hanem kétségteljesen tanult is tőle. Csokonai drámai termése így tehát nem folytatás nélküli kezdet, mint eddig tartottuk; csak épp nem az irodalmi drámát ihlette meg, hanem a színpad irodalmát. A színpad szolgálatára született és a színpad útján hatott tovább. Balog István darabjai közül csupán a *Ludas Matyira* utalok, ahol Matyi orvos-maszkjában Kuruks emléke kísért. Fazekasnál Matyi komoly orvos képét viseli, sem sarlatánságnak, sem tudákoságnak nincs semmi nyoma itt. Ehhez képest, mikor fűvekért szalajtja széjjel Döbrögi házanépét, azok népi neveit sorolja fel:

Száz erdei réti
Dudvák voltak ezek; nyul-, farkas-, békacseresznyék;
Medve-, szamár-, disznó-, eb-, agár-, kutya-, macskatövissek;
Hát még az angyal-szent-s ördög-gyökerek...

Sőt, Fazekas, mint a felvilágosodás híve és mint botanikus, áthatva a *Füvészkönyv* szükségességének tudatától, rosszállva fűzi hozzá:

(mivel akkor
A fűvek neve csak barom, ördög s szent vala; Füvészkönyv még nem lévén)¹¹

Ezzel szemben Balog orvos-Matyija tudákos és zagyva latinsággal sorol fel orvosszereket:

„E lesz a nagy remedium
Tartarus és stibium
Aethiops mineralis
Jalappa mirabilis
És hydrargirum sulphuratum
Csináljunk egy szószt

Oxidulato, praecipitato, sulphato, nitrato, muriato, ammoniato, dealbato, dealbatum sassa-parilla, radix scorsenera, limatura ferri, butirum antimonii, lapis infernalis, sasafraas borealis liquor in spissatum querens cum gladibus.”¹²

Balog Istvánt Csokonaihoz vonzotta még egyéniségüknek tehetségük különbözősége mellett is erős rokonsága. Balognak is, mint Csokonainak, erős az érzéke a groteszk komikum iránt és őt is az a törhetetlen jókedv jellemzi, melyet a vándorlás nyomorúsága sem volt képes elsavanyítani. Balog István az életnek éppolyan kóborló lovagja, mint Csokonai, és közös bennük az a jóízű magyarosság is, melynek zamatját Balog a *Karnyóné*-ban is élvezhette.

Hogy *Karnyóné* mégsem lett Balog műsordarabjává, annak merőben külső oka van. A *Karnyóné*-nak ugyanis tíz szereplője van. Ezzel szemben Balog színészeinek száma többnyire nem érte el a tízet. 1826-ban Vácon hatodmagával játszik. 1830-ban Pusztakovácsiban ugyancsak heten vannak, de 1831-ben Csepregen már csak négyen, Mosdóson meg éppen csak három. Az ilyen igen gyakori kisszemélyzetű periódusokra készült Balog István Csokonai *Dorottyáját* dramatizáló egyfelvonásosa, a *Dorotya kinyai*¹³, mely csupán három szereplőt

¹⁰ Balog Istvánról I. BAYER JÓZSEF: A magyar drámairodalom története. Bp. 1897. II. köt. — BEÖTHY ZSOLT: Színműírók és színészek Bp. 1882. 18. s. kk. — VÉRTESY JENŐ: A magyar romantikus dráma. Bp. 1913. 251–2. — RÉDEY TIVADAR: A Nemzeti Színház története Bp. 1937. — VÁRNAI PÉTER: Egy magyar muzsikusa a reformkorban: Mátrai Gábor élete és munkássága a szabadságharcig. Zenetudományi Tanulmányok II. köt. 290 s. kk.

¹¹ Fazekas Mihály Összes művei. Sajtó alá rendezte YULOW VIKTOR és KÉRY LÁSZLÓ. Bp. 1955. I. 172

¹² Balog István: Ludas Matyi. Kiadta BAYER JÓZSEF. Bp. 1898. Régi Magyar Könyvtár 9. 77.

¹³ HARASZTI ÁRPÁDNÉ, I. m. 14.

foglalkoztat. Ez aztán Balog Istvánnak vándorlászai során sokszor elővett darabja és naplójában hol *Dorottya*, hol *A dámk diadala* cím alatt szerepel.

Először Kaposváron játszotta 1828. február 10-én, abban a városban, mely Csokonai *Dorottya*jának színhelye és farsangi aktualitásnak szánta a vele együtt színrekerülő két egyfelvonásos mellé. De előadta 1831-ben Pesten és Sümegen, 1834-ben Gyöngyösön, Rozsnyón és Jászberényben, 1835-ben Rimaszombatban, Jánosiban és Tállyán is.

Keletkezése idején épp nagy szüksége volt a társulatnak kisszemélyzetű darabokra. Balog István horvátországi kirándulása 1827-ben nagy kudarccal végződött. Szeptember 29-én Kőrösön, bár szombatnap volt, egy lélek sem jött az előadásra, „azért megszöktek Gál Guszti és Magos akik 15 forintommal megcsaltak” — olvassuk a naplóban. Mialatt a nagy kóborló Gentsivel megjárja Fiumét, társasága eloszlott. „Bányainé Guszti, Szaplontzai a németekkel elmentek. Én pedig a többivel folytattam” — írja naplójában.¹⁴ Kisszemélyzetű darabot kellett hát írnia és Kaposváron a farsang, a genius loci és Gentsi, a Csokonaihoz vezető eleven kapocs ihlethették arra, hogy a *Dorottya* dramatizálását válassa.

Ez a dramatizált *Dorottya* Balog István nagysikerű *Ludas Matyijának* előfutára. De míg a *Ludas Matyi* iratása idején, 1838-ban a szerzőnek a Nemzeti Színház színpada, díszletei és személyzete rendelkezésre állottak úgy, hogy még meg is toldhatta a Fazekasnál szereplő személyek számát és Szolidátesz és Gorombátesz tündérékkel a kor divatjának megfelelően tündéri apparátust is alkalmazhatott, most egy kislétszámú vándortársulat lehetőségei szabtak számára határt.

A *Dorottya* élettől pezsgő cselekménye nagyon alkalmas drámai feldolgozásra és készen áll a mitológiai apparátus is arra, hogy belőle tündérbohózatot alakítsanak. Ezzel szemben Balog a Csokonainál nyüzsgő tarka hadból csak három személyt ragadhat ki és így le kell mondania a tulajdonképpeni megjelenítésről és a parodisztikus mitológiai apparátusról egyaránt. De a szükségből bizonyos szempontból erény lesz. A három személy: Dorottya kisasszony, Opor úrri agglegény és Gergely hajdú egyszerűen elmondják és pedig Csokonai szövegével mondják el a színpalak mögé tolt történeteket. Már az is egészen meglepő abban a korban, hogy egy vidéki „bujdosó társulat” színpadán verseket mondanak, mikor még Shakespeare-t is prózai átdolgozásokban játszották még az élenjáró társulatoknál is. Ezt csupán a Csokonai versek közismertsége és közkedveltsége teszi érthetővé.

A dramatizált *Dorottya* ilyenképpen ellenképe lesz a színpadi *Ludas Matyinak*. Ott megtartja Fazekas meséjét, csupán megtoldja a színpadon mellőzhető szerelmi történettel és a műfaj számára kötelező tündéri apparátussal, de az egészet verses kuplékkal tarkázott prózában oldja fel, melyben Fazekas egyetlen sorával sem találkozunk. A *Dorottya*ban viszont a mesét változtatja meg, korszerűsíti és realizálja, de szinte kegyelettel ragaszkodik Csokonai szövegéhez. Az áthidaló szöveg részint próza, részint dőcögő és Csokonai stílusától rikitóan előtűnő vers, de elenyészően kevés az eredeti Csokonai-szöveghez képest. Ebből a szövegből aztán a legvaskosabb humorú részeket válogatja ki, így Gergely hajdú elbeszélését, mely miatt Csokonai a *Dorottya* előszavában mentegetőzik. Így hát a Kazinczytól „mendikás tónusnak” bélyegzett stílus uralkodik rajta megváltoztatva az eredetinek jellegét.

Megváltozik a szereplő személyek egymáshoz való viszonya is. Bár Dorottya itt is főként sőt sőt sóvárgó aggszűz, Opor úrri nem Csokonai sugárzó ifjú ideálja, hanem „agglegény” és hozományvadász. Alkalmasint nem is volt megfelelő színészük ifjú szerepekre, hisz első sorban a fiatalok hagyták el a vergődő társulatot. Így a mű éle nem is irányul teljesen Dorottya ellen. Ezt a változtatást az is szükségessé tette, hogy a közönség nagyobb részt nőkből állott. A társaság darabjai közt több olyan van, mely a nőemancipációval a nők szempontjából foglalkozik.¹⁵

A tartalom lényeges változáson ment át. Opor úrri hírlapi hirdetést tesz közzé, hogy nőszüni akar. Vagy vagyonos nőt szeretne elvenni, vagy teljesen igénytelen, szegény szépséget. Gergely hajdút elküldötte a postára a válaszokért. Gergely meg is érkezik velük és ezzel kapcsolatban elmondja Szentjóni Szabó László versét az együgyű parasztról. Dorottya levélben jelzi, hogy személyesen jön háztűznézni és meg is jelenik „nagy Crinolinnal, nagy város kalappal, Zsállal”.

Illik vagy nem illik, magam megjelentem
Ide Opor úrhoz háztűznézni jöttem
Agg gavallér mégis nagyon szerénytelen
De mind illyen ez a mai incem pincem.

Eddig Balog István betoldása. Innen kezdve Csokonai szövege következik és pedig „missz Rebeka” követi beszéde a Dorottya harmadik könyvéből:

¹⁴ Balog naplójának id. kiadása 16., 21., 22., 30., 31., 33., 34., 14–15.

¹⁵ HARASZTI ÁRPÁDNÉ, i. m. 15–17.

Mért vannak oly nagyra a gavallér névvel
Ha úgy bemocskolják azt a szilva lévvel.

Ehhez kontaminálja hozzá Dorottya panaszát a második könyvből :

Komor magánosság fogyasztja életemet
S még hajadon fővel eltemet engemet
Hogy nyújtóztatnak ki, hogy megyek pártába
Oh majd a szenteknek paradicsomába
Oh szégyeltemben meg kell halnom ott is
Mikor vén jányknak mond egy hitvány halott is.

Eddig a Csokonai-szöveg. Ezután Dorottya elmondja, hogy bár ő jön megkérni Oport, nem hajlandó feltételeit teljesíteni. Örüljön Opor, ha feleséget kap. Opor vendégei Carneval és a dámák, kik aztán Dorottya felbujtására elveszik Carnevaltól a matrikulát és elégetik. Minderről a nézők csak Dorottya elbeszéléséből értesülnek, ki Csokonai szövege szerint számol be a történetekről. Gergely hajdú is Csokonai verseivel mondja el a cselédség közt történt dolgokat. Aztán figyelmezteti Oport az őt fenyegető veszélyre: Dorottya mindenre el van szánva. Ezzel kapcsolatban Dorottya külsejének leírását adja teljesen Csokonai szövege szerint, tekintet nélkül arra, hogy Dorottya már megjelent a nézők előtt. Most újra a színpadra lép, jelentve, hogy miután a matrikula elégett, nincs már korhoz kötve a nők szerelme és monológba fog a tűzésített Amorról Csokonai szövege szerint. Opor is Csokonai verseivel szól a szerelem hatalmáról:

Az festi tavasszal rózsát bíbor színbe
Ez a lilomot tiszta muselinbe
Hogy így lakadalmi öltözetben szépen
Fogadják el Zefir csókját mátká képpen.

Ehhez csatlakozik aztán az átdolgozó szövege:

Amor neve neki, mindenek ismerik
Bár szájjal titkolják, szívvel dicsérik.
Dorottya: Még is kegyed pénzért árulja szerelmét
Hírlapba, Zeitungba kürtöli érzelmét
Mondja meg hát kérem, milyen legyen a nő
Hogy méltó lehessen a névre Opor nő?
Opor: A termete deli, orcája kellemes
Kebele érzékeny és orcája nemes
Szemében tűz legyen, rózsa az ajakán
Hulló hó kebele muskatály a csókján (Dorottyára céloz)

Dorottya (e szavakra mórlikálja magát).

Erre Gergely Csokonai Dorottyájának némileg módosított végszavaival szól közbe:

Tens uram úgy látom, szíve tüzet kapott
Tartsunk ma kézfogót, s hivassuk a papot.

Erre Opor elmondja azt a beszédet, amit Csokonai Dorottyájában a hadakozó dámákhoz intéz, hogy leszerelje őket:

Hogy ellenkezhetnének tovább ti veletek
Itt a kéz, itt a szív, csakhogy békéljetek
Még ma egy kisasszonyt kívánok elvenni
Tudom barátim is mind úgy fognak tenni.
De én annak adom cserébe szívemet,
A ki legelőször megcsókol engemet (várja Dorottyát).

Az átdolgozó, csakhogy hű maradhasson Csokonai szövegéhez, nem számol az éppen tőle megváltoztatott helyzettel és többes számban beszélgeti Oport, noha csak ketten vannak jelen Dorottyával; értelmét vesztí itt Opor „stratagémája” is, mely Csokonainál a férfiak javára fordítja a hadihelyzetet a dámákkal szemben, minthogy nincs senki, aki Opor csókjáért versengene. A dámák közül egyedül jelenlevő Dorottya Opor nyakába ugrik és Gergely szavai

végzik a darabot: „Uram tedd Lúddá, hadd gágogjon.” Ehhez az átdolgozó még hozzá-
füzi az utasítást: „Itt lehet valamit dalolni.”

A Csokonai *Dorottya*jából való szemelvények úgy látszik még ebben a szerföltött együ-
gyű drámai keretben sem tévesztették el hatásukat a közönségre. A sűgőkönyv egy helye
arra vall, hogy igen sokáig játszották vidéken. Mikor ugyanis Gergely Csokonai szövegével
lefesti Dorottyt, ehhez a helyhez:

Mert úgy is már akkor viselt aggkoszorút,
Hogy a burkus kezdte a másik háborút

— ami Csokonainál nyilván a hétéves háborút jelenti, és ami már a 19. század húszas éveiben
sem nagyon volt a közönség számára közérthető —, ez a két variáns van bejegyezve:

Hogy a török kezdte a másik háborút,
és: Hogy az orosz kezdte a krími háborút.

Ez arra mutat, hogy jóval a krími háború után, valószínűleg a hatvanas évek végéig ját-
szották vidéken. A mint ember, színész és író egyaránt népszerű Balog István, kit már 1840-
ben is „öreg Balog”-nak becéz a közönség, 1852 óta a Nemzeti Színház nyugalmazott színésze,
1873-ban bekövetkezett haláláig többször vendégszerepelt vidéken, s ilyenkor nyilván magával-
vitte a dramatizált *Dorottya*t, melyben még mindig eljátszhatta a megöregített Oport.

Sáfrán Györgyi

AZ ÖREG ARANY — UNOKÁJA LEVELEIBEN

Szilády Áron kiskunhalasi hagyatékával került az Akadémia Kézirattárába egy köteg
Karacs Teréz levelezéséből. Köztük van Arany Jánosné 1, Széll Piroska 7 kiadatlan
levele tanítónőjéhez, Karacs Terézhez, továbbá 2 Karacs-fogalmazvány Aranyéhoz ura
halálakor, valamint Széll Piroskához nagyanyja elvesztésekor.

E levelek a Kapcsos Könyvet lassan bezáró Arany világába vezetnek. A Költő életének
utolsó sugara: Piroska, betegség és halál hidegén át is színt, meleget sugároz az öregszerűlk
és kedves „mestere” felé.

Karacs Teréz (1808—1892) — akár kis tanítványa — már gyermekkorában benne élt
az irodalomban. Virág, Vitkovics, Fáy, Vörösmarty mindennapos vendégek atyja, Karacs
Ferenc rézmetsző házában, Anyja, Takács Éva írónő. Fiatal lány korában Teréz is írogat,
bár igazi hivatásának a nevelést tekinti. 1846-tól 13 éven át a miskolci helvét leánytanoda
„vezértanítónője”. Ezért nem fogadhatta el Teleki Blanka meghívását, aki szintén meg akarta
nyerni intézete számára. Maga helyett ajánlotta Lövey Klárát, aki barátsága jeléül Kufsteinből
kicsempészett börtön-verseit Karacs Teréznek küldi.

Karacs Miskolcra Erdélybe, onnan 1865-ben visszakerül Pestre, ahol mint házitanítónő
keresi kenyerét. Így kerül Aranyékhoz, unokájuk, Széll Piroska mellé. Arany 1873. júli. 23-án
kelt levelében ezt írja unokájának: „Arról sem irsz, folytatod-e még a tanulást Karacs néni-
vel, vagy sem.” (Arany László: Piroska és édesanyja emlékéül. A. L. Összes Művei. I. k. 376. l.)
— A következő évben Arany szabadulni szeretne a hivatali nyűgtől. Le akar mondani az
akadémiai főtitkárságról. A lakáskérdésen kívül „Piroska sorsán is gondolkodik. Most tizenegy
éves; eddig a jeles tanárnő, Karacs Teréz tanította; 76 tavaszán előregedve, felhagy a tani-
tással. E miatt aggodik a nagyapa Karlsbadban is.” (Voinovich G.: Arany életrajza. III. k.
249. l.) Karacs Teréz távozása tehát komoly gondot jelentett Aranyéknak. A kérdés öszszel
megoldódik, mint Piroska 1876. okt. 7-én Gubody Marihoz írt leveléből értesülünk: „En
most iskolába járok. A József téren van egy, és ezt Zirzen Janka néni igen ajánlotta, tehát most
kedves nagyszüléim ide adtak föl.” (Arany J. családja levelezéséből. Nyugat, 1932. II. 371. l.)

Karacs Teréz és Aranyék közt a kapcsolatot megmarad. Teréz napra üdvözlöt jön Piro-
skától, karácsonyra ajándék Karacs nénitől. Déryné Naplója olvasásakor Aranyénak eszébe
jut, miért ne írhatna Karacs Teréz is gazdag irodalmi emlékeiből érdekes olvasmányt? Öreg-
anyja üzenetét Piroska közvetíti. Karacs Teréz hajlik a gondolatra; emlékezéseit Aranyéknak
szeretné adni. E biztatásra később is büszke. Kiskunhalasi magányában több irodalomtörté-
nész fordul hozzá adatokért, így Badics Ferenc is, aki Fáy életrajzához kér tőle jegyzeteket.
Badicsnak írja 1885. febr. 14-én: „Foglalkoztam-e azon gondolattal, hogy irodalmunk tör-
ténete érdekében némelyeket feljegyezzek? — kérdi ön. Számtalanszor sürgettek erre, külö-
nösen az én aranyos Arany Jánosné és Arany Jánosom, midőn egyetmást elbeszéltem előttük
a régi időkben.” (Akad. Kézirattár. Badics hagyaték.)

Kölcsönös tisztelet és szeretet fűzte Karacs Terézt Aranyékhoz. „Barátnőjében”, Aranynéban a nagy költő méltó hitvesét tisztelte, szerette; Aranyé viszont Karacs Terézben a maga lábán álló művelt nőt (ld. levele bevezetése). Ezért biztatta írásra is. Karacs Teréz büszke volt erre a megbecsülésre, ragaszkodásra. Ezt bizonyítják e levelek Szilády Áronhoz írt kísérő sorai: „Kedves Rokoni! Mielőtt megsemmisülnének az idezárt sorok, melyeket Aranynéval és unokájával váltottam, tisztelem és bizalmam azt mondja, hogy némileg ismertessem meg a viszonyt önnel, mely köztünk létezett. Maradok tisztelő, de még mindig beteg rokona, Karacs Teréz. K. Halas, 1885. 9/27.”

Három KT jelzetű, megtört pecséttel fekszik előttem a papír, melybe az „akkor még mindig beteg” Karacs Teréz csomagolta az alábbi leveleket. Meg is címezte: „Nagy tiszteletű Szilády Áron úrnak tisztelettel helyben. Az ide zárt iratokat nem kéri többé vissza Karacs Teréz.”

1.

Budapest 1880. okt. 15.

Kedves Nénii!

Terézia napja levén nem mulaszthatom el, hogy kedves nénit fel ne keressen üdvözlő soraimmal. Nagymamáék valamint saját magam nevében is, kívánok sok boldog névnapot, örömben és egészségben, óhajtjuk, hogy lelje örömet régi tanítványaiban, kik meg vagyok győződve mindig hálásan gondolnak kedves nénire.

Miotta Pestről elköltözött, alig hallottunk felőle valamit, csupán Szász Károlyék midőn Hálásról visszajöttek mondták hogy hála Istennek egészséges. Most mi rólunk is ezt mondhatom. De a nyáron, melyet az idén is a Margitszigeten töltöttünk, nagyapa nagy beteg volt; tavaly télen nagymama is gyengélkedett, de most már mindketten egészségesek. Nekem nincs semmi bajom. Most már bevégeztem tanulmányaimat, de az idén még francia órákat fogok venni.

Bocsánatot kérek édes néni, hogy alkalmatlankódtam soraimmal; de meg akartam mutatni, hogy én nagyon sokat gondolok kedves nénire, és azon kellemes órákra, melyeket szerencsés valék társaságába tölteni.

Nagymama és nagypapa üdvözlötüket küldik.

Én pedig kezeit csókolva vagyok

tisztelője
Szél Piroska.

2.

Budapest 1881. jan. 9.

Kedves Nénii!

Valóban nem találok szavakat, mellyekkel kedves megemlékezését megköszönjem. Igen igen köszönöm, oly örömet okozott velem, melyet nem vagyok képes leírni. Akármint igyekszem is, hogy meg háláljam azon sok kegyességet mit velem tett, erre soha sem leszek képes; most még ezeket tetézi ezen szép ajándék, melytől magát meg fosztotta, érzem hogy ennyi jót nem érdemlek kedves nénitől. Kérem fogadja hálás köszönetemet érte.

Hála Istennek most már valamivel jobban vagyunk. Mert azt tudja talán édes néni, hogy nagymama több hétig nagyon és veszélyes beteg volt. Erős lázban nagy gégegyulladásal egybekötve szenvedt. Mint említém most már jobban van, sőt párszor már egy kis negyed órára kinn is volt. Nagyapa most elég türethősen érzi magát.

Szász Károlyék is jól vannak. Az ó-év utolsó napját ott töltöttem, és igen jól múltunk. Tomboláztunk és társas játékokat játszottunk; vacsora után pedig táncoltunk reggeli 5 óráig. Én ott is háltam, mivel nagymamám akkor még nem járt ki; a Szász bácsi jött értem este felé, s csak Új-év napján hozott haza az egész Szász család.

Nagyszüleim kedves néninek tiszteletöket küldik.

Köszönetemet ismételve kezeit csókolja

tisztelője
Szél Piroska.

Budapest. 1881. febr. 16.

Kedves Néni!

Kedves sorai felbátorítottak hogy ismét alkalmatlankodjam kedves Néninek levelemmel; kérem ne haragudjon reám ezért, de igen igen jól esik, hogy némelykor ha nem is személyesen legalább levélben beszélgethessek kissé avval, kinek én oly nagy hálával tartozom. Azért, hogy oly messze is van tőlünk kedves Néni, gyakran emlegetjük, és én nagyon sokszor vissza gondolok, mennyi baja és vesződése lehetett én velem; s azért mégis mindig oly nagy türelemmel viseltetett irányomban. A szép tálcácskát asztalomon tartom, már annyi embernek feltűnt, hogy ezen csinos munkát ki készítette!

A mi egészségi állapotunkra áttérve, nem sok jót írhatok. Szegény nagyapám pár hétig rosszul érezte magát. Mint már a múlt levelemben is említém, erős derékfájásban szenvedt, mely most arany ér felére változott át; néhány napig nagyon kinozta, de most már hála Istennek, jobban van. Nagymama még most is köhög erőssen, lázza már ugyan nincs, de az orvos a kimenetelt még sem engedi meg neki. Én nekem semmi bajom nincs. Ez idén még semmi mulatságba nem veszek részt, kivéve ha valahol a háznál azaz ösmerőseinknél nem fordulna elő valami; a mire bizony nem igen van kilátásom. Most ugyan 28-án Szász Károlyéknál táncoltunk reggeli 7-ig. Vacsora előtt társas játékokat játszottunk, vacsora után táncoltunk. Ott volt, Gr. Zichy Géza is, kiről emlékszem kedves Néni is többször beszélt nekünk, s gyönyörű játékaival mulattatott bennünket. Valóban, ha az ember hallja játszani, nem mondaná, hogy csak félkeze van!

Kedves Néni! Nagymamám itt ül mellettem, s megtudván, hogy kedves Néninek írok, s mondja, mennyire szeretne ő is írni, de a lehajlás akár írás akár varrásnál nagyon elősegíti a köhögését, mit az orvos folytonosan tilt is tőle. Így általam izeni meg azt az eszmét, a mivel ő mostanában igen sokat foglalkozott. Ti. ő mostanában a Déryné „Naplójának” a II-ik kötetét olvasta, a mely igen kedves olvasmány s mindenkinek a tetszését nagyon megnyerte. Úgy jött arra a gondolatra, miszerint kedves Néni éppen olyan szép olvasmányt tudna nyújtani a magyar közönségnek, abból a tiszteletreméltó multjából és abból a nagyszerű tapasztalásból s azon tisztelt körből, a melyben az életét élte; nem színészeti dolgokról, hanem művészetről s irodalomról, és azon sok tiszteletre méltó embereknek a jellemzéséről, kiknek a körében él. Példa reá a „Fővárosi Lapok”-nak azon pár száma a melyekben Virág Benedekről oly szépen írt.

Távol van nagymamától, hogy tanácskép adja ezeket, csupán saját óhajátását fejezte ki e pár sorban.

Nagy örömmel vállalkoznának erre kiadók, ha erre ideje és kedve lenne édes Néninek; ha nem, bocsánatot kér érte nagymama.

De már annyi sok félet írtam itt össze vissza, bocsánatot kérek érte, de jóvá hozom hibámat avval: bevégezem leveletem.

Nagyszüleim tiszteletöket tolmácsolva, kedves néni kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa
Szél Piroska.

(Arany Jánosné — Karacs Teréznek)

Budapest, április. 3. 1881.

Kedves Terézem!

Kételkedve magamban, írjak-e azon nőnek, a ki oly szépen és helyesen ír? Mentsen ki előttem azon ok, hogy fél századdal ez előtt, azon iskolában, a hol én tanultam, nem arra fektették a fősújt, (elég hibásan), hogy a nő szépen, és helyesen írjon, és a tudományokból minél többet tudjon; hanem a női élethez tartozó, a kézi munkának minél több ágát, és abból minél többet, alaposan meg tanuljon.

Most át térek leveled tartalmára felelek; nagyon örülök, hogy én is egyike voltam azoknak, kik arra serkentettek, hogy hosszú, és ösmereteidet, számtalan embert, kik a köz pályán egy vagy más téren munkálkodtak, kiknek te külső és belső életüket eléggé tudtad; s magad és tied magán életét az utánad következő utódokkal meg ösmerteted, s ezzel egy kelemetes, élvezetet nyújtó olvasmányt adsz azoknak a kik régi embert, s anak szokásait azt az élet módot, a hogy azok éltek hagyod meg azok számára a kik abban gyönyörködnek, és talál [!] irodalmilag föl is dőlgozzák ki tudja, minek mi hasznát vehetik? Köszönöm azon

bizalmat, hogy nálam akarod le teni! De én és mi azt gondolyuk, hogy illetékesbb és biztosabb helye lenne valamek intézetnél, például a „Kisfaludi Társaságnál” tenni le, anak adni által; Ha életedben nem akarod, hogy nyilvánosság elébe menjen, akkor is biztosabb helye van ott, mint bárki más magán embernél.

Az én véleményem szerint jobb lenne azt még életedben ki adni, és az érte járó jutalmat tetszésed szerénti helyre fordítani; talán nem is érdemtelenül, saját kényelmedre használhatnád föl. Ez csak az én gondolatom, tedd azt te a mint czélszerűbbnek gondolod és tartod. Nem fárasztom tovább türelmedet rossz írásom olvasásával.

Férjemel együtt szívesen üdvözölünk, Piroska kéz csókját küldi.
Maradok mindég a sok tisztelőid egyike

Arany Jánosné.

u. i.: Kíváncsivá tettél, ki az a Dériné P Samuja? Kérlek egyszer írd meg.

5.

Budapest. 1881. okt. 14.

Kedves Karacs Néni!

Holnap Teréz napja van, és én örömmel ragadom meg az alkalmat, hogy kedves Néni-
nek írhaszak.

Adja Isten, hogy édes néni még számtalan neve napját érje meg örömben és egészségben, ezt kívánom a magam valamint nagyszüleim nevében is.

A nyarat ismét a Margit szigeten töltöttük. Nagyon kellemesen mult volna ez el, ha az én betegségem közbe nem jő, mely az uszodában való meghülésből származott; na, de ez nem tartott soká! S különben nagyapáéknek az itteni lég igen jót tett; a mi különben oly gyönyörű helyen nem is lehet máskép', hiszen ott még a legnagyobb beteg is felüdülhet.

Nagyszüleim legszívesebb üdvözlötüket küldik!
Jó kívánataimat ismételve, kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa
Szél Piroska.

6.

[Karacs Teréz írásával a levél felső szélén:]

Arany János halálakor Aranynéhoz

Kun Halas 1882. okt. 24.

Tisztelt barátnőm!

Ha vigasztalást nyujthat nagy vesztésed perceiben az, hogy mások is érzik fájdalmadat, másokat is gyászba borított gyászod, oh enyhítse kebled fájdalmát im egy régi tisztelőtök, szerető barátotok részvétnyilatkozata. Te szűzi ifjúságod óta birtad Őt!! Hitem szerint a te nagy szerelmed emelé őt költővé, a te feláldozó ragaszkodásod, tiszta erényed szentelé Őt fel a haza, a nemzet költőjévé: A nő képes a férfit égbe emelni, vagy kárhozatba süllyeszteni.

Előtted, gyászod előtt százanként mélyen meghajolva hozzuk őszinte részvétünk nyilatkozatát.

Szerelmed ragyogá be az Ő ifjúságát, magasztos szellemed tette neki hordozhatóvá az apára nehezült sors csapásokat, és te voltál, te ritka nő, ki a megtört testbe hű ápolásod által, még néhány évre lelket, életet leheltél.

Ezekre való visszaemlékezések enyhítsék keservedet, gyógyítsák most szenvedéstől megtört testedet, és biztossítsák előttünk kedves életedet még hosszú évekig.

Barátilag ölel

Karacs Terézéd.

[Karacs Teréz írásával:]

Ezen levelemre az ide mellékelt választ kaptam.

7.

Budapest 1882. okt. 29.

Kedves jó Karacs néni!

Nagymamám megbízásából írom e levelet hogy megköszönjem kedves néninek részvétét s vigasztát; ez utóbbiról ugyan nem lehet szó sem, mert drága nagyapám pótolhatlan s a legnagyobb veszteség; azon úr mit hátra hagyot örökre úr marad. Jó nagymamám ritka jószágú férjén kívül mindenét veszíté benne, hiszen szegénynek egyéb gondolata sem volt mint ő s az ő java, most mindez megszűnt. Hogy én mit tettem el vele, azt nem is tudom kifejezni; szeretetemnek legnagyobb tárgya, rajongásomnak s 17 éves fiatal lényemnek bálványa nyugszik e zöld hant alatt, melynek helyét nem tudja senki betölteni. Hiába igyekszünk magunkat avval vigasztalni, hogy neki ez így jobb volt, mert szenvedéseitől megszabadult, egy percze megnyugtató, de szívünk csak úgy sajog mint előbb. Szegény nagymamát annyira lesújtá e nagy csapás, hogy még egészsége mely az utóbbi időkben már jobbra fordult, ismét rossz lett; folytonos lázz és erőss köhögés gyötrik; de remélem a jó Isten megváltoztatja azt, egészségét ismét vissza adja, valamint ad annyi lelki erőt is, hogy el tudjuk viselni e súlyos csapást.

Nagymamám tiszteletét s csókjait küldi.

Én ide csatolok egy babér levelet boldogult drága nagyapám koszorújából!

Kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa
Széll Piroska.

8.

Budapest 1884 12/22

Kedves Karacs néni!

Ismeretlen csúf macska kaparás, ki írhatja — gondolja magában most a kedves néni. Egy hálás tanítványa, ki nem álhatja meg hogy boldog ünnepeket s újévet ne kívánjon szeretett Mesterének! Nagymamával együtt kívánunk boldog ünnepeket és újévet édes Néni egészségben és örömben teljenek napjai.

Szegény nagymama egészségéről nem írhatok sok jót. Ez idei nyaralás nem tett neki oly jót, mint a tavalyi — hiába voltunk két hónapig Balaton-Füreden, a tavalyi szalontai levegő sokkal több javulást hozott számára. 3 hétig Bezerédj néninél is voltunk Hídján — s csak szeptember közepén jöttünk haza.

Most gyenge, köhög, de láza nincsen. Orvosai már magában ezen egyforma állapotot is javulásnak tekintik — remélem, hogy a nyár, az elmúlt év áldásával köszönt be hozzánk, s az ideinél sokkal jobban viseli magát.

Üdvözlő soraim azonban már hosszúra is nyúltak — nagymama csókjait tolmácsolva, kezeit sokszor csókolja

hálás tanítványa
Széll Piroska.

9.

Kun Halas 1885 febr. 22.

Kedves Piroskám!

Ha önnek vigasztalást nyújthat az, hogy mások is érzik veszteségét, mások is siratják az ön szeretett nagyanyját, akkor enyhítse ifjú szíve fájalmát az, hogy én is keserű könnyeket hullatok tisztelt Aranyném, barátnőm halála miatt. Kegyedet még számos élő kedves — az apa, és rokonok — környezik, szeretik, kik igyekeznek ifjú élete napjait felderíteni, kedvessé tenni. Legyen ön köztük valódi boldog.

A drága sír, mely alatt hamvadnak a kegyedet magas lelkük világánál felnevelt, dicső nevű nagyszülők, a drága sír alatt hamvadók példás élete vezérelje önt az élet útján, az azok nemes életükre emlékezés vigasztalja bánatában, szárítsa fel hulló könnyeit, és erősítse meg az életviharaival megküzdésre.

Az ég áldja meg kegyedet minden jóval, szívből kívánja

igaz barátja
Karacs Teréz

Kun Halas 1885 2/25

Budapest 1885 3/22

Kedves Néni!

Kétszeresen jól esett szíves részvevő levele, fogadja érte hálás köszönetemet. Boldogult nagyanyám, jó nagyapám emlékéhez nagyon hozzá fűződik azon kedves idő, melyet édes Néni társaságában töltöttem el s kedves Néni ki annyira ismeri életem történetét, érteni fogja, hogy ilyen nagy pótolhatatlan veszteségek után, mint a melyek már engemet értek — milyen végtelen jól esik egy általunk szeretett tisztelt Lénytől a részvétnek jele. Nagyon váratlanul sujtott bennünket e csapás. Bár jó nagyanyám éveken át beteges volt, de utóbbi 4—5 hetében határozottan javult állapota; sőt halála napján dicsekedett milyen könnyen érzi magát ma. Féltizkor még kedélyesen beszélgetett velem, át ment szobájába; egyszerre orra vére kezdett csepegni, én a szájcésztét felemelem, ekkor mindkettőnket óriás vérroham lep el. — Én átka-rolom, ő fejét vállamra hajtja — a szakácsné segítségével felteszem a divánra, intézkedem a leggyorsabban orvos és Laczi bácsiék után. Az orvos ki azonnal jött — nekem már csak a halált constatálhatta, és Laczi bácsiék, kik futva jöttek, halva lelték jó nagyanyámat. Utolsó szenvedése nagyon, reméletesen rövid volt.

Nagyon korán tanít meg a sors fájdalmak elviselésére. Két év alatt vesztettem el Azokat, kiknek mindent köszönhetek s most, mikor jóságokat, talán hálámmal tudnám némileg viszonzni, csak egy sír fogadja tőlem azt el. Boldogult nagyanyám halálakor átéreztem nagyapám elvesztését is — akkor azt hittem, hogy több szenvedést nem képes emberi alkat elviselni — most látom, hogy keményebben vagyunk gyúrva. Pedig itt vannak számomra nagybátyámék — kikenél lakom, s a kiknek szeretete, jósága, gondossága pótolni igyekszik a mit nagyszüleimben vesztettem, de ez azt az űrt többé semmi sem pótolhatja ki!

Bocsásson meg, hogy szomorú levelemmel ilyen sokáig fáradszom szeméit — de érteni fogja bánatomat, s azt is, hogy hálás tanítványának mennyire jól esik szívét kitérni szeretve tisztelt Mesterének.

Kezeit csókolja

igaz tisztelője
Széll Piroska.

Lukács Ilona

GÁRDONYI ISMERETLEN ANTIKLERIKÁLIS LEVELE

1926-ban halt meg 78 éves korában Répássy József, a volt egri érseki tanítóképző magyar tanára. Négy éven át tanította Gárdonyit, sőt egyszer meg is buktatta, hogy ezzel jobban sarkallja. Az író tanítói oklevelében az anyanyelvvel kapcsolatos mind a négy tantárgyból jeles érdemjegyet adott, történelemből és alkotmánytanból pedig elégségest, annak ellenére, hogy naplójában maga Gárdonyi is bevallja: „A kérdésekre nem tudtam feleletet adni.” Répássy később is szeretettel figyelte az író fejlődését; cikkeivel, tanácsaival támogatta. Amikor Gárdonyi 1886-ban Győrött megindítja a Tanítóbarátot, hogy a közvélemény figyelmét felhívja a falusi tanítók elviselhetetlen nyomorára és lenézett társadalmi helyzetére, jórészt Répássy írásai adnak a szerény lapnak magasabb színvonalat és tekintélyt.

Gárdonyi mindig tisztelettel emlékezett volt tanárára, és amikor már híres író volt, akkor is hálás ajánló sorokkal küldte meg neki legújabb könyveit.

Répássy Jánoshoz szól Gárdonyinak itt következő, eddig nyomtatásban meg nem jelent levele.

Igen tisztelt és kedves Jani bátyám!

Csak most jutok lélekzethez, hogy megköszönhetem jóakarató szíves levelét. Én ugyan nem a plébániának küldöm oda a könyveimet hanem az én kedves irodalmi professoromnak, de azért mindegy: ha Jani bátyám már annyira maga mögött érzi a katedrát, hogy csakis a római egyház szempontjából néz a magyar nemzeti irodalomra, így is lekötelve érzem magam mindenkor, ahányszor közölni méltóztatik velem a nézeteit.

A köztünk lévő viszony nem engedi meg, hogy megjegyzéseire csak szerény véleményem elmondásával is felelhessek, de annyit meg méltóztatik engedni, hogy az én regényem hőse abban a helyzetben, azzal a gondolkodással, műveltséggel, az egyházi és világi törvények azon nyomása alatt másképpen nem gondolkozhatik és másképpen nem érezhet.

Nem mondom azt, hogy az olvasó ne azonosítsa az írókat az írott emberrel. Elvégre az igazi író az igazi munkát a vérével és a könnyeivel írja; olykor az epéjével is. De hát kinek nincs epéje? Jézus isten volt, mégis korbácsot ragadott egyszer a jeruzsálemi templomban.

Az én legnagyobb ideálom: Jézus. Munkáimon átvonul az ő tisztelete; de mert pap nem vagyok, nem érezhetem kötelezve magamat arra, hogy vatikanista legyek. Elvégre r. k. papok is vannak antivatikanisták, akik a Vatikánt nem Jézus remekművének tartják, hanem politikai csomópontnak, hatalmi fészeknek. Vajjon mit szólna Jézus, ha oda belépve, legelőször is a svájzi őrt pillantaná meg? Ami bent van, arról nem is beszélék.

Más a dogma és más a papság. A papi ruha tiszteletre kötelez, de nem az igazság elhallgatására. Én már abban a korban vagyok, hogy azt írhatom, amit a lelkem diktál. Hiszek abban, hogy nem a földön keletkeztem, hanem feladattal jöttem erre a földre. Munkáimban az emberszeretet magvát hintem széjjel, s amíg igaznak érzem magamat, nem kérdezem sohasem, hogy erre vagy arra mit szólnak az egri papok? Nem szóltak ők a Karácsonyi álomra se semmit, pedig azért, mint r. k. szellemi munkáért, elég tövist szúrta belém a „felekezetek”. Az egri papok egyáltalán nem olvasnak semmit, és nem érdeklődnek legfeljebb a kanonok íkinevezések iránt. Így hát effelől aggodalomban lenni nem méltóztatssék.

Szíves leveléért mégegyszer hálás köszönetet mond

1903. III. 3.

szerető és tisztelő tanítványa:
Gárdonyi Géza

A borítékon :

Főtisztelendő Répássy János plébános úrnak

Alsó-Ábrány
Borsodmegye

A regény dátuma: 1903. Ebben az évben Gárdonyinak csak egy regénye jelent meg: „Az a hatalmas harmadik”. De a levél tartalma is elárulja, hogy csakis erről a műről lehet benne szó. Az író ekkor 40 éves, tehát világnézete, vallási meggyőződése kiforrottnak, véglegesnek mondható.

Melyek a regényben azok a főgondolatok, amelyek Répássynak, a katolikus papnak nemtetszését kiváltották és amelyekhez Gárdonyi — a levél tanúsága szerint is — továbbra is ragaszkodik?

A mű eszmeiségének gerincét megadják a következő kiragadott idézetek. (Lásd: Gárdonyi: „Az a hatalmas harmadik” 7., Dante-kiadás.)

„Élünk az élet után is, — a földi élet után, — élünk új meg új testben, új meg új életet, más és más világban” I. m. 10. 1.)

„A házasság, barátom, a legrosszabb szerződés, amit valaha emberi elme kieszelt” (18. 1.)

„Azt mondd: van törvény az elválásról. Szép törvény! Mondhatom neked, hogy azt a törvényt néhány száz esztendő múltával az emberi butaság múzeumában külön üveg alatt fogják mutogatni.” (18—19. 1.)

„A házasság emberi kieszelés. Nem is emberi: ördögi!” (86. 1.)

„... Isten országa nem a papok monopóliuma, és hogy a törvény gyarló embereknek az alkotása” (120. 1.)

„Kívánhatja-e Isten, hogy a földi törvényeknek legyünk mártirja?” (121. 1.)

„A vallásomnak sok minden rojtját-bojtját, korhadt gerendáit nem szeretem. A papjainak bűnös hanyagságát, tunyaságát a cselekvő emberszeretet terén... hogy martaléku engedték oda az emberi fajt a szabadkőművesek világ-üzletének... a latinsága, taljansága... nyílt bitangolása a papságnak, hogy csak talján ember lehet az öt világrész kereszténységének a feje... Krisztustalan szívek, parádés apostolok, hivatalnok-lelkű közpapság...” (122. 1.)

„Az emberi testben is vannak vonzó és eltoló áramlatok. A vonzás kellemes érzést kelt. A eltolás kellemetlent. Mikor a kezét megfogtam, éreztem, hogy az ő teste elektromosságának az áramlata egybevegyül az enyémmel.” (139. 1.)

„... a hitnek mibennünk a helye és nem a templomban, és hogy nekünk nem kell se konduktor, se tolmács Krisztushoz vagy Máriához.” (159. 1.)

Az előbbi levélben az író tudatosan megerősíti és aláhúzza a regénynek azokat a gondolatait, amelyek messzesodorják a katolikus egyházról.

KAFFKA MARGIT ARCKÉPEI

1918. december elsején halt meg Kaffka Margit 38 éves korában. Halála megrendítette környezetét és íróbarátait. Fialat volt, tehetséges, az első komolytollú asszonyíró, kit sok gyótródás, csalódás kísért rövid életútján. Végtelen ragaszkodással fordult íróitársai felé és kevés viszonzást kapott. — Török Sophie Kaffka halálának 18. évfordulóján megjelent emléksoraiban írja: „Úgy érzem, Kaffka Margit iránt hálátlanok vagyunk mi mind, akik közel álltunk hozzá, s az egész nemzedék, mely elmulasztotta, hogy közel állhasson hozzá. Kellett volna valamit csinálni, legalább emlékének fenntartásáért...”¹ Híre hosszú időre elcsendesült, családja nem maradt s „sírját a farkasréti temetőben rég benőtte volna a dudva, ha nemes barátói kéz nem ültetne rá virágot...”² — Napjainkra Kaffka Margit elfoglalta helyét az irodalomban. 1945 óta művei új kiadásai egymás után jelennek meg, — az újabb nemzedék már közel áll Kaffka Margit életművéhez. Negyven év távolából most emberi egyéniségét, a még élő barátok emlékezetében egyre halványuló arcvonásait szeretnénk megrögzíteni, a sok fennmaradt fénykép, az igen kisszámú művészi alkotás tanúságait kiegészíteni a kortársak sok apró részletre rávilágító emlékezésével, hogy igaz emlékének fenntartásához a magunk szerény részével mi is hozzájáruljunk.

Első ránkmaradt fényképe kevésvel előzi meg írói jelentkezését. Babar Ferenc nagy-károlyi fényképész felvétele 18—20 éves korában örökítette meg: sötétkalapú, fehérpetyves, szűkderekű ruhában. A ruha ujja bő, könyök alatt szorosan összefogott. A kerekken kivágott ruhanyakát cikkelyes csipkegallér díszíti. Arca kerek, egészséges, szeme bátornézésű, tartása egyenes. A fiatal Kaffka Margit fényképéhez Fenyő Miksa sorait kell idéznem: „... a dátumra nem emlékszem, de igenis egy napos délelőtre, csenevész fákkal szegény udvarra, a »Művelt nők otthoná«-ban, valahol a Józsefvárosban, ahol Kaffka Margittal, aki ott nagyanya vendége volt, először találkoztam. Szíves és finom jelenség volt, csupa közvetlenség, elfogulatlanság, és tágra nyitott szemű kíváncsiság. Már úgy látszott rajta a százfelé való nyugtalankodás, de életet még alig élt, könyvet még keveset olvasott, jó-rossz fordításban néhány külföldi regényt, egy-egy foszlánya valamely modernebb filozófiai, szociológiai gondolatnak is eljutott hozzá, de már megvolt az a talentuma, hogy e töredékeket feldúsítsa s később — művészi fejlődése folyamán — igazi étellel telítse.”³

Pár évvel későbbi, 1904-ből származó fényképén vőlegényével, Fröhlich Brúnóval látjuk együtt. Kaffka Margit oldalt fordulva egy padon ül, hosszú, sötét aljban és fehér erdélyi hímzéssel díszített, magasnyakú, bőjujú blúzban, arca majdnem teljesen profilban, kifejezése öntudatos, kicsit mesterkélte. Első férjéhez — mondják — ifjúkori nagy szerelem fűzte, s házasságát családja tiltakozása ellenére kötötte meg.⁴ Másik visszaemlékezés szerint éppen e fénykép ajánlásának hűvös tónusát: „Nagyságos anyáknak szeretetük jeléül Margit, Brunó, M. 904. IX. 10.” azt magyarázza, hogy Kaffka Margit édesanyja leánya írói sikere miatt keveselte a kezdő erdészt és ezt a véleményét nyíltan ki is fejezte.⁵

Az 1906-os évből származik Sassy Attila színes pasztelleje.⁶ Két év választja el az előbbi fotótól. Az arc, zöldessárga háttér előtt, a kép bal oldalát foglalja el. A pasztell csak színes reprodukcióban maradt fenn, tónusai szecessziós-lilásak. Ez a lila fától fogja egységbe a haját, az arc bőrének sárgás-piros árnyalatait, a szemet, sőt a pirosgalléros lila ruhát is. Arca inkább mai, modern arc. Erősvonású, nagyon értelmes, kifejezésében még sok gyermeki kedvesség és öntudat van. A rajz közvetlenségéből világosan kielemezhető, hogy a művész ismerte és szerette modelljét. 1906-ban Kaffka fiatal anyja, ki ezt az élményt mélyen átérzi és utolsó cseppjéig élvezi. Sassy Csaba, régi miskolci jóbarátjának visszaemlékezése — kissé patetikus — sorai a pasztell Kaffkájáról szólnak: „Magára nem sokat adott. Pedig szép, karcsú, hajlékony, puhavonalú, nyúlánk alakja volt”... „szordinós, letompított, lágycsengésű, félhalkan beszélt mindig”... „Csodálatos szemei voltak, lélekbelátó, embereken átnéző, messi horizontokra vesző sugarú, sötét tónusú, mély árnyékolású szemek. Beszélgetés, vitatkozás közben, ahogy ránézett az emberre, aki meg nem szokta, szinte kényelmetlenül érezte, hogy nem a szemei közé néz, hanem a lelkébe, a legtitkosabb, legegényibbnek hitt, biztos rejtkehelyen

¹ TÖRÖK SOPHIE: Hol az én életem? Kaffka Margit emlékezete. Nyugat 1937. 1. sz.

² SCHÖFFLIN ALADÁR: Kaffka Margit most tíz éve halt meg. Nyugat 1928. 11. 711.

³ FENYŐ MIKSA: Kaffka Margit. Nyugat 1918. 11. 773.

⁴ KAFFKA KÁROLY közlése.

⁵ CSICS JENŐNÉ ALMÁSSY ANNA írja a Polgári Iskolai Tanáregyesületnek 1943. márc. 3-i levelében. — Ezzel szemben SCHILLING OSZKÁRNÉ (Bauer Ervin nővére) visszaemlékezése szerint Kaffka Margit eljegyzését valójában már a házasság megkötése előtt megbánta és csupán a kisvárosi közvéleménye miatt nem lépett vissza.

⁶ Kaffka Margit Könyve. Athenaeum 1906. SASSY ATTILA illusztrációival. A címlap mellett Sassy Attila Kaffka Margitot ábrázoló pasztelljének színes reprodukciója.

elbujtatott gondolatai közé. Delejes fényű, mágikus sugarú szemek. A mesemondó Seherzád színes, káprázatos, keleti pompájú, ezervirágú rajzokkal átszőtt arabeszkeket látó szemei.⁷ Kaffka Margit kifejezően szép szemével számos visszaemlékezés foglalkozik.⁸

A *Nyugat* almanachjában, 1912-ben jelent meg Kaffka Margit időrendben következő fényképe. Oldalfordulatból jobb vállán keresztül visszanez, így arca majdnem teljesen szembe fordul. Kezünkben van egy kevésbé ismert, ugyanekkor készült másik felvétele is, Kaffka legszébb fényképe. Kicsit felemelt fejjel, jobb profilban ábrázolja. Mindkettő vállkép, a ruha mindkettőn fekete, mélyen kivágott. Haja súlyos tömege egyszerű kontyba fésült, de néhány laza fűrt fiatalosan, szabadon keretezi arcát. A profilkép — mely Máté Olga szignált felvétele — beállításra azonos a pasztellel, s korban is igen közel áll hozzá. Az 1906-os portrénál arca már érettebb, felnöttebb. Ezekben az években, az anyaság boldog napjai után, már súlyos problémákkal kellett szembenéznie. Házasságát felbontotta, és kisfiának eltartásáról ő gondoskodott.

1913. április 1-i postabélyegzésű, Beck Vilmosnak címzett lapján a következőket írja: „Villikém, drága barátom, nem mehetek addig mintázní, míg szegény T. kinn van s nálam ebédel. Talán a jövő hétre hagyjuk, v. e hét utolsó napjan kezdjük. Jó? Nagyon szorgalmas leszek, Kaffkájuk.” A szobor elkészült.⁹ Anyaga törtféher haraszi kő. A mellszobron Kaffka haja közepén választott, simán hátrafelé fésült, laza kontyban összefogott. Fejét kissé előre hajtja. Ruhája hangsúlytalan, kivágott. Arcvonásai erőteljesek, a szájfeletti rész igen hosszú, szája rajzosvonású, határozottan összefárt. Itt már másodikban állunk olyan alkotással szemben, ahol a művész a modell jó barátja, egyéniségét, emberi lényét, műveltségét jól ismeri. Fémek Beck Vilmos műve jó portré. Első pillanatra az arc csúnya, ez az élmény minden viszontlátásnál ismétlődik, de mindannyiszor rövid szemlélődés után elhamarkodott ítéletünk megváltoztatására kényszerít a szoborból sugárzó egyéniség szuggesztív hatása, s érezzük azt, hogy okos, szellemes, mély belső életet élő, erőskarakterű emberrel állunk szemben. 1913 áprilisában vagyunk, Kaffka egyedül élt, egyedül nevelte fiát, tanított, sokat dolgozott és már komoly írói sikereket aratott. Az 1906-os pasztell 26 évének boldog fiatalága után, érett, egyre elmélyülőbb lelkű, komoly emberré vált. Tárgyalt szobronkkal közel egyidejű, 32 évére keserű-bölcsen visszaemlékező *Önéletrajz*ából idézünk néhány mondatot, ami a szobor hangulatában híven tükröződik: „Nem élek gondok, bajok és belső viták nélkül, de mostani életem minden idáig volt éveimnél viszonylag jobb, fejlettebb és enyémebb; áldassék minden megtevésztések, hóbortok és szomorúságok, akármifélek — melyek e szabadabb levésre, magamhoz közelebb jutásra akaratlan is segítettek.”

1913-ban a *Nyugat* kiadásában jelent meg Kaffka Margit *Mária évei* c. regénye, mely mellékletként Kaffka Margit háromnegyedelakos fényképét közli. Fehér csipkegalléros, fekete, hosszúujjú ruhában, apró ékszerekkel díszítve ül előttünk. Kissé oldalra fordul, szép formás kezét ölében összekulcsolja. Haja hullámosan összefogott, nem repked má a feje körül, erősen a halántékára fésült. Ezzel egyszerre készült Székely Aladár másik közismert felvétele, melyen Kaffka Margit kicsit előrehajtott fejjel, kettéválasztott, előreboruló hajjal néz ránk. A ruhakivágása és a bross azonos a két felvételen. Kádár Erzsébet találóan jellemző sora erre a Kaffka portréra szabtottak: „Szeme sötéten keretezett, nagy, figyelő. Arca szlávós, majdnem nyers, szinte még nem kész arc, mint a gyerekeké. Csúnya volt-e, vagy szép? Nála az arc mellékes volt, csak foglalata a szemnek.¹⁰ Ezt a sátoroshajú arcképet közölte Székely Aladár az *Irók és művészek* 1915-ben megjelent albumában. Az album egy példányába Kaffka Margit ezeket az ajánló sorokat írta: „Leoniemnek küldöm szeretettel a háborús karácsonyra csúnya és fáradt arcaink mását.”¹¹

1914-ben Kaffka Margit életében új fejezet kezdődött. Megismerte Bauer Ervint, és még ugyanebben az évben házasságot kötött vele. Bár katonaiorvosi szolgálatra bevonult ifjú

⁷ SASSY CSABA: Margit asszony. Reggeli Hírlap, Miskolc 1921. 35. sz.

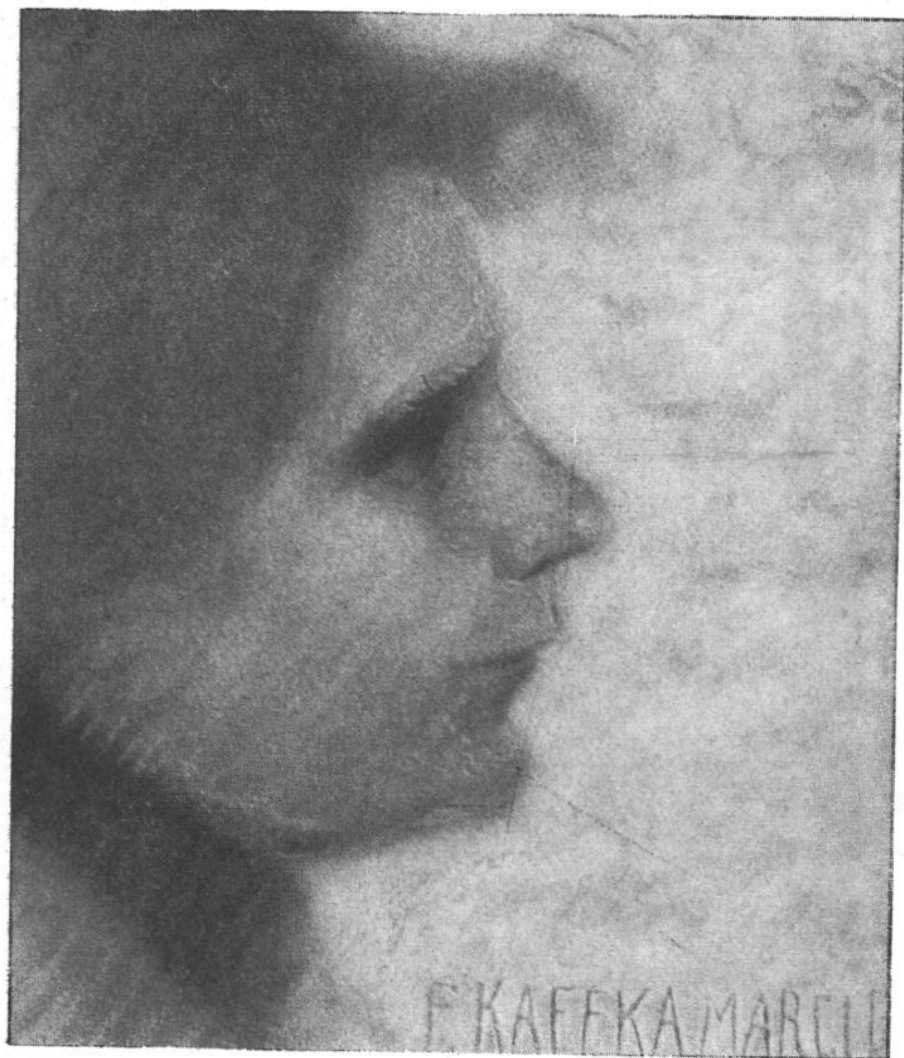
⁸ FELEKI GÉZA: Kaffka Margitról. (Felolvasás a Nyugat jubileumi estjén) Nyugat 1927. I. 11.

⁹ „Kaffka Margit arcan a szempár az uralkodó, ... szeme valószínűleg világos volt és valószínűleg csillogott, kissé hideg, mindig éles fényben. Mély violatónusok vegyültek Kaffka Margit szemének szürke színébe, és a mély violatónusok ellenére világított ez a szem: kutatva és szomjasan nézett körül, mindig keresett, mindig kérdezett. Ilyen szem illenék a nagy vizsgálóbíróhoz, de csak akkor, ha inkább a vádlott ártatlanságát akarják kideríteni, mint a vádlott bűnösségét. Kaffka Margit szeme mindig kérdezett, és néha ijesztően nagy kérdéseket vetett fel, amint a magyar irodalomtörténet nagy kérdőjelei közé tartoznak versei novellái, regényei.” — FÜST MILÁN: Emlékezés Kaffka Margitra. Nyugat 1928. II. 712. ... A tekintetét is látom ilyenkor, ezt az idegességtől puha, bizonytalanságtól állandóan rebbenő, egy kis bizonyosságot esengő tekintetét. ... S ilyenkor mindig nagyon megfárad a szívem érte s azt gondolom, hogy e nagy világnak egyik legárabbja ő volt.”

¹⁰ P. I. M. Itsz. 1958/581. sz., 49 cm magas. Fémek Beck Vilmos Kaffka Margitot ábrázoló szobrának maszk-szerű, 20 cm magas, barnára színezett gipszöntvény-változata Kaffka Margit rokonának, Horváth Tibornak tulajdona.

¹¹ KÁDÁR ERZSÉBET: Kaffka Margit. Kődlovagok (Írói arcképek). Szerk. THURZÓ GÁBOR. Szent István Társulat, é. n.

¹² Guttmann Leonienak, Kaffka Margit barátnőjének szóló ajánlás.

Kafka Margit
(Sassy Attila pasztellképe)

Kaffka Margit
(Máté Olga fényképe)

Kaffka Margit
(Petri Lajos mellszobra)

Kaffka Margit
(Fémes Beck Vilmos mellszobra)

Kaffka Margit
(Kövesházi Kalmár Etza sírszobra)

férje miatt éveken keresztül állandó aggodalomban élt, hol elszakítva tőle, hol rövid időszakokra boldogan együtt, — hangulata mégis gyökeresen megváltozott, a korábban önmagában megtalált nyugalom békéjét a szeretett társ féltése, és a végre nyugodt élet építésének vágya tette még tartalmasabbá. Ebből az időből 8 fényképe van a kezünkben. Művészi fotó egy sincs közöttük, ünnepi alkalmakkor készült családi képek, amatőr felvételek, melyek többnyire a háborús évek oly ritka, együtt töltött pillanatát örökítették meg: Kaffka Margit férjével, kislíával és Seidner Ernőnével (1), katonaruhás férjével és 11—12 éves, fehér matrózruhás kislíával (2), állóképen férjével; Kaffka hosszú, egyenesszabású, sötét szoknyát és gallértalan, hosszúujjú fehér blúzt visel, haja közepén elválasztott, erősen arcába fésült (3), Bauer Ervinnel együtt; Kaffka hosszú fekete kabátban, szőrmés gallérral, muffal, fekete homlokbasimuló kalapban (4), férjével kávéházi asztalnál, előttük mokaáscsészék (5), az 1918-as vasúti igazolványképe, mely fehér ruhában, fehér, nagyszélű, struccollas kalapban ábrázolja (6).

A háborús évek legsikerültebb fényképe 1917-ben Temesvárott készült (7). Hosszú asztal mellett, egymástól távol, mikroszkóp mellett ülnek, mindketten fehér munkaköpenyben. Kaffka nagyon fiatalos. Egyszerűsége jól esik az előbb felsorolt képek divatos kalapjai és ruhái után. Haja hátrafésült. Előrehajolva figyel a mikroszkópot. Arcifejézése, fejtartása, hajának tömege emlékeztet Femes Beck szobrára, hangulata sokkal derűsebb. Szép kezei ezen a felvételen is jól érvényesülnek. Kaffka szeretett finomvonalú kezét. Kevés fennmaradt személyes vonatkozású emléke között van néhány rajzlap, egyikén kezéről éppen ezekben az években rajzolt vázlatait látjuk. A naiv és gyakorlatlan vonású rajzokban meglepő a jellemző. ¹²

Még a háború elején küldött el férjének egy kis interieurfelvételt (8), melyen sokkal inkább a lakás hangulata fontos, mint Kaffka kicsiny, a környezetbe belesimuló figurája. — Oly sok visszaemlékezésben találkoztunk azzal a megállapítással, hogy Kaffkának nem volt érzéke a rendező, praktikussághoz, az öltözködéshez, és sok haszontalan dolgot, dísz tárgyat vásárolt össze-főlöslésen. ¹³ Ezen az interieur-képen a falat díszítő fényképek és festmények zsúfoltsága az egyetlen/ amit kifogásolhatunk. A biedermeier-bútorok kedves hangulata, az írásos kézimunkák, kerámiatárgyak szeretete izlésre és jó ítélőképességre vall.

1918 végén, közvetlenül Kaffka Margit halála előtt készült Petri Lajos mellszobra, az utolsó képmás, ami él, beszédes vonásait megörökítette. Kisfiának levélben számolt be erről az eseményről: „Engem most mintáz Pick (Petri) Lajos szobrász a Telcs műteremben. Nagyon jó lesz a szobor, úgy hiszem.” ¹⁴ Petri Lajos műve csak a fejet és a lányvonalú nyakat ábrázolja, a haj hullámos, hátrafésült, dús kontyban a nyakon összefogott. A művész a karakteres arcot megszépítette, a gyermekes orrot és kicsit duzzadt felsőajkát nőiessé enyhítette — az idealizált vonások lánykorr egyéniséget tükröznek, mint Femes Beck Vilmos szobra. A mellszobor visszautal a fiatalkori bájos profil-fényképre, eltörlő a közébeső évek sok kínlődésének az arca íródott éles vonásait és így a múltó idő törvényei fölé emeli.

Az életben készült művek sora ezzel le is zárult. Hírét és emlékét elborító csend és hallgatás két évtizede után, halála huszadik évfordulójára, a rövidéletű Kaffka Margit Társaság a farkasréti temetőben az egyszerű kettős sírhant fölé emléket állíttatott. A sírszobrot Kövesházi Kalmár Elza faragta, aki személyesen ismerte Kaffka Margitot. Az évek messzi távolából leszűrődött és emlékké halványodott benne az ismeretség élménye. A szürkés fehér kőszobor az írónt lépcsősoron felfelé haladva ábrázolja. Jobb lábával előre lép, két karját maga elé tárja. Ruhája hosszú, bő szoknya, inkább stilizált, mint meghatározott divatot ábrázol, s a ruhafelsőt a vállat körülölelő és a két kar között a mellen lefutó hosszú sál alkotja. Ez a merev sálrész támasztja alá és őrzi meg a letöréstől a kissé esetlenül előrenyúlott két kart. Haja lágyan mintázott, közepén választott, kontyba fésült. Arca, alakja szimbóluma Kaffkának, nem is kíván a szó szoros értelmében vett szoborportré lenni. — Míg a hasonlatosságra törekvő sírszobrok eleve sikertelenségre ítélték, Kövesházi Kalmár Elza művében Kaffka rajongó

¹² O. Sz. K. Fol. Hung. 2.569.

¹³ KÁDÁR ERZSÉBET, I. m. „Hitt az apró dolgokban, a selyempárnákban és csipkegallérokban, amelyekkel zsvészen hintette tele regényeit és díszítette fel hősnőit. Irónak is asszony akart maradni...”

¹⁴ TERSÁNSZKY J. JENŐ: Kaffka Margit. (Elmondtam a Nyugatbarátok Körében) Nyugat 1931. II. 142. „Annak a társaságnak a hölgytagjai, amelyben Kaffka Margit forgott, egyöntetűen kedvezőtlen véleménnyel voltak Kaffka Margitnak, a nőnek, a dámának, a háziasszonynak öltözködés és más női dolgokban való szakértelméről és érzékéről...” „Kaffkának egyáltalán a csin, sőt praktikusság iránt is nagyon kevés tehetése van...” „... nagyon drágán és nagyon rosszul vásárolt színben és formában kalapokat és öltözeteket és dísz tárgyakat és mittudom miket...” „... macak gyereket, akit szeszélyei, gyakorlatatlansága, beugrathatósága, vagy konoksága, ezer, sokszor megkeserült kényelmetlenségbe ránt bele.”

¹⁴ Petri Lajos Kaffka Margit szobra 40 cm magas. A művész tulajdona. Budapest, XIV. kerület Kaffka Margit utca 1. sz. házán elhelyezett emléktábla ennek változata. Anyaga harasztí kő, 55—90 cm.

egyénisége benne él, és hat a késő szemléltre is. Az állóalak szokatlanul kicsiny mérete lerontja a közeli szemlélet hatását, monumentalitása csak nagyobb távolságból bontakozik ki.¹⁵

Kaffka Margit arcának, külső egyéniségének változását a fenti képsoron rövid két évtizedre terjedő időszakazon kísérhetjük végig. A kiemelkedőbb, beszédeesebb kép mások; a művészi Székely- és Máté-fotók, Fémes Beck Vilmos mellszobra, a kedves hangulatú mikro-szokópos amatőrkép és Petri Lajos szobra kölcsönösen kiegészítik egymást. Megmutatják a kutató szemmel figyelő lelkes, fiatal írónőt, a magáratalált, önmaga alkotóerejében bízó embert, a rövid pillanatra felszabadultan boldog és gondtalan asszonyt. Kaffka Margit személyét írásai közel hozzák az olvasóhoz, de színesebb lesz a kép, teljesebb az élmény és közvetlenebb a hangulat, ha a sorok mögött élő ember arcvonásait is megismerjük.

Vargha Zoltán

ADY ENDRE LEVELEI VARGHA GYULÁHOZ

Ady Endrének 1915—16-ban Vargha Gyulához írt alábbi három levele azt mutatja, hogy politikai, világnézeti és erkölcsi felfogásuk különbözősége ellenére előzékeny hangú levelezés folyt köztük. Közlöm Vargha Gyula egy 1916. május 11-ről keltezett kiadatlan versét is, mely bizonyítja, hogy elismerte Ady tehetségét.

1.

Méltóságos Államtitkár Úr, még mindig hiszek a poéták köztársaságának legendájában. Azért hát ha én megátkozott poéta vagyok is s éppen ellenséges, hiszem, hogy Vargha Gyulát a költőt, megtalálom a méltóságos államtitkárban is. S ez ezúttal magyarázója ici-pici ügyem legmagasabb fórum elé terjesztésének. Hallgasson meg csak: első sorban is nem vagyok érdekelt, ami természetes. Csucsán lakom többnyire házasságom óta s első sorban feleségem miatt. Ez a Csucsá Kolozs-m-nek nyugati legszélén van s hogy ott kibírhasa az ember az életet a bölcsességen kívül, a feleségén, az olvasmányain kívül, a vasút és posta relatív segítségére vagyunk szorulva. Kikapcsolódunk a világból, ha a vasút (ez ritka eset) vagy a posta (ez kis vidéki helyeken mindig hatalmas dűhben dühöng) okvetetlenkedik. Nálunk a postás régi barátomnak, dr. Sarkadi Lajos nagyváradi ker. és iparkamafai titkárnak a nővére. Már ez is tartóztat és tőr(töz)tet vele szemben s még jobban az én Sarkadi barátom kolozsvári vasúti és postai összeköttetése. De nem a posta miatt fordulok ezúttal a nagyon elfoglalt államtitkárhoz, de egy vasúti tisztviselő miatt. Ez a vasúti tisztviselő Ladits Sándor nevű, s úgy került az én postaügyembe, hogy hírlapjaimat a vasúthoz járatom. A vasúthoz azért, mert a postával kerülni akarok minden nem muszáj összeütközést. Ladits pedig, ki pár év óta minta-hivatalnok Csucsán, miattam, postám miatt kellemetlen konfliktusokba keverődött. Fiatal, ambiciózus, pompás hivatalnok és ember s nem szeretném, ha hozzám-ragaszkodása miatt állandó idegességben kellene élnie. Rendes úton az üzletvezetésén megpróbáltuk már, hogy őt szolgálat érdekében, hivatalból helyezték el innen. *Miskolcra* óhajtana menni, hol vasutas testvére s egy nénje él. Arra kérem Méltóságodat: üzenjen át pár szót e hivatalból-áthelyezés dolgában. Nekem a posta ellen volna s talán — ha minden kötél szakad — lessz (így!) rengeteg panaszom. De most csak lovagiasan (bocsánat, így van) csupán azért az emberért emelek kérő szót, kit netán bajba hozhatna az, hogy mellettem van. Ízléstelen volna Vargha Gyulának e kérés kapcsán, így és ilyenkor mást is mondanom. Kijáró tisztelet és becslés minden adójával igaz tisztelő híve

Ady Endre

Csucsá (Kolozs m.) (Dátum nincs, 1915 ősze)

2.

Méltóságos Államtitkár Úr, fogadja el kedves válaszáért hálás köszönetét az Ön régi tisztelő hívének, Ady Endrének (A nyomtatott névjegyen: Ady Endre — olvasható)

Csucsá, kedd.

¹⁵ A Magyar Nemzeti Galéria tulajdonában van Kalmár Elza Kaffka Margitot ábrázoló mellszobra, mely a síremlék alapján készült. Gipsz, 30 cm magas, ltsz. 59—54—N.

Kaffka Margit ikonográfiájának összeállításánál az egykorú szobrok és festmények teljes egybe-gyűjtésére törekedtünk, a fényképek esetében a legfontosabb csoportokat említjük meg.

A 10 filléres bélyeggel ellátott külső levélboríték címzése:
Méltóságos Dr. Vargha Gyula m. kir. kereskedelemügyi államtitkár úrnak, (Keresk.
miniszterium) Budapest

Az elmosódott postabélyegzőn csak sejteni lehet az 1915 októberi keletet.

3.

Csucsá, szombat

Méltóságos Uram (talán Kegyelmes, de nem először jártam már ilyen pórul: megbocsát?), köszönöm, hogy kegyes volt kéréseimhez. Köszönöm, hogy most, miután kéréseim igazán semmik voltak, megmaradt a jussom, hogy félreértés nélkül mondhassak ma már más is. Fáj nekem, hogy Vargha Gyula Rákosi Jenővel és az ő ravaszkodásai révén egy újféle pázmánypéteri föladatot vállal. Ez a borzasztó háború sok ideológiát söpört el, de a magyar protestantizmust, melynek néhány iródeákja, sőt főpapja is, már-már a fülbe-gyón-tatásig pápistásodik, meg kellene mentenünk, mert ők volnának talán a magyarság. Hódolok a tiszta életű, nagy állású, s legfőbbképpen a poétaságában kifejezett előkelőségű és maradandó Vargha Gyulának. Bocsássa meg, hogy ezt meg kellett írnom s hálásan köszöntöm. Legtisztelebb híve Ady Endre.

— A levélborítékon a címzés: Méltóságos Vargha Gyula úrnak, kereskedelemügyi államtitkárnak Budapest Kereskedelemügyi miniszterium. Küldi: Ady Endre Csucsá, Kolozs vm. Ajánlott. A 35 fillért kitevő bélyegeken egészen világosan olvasható a kelet: Budapest 1916. márc. 12. (Ady levele Csucsán előző napon, márc. 11.-én kelt)

4.

Ady Endrének
„A dalok tüzes szekerén” c. versére.

Szekeredből a bűnt ha kifognád,
E veszett vásári gebét,
S ifjú Apolló volnál csakugyan,
Mi mind valamennyin

Virágot szórnánk elibéd.
Diadalod láttán
Nem marna se bosszú, se bánat,
Ha messze maradnánk,
Örömujjongásunk
Annál hevesebben szállna utánad.

Budapest, 1916. május 11.

Vargha Gyula

A MAGYAR TANÁCSKÖZTÁRSASÁG MŰVELŐDÉSPOLITIKÁJA

Válogatott rendeletek, dokumentumok, cikkek. Sajtó alá rendezte Petrák Katalin és Milei György. Bp. 1959. Gondolat K. 381 l. (Nemzeti Könyvtár).

A Tanácsköztársaság 40. évfordulójára megjelent könyvek között kiemelkedő helyet foglal el ez a hézagpótló mű, amely a Tanácsköztársaság művelődési politikájának legfontosabb dokumentumait gyűjti egybe, a Párttörténeti Intézet gondozásában. Közel másfélszáz rendeletet ad közre e könyv; felöleli az iskolai- és iskolán kívüli népoktatás, a sajtó, a könyvkiadás, a tudományos intézmények és a különböző művészeti ágak (irodalom, film, színház, zene, képzőművészet) irányítására és további fejlesztésére vonatkozó rendeleteket. Függelékben közli az idevágó legfontosabb cikkeket és egyéb dokumentumokat, jegyzeteiben tovább szélesíti ismereteinket a rendeletekben felmerülő kérdésekről, végül eseménynaptár és különböző szakbibliográfiák egészítik ki a kötetet. Mindez együttesen könnyen áttekinthetővé, jól kezelhetővé is teszi e hasznos könyvet. Petrák Katalin és Milei György szerkesztők igen alapos kutatómunkát végeztek, s gondosan, lelkiismeretesen válogatták össze a könyv anyagát; olyan gyűjteményt adtak az olvasó kezébe, amit a különböző szakemberek is haszonnal forgathatnak. A könyvet méltó, izléses külsőben jelentette meg „Nemzeti Könyvtár” sorozatában a Gondolat Kiadó.

Sokoldalú és szerteágazó rendeleteket, intézkedéseket és terveket foglal magába ez a kötet. Meggyőzően bizonyítja, hogy a Tanácsköztársaság művelődési politikája az ember felemelését és haladó nemzeti kultúránk kiszélesítését egyszerre szolgálta. A proletárdiktatúra államhatalma gondoskodott arról, hogy a művelődés lehetőségeitől addig nagyrészt elzárt néptömegek előtt kinyílják a tudomány és a művészetek birodalma, a művelődés minden lehetősége, s ugyanakkor arra is gondja volt, hogy a különböző tudományágak, művészetek számára megteremtse a fejlődésükhöz szükséges feltételeket. A kulturális élet irányítói gondosan ügyeltek arra, hogy a volt kizsákmányoló osztályok kulturális monopóliumának felszámolása közben az emberiség korábban felhalmozott kulturális értékeiből semmi veszendőbe ne menjen, ellenkezőleg: ezen érté-

kek a kialakítandó új, szocialista kultúra épületének alkotó tégláivá váljanak.

E törekvés az egyes rendelet-csoportokon belül is megmutatkozik. A kötet egésze jól mutatja meg, milyen összefüggések vannak az egyes intézkedések között, hogyan egészíti ki például az iskolán kívüli népoktatás terve az iskolák átszervezését célzó reformterveket. Vagy a művészetek területén: hogyan függ össze a színházak, mozik, a könyvkiadás államosítása, a műkincsek köztulajdonba vétele az új színházpolitikával, a dolgozó osztályokból kinövő új közönség izlésének fejlesztésével, a könyvtárhálózat kiszélesítésével, az írók és művészek anyagi támogatását szolgáló intézkedésekkel, s végül a tudományok és művészetek olyan vezető szerveinek (direktóriumainak) létrehozásával, amelyekben maguk a tudósok, írók, művészek veszik kezükbe szakterületük irányítását.

A rövid bevezető tanulmány — Petrák Katalin és Milei György tollából — ha vázlatosan is, alapjában helyesen ismerteti és értékeli a Tanácsköztársaság kulturális intézkedéseit. Rámutat, milyen nehéz helyzetben — imperialista csapatokkal körülvett országban — vállalta és kezdte meg 1919-ben a proletariátus államhatalma a szocialista kultúra alapjainak lerakását. Bár utópisztikus elgondolások is érvényesültek olykor a tervezés során — főként bizonyos tapasztalatatlanság következtében — a főkérdések, a kulturális élet szocialista átszervezésére irányuló elgondolások alapján helyesek, reálisak voltak és sok vonatkozásban ma is tanulságot szolgálnak. Rendkívüli feladatokat oldott meg a Tanácsköztársaság művelődéspolitikája rövid négy és fél hónap alatt es mindez nem vált volna lehetségessé, ha a haladó magyar értelmiség színe-java lelkesen nem támogatja az új, szocialista szellemi élet alapjainak, szervezeteinek kialakítását.

Nagy haszonnal forgathatjuk e könyvet a Tanácsköztársaság irodalmának, irodalmi életének vizsgálata közben is. A kötetet olvasva jobban megértjük, miért csatlakoztak a haladó magyar írók szinte egyöntetűen

a Tanácsköztársasághoz, s vettek részt — a haladó értelmiség nagy részével együtt — szép célkitűzéseinek, s ezen belül a szocialista kultúra kialakításának megvalósításában. Igen tanulságosak a gyűjteménynek az irodalommal kapcsolatos dokumentumai, s különösen az Írói Direktórium 1919 júliusában készített javaslata — az írók munkájának anyagi biztosításáról és egyéb fontos kérdésekről, — amely most első ízben jelent meg nyomtatásban. A bevezető tanulmány rajza irodalmunk akkori állapotáról és új kezdeményezéseiről lényegében egybehangzó az irodalomtörténészeknek ezen a területen végzett eddigi kutatásaival, de egyben új feladatokat is ró a további kutatómunkára. Elsősorban a kommunista írók akkori nézeteinek, a kialakítandó szocialista irodalomról alkotott elképzeléseinek elvi bírálatát és értékelését igényli, amely néhány esetben arra is rávilágíthatna, hogy az irodalmi életben irányító szerepet betöltött kommunista írók nyilatkozatai, az új irodalomról vallott állásfoglalásai milyen érdekes hasonlatosságot mutatnak olykor egyes haladó polgári írók akkori elképzeléseivel.

Helyesen és mértéktartóan mutat rá a bevezetés, hogy a Kassák Lajos által vezetett „aktivista”-csoport helye és szerepének értékelése a Tanácsköztársaság irodalmában még nincs megnyugtatóan tisztázva, hogy további irodalomtörténeti kutatások nyomán kell majd feltárni ellentmondásaikat; levalasztani a nézetükben rejtőző lényegében szocialista elemeket a burzsoá ideológiát tükröző anarchisztikus lázongásoktól, az új forma kialakítására irányuló pozitív törekvéseket a formalista, egyhelyben topogó kísérletezésektől. Különösen fontos e feladat elvégzése azért is, mivel Kassákék kommunista irodalomnak nevezték a maguk „aktivista” törekvéseit, s mert (Komjáték 1917 végén történt leszakadásától eltökélve) csak a proletárforradalom megdöntése után, az emigrációban vált el a Ma kommunista irányba haladó szárnya — Barta Sándor,

„PIRKADÁSA A MAGYAR ÉGNEK”

Szerkesztette és az előszót írta Halasi Andor. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 264 l.

Ady Endre: *A hadak útja* c. versének egy sorát választotta a kötet címéül a szerkesztő; s találoán, hiszen az ő nevével függ össze minden haladó, forradalmi szándék a századelőn e magyar glóbuson, ahol „*Uj hadsereg a hadak útján, Uj legenda, új harcoss ének*” jeleztek az utat a beteljesülő, a „kész Jövő”, — az 1918-as és 1919-es forradalmak felé. Ez a szép kiállítású kötet a Magyar Tanácsköztársaság megalakulásának negy-

Kahána Mózes és mások — a dekadens formalizmushoz visszakanyarodó szárnyától.

Maga a bevezetés csak érinti ezeket a problémákat, megoldásukra már csak természeténél fogva sem vállalkozhatott. Valóban hasznos lenne, ha a kötet szerkesztői nagyobb elemző tanulmányt, a Tanácsköztársaság művelődéspolitikájának egészét elmélyülten bemutató, az egyes problémákat megoldó monográfiát készítenének, hiszen az anyag — amely a kötetben közreadottnál sokszorosán több — összegyűjtve a birtokunkban van és a bevezető tanulmány ígéretes biztosítéknak látszik arra, hogy e nagyobb feladatot is helyes elvi alapokon és sikeresen fogják megoldani. Egy ilyen elemző tanulmányban módjuk lesz az értelmiség pozitív magatartása indítékainak további vizsgálatára is. Kidalgozhatják a haladó értelmiség és nagyfokú feladatvállalásának további ösztönzőit, amelyek között fontos helyet kell kapjon a kulturális élet területén túlmenően a Tanácsköztársaság egész politikája, s ezen belül a nemzeti függetlenségi harc, az ország megvédésére irányuló erőfeszítés is. Ugyancsak e tanulmány feladata lenne annak a vizsgálatára, hogyan fűgnek össze a Tanácsköztársaság művelődési politikájában előforduló utópisztikus túlzások és az ezek következtében létrejött hibás nézetek a Tanácsköztársaság egész politikájának hasonló hibáival, nézeteivel. Az ilyen összehasonlításból adódó tanulságok megkönnyítenék számunkra annak a megértését, miért következett be bizonyos fokú visszahúzóadás, megtorpanás egyes írók munkásságában a proletárforradalom utolsó heteiben.

Megjegyzéseinkkel e további — és nem könnyű — feladat vállalására szeretnénk „rábeszélni” a kötet szerkesztőit. Hiszen *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája* sokszínű, gazdag kötet a művelődés területén dolgozó szakembereknek szinte nélkülözhetetlen kézikönyvvé vált.

József Farkas

venedik évfordulójára készült és tizenhét kortárs író és költő visszaemlékezéseit tartalmazza.

Az őszirózsás és a proletárforradalom irodalmának feltárása, dokumentumainak összegyűjtése még alig elkezdett munka. Pándi Pál *Vörös zászlókkal* c. kötete, amelyet az 1919-es forradalom költészetéből állított össze; Durkó Mátyásnak Móríc Zsigmond forradalmak alatti írásából összegyűjtött

könyve; Remete László: Irodalom—forradalom 1917—1919 c. antológiája; az MSZMP Párttörténeti Intézetének munkatársai, Petrák Katalin és Milei György által sajtó alá rendezett *A Magyar Tanácsköztársaság művelődéspolitikája* c. kötetben közölt dokumentumok; József Farkas több publikációja segítségével vált a magyar történelem és irodalom e nagy korszakváltó idejének költői-írói termése hozzáférhetőbbé szélesebb olvasóközönség számára. (József Farkastól várjuk egyébként a közeljövőben négy kötetben közreadandó — e kor teljes irodalmi anyagát tartalmazó — gyűjteményt is.)

A korabeli irodalom dokumentumai mellett természetesen nagy érdeklődést kelthetnek az irodalomtörténet kutatói számára mindazok a megnyilatkozások, amelyeket a kortársak, a forradalmi események aktív résztvevői akár írói műbe oldottan (lásd erről K. Nagy Magda tanulmányát a *Kortárs* 1959. 8. sz.-ban!), akár közvetlen visszaemlékezések formájában később elmondanak. Ez utóbbi téren — többek közt — igen fontosak a Lányi Ernőné által szerkesztett kötetek (*Hősi harcok emlékei*. Bp. 1955. és *Nagy idők tanúi emlékeznek* 1918—1919. Bp. 1958.), amelyek azonban főleg munkásmozgalmi, történelmi szempontból jelentős emlékek gyűjteményei. É sorba tartozik tulajdonképpen a jelen kötet is, bár — mivel szerzői írók, költők — természetesen nagyobb helyet kap benne a művészi tónusú, irodalmi vonatkozású valóság. A szerkesztői előszó találóan jellemzi ezt az egész kötetet átítot alaphangot. „Mi, akik összehívtuk ezt a találkozót, — írja Halasi — mindenkinek megmondtuk: beszéljenek a szívéből, nem közhelyeket és nem száraz kortörténeti adatokat várunk tőlük, hanem írói élményeket; álmódják vissza magukat ifjúságuk eme tüzes és viharos szakába, s amiket a visszaemlékezés bennük felkavar, mondják el őszintén, a saját hangjukon, az egyniségük szerint.”

Valóban, így is születtek ezek az írások. Valamennyi szerző e kötet számára írta meg emlékeit, csupán Madarász Emiltől olvashatunk negyedszázaddal ezelőtt született írást, egy 1933-ban Moszkvában oroszul kiadott elbeszélés fordítását, amely a Tanácsköztársaság bukásának és a Peidl-kormány szégyenteljes letűnésének idejéről szól. Bár a két forradalom veteránjai közül sokan eltávoloztak már sorainkból, mégis — s ez egyik hiányérzetünk a kötetrel kapcsolatban — talán még gazdagabbá lehetett volna tenni e gyűjteményt még élő írók, költők emlékezeivel. Hiányoljuk pl. Illés Béla, vagy Kahána, Mácza nevét (igaz, az utóbbiak nem Magyarországon élnek, de azért meg lehetett volna keresni őket), de pl. Kassák Lajos is helyet kaphatott volna tán a kötetben, hiszen,

— helyesen — a szerkesztő arra törekedett, hogy különböző irodalmi árnvalatokhoz tartozókat hozzon össze a nagy időkre emlékezős kerekasztala mellé. S életrajzban, írói pályában, politikai felfogásban és fejlődésben 1918—19-ben oly eltérő szinten álló írók szavaiból mégis egyetlen összehangzó tanúságtételt csendül ki. Az nevezetesen, hogy valamennyien úgy emlékeznek erre az időszakra, mint a magyar nép életének és valamennyiük életének legszebb ünnepére; olyan csodálatos vállalkozásra, amely véget vetett az öldöklő imperialista rablőháborúnak, véget vetett a magyar nép évszázados társadalmi elmaradottságának, kulturális elcsesztésének, s hogy a proletariátus vér nélkül vette kezébe a hatalmat, s vállalta a két legnemzetibb feladatot: a dolgozó nép hatalomra juttatását, és idegen burzsoázia ellenében a proletárnemzet függetlenségének megvédését. Az írói vallomások egybehangozóan tanúsítják, hogy 1919 tavaszán az a fordulat következett el, amelyet a magyar irodalom legjobbjai másfél vagy két évtizeden át készítettek elő; azt bizonyítják, hogy a progresszív írói törekvések, a jelentős magyar írók túlnyomó többségének törekvései szervesen és folytonosan fejlődtek eladdig a fokig, hogy örömmel üdvözölhették és szívesen segítették a proletárdiktatúrát az irodalom frontjain, a kulturális élet különböző területein. A magyar irodalom 1919 tavaszán érett volt arra, hogy szocialista szellemiséggel telítődjék, hogy új korszakot nyisson a magyar nép művelődésében. Igaz, hogy a bukás után sokakban összeomlott a még nem elég erős hit, avagy a gyenge alapú meggyőződés, de vajon mi bizonyíthatná jobban e kötet szerzőinek és a már meghalt kortársak számtalan ismert emlékezésének igazságát, mint éppen az, hogy a 19-es eszmékhez hűséges írók és költők alkotják ma is, — négy évtized után — a magyar irodalom jövődő útjának mércéjét.

S még valamit bizonyítanak ezek az írások: azt, hogy e történelem- és irodalomformáló korban valamennyien úgy voltak írók, hogy egyszersmind az utca életének, a forradalmi mozgalmaknak eleven áramában éltek. Együtt örültek a proletártömegekkel a sikerek idején, s együtt szorongtak velük a nehézségek óriában. Akárhány író is beszél e korban született verseiről, vagy kötetéről, ezek tapinthatóan, érezhetően a mélyen átélt valóságból sarjadtak ki. Másrészt éppen ezért — vagyis az élet és az irodalom együttlélegzése okán — nem csodálkozhatunk azon, hogy sok író oly nagy teret szentel nem annyira irodalmi munkásságának, mint inkább a forradalmi események elmondásának, mert hiszen valamennyien egy életre szóló erkölcsi és művészi erőt merítettek belőle. Így ír Fodor József a tokaji fronton

vívott harcokban való részvételéről; Veres Péter pedig arról, hogy fiatal földmunkás léte re miképpen teremtette meg néhányadmagával Balmazújvárosban a direktórium nevében a munkáshatalmat. Gergely Sándor a rokkant katonák, a vakok és féllábú emberoncok kitörő öröme, elszánt akaratára emlékezik, amivel azok a kommunisták segítségére siettek, mert tőlük emberi megbecsülést, támogatást várhattak. Györy Dezső poétikusan szép, novellakerekességű írásában támasztja fel Eötvös-kollégiumbeli ifjúi hevülését, majd a felvidéki harcokat, a legendás-hírdő 39-es vörösdandár és Karikás Frigyes politikai biztos emlékezetét. Szabó Pál Várad életének változását idézi; s hasonlóképpen Dutka Ákos is a *Holnap* városáról ír; hit-tel állítván, hogy a forradalom eszméje a körösmenti metropolisban erjedt volt, itt lélegzette be azt Ady is, Kun Béla is, akiről ő festi Bölöni György és Gárdos Mariska mellett a legelőbb portrét.

Barta Lajos forró pátosszal megírt, filozófikus emelkedettségű emlékezése; Lengyel Józsefnek a forradalmas ifjúságról írt szép sorai; avagy Lányi Sarolta bensőséges melegségtől fűtött — egy szocialista család életét megjelenítő — költői írása, mind-mind külön színt jelentenek ebben az együttesben.

Gárdos Mariska, B. Szucsich Mária, Várnai Zseni írásainak túlnyomó részét szintén a forradalmak idejének vagy egy-egy jellegzetes eseményének költői ábrázolása tölti ki, mégis az ő írásaikban — a már említett szerzőknél nagyobb mértékben — található számtalan érdekes, új vagy újszerűen bemutatott adatot és összefüggést az irodalomtörténész. Igen érdekes Gárdos Mariska emlékezése a *Népszava Olvasótárára*, a *Vörös Ujság* szerkesztőségi munkájára. A Tanácsköztársaság sajtóviszonyairól mond el érdekes adalékokat Bartáné Szucsich Mária, aki Tutsek Annától vette át a *Magyar Lányok*, ill. akkor már *Lányok Ujságja* szerkesztését. Várnai Zseni a Margitszigetet birtokukba

vevő proletárgyerekekről szóló megemlékezései mellett verseinek, köteteinek sorsáról tudósít, s a gyermekeknek rendezett színházi és mozielőadásokról mesél. Ugyane vonatkozásban igen jelentős Nádass József írása, aki 1919-ben hol a Vörös Őrség parancsnokságán dolgozott, hol azon fáradozott — Gábor Andor közreműködésével —, hogy a proletárok és vörösörök eljussanak a Nemzeti Színház széksoraiba. Bölöni György, aki Svájcban képviselte ez időben a magyar sajtót, érdekesen jellemzi a kor részvevőit, a Tanácsköztársaság külföldi visszhangját, s a júliusi napok itthoni hangulatát. Irodalomtörténeti szempontból azonban talán mindannyiukénál érdekesebbek Halasi Andor és Gellért Oszkár visszaemlékezései. Halasi az irodalmi eseményekben fontos szerepet játszott kortárs élményeivel teszi elevenebbé a korabeli dokumentumokból eddig is ismert adatokat az Írói Tanács, a választmány, a direktórium megalakulásáról és munkásságáról, az írók és kritikusok élet- és munkaviszonyairól, vitákról és színházi előadásokról. Gellért Oszkár 1918 decemberében kiadott — ma már alig ismert — kötetét, *A diadalmas forradalom könyvét* ismerteti, amelyben az 1918-as forradalom kiemelkedő szereplőinek, a népkormány tagjainak és 75 magyar írónak önvallomását szolgáltatta meg. Igen érdekesek a Vörösmarty Akadémia megalakulásával, s a *Nyugatnak* a proletárdiktatúra alatti arculatával kapcsolatos megállapításai.

A kötet egészében véve — egyes adatok vagy esetek esetleges szubjektív színezése ellenére — irodalomtörténeti kutatások szempontjából is jelentékeny mű, egyben pedig lélekemelő olvasmány, mert a forradalmakban aktív szerepet játszott alkotó művészek tisztelgése ez a negyven éve megvalósult munkáshatalom dicső emléke előtt.

Illés László

CSANÁDI IMRE—VARGYAS LAJOS: RÖPÜLJ PÁVA, RÖPÜLJ

Magyar népballadák és balladás dalok. A bevezető, a válogatás és a jegyzetek Csanádi Imre és Vargyas Lajos közös munkája. Bp. 1954. Szépirodalmi K. 587 l.

Az irodalomtörténet és folklórisztika régi, sokat vitatott, de még távolról sem lezárt problémája: a népballadák kérdése. A népballada keletkezése, kapcsolata a régi magyar költészet alkotásaival, a megvilágításra vár. A nép között élő balladaszövegek összegyűjtése többé-kevésbé befejezettnek tekintendő. „A szövegek rendszeres, tudományos feldolgozása, stíluskritikai vizsgálata, a régi irodalommal, a külföldi népköltéssel való összevetése még mindig a jövő feladata.”

(Kodály: *A magyar népzene*, Bp. 1952. 3. l.) — Nem szándékunk, hogy mindezeket a kérdéseket egy szűkreszabott recenzio keretében érintsük, csupán a figyelmet kívánjuk felhívni eddig leggazdagabb balladagyűjteményünkre és egy-két ponton adalékot szolgáltatni a régi magyar irodalmi szövegek és népballadák kapcsolatahoz.

Előljáróban magáról a kötetről néhány szót. A balladaszövegeket Csanádi—Vargyas

tartalmas, szépen megírt, sok problémát felvető-érintő bevezetője előzi meg. Ezután következnek a balladák a következő csoportosításban: I. Klasszikus balladák; II. Történelmi balladák, vitézi, bujdosó és rabénekek; III. Lírai balladák; IV. Strófaismétlő balladák; V. Betyárballadák, rabnóták; VI. Új balladák. Kiegészíti a könyvet: a válogatás, csoportosítás, címek, szövegközlés, dallam és szövegforrásokra vonatkozó jegyzetek, valamint sorrendi mutató, az egyes balladák jegyzetei, szómagyarázat és betűrendes mutató. A pusztai felsorolásból is kitűnik, — a szerzők minden filológiai kíváncságot igyekeztek kielégíteni. A könyv színvonalát még emelik Csikós Tóth András és Csillag Vera illusztrációi.

A ballada-csoportok közül a régi magyar irodalom kutatója számára a második a legérdekesebb: Történelmi balladák, vitézi, bujdosó és rabénekek. Azért ez a csoport, mert a régi irodalmi szövegekkel való rokonság ezeknél a balladáknál tapintható leginkább, ami lehetőséget ad arra, hogy a ballada-keletkezés kérdését erről az oldalról megközelíthessük.

Solymossy Sándor fogalmazta meg először, hogy a ballada rokonságot mutat a történelmi énekekkel, noha a kompozícióbéli különbségek igen nagyok: „... szoros kapcsolatot kell sejttenünk az egykori népénekek s a mai népballadák között, vagy határozottabban: népi balladáink eredete visszavezetendő egykori hegedős-énekekre” (*Magyar-ság Néprajza*, III.² 75. l.). Állítását egyebek között a hegedős-énekek és balladák verskezdetének hasonlóságára alapozza. Újabb ezt a gondolatot támogatja más oldalról Takács Lajos is, *Históriások, históriák* c. könyvében: „A história és a ballada legszorosabban összefügg egymással. Mint műfaj könnyen elválászhatók, külön műfaji jegyeik, életformájuk révén, de mihelyt a história kiszakad eredeti környezetéből, elkerül az énekestől és a füzetlapról, tehát mint dal terjed tovább, teljesen úgy viselkedik, mint a ballada, illetve a népi énekgyakorlatban átalakulva felveszi a szóbeliség jellemző jegyeit” (109. l.). Takács a még ma élő utolsó vásári históriások életét vizsgálja és írja le. Számos példán bizonyítja, hogy ezek a furcsa, elkorcsosult, a társadalom legalján élő emberek, a hajdan virágzó énekes, hegedős, lantos rendnek csenevész utódai és így a nagyon megváltozott életviszonyok között is a régi népi éneklésmód, énekkultúra hordozói. Újabb balladáinkkal való szoros kapcsolatuk kétségtelen, éppenúgy, mint ahogy nyilvánvaló őseik szerepe is régi balladáink megőrzésében, továbbhagyományozásában. Kálmány Lajos például a ballada-énekesek külön rendjét tételezi fel. Ha nem is tudjuk ezt bizonyítani, az énekes rendek

szerepe ebben a vonatkozásban kétségtelen fontos volt.

Vannak olyan balladáink, amelyeken érezzük a műköltő kezennyomát, mivel azonban csak a népi hagyományban élt napjainkig, népi alkotásnak kell tekintenünk. (*Megjártam a hadak útját, Kerekes Izsák*).

Más esetben ismerjük a balladában elmondott történet irodalmi párhuzamait; a feldolgozás, a koncepció azonban teljesen népi, balladai; a szóbeliség alakító-formáló jegyeit viseli magán: népi-művészi alkotás (*Szilágyi és Hajmási*). Természetesen ezzel nem azt a túlhaladott feltevést akarjuk támogatni, miszerint a ballada a nép közé lesüllyedt kulturális érték lenne. Kétségtelen bármi legyen is a ballada forrása; ha egy történet a nép közé kerül: új életet kezd élni, más művészi-esztétikai törvényeknek engedelmessé válik, új alkotássá válik, izigvéri népvé. Csak azt őrzi meg a szájhagyomány hosszú évszázadon át, amit saját szája íze szerint alakított, formált, magáénak érzett.

Van egy érdekes balladánk: *Kádár István*, amelyet ha összevetünk az eredeti szöveggel, a vitézi siratóval; tanúi lehetünk annak a mozzanatnak, amikor a nép átvéve egy műköltő szövegét, rajta az első izlése szerinti és a ballada törvényeinek megfelelő kihagyásokat, simitásokat teszi — elindítja a népballadává fejlődés útján.

Ködi Farkas János írta ezt az éneket 1658-ban. Ez év szeptemberében halt hősi halált Kádár István, II. Rákóczi György vitéze, a nép kedvelt hőse, a tatárok ellen vívott harcban Berettyóújfalunál mellett. Szerette a nép; „Mert az szegénységet soha nem prédálta, Ha más rontotta is, Kádár oltalmazta...” Ez lehet az oka annak, hogy a nép szinte napjainkig megőrizte emlékét. Igaz, hogy már a múlt században kevesen tudták élelnekni a balladát. „Kádár István énekét is csak egyes családok tudják, nem közkeletű...” írja Kálmány Lajos. (*Népköltési Hagyatéka* I. 89. l. Idézi Takács, 115. l.) Ennek a magános elterjedtségnek a magyarázata: „Izoláltságukban lényegében az epikus énekeknek az énekeshez való kötődése fejeződik ki.” (Takács, 110. l.)

A gyűjtők megfigyelései szerint ez az izoláltság sokszor egy családon belül is észrevehető. Van olyan „nóta”, amelyiket csak az anya ismeri, a család többi tagjai nem. Legfeljebb csak itt-ott tudnak közbedúolni, ha szóba kerül. Az áthagyományozás útja nem mindig egyenes, nyomkövethető. Nem biztos, hogy az anyától meg fogja tanulni a leánya. Lehet, hogy csak az unokája, vagy valaki más. Ezt a jelenséget figyelte meg Kálmány is, a Kádár István énekével kapcsolatban.

Ködi Farkas János verse ismert és népszerű volt (Szöveggyűjt. 849—50. l.). Számos

kézirata maradt fenn, több ponyva-kiadása is ismeretes. Valószínű, kevéssel a gázos eset után a nép már énekelte. — Takács Lajos a már többször idézett könyvében rámutat arra, hogy az újabbkeletű balladák milyen szoros kapcsolatban állottak a vásári históriákkal. Említ olyan nyomtatványt, amely „Bogár Imre ismert balladáját közli históriaként, vagy a Tiszaparton megölt csikós történetét — egész csekély változtatással. — Majd így folytatja: „és így sorolhatnánk tovább a példákat, amelyek azt bizonyítják, hogy a balladák közvetlen hatással is voltak a históriákra: a balladák nyomán számtalan hírfeldolgozás történt.” (24. l.) Kádár István balladája kétségtelenül fordított eset. Az énekből vált ki a ballada. A szóbeli hagyományozás törvényei szerint, a népi gondolkodásmód elhagyott belőle minden felesleges, nem balladához tartozó elemet. Az ének 39 versszakából meghagyta a legdrámaibb négy strófát: az elsőt, tizenharmadikat, tizennegyediket és a tizenötödiket. Tudunk olyan változatról is, amely az ének kevésbé balladás részeit is megőrizte. Kétségtelen; a kásonújfalusi változat a legsiszoltabb, legkialakultabb. Nézzük most meg, hogy a kiválasztáson kívül változtatott-e valamit a nép Ködi Farkas János szövegén.

Az első strófa a jeremiádok hangjára emlékeztető komorsággal adja meg az egész történet alaphangulatát. Át is vette a ballada, szinte változtatás nélkül. Csupán a harmadik sor „Az bűnak, bánatnak...” helyett áll: „Sok bűnak, bánatnak...” A tizenharmadik már a csata kellős közepén mutatja a hőst. Egyedüli mentességét, Jézust szólítja, mert sehonnan nem jön segítség. Itt sem lényegesek az eltérések. A második sor: „Mondván, jöjj el, isten én segítségemre, ...” helyett erőteljesebb valamivel a balladai „Mondván: — Uram, Jézus, jöjj segítségemre!” Ez azonban nem érinti a szöveg lényegét. Ugyancsak elhanyagolható a negyedik sor szórend cseréje is. Talán a tizennegyedikben a „Vidd el, fiam, innét az zászlót más útra, ...” sor megváltoztatása ilyen formán: „— Vidd el, fiam, vidd el az zászlót más útra!”; mutatja a szövegnek a ballada felé való eltolódását a részletekben is. A tizenötödikben is elenyésző a két szöveg különbsége. Kádár István hősieen vállalja a halált: „Kiontom véretem én szegény hazámért, ...”

Mire lehet ebből következtetni, hogy a nép ilyen formában vette át Ködi Farkas János, azaz egy műköltő versét; alig változtatott rajta és mégis ballada lett belőle. Ennek az a magyarázata, hogy népballadánk világa, különösen a történelmi balladáké, rokon hősi költészetünk, epikánk szellemével. Vitézi verseink azt a funkciót

töltötték be a maguk korában, amit a hősi epika annak idején. Népballadánk a valamikori hősi epika hagyományát őrzik töredékes formában, a ballada sajátosságos műfaji viszonyai között. A rokonságot a valószínű közös formulák is alátámasztják. Ilyen közös fordulatok: „gyalogutat vág — szekérutat csap”, „kiontom vérem”, hogy csak a leggyakoribbakat említssem. Csanádi és Vargyas ezt írja az előszóban erről: „A hősköltészet váltja fel több európai népnél a késői középkorban — egyeseknél talán már a XII. században — mint következő fok, a ballada.” Következő fok olyan értelemben, hogy a hősköltészet idők folyamán széttöredezett, pusztulásnak indult. Tartalmi és egyes formai elemei is felszívódtak a balladába és így a népballada egyenes folytatása a régi epikus, hősi hagyományoknak rövidebb, drámaibb, zártabb formában.

E kiterő után visszatérünk a könyv méltatására. A könyv kettős célt szolgál: tudományos és népszerűsítő célt. Az előző is ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével íródott. Hangvétele igen szerencsés. Élvezetes olvasmány. Minden lényeges dologról értesülünk, amit a népballadáról tudni kell. Nem arra törekszik — igen helyesen —, hogy nyitott kérdéseket feszegetsen, próbáljon eldönteni, hanem összefogja az eredményeket. Nem kísérli meg a népballada meghatározását, helyette alapos kimerítő jellemzést ad: Milyen a balladában ábrázolt világ, a mondanivaló, szemlélet, stílus jellemző tulajdonságai, fogalmazási, verselési sajátosságok stb. Külön dicséret, elismerés illeti az előző stílusát. Gördülékeny, színes, világos, sok tekintetben követendő, szép értekező próza. Egyedül az első mondatával nem értet egyet: „A népeknek nem mindig volt irodalmuk, de mindig volt költészetük.” Erősen emlékeztet az írás nélkül nincs irodalom elvére, ez pedig ma már elfogadhatatlan; éppen a népköltészetet és ezen belül a népballadákat zárja ki az irodalmi vizsgálódások köréből.

A szövegek kiválasztása is a legnagyobb körültekintéssel történt. Figyelembe vettek a szerzők minden hozzáférhető nyomtatványt és kéziratot, nagy gondot fordítottak a változatok megválasztására is. „Azon voltunk, hogy a legköltőibb, legjellemzőbb változatokat válogassuk össze.” (411. l.) Az azonos értékűek közül a kevésbé ismertet közlik. A csoportosítás volt az egyik legnehezebb kérdés. Mervezen alkalmazni egységes szempontot, aligha vezetett volna eredményre. Néhány esetet kivéve, egységesnek éreztük az időbeli egymásutánt. (Erről részletesen szólnak a 411. lapon.) 225 balladaszöveget tartalmaz a kötet, nem számítva a jegyzetekben közölt változatokat. Komoly, értékes munkát végeztek a szerzők.

A szövegközlés alkalmazkodik a nagyközönség igényeihez. Elmaradtak a helyesírási sajátosságok, fonetikai jelek. A moldvai-csángó szövegeket pedig erőteljesen ártírták. Szigorú filológus szemmel ezek hiányosságok, hibák. A könyv célja, rendeltetése azonban mindezt kielégítően megmagyarázza.

A népköltészet kedvelőinek és a szakembereknek egyaránt nagy öröme van, hogy megjelent ez a könyv: legteljesebb balladagyűjteményünk, reprezentatív köntösbőben.

Tarnóc Márton

MIKES KELEMEN: TÖRÖKORSZÁGI LEVELEK

Sajtó alá rendezte Bisztray Gyula. A jegyzeteket összeállította és a bevezetőt írta Barta János. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 3871.

A Magyar Klasszikusok sorozatában méltán foglal helyet a régi magyar széppróza legszebb darabja, Mikes leveleskönyve. A kilencedik kiadás alkalmából idézzük Toldy Ferencet, aki a *Törökországi Levelek* írójának klasszikus értékét első ízben fogalmazta meg. „Hogy pedig azt a *Magyar Nemzet Classicus Írói* során adám, abban, úgy hiszem, mind a kritika, mind az olvasó közönség helyeslével találkozik. Nem csak korának csúcán áll Mikes munkája a tartalom becsével, s az előadás soknemű szépségeivel egyaránt: hanem szól az minden koroknak; mert az elme és érzület e ritka szövetsége, vidor kedélyessége, gyakorlati bölcsessége és erkölcsi súlyával, gyönyörködtető és nemesítő erejét nem vesztheti el, míg a magyar kebel a valódi szép és jó iránti fogékonyságát híven megőrzendi.” (Zágoni Mikes Kelemen *Törökországi Levelei*. Bp. 1861, Heckenast. 246. l.)

Csaknem egy évszázad távlatából tekintünk ma vissza arra a pillanatra, amikor az irodalomtörténetírás Mikes Kelemen a magyar próza klasszikusai közé fogadta. Mikes *Leveleinek* elévülhetetlen érdeme a Rákóczi szabadságharc hagyományának ébrentartása, a hazaszeretet eszményének keresetlen, őszinte átélése és művészi megőrkítése. Nem kevésbé jelentős mozzanat a művészi ösztönnek az a megnyilvánulása, mely a személyességet hordozó stílus és előadásmód révén új fejlődési fokozatot képvisel a magyar széppróza történetében. Az irodalomtörténeteszek elsőrendű feladata nemzeti örökségünk gondozása és a mai nemzedék részére való átadása, korszerű formában, szocialista kultúránk élő hagyományaként.

E célkitűzésnek tesznek eleget a sorozat szerkesztői, s az egyes kötetekben ezért is foglal el fontos helyet a szövegűzésre való törekvés. A sorozat legjobb kötetei éppen azok, amelyek a már megjelent kritikai szövegkiadások nyomán készültek, jelezve a tudományos és népszerűsítő munka kapcsolatának fontosságát. A Mikes műveinek folyamatban levő szövegkiadási munkálatai alapján remélhető, hogy a legközelebbi népszerű Mikes-könyv is kritikai szöveg szerint

lát majd napvilágot. A jelen kötet szövegéről ugyanis megállapítható, hogy nem jobb az ötven évvel ezelőttinél. A kézirat mellőzése ez esetben felrovandó a sajtó alá rendezőnek; több gondosságot várt az olvasó a két évvel korábban megjelent Szigeti József Mikes könyvének szövegkritikája után.

Bisztray látszólag egyszerű és helyes megoldást választott, amikor egyetlen kiadást, mégpedig Császár Elemér 1905-ben megjelent szövegkiadását vette alapul. E kötet erénye, hogy Császár az eredeti hangalak megőrzésére törekedett benne, s az eredeti kéziratot használta. Az új sajtó alá rendezőnek azonban nem lett volna szabad megelégednie az általános szakvéleménnyel, és nem ártott volna a kézirattal való próbaszerű összevetéssel a szöveg hitelességét ellenőrizni. Az alábbiakban röviden összegezzük a kéziratnak és a Bisztray által közölt szöveg vizsgálatának tanulságait.

1. A Császár-féle pontatlan szövegközléseket Bisztray javítás nélkül vette át. A *hiányzó szöveget* szögletes zárójelbe tesszük és az eredeti kézirat szerint közöljük.

19. levél:

De azt nem tudja kéd, ki házánál lakunk — távul azt mondhatná valaki, hogy valamely főispány [háza, pedig korám sem jó ispány] a gazdánk, mindazonáltal talám elmondhatni főispányának a rókák között;

64. levél:

csaknem mindenkoron egyaránsu étellel és itallal élnek, [a sok féle étellel] gyomrukát meg nem terhelik,

74. levél:

mért az asszonyok akkor is csak asszonyok voltának, valamint mostanában: azaz, hogy a cifraságot akkor is szerették — arany perecet, fülbenvalót [küldöttének nekik jegyben, most meg nevetnök, hogy ha látnánk olyan pásztornéket, akik arany fülben valót] visellének — mostani időben aztot nem jovallanám.

75. levél:

De tegnap ismét más ellenség hajta ide bennünket, [táborban] aki előtt a Dárius hada is elszaladott volna.

77. levél:
mert itt az ősz legszebb része az eszteni-
dőknek, a szűret pedig a legszomorúbb része
[itt] a mulatságnak, nem úgy mint nálunk,
99. levél:
és azt nem szenvedhetem, hogy [csak]
hozzája járjon, és hozzám nem.

121. levél:
mert megüsmertem [volt] ostoba cseleke-
detemet.

151. levél:
Amiolta a vajda [innét] elment, szüntel-
len való zeftebona a városon.

151. levél:
én meg azon kérem, [öket, hogy] küldjenek
el innét,

197. levél:
a császár azt felelte, [red,] no hát fojtsák
meg előbbszőr,

2. A zárójelbe tett szavak *betoldások*, a
kéziratban nem szerepelnek.

66. levél:
aki is (é p p e n) olyan állapotban va-
gyon, valamint Jó b volt,

77. levél:
némelyeken a szőlőszem még nem na-
gyobb az egresnél; más ágakon (m é g) akor
kezd virágozni.

79. levél:
Némelyek, akik azon nem törődnek, hogy
(b i z o n y o s) könyvekből keressék annak
okát, miért mondanak három misét azon
az étszakán?

3. Császár és Bisztray egyes szavakat
más alakban ír, vagy más szóval helyet-
tesít.

Bisztray szövege	kézirat
20. levél: titokban	<i>titkon</i>
41. „ vadászni	<i>halászni</i>
50. „ törvényt	<i>szokást</i>
62. „ Párisban	<i>pérában</i>
68. „ panaszkodnék	<i>panaszolkodnék</i>
79. „ étszakán	<i>éttzakáján</i>
98. „ dolog	<i>állapot</i>
99. „ magunkhoz	<i>magadhoz</i>
140. „ közeliténk	<i>közellitenénk</i>
160. „ Sléziát	<i>sylesiát</i>
165. „ már	<i>még</i>
166. „ hanem	<i>de</i>
200. „ elbeszéli	<i>elbeszéli</i>

4. Mikes — ha — kötőszavának átírása.
Az eredeti szögletes zárójelben.

66. levél:
és hogy csak a gyanuságot akarta meg-
tudni, hogy [ha] igazán való-é, vagy sem?
71. levél:

De azt szeretném tudni, hogy [ha] volt-é
lakások Erdélyben?

146. levél:
A pap is utánuk megyen, hogy lássa,
hogy [ha] elviszik-é a halottat.

5. Eltérések Bisztray szövege és a kéz-
irat között.

25. levél:
Erre azt feleli kéd, hogy
kézirat: erre azt fogja kéd felelni,

37. levél:
de éjféli két órakor felkél.

kézirat: de éféle után két órakor fel kél.

41. levél:
Akinek pedig ott regimentje vagyon, az
már az előmenetelnek [*kézirat*: előmeneltek-
nek] az első grádicsára lépett,

84. levél:
hogy amikor asszony uralkodik az ország-
ban,

kézirat: ... uralkodik valamely országban
154. levél:

De elítélheted, édes néném, micsoda álla-
potban voltam, mert éppen azon a napon,
amelyen meg sem mozdulhattam az ágyban,
a szolgám mondja,

kézirat: ... micsoda állapotban voltam
éppen azon a napon, amelyen meg sem moz-
dulhattam az ágyban, mert a szolgám mon-
dgya,

136. levél:
hogy egy török szegény németet akarván
eladni,

kézirat: hogy török egy szegény németet
akarván el adni,

162. levél:
Hárman-négyen vagyunk, mégis meg nem
állhatunk;

[*kézirat*: alkhathunk] mert az a veszett
egyenetlenség csak

186. levél:
A papoknak ott nincsen semmi része,

[*kézirat*: részek]

199. levél:
ahol a rabokat eladják, mint

[*kézirat*: valamint] nálunk.

Császár a jegyzetek elején hivatkozik
arra, hogy kiadása az eredeti *kézirat* alapján
készült. A kimutatott eltérésekből a szöveg
túlságosan is önkényes kezelésére, vagy pedig
nagyfokú gondatlanságra következtethe-
tünk. Bisztray szövegközlése figyelmezteté-
sül szolgál, hogy a pozitívista szövegkiadási
eljárás követése ma már a népszerű kiad-
ványok esetében sem járható út, teljes mér-
tékben kerülendő.

Barta János bevezető tanulmánya a kér-
dés összefoglalásának igényével készült. Mint
általános összegezésnek természetesen tá-
maszkodnia kellett a szakirodalom által kép-
viselt nézetekre is. Barta esztétikai fogékony-
sága azonban olyan ízt adott tanulmányá-
nak, mely a *Törökországi Levelek* eddigi
elemzői között megkülönböztetett helyet
biztosít neki. Ezért sajnáljuk, hogy nem
olvashattunk egy külön fejezetet Mikes nyel-
véről, stílusáról, prózájának teljesebb jel-
lemzéséről.

A marxista irodalomtudomány fejlődését is tükrözi az az egyensúly és arány, amelyet a történeti események és a társadalmi vonatkozások a *Levelek* esztétikai elemzésével együtt képeznek. Ezért sikerült Bartának a *Levelek* beágyazása a kuruc szabadságharc és a Rákóczi emigráció történetébe, anélkül, hogy Mikes emberi sorsától és írói tevékenységétől elvonatkoztatottnak éreznék. Így alakulhatott ki Rákóczi és Mikes személyes kapcsolatának az a képe, amely még számos mozzanattal kiegészíthető, de alapjában elfogadható, s a *Levelek* szempontjából is megközelíthető. Vonatkozik ez a rodostói udvar szellemi arculatának körülhatárolására, Mikes eszmévilágának kiegyensúlyozottnak látszó meghatározására is; egészében arra a milieura rajzra, amelyben a leveleskönyv keletkezési körülményeit vázolta fel.

Mikes eszmeiségének meghatározásában Barta mértéktartóbb, mint a felszabadulás utáni évtized kézikönyveinek és tanulmányainak írói. Nem foglalkozik antiklerikalizmusával, mint azt Gálos tette népszerű Mikes könyvében (1954), és nem túlozza el felvilágosodott eszméinek és társadalombírálatának szerepét. Amíg eszmei szempontból a marxista irodalomtörténetírás eredményeire támaszkodva, a polgári örökség bírálata során, de újabb számottevő kutatások végzése nélkül megközelítőleg kialakította Mikes új arcképét, a műfajra vonatkozó nézeteit szinte változtatás nélkül a pozitívista iskola eredményeire alapozta. Ennek elemei Barta bevezető tanulmányában is jelen vannak.

Annak ellenére, hogy a *Törökországi Levelek* keletkezésének kérdésében és műfaji értelmezésében véleményünk eltér Bartától, a legteljesebb mértékben osztjuk finom észrevételeit, melyeket az egyéniség megnyilatkozása, a személyes jelleg állandó jelenléte és a levélműfaj összefüggéseiről mondott. Nincs itt mód arra, hogy az általa képviselt gálans regény, levélregény elgongdolással részleteiben vitába szálljunk. Vitára ösztönző fejtegetései különösen Mikes emberi és írói pályafutásának rajzában, az írói magatartás és tudat meghatározásában, valamint a *Levelek* keletkezésének problematikájában sűrűsödnek. Azokat az ellenérzéseket próbáljuk röviden elmondani, melyek a tanulmány olvasásakor, és korábbi ez irányú kutatásaink közben felmerültek, de még nem öltöttek a véglegesség igényével megfogalmazható formát.

Mindenek előtt arról az ismert tendenciáról van szó, hogy a *Levelek* keletkezésének folyamatossága — ha nem is kimondottan a keltezéssel egyidőben történő írás — helyett egy jóval későbbi időpontot tételezzenek fel a levélforma kialakítására, a csoportokban keletkező mű igazolására. Ennek

a feltételezésnek számos mellékhajtása van.

Először is annak kimondására van szükség, hogy Mikes irodalmi műveltségét nem Franciaországban, hanem Törökországban, Rodostóban szerezte meg. Barta is hivatkozik a Fejedelem hatására, Bonnacnéra, a jövevények közvetítésére, Saussurere, a vallás-erkölcsi célzatú olvasmányaira, fiktív leveleskönyvekre, útinaplókra. Egyesek, pl. Gálos szerint Mikes a vallásos tárgyú irodalom fordításában látott irodalmi célzatot és ezeket szánta nyomtatásra, míg a leveleskönyvet talán nem is tekintette irodalomnak. Barta és mások szerint a fordításokban nem annyira irodalmi, inkább erkölcsi célt látott Mikes, de a levélíróban fel kell tételeznünk az írói tudatosságot. Vannak, akik azt állítják, hogy a felvilágosodás szele, vagy mint Barta mondja: „A világias irodalom távolról ideáramló levegője bátorította föl arra, hogy ne csak fordítson, hanem eredeti műbe foglalja bele a maga és a viszontagságos sorsú emigráció élményeit” (18). Mások, például Zolnai, a szépiró és a vallásos író ellentmondásait, a janzenista szemlélet nyomait kutatják, mely szemlélet a szépirodalmi igények kielégítését a szent olvasmányokban írja elő, amint Mikes (maga Rákóczi is) több alkalommal ír erről fordításaiban. Emellett ott áll a *Levelek* művészi, szépirodalmi jellege és Mikes szépirói tudatosságának problémája. Király György ezzel szemben a „nem hivatásos” jelleget hangsúlyozza, mely Mikes írói tudatának más értelmű megnyilatkozása. Mást értett ezen Toldy Ferenc, mást Gyulai Pál, Beöthy, Császár és így tovább. Pulszky Ferenc azt állította, nem minden alap nélkül, hogy a 40-es évek felé a levelek vesztetni kezdik érdeküket és ekkor kerülnek előtérbe a vallás-erkölcsi célzatú fordítások (Kisf. Társ. Évlapjai, 1874/75, 159—60.).

Felmerül a kérdés, milyen irodalmi tudat nyomait találjuk meg a *Levelekben* és a fordításokban? Szükség volt-e egyáltalán a *Levelek* írásához olyan értelemben vett irodalmi műveltségre, írói fejlődésre és tudat kialakulására, mint azt Barta is föltételezi? Emberi fejlődésének milyen szakaszait tükrözik a *Levelek*? Valóban áll-e, hogy „Mikes leveleinek lírája nem aktuális, pillanatnyi líra, hanem az egyéniség tartós érzelmeinek, értékeléseinek, lehiggadt magatartásának kifejeződése” (29). Tehát nem a megírt eseményekkel egy időben kapták volna végső formájukat, hanem később, amikor a közvetlen érzelmi visszhang elcsendesedett, beleolvadt az egyéniség tónusába (28). Hogyan függ össze ezzel a kérdéssel Mikes világnézeti, vallás-erkölcsi felfogása, erős bibliai beállítottságának kialakulása, a janzenizmussal kapcsolatos isteni gondviselés feltétlen vállalása, mely a megnyugvás, a lelki béke, az

elnéző mosoly, később a rezignáció forrása volt.

Ezek a kérdések mind összefüggnek irodalmi műveltségének sokat vitatott problémájával. Az a föltételezés már magában érdekes, amely a megelőző párizsi hatást kétségbevonja, és sokkal kisebb jelentőségű tényezőket részesít előnyben. Az európai irodalmi kultúra gócpontját, az irodalmi levélkultusz hazáját az elszigetelt török viszonyok szegényes alkalmi lehetőségeivel cseréli fel. E kételyekre nehéz lenne hosszabb vizsgáldás nélkül elfogadható választ adni, azért is, mivel összefüggnek egy másik fontos problémakörrel, a műfajjal, illetve annak megválasztásával és a *Levelek* keletkezésének kérdésével.

A *Törökországi Levelek* műfaji értelmezése nem egyöntetű. Nem világos és nem következetes a levélforma és a műszándék összefüggése, a *Leveleknek*, mint műnek és a levélnek, mint műfajnak az elemzése. Az a forrásterület ugyanis, amelyből a tanulmány is eredezteti Mikes leveleskönyvét, a levélalakban írt különféle művek felé mutat. Az ilyen jellegű munkáknál, a levél másodlagos, inkább csak a száraz történeti elbeszélő hangra jellemző keret (pl. Saussure), könnyen eltanulható külső forma. Hangnemek az irodalmi levélműfajjal ellentétben a tárgyilagosság vonását őrzi. Legtávolabb áll az ilyen fajta harmadrendű fiktiiv könyvektől a Mikesnél is uralkodó előadásmódor, a „lettre familière” közvetlen, az egyéniségnek szabad teret engedő hangja.

A levélregény, a levélalakban írt irodalmi mű és a fiktiiv levélírodalom összefüggéseiből kiinduló műelemzés nem hozott eddig megnyugtató eredményeket. A műgészt elmélet a *Levelek* olyan kompozíciós erőnyeit ismerteti el, mely éppen szerkezeti lazaságánál fogva belemagyarozásnak tűnik, másrészt olyan művi fogyatékoságokat rótt fel írójuknak, melyekért az nem hibáztatható. A *Levelek* tartalmi tarkasága, forrásanyagának eloszlása, keltezési aránytalansága, az éves szünetek, semmiféle tervszerű elrendeződést nem mutatnak. Viszonylagosan felfogható egységét a hangneme, a stílusa, eszmevilága, bizonyos tartalmi kapcsolatok, de semmiestre sem szerkezete, vagy valamilyen tudatos műszándék, művi elképzelése alkotja.

A műgész képzett azonnal részeire bomlik, mihelyt az irodalmi levélműfaj eszközeinek, szerkesztési elveinek, előadásmódjának szem előtt tartásával közeledünk az egyes levelekhez. A levélregény, vagy a levélalakú irodalmi mű aligha bírja el azt a Barta által kimutatott sokrétű epikus betétanyagot, amely a *Levelekben* tervszerűtlenül elszórdott. Az irodalmi levél viszont mindent befogad. A legváltozatosabb anyag keveredik egy levélben belül is. A levélíró előtérbekerü-

lése, állandó jelenléte át meg átszövi a véletlenül, vagy szándékosan összehordott levélnyersanyagot. Mint Barta is mondja „mindig jelen van ő maga, az író, a tartalmat az ő csevegő hangja hordozza” (25). Nincsenek tehát a műfajhoz képest — mint Barta állítja — idegen tartalmi elemek, legfeljebb a mértéktelen halmozás következtében elnehezülhet, vontatottá válhat a könnyed társalgó alaphang. A levélírónak témára van szüksége és élmény hiányában kölcsönzésre kényszerül. A *Levelekben* a műfaj és felhasznált eszközei teszik személyes jellegűvé a kölcsönzött, nem személyes természetű részleteket.

Mikes művészete a misszilitás mesteri utánzásában rejlik, abban, ahogy az elküldöttség, a pillanatnyi hitelesség, a kölcsönösség látszatát fel tudja keltetni. „Csak az erős beleélés magyarázhatja meg eszközeinek kifogyhatatlanságát” — mondja Barta (22). Abban is igaza van, hogy Mikes számára a levélírás bizonyos fokig szerep, melyet az eltanult formák átélésével, eredeti egyéniségével tudott kitölteni (27). Ennek a lélektanilag is lemérhető művészi átélésnek indítékait nem kereshetjük egyoldalúan az erre nem ösztönző fiktiiv levélírodalomban, sem a művi koncepciót előrevetítő írói öntudatban. Az irodalmi levél-műfaj művelésével járó lehetőségek és eszközök, a műgonddá növekvő szerkesztési és nyelvi választékoságra való törekvés, a misszilitás irodalmi levél francia és latin változatának ismerete, tehetsége és társalgó hajlama; a levélírás erdélyi hagyománya és Mikes ismert életkörülményei elegendő ösztönzés lehetett a *Törökországi Levelek* írásának elkezdésére. Ha igaznak ismerjük el Bartának azt a helyes észrevételét, hogy „nagy szintkülönbség aligha lehet Mikes egyénisége és a *Leveleskönyv* perspektívája között”, s ha számításba vesszük, hogy az összes többi műve fordítás, óvatosabb állásfoglalásra kényszerülünk a „mű” és az írói tudatosság kérdésében. Mikes igényének megközelítő fogalmazását vélhetnők a „levelet írok, nem könyvet”, a „levelet írok, nem históriát” kifejezésekben.

A Barta által oly erőteljesen kiemelt személyesség, a *Levelekben* felfedezett eredeti eleven egyéniség elemzésének tanúsága is az irodalmi levélműfaj természetes megközelítéséhez vezet. Csak így érthető a *Levelek* irodalmisága és Barta fogalmazása: „Nos, az ő naivul merész újszerűsége — az újszerűséget Rodostóhoz, valamint az egykorú magyar irodalomsméltélethez mérve — éppen az volt, hogy teret alkot, irodalmi kifejezést teremt ennek a nem hivatalos, nem irodalmi egyéniségnek, önmagát a maga közvetlenségében, hétköznapjaival, székelly beszédével, innen-onnan összeolvasott történeteivel beemeli az irodalom szférájába (19).

Mikes újdonsága a magyar irodalom fejlődésében éppen az, hogy nyelvi kifejező formájában mintegy megelőzte korát, olyan irodalmi nyelven szólalt meg Rodostóban, amelyre csak Kisfaludi Sándor, vagy Kármán lesz képes. Hogy Mikes erre a fokra eljutott, azt feltevésünk szerint nem nagyfokú irodalmi tudata, hanem a francia klasszicizmus idején tökélyre emelkedett irodalmi nyelv, ezen belül is az irodalmi misszilis levélnyelv ismeretének tulajdonítható. Ezt a hatást nem feltétlen szükséges kizárólag Mme de Sévigné személyéhez kötni, hiszen e műfajnak rajta kívül más kiváló képviselői is voltak, és nagy népszerűségnek, gazdag hagyománynak örvendett még a XVIII. század elején is.

Egyébként az a megállapítás (Király, Gálos, Barta), hogy Mikes a másodrendű francia irodalomhoz jutott el s így a kifinomult, stílusában és tartalmában a felsőbb irodalom műfaját képviselő Sévigné asszony nem hathatott rá (20), két vonatkozásban is kiegészítésre szorul. Arról Szathmáry Király Ádám is többször megemlékezik, hogy komédián vettek részt, s a többi között Racine darabját is látták a királyi udvarban. Bossuet, Bourdaloue és Massillon, a kor legkiválóbb kézzszólóinak műveivel együtt Claude Fleury, és Fénelon könyvei is megvoltak a rodostói könyvtárban. Mikes vallás-erkölcsi célzatú irodalmi munkásságának az alapját az elsőrendű francia művek alkották. Nem az irodalom első-, vagy másodrendű kategóriájának hangsúlyozása a lényeges, hanem Mikesnek a francia irodalmi nyelvvel történt találkozása. Ervénytelennek tekinthető az 1726-ra való hivatkozás is, mivel bizonyítást nyert (Világírodalmi Figyelő, 1958, 373—84.), hogy Mme de Sévigné leveleinek egy jelentékeny része kilenc kiadásban jelent meg 1697-től 1716-ig. A maga korában Mme de Sévigné leveleit és általában a levéltudományt nem sorolták a szorosan vett „felsőbb” irodalom, azaz a klasszicizmus műfajai közé. Népszerűsége és hatása túlszárnyalta annak az irodalmilag művelt társadalmi rétegnek körét is, amelynek úgyszólván egyik központi alakja volt.

Semmi sem szól az ellen, hogy Mikes ne ismerte, vagy ne sajátíthatta volna el a levélkultusz által oly népszerűvé és széleskörűvé vált irodalmi nyelvezetet, hiszen a városban és az udvarban egyaránt művelték és használták, maga Rákóczi is jeles művelői közé tartozott. Ha Barta szerint Mikes már 1718-ban Bőjükdereben való tartózkodása során, Bonnacnéval történt ismeretsége idején elkezdhetett napló- vagy útirajzszerű feljegyzéseket vezetni (17), és már 1724-ben lefordítja az *Ijjaknak kataluzát*, miért nem kezdhetett volna eredetileg is levélformában írni.

Beöthy, de még Király is tanulmánya kiindulásakor a vagylagosság lehetőségét hangsúlyozta. Riedl, Négyesy, Császár, Gyulai, akiknél e kérdés más és más megoldásban kerül megfogalmazásra, a naplójegyzetek átdolgozását nem véglegesítették. Ez a felfogás ugyan Toldytól indult, de csak Király és Gálos után kezdett általános álláspontnak látszani, amikor a *Levelek* keletkezését Césár de Saussure elfogadhatatlanul bizonyított hatásához kapcsolták.

De mai ismereteink alapján sem állja meg a helyét a *Levelek* három csoportonkénti keletkezésének az a beállítása, mely szerint az ún. első csoport (1—122) Rákóczi halála és Rákóczi József megérkezése közötti időszakban készült volna. Az a nagymennyiségű és sokrétű forrásanyag, amely különösen az 1723-as évektől 1735-ig bennük található, nem készülhetett sem egy, sem másfél esztendő alatt, hanem a már olvasott és a folyamatos olvasás gyűlemlő anyagából kerülhetett a levelekbe, a ritkuló élmények pótlásaként.

Ha a jelzett időpontban dolgozta volna át naplójegyzeteit, nem található a bibliai vonatkozásokon kívül ilyen mértékű forrásanyag az első, kb. ötven levélben, amelyek az 1717—1722-es évekre terjednek. Gálos szerint azért, mert Mikes Párizsban aligha olvashatott sokat és olvasmányanyaga alig volt Törökországba érkeztek. Szerintünk inkább azzal okolható meg, mivel a kezdeti években olyan élmény tömeg állt rendelkezésre, hogy egyszerűen nem volt rá szüksége. A forrásanyag csak később, fokozatosan kezd beszűrködni, a műfaj is elbírja, és Mikes műveltsége megfelelőnek bizonyult a levelek táplálására. Az átdolgozás feltevése az Abafi-féle kéziratvizsgálat után jött létre, de eme nézetet a kézirat másolat volta nem támasztja alá.

Mikes irodalmi műveltsége, a műfaj kérdése és a *Levelek* keletkezésének problémája tehát egy kérdéskomplexumot alkot. Nem lehet azonban elvonatkoztatni élet-történetének magyar-, lengyel-, francia- és törökországi mozzanataitól sem. Emberi fejlődésrajzában szorosabbra kell fűzni a törökországi korszakkal a megelőző fontos periódusok kevésbé ismert, s ezért eléggé elhanyagolt történetét, életrajzi leírását, belső világa alakulásának szakaszait. A Rákóczi magyarországi udvarában töltött négy esztendő, a kétéves lengyelországi tartózkodás, és az ötéves franciaországi időzés le nem becslhető alakító erővel bírnak. A *Levelek* művészileg érdekes jelenségének, a hullámzó kedély és az önszórakoztató humor összeolvadásának, Mikes lehiggadtan tetsző alaptónusának vizsgálatakor az e szemlélet meghatározó tényezők felderítésével sokkal inkább számolni kell.

Barta János bevezető tanulmánya vitatható műfaji értelmezésével is Mikes *Levelei*-nek lényegére tapintott, és ez is arra ösztönöz, hogy a kérdés megoldását e lényeghez jobban illő, természetesebb és érthetőbb műfaji keretben keressük, a keletkezés bonyolult problémájának más irányú megközelítésével. Feltevéseink beleillik abba az irodalomtörténeti keretbe, melyet Barta Mikessel kapcsolatba hozott. „Talán túlságosan modern dolog volna azt mondani, hogy a leveleskönyvben Mikes személyes mondanivalója keresi a kifejeződést. Éppen a szentimentalizmus és a romantika előtti irodalomfogalomhoz nem kapcsolódik szűkségképpen és teljes mértékben a személyesség és eredetiség követelménye” (18). Mikes *Levelei*-ben mégis uralkodik a személyesség meghatározó eleme, őszinte átéléssel, eredeti módon, de az utánzás érzékelhető nyomaival. Ha Barta állítása modernül hatna, annak okát a korábbi kutatások hiányosságaiban kell keresni. Másrészt Mikesre is érvényes ama fogalmazása, hogy „a fordítás-elv és a vallás-erkölcsi irányzatosság jellemző arra az irodalomszemléletre, amely nálunk Besenyey és Kármán föllépte előtt uralkodott” (20). Mikes írói tudatossága, irodalmi tevé-

kenységének jellege egész életműve, a *Levelek* és a fordítások vizsgálatának tükrében kerülhet csak helyes megvilágításba, s a *Levelek* műfaj problematikája is csak ezzel együtt oldható meg.

A kötet mintaszerű jegyzet apparátusáért elismeréssel kell adóznunk. Bár a *Mikes irodalom* c. összefoglalóban nem ártott volna a pozitívista irányú kutatásra néhány útbágyazító kritikai megjegyzést tenni, és a szelentörténeti iskola kezdeményezését a jogos bírálat mellett jobban kiemelni. Mikes műveinek időrendjében helyes az egyes fordítások bizonytalan keletkezési évének megjelölése. Kiegészítésül *Az idő jól eltöltésének módja* (1751), *A zsidók és az újtestamentumnak története* (1754), *Az ifjak kalauza*, második radakciójához (1741) is odatennők a kérdőjelet. Elírás lehet Rákóczi Lengyelországból való távozásának éve, nem 1711-ben, hanem 1712 novemberében szálltak Danckában hajóra. Megjegyzendő, hogy a Miklós-féle Emlék-kiadás sem betűhív, csak megközelítőleg az.

Hopp Lajos

DIENES ANDRÁS: PETŐFI A SZABADSÁGHARCBA

Bp. 1958. Akadémiai K. 643 I. (Irodalomtörténeti Könyvtár)

Ismeretes tény, hogy Petőfi halálát, a nagy katasztrófa közepette rejtélyesnek látszó eltűnését, a költő-géniusznak gyors, Achilles-szerű ellobbanását az irodalomtörténet és a művelt közvélemény erősen romantizálta, az egyszerűbb nép pedig még ma is legendák szövevényével fonja körül. Az 1923-as évfordulóra készült Herczeg Ferenc egyfelvonásos: A költő és a halál — az akkorra már megkövesedett, vulgarizált görögötzes szemléletnek ez a tipikus összesűritése. Július 31-én Székelykeresztúron a csatába induló Petőfit gúnyolódók és kísértők veszik körül, akik mind menekülésre akarják rábeszélni; egy csábító szíren pláne Párizsba óhajtáná vinni, hogy ott világszerte ünnepelt francia költővé tegye. Ám Petőfi rendületlenül meg akar halni a szabadságért, s mintegy mementóként maga és a környezete számára elszavalja jóslatát, az Egy gondolat bánt engemet c. költeményét. Herczegnek egyébként hagyományos beállítását folytatja az a legutóbb is még felbukkant legenda, amely szerint állítólagos szemtanúk Petőfit karddal kezében, harcolva látták elesni; befejezőként már csak Madarász Viktor festménye kínálkozik, amelyen a csatamezőn haldokló Petőfi egy sziklára saját vérével írja fel ezt

a szót: „Hazám”. Van valami megdöbbentő abban, hogy nemcsak hősiessen felnagyító mítoszok alakulnak ki, hanem újra meg újra feltámad a szibériai Petőfi-legenda is; nevével szélhámoskodó családok lépnek fel és ragadják magukkal a kiegyezés és a millénium korának társadalmát, olyan évtizedben, amikor Petőfi utolsó napjának és végórának szemtanúi még élnek, s csak kocsira kellene őket ültetni, hogy a helyszínen tett vallomással tisztázzák az igazságot. Nem érzett-e egy egész korszak és egy egész nemzet úgy, mint az az erdélyi magyar újságíró, akivel 1956 augusztus végén Segesvárott találkoztunk: jobb lenne, ha Petőfi sírját nem is találnánk meg — maradjon az örök legendának.

Elég jogcím-e a tudományos igazság arra, hogy ezzel a makacsul élő legenda-igénnyel szembeszálljunk? A tudományos hitelesség és bizonyosság kinek és mikor ér annyit, amennyit egy közösség tudatvilágában a mondák és a legendák igazsága jelent? Nem tanít-e a múlt példája lépten-nyomon arra, hogy a nemzetek, kicsik és nagyok, nem pragmatikus történetírók, hanem eredetmondák és hősi eposzok kalauzolásával nőttek fel a maguk hőskorába — s hogy a régebbi

korok nagyemberei és nagy nemzedékei maguk költőttek hősi, dinasztikus hagyományt maguknak? Dienes könyve meggyőző bennünket arról, hogy a mítoszigenynek és a mítoszteremtésnek ezt az ősi, olykor feudális színű pártosztát csak egy új, modern pátoasz és modern szenvedély győzheti le. Ez az a modern pátoasz, amely a reneszánsz természet-tudósainak segít megdönteni a skolasztika világgépét; ez vezeti a tizenhatalcadik század felvilágosultjainak tollát, amikor a bibliai hagyományt kritizálják, vagy amikor osztály-privilegiumokká változott nemzeti hagyományokkal szállnak szembe. Szocialista korunktól nem lehet idegen az a meggyőződés, amelyet Dienes is kimond több változatban: az igazság mindennél több; az a tudatforma, amelyre a mai ember tettei épülnek, mégis inkább a tudományos ismeret lehet. Persze, a Petőfi-legendák átvilágítását talán nem is indokolja praktikus, kézzelfogható érdeke — de itt is érvényesül a modern idők puritán, heroikus morálja, amely az emberi nagyságot azon is méri: ki, milyen mértékben képes és hajlandó szembenézni a valósággal. Kell, hogy a mai ember számára ez a szembenézés legalább annyi erőt adjon, amennyit a múlt idők költeményei sugároztak. Ilyen értelemben igaz az, amit Dienes is mond, hogy a való több minden legendánál. S így kell értenünk, ha a maga célját a Petőfi-kérdésben így foglalja össze: „a legendahalom alól kiánsni a valóságot.” Petőfit mai magyarságunk is egyik legfontosabb szellemi ősnéke tekinti; erre a szerepre azonban az igazi Petőfi való, nem a millénium időszakának ábrándképe.

Ebből a törekvésből különös műfaji jellegű alkotás születik meg. Téved, aki azt hiszi, hogy a kötetet felítve, a legendarombolás alpesi hűvösségű légkörébe vagy a ténymegállapítások romantika-nélküli szárazságába fog elmerülni. Már ha stílusát tekintjük is, a szépirodalom határán járunk; kifejezőeszközei, szándékai, hatóelemei nem tudományosak, hanem belletristák; szemlélete néhány helyen, különösen a befejező szakaszokban eléri a regényszerűséget. Egy mondata Bemről: „A szürke ember, mondta róla Jókai; a *fehér sas*, mondom én, mert a hófehérhajú, szakállú, madárcsontú vakmerő katona, ez a szárnyaló, szabad lélek, a szabadsághős, aki Párizsból már Lisszabon, és Bécsből már Pest felé figyel, hogy az első adandó pillanatban ellökje magát a földtől, karmaival essen neki a zsarnoknak, bárhol is találja — bennem népe cimeralakjaként él. A költő tépetten találja a vén sast Szelindeknél. . .” (77. lap). Vagy Petőfiről: „Ezekben a tavaszváró napokban befüv Várad felől Júlia férje, erdélyi havat hoz az ekhós tetején, gyűrött katonaruhája puskapországu. . .”

(97. l.) A történelem most átél valósággá elevenedik meg; Petőfi első katonáskodásának záróakkordjai: „Betegen ér Karlováca, összerörve, legyengülve vesz részt az ezred nagygyakorlatán, mássza a hirhéd horvátországi terepet, végigjártassa a próbaháborút a hegyek és a végeérhetetlen tölgyerdők között; nyolcvan kilométernyire van Cirkvenicától, a szép tengerparttól, amelyet sohasem lát meg. Most az a kérdés, meglátja-e még valaha hazáját, az Alföldet? — Már kész katona és kész roncs, a zágrábi katonakórházba kerül: »gyeenge testalkat, hajlam a tüdőbajra. . .«, halljuk a zágrábi diagnózist. Ezután már csak a katonatemető következne, kívül a városon, a feján egy szelvény hangzású név, *Alexander Petrovits*, melyről három év múlva senki sem tudja megmondani, hogy ki ez és hogyan került ide.” (25. lap.) A képzelet a regényíróé, de Petőfi sorsának reális, szorongató lehetőségeit festeti. De az olvasóval se szokott tudományos író olyan közeli, személyes kapcsolatba lépni, aminőt Dienes sűrűn megteremt: „Színész, mondd ajkpittyesztve, szerepet játszik. . .” (54. lap).

Pedig ezek még csak a regényíró vagy a lírikus nekihevülései, amelyek inkább a mű stílusát festik alá. Van azonban a szubjektivitásnak egy olyan rétege, amely a mondánivalót mélyeiben, teljességgel átjárja. Ritka tudományos alkotásra emlékszem, amelyben a tények és a valóság logikája iránti érzéket ennyi érzelmi elem hullámozná körül. Nemcsak az igazságkutató szenvedély és hevület átlagnál nagyobb mértékéről van szó. Dienesben — mindenestere elvi alapon — hatalmas rokon- és ellenszenvek élnek; nemcsak az értelem és a ténymegállapítás biztonságát tulajdonítja magának, hanem az értékelő szeretet és az értékelő gyűlölet csatározhatatlanságát is. Szeret — a csodálat és a megvetés delejes áramától segítve, egy-egy jellemképet odavácsolni, pl. megrajzolja Mészáros, Vetter, Klapka, Heydte tömör portréját; állandó harcra készenlétben van az irodalomtörténetünkben és közfelfogásunkban meglevő már említett legendaképző hajlam ellen. Az az érzésünk, mintha mitikus ellenfelekkel kellene küzdenie; harca, amelyet a görög-tüzes romantika ellen folytat, puritánságának és aszkézisének patetikus lendületével maga is romantikus arányokra növekedik.

Az elmondottakból következik, hogy a könyv bírálója már eleve nehéz helyzetbe kerül, ha megpróbálja a szubjektív, olykor szépirodalmi közegekből a tudományos módszert és a tudományos eredményeket kiválogatni. Nyilvánvaló: Dienes hatalmas szeretet- és gyűlölet-áramai nem öncélik; mintegy segítenek kialakítani a tudományos eredményeket; míg azonban ő maga bizonyos maga-választotta kérdéseknek egyedül-

álló specialistájává fejlődött, másrészt igen jelentős kérdéscsoportokat már eleve kizár vizsgálatai köréből. „Petőfi a szabadságharcban” — ez a cím annyit jelent, hogy eltérően van Petőfi, a katonas, s ami ettől elválaszthatatlan: a politikus — de nem tárgya a fejtegetéseknek Petőfi, a költő; a legtávolabbról sincsenek fölvetve a műveivel és pályájával kapcsolatos speciálisan irodalmi kérdések. Amit az irodalmi-esztétikai vizsgálódás nyer a műből, az néhány, a hadjáratok során írt vers keletkezési körülményeinek az eddignél pontosabb tisztázása, illetve életrajzi és történelmi háttérüknek tüzetesebb megállapítása. (39. lap: *Búcsú*, 111. lap: *Csatában*, 118.: *Pacsirtások hallok megint*; 135.: *Ki gondolná, ki mondaná...*, 137.: *Vajdahunyadon* s 187.: a költő utolsó, töredékes alkotása: *Szörnyű idő*: „ez a hattüdal, szaggatott, rekedt hang és mégis — tökéletes formába zárva. Remekmű.”)

Arról egyébként ez maga is többször nyilatkozik, a maga szokott energikus modorában: mi az, amit nem tekintett célul könyvének megírásakor. „Nem vagyok hadtudományi író” (491. lap); „sohasem volt szándékomban az eltűnés könyvészeti adatainak jegyzőjévé válni” (277.) — ez alkalmasint célzás az Irodalomtörténeti Főbizottságnak arra az 1956 szeptemberében hozott határozatára, amely a Petőfi utolsó napjaira vonatkozó cikkekből és vallomásokból egy dokumentum-kötet összeállítását kívánta; ezt a 280. lapon meg is ismétli: a költő eltűnésére vonatkozó kutatásokkal óhajtt foglalkozni, „tehát nem az eltűnés irodalmával”, bár „ezt is össze kellene valakinek foglalnia Ferenczi után”, de itt nem ez a célunk: „Nem a recitálás, hanem a vizsgálat.” Ebből még némi enyhe lenézés is kiérthető az irodalomtörténeti jellegű vizsgálódás iránt — nem is említve, hogy a kétféle tárgyalás, a kétféle szempont közé nagyon nehéz határvonalat húzni; Dienes is kénytelen foglalkozni az eltűnés irodalmának rostjával; csakis így juthat eredményhez.

Ami aztán Dienes kötetének pozitív célkitűzését és módszerét illeti, mindkettő inkább történettudományi jellegű. Arról van szó, hogy rekonstruálni kell Petőfi élettörténetének utolsó hónapjait csaknem napról-napra, utolsó napjának lefolyását már óráról-órára. A rekonstrukció munkája alapos forrástanulmányt, az évtizedek alatt összegyűlt forrásanyag erős kritikáját kívánja meg. A hiteles eredmény nyilvánvalóan az írásos, helyell-közzel szóbeli dokumentumok helyes interpretációjától függ. Dienes ezt a kombinatív játékot, amelyet már előző Petőfi-könyvében (A Petőfi-titok, 1948) is alkalmazott, itt nagy ambícióval szinte a tökéletességig fejleszti. Ferenczihez és az újabbakhoz képest vannak is eredményei. Hadd

említem meg a legfontosabbakat: Ferenczi, bizonyos, 1848 őszén jelentkező sajtótámadásokra hivatkozva még azt írja, és a későbbi közvéleményben is meggyökereztetni, hogy Petőfit, mint Vasvárit is, a pesti közvélemény kényszerítette bele az egyenruhába. Dienes megnézi az eredeti újságcikkeket — s nem talál mást, mint Vahot ismeretes mocskolódását; a másik, a német nyelvű *Ungar c.* lapnak állítólagos Petőfi-ellenes támadása Ferenczi fordítási hibájának bizonyul. De Petőfi már Jellasics betörése előtt elhatározta, hogy katonának áll; nemzetőri szolgálatot vállalt, s az Újépületben önként vett részt tűzérsgéi kiképzésen. — Helytelen forrás-interpretációt kellett kiigazítani Dienesnek az ún. parndorfi ügyben. Éjszaki Károly adata szerint Petőfi október elején megjelent az osztrák határszélen a magyar seregek táborában, „s rögtön bejárván a tábornok mindenféle izgató beszédek tartott arról, hogy a magyar honvéd csak Magyarország határán belül tartozik harcolni, de külföldön senki kedvéért sem”. A régebbi Petőfi-irodalom regisztrálta ezt a tényt, de nem tudott vele mit kezdeni — az újabb meg, éppen azért, mert a tévedhetetlen Petőfiről alkotott képébe nem illett bele, kerekén letagadta, ill. megtörténtét kétségbevonta. Dienes rámutat az utóbbi álláspont képviselői tévedésére: a csak futólag ott időző Petőfit a Vasvári-csapat kötelékébe tartozó apjával véteztik össze, — s az akkori bonyolult politikai helyzetben Petőfi sem tudta a teendőket úgy fölmérni, ahogy azt évtizedek múlva a történetíró megteheti. Sok problémát okozó mozzanata volt Petőfi katonáskodásának az, hogy november végén, éppen amikor zászlóalját a déli hadszíntérre vezényelték, ő maga szabadságot kért, s annak ellenére, hogy ezt nem kapta meg, nem zászlóaljához indult, hanem Erdődre, feleségéhez. „... Föltehetik felőlem, miszerint a haza jelen viszonyai között csak a legfontosabb körülmények kényszeríthettek ezen kérelemre...” A rosszindulatú utókor már szokást emlegetett: Petőfi mint katonaszökevény. Eddig is tudtuk, hogy feleségének állapota tartotta vissza, aki Erdődön, a magános kastélyban, a környékbeli parasztok felkelésétől rettegve várta szülése napját. Néhány vonás kell, amelyet, adatok alapján, Dienes erre a képre rajzol, s a rejtélyes, gyanúkat tápláló színézet eltűnik: Petőfi a bürokrácia útvesztői között mindent megtett, hogy távozását legalizálja; s az a fontos emberi motívum, amelyre hivatkozik, nem egyszerűen csak a gyermek megérkezése volt, hanem a testben-lélekben gyöngye, akkori állapotában felfokozott érzékenységgel Júlia hisztérikus halálfielme. „Hónapok óta tartottam őt vissza rimánkodásaim által” — olvassuk Júlia naplójában,

aki a távozni akaró Petőfit közeli halálának rémképeivel ijesztgeti.

Bem erdélyi téli hadműveleteinek pontos rekonstrukciója alapján helyesbíti Dienes eddigi tudásunkat arról: melyek voltak azok a csaták, amelyekben Petőfi részt vett. (82—93. lap.) Erre talán elég röviden utalni; nagyobb jelentősége van a mezőberényi döntés hiteles beállításának. Dienes itt nem hoz új adatokat, csupán lehántja a július 18-i jelenetről azt a romantikus színezetet, amelyet költők és költői hajlamú kutatók festettek rá. Amikor Arany 1858-ban Petőfinek utolsó, hozzáírt levelére rájegyzi: a költő a rövidebb utat választotta Várad felé, mert „sietett meghalni” — ez még talán csak a fájdalom felsóhajtása; nem több talán költői szólamnál Horváth János mondata: „Kiss Sándor ezredes és Egressy Gábor képében megjelent a sors.” Hiszen már Ferenczi meg gondolásából világos, hogy a költő nem a halál, hanem az élet útját kereste: megint Horváth János szavaival: „politikailag annyira exponált egyéniség számára . . . csak a tábor maradt fenn végső menedékkül.” És mégis: a mezőberényi jelenet, amelyben a környezet kapacitására Petőfi elhatározása kialakul, egyes írók szemében valóságos végzetdrámává vagy intrikusok-mozgatta tévedések-tragédiájává színesedik. Hatvany, az »Így élt Petőfi«-ötödik kötetében »választói tragédia«-nak nevezi: „Folyton az az érzésünk, hogy bele kellene avatkozni az eseményekbe s föl kellene forgatni azoknak végzetes menetét . . .” „ . . . Miért nem volt senki, aki Egressynek torkába fojtsa a szót . . . ahogy megérdemli mindenki, aki valaha Petőfi életével lelkiismeretlen játékot űzött”. Jut ebből a vádból Jüliának is; neki az induló Petőfihez így kellett volna szólni: »Úgyis veszve minden, minek mennél?« Németh László már csak Hatvanyt hangszereli színesebbé: » . . . Kévs emberi gyengeség: irigység, szerepjátszás, számítás vagy éppen csak fáradtság is elég hozzá, hogy egymással kezefogva, egy nagy ember körül a pokol körtáncává váljanak, s a pusztulásba vigyék. Ha egy olyan érzékeny lelkiismeretű, becsületére hiú ember körül azon a napon ugyanannyi igaz szeretet, józan érv, féltő gond, hazafias felelősségérzet áll . . . » Költőknek joguk van illyesféle játéokra, amint-hogy nagy egyéniségei körül a nemzetnek is joga van nemcsak tudományra, hanem több-kevesebb költészetre is. Csakhogy Dienes és a modern tudomány számára a való többet ér a költészetnél, sőt talán a legigazibb költészet. Valami ilyest érzünk, ha Dienes Németh László és Hatvany után olvassuk. A mezőberényi döntés rendkívül súlyos választóponthoz vezetett be, de a tanácsadókat és hívogatókat nem lehet hibáztatnunk: a kevés lehetőség közül éppen azt ragadták

meg, amely leginkább lett volna hivatva Petőfi életét megmenteni. De hadd idézzem itt inkább Dienes magát:

„És a költő jól választott, mikor Arad helyett Erdély mellett döntött? — Félélmetes kérdés, ha tudod, hogy az út végén Segesvár áll. De nem Segesvárra indult, hanem Bem táborába, nem meghalni, hanem élni, nem a fegyvert lerakni, hanem harcolni. Élni, harcolni, ha lehet győzni, ha már nem lehet, akkor vén vezérével együtt kiemenni Török-, vagy Olasz-, vagy Franciaországba — mindegy hová! — egy sarkára a világnak, ahol újra megvetheti lábát a tagadás. Bizott Bemben. Így tedd fel a kérdést: jól bizott? A legjobban: ha Aradra megy, látta volna, hogyan vonul Görgey a világosi úton kürtszóval a kapitulációhoz és ő Damjanich mellett esett volna Haynau kezébe. És Bem? Bem Orsovánál hagyta el a határt, az utolsó napig harcolva, hú katonái meneteltek mellette — az utolsó golyót is kilőtték — a szemtanúk szerint egy vászontarisznya fűgött az öreg oldalán, abban volt minden vagyona, de a világ megbecsülése kísérte: a határ másik oldalán a török tiszték mely megindultsággal és a hősöknek járó tisztelettel fogadták őket. Így nézzetek a mezőberényi dilemmára és az erdélyi döntésre: — Petőfi katona volt, aki katonák közé indult, a frontra, nem öngyilkos, aki azért megy, hogy feltétlenül élete vesztésével igazoljon egy nagy versort, hogy „betöltse végzetét”. — És ha tudom is, hogy az út vége Segesvárhoz torkollik, nem látom Bonyhay ekhósának saroglyájában a halált kuporogni, vgyorogva, ölében kaszával, csontlábaival harangozva.”

Szólunk kell természetesen Dienes forráskritikai és rekonstruáló munkájának legfőbb témájáról; ami Petőfi eltűnését illeti, eljutottunk-e végre Dienes után oda, hogy a kérdés a tudományban nyugodpontra jusson? Magam is társa voltam Dienesnek az 1956-os, két Akadémia (a magyar és a román) égíse alatt folytatott kutatóúton, s részt vettem a heves, eleinte összhanggal nem is okvetlen biztató helyszíni vitákban; a kiadott hivatalos jelentésben magamnak is jókora munkája fekszik. Be kell vallanom, hogy életemben nem találkoztam ennél fogósabb rekonstrukciós feladattal. Kezdődik azal a keserű ténnyel, hogy a legdöntőbb dokumentumok nem is maradtak ránk. A közvetlen szemtanúkat, amíg éltek, nem vitte el a helyszínre senki, sőt hivatalosan meg sem kérdezték őket; Haller József okmánytára, amelyet 31 éven át céltudatosan gyűjtött, s amely többek közt az egyik legfőbb szemtanúnak, Gyalóky Lajosnak visszaemlékezéseit térképszerűen kommentáló leveleit is tartalmazta, az első világháború erdélyi harcai során 1916-ban Olthévizen elégett;

a második világháború folytán a fiú Gyalókey iratainak egyrésze veszett oda. De a megmaradt dokumentumok: vallomások, cikkek, emlékezések is megtöltenének még egy kötetet. S úgy látszik: még az ilyen agyonkutatott kérdésekben is számíthatunk meglepetésekre: a legutóbbi évek nemcsak a kiskunfélegyházi mendemondát dobták felszínre, hanem Ferenci Zoltán hagyatékából, a régóta keresett Apáthy-féle jegyzőkönyveket is. Együtt nézve vagy hallva az egészet: csodálatos hangzavar ez; ellentmondások és képtelenségek szövevénye, valódi és állítólagos szemtanúk bizonygatásaival, halott tanúkkal, másod- és harmadkézből kapott adatokkal, s mindez immár egy évszázad homályával befedezve. A tudomány próbaköve itt annak a bizonyos archimedesi pontnak a megtalálása, ahonnan ezt a kaoszt rendezni lehet. Már van több ilyen archimedesi pontunk: egyik az útközet története, amelynek lefolyását az orosz hadtörténelmi irodalom nyomán óráról-órára ismerjük (magyarul csak 1932-ben, Gyalókey Jenő a Hadtörténelmi Közleményekben) — a másik, amelyre Dienes nyomatókosan utal: a helyszín, a terep méréseken alapuló pontos ismerete: s ha a vallomások, adatok és föltevés jórésze ezen a két rostán már kihullt (vagy a terephez, vagy a csata történetéhez mérve képtelenségnek bizonyult), — működésbe léphet az az elv, amelyet Illyés Gyula pendített meg először: a megmaradt adatokat nem elszigetelten, hanem egymással összefüggésben nézni. Dienes koronatanúi: Gyalókey Lajos, Bem egyik segédtsíztje, Lengyel József székelykeresztúri sebész és Heydt osztrák őrnagy; az 1956-ban kiadott hivatalos jelentés Dienes előző kutatásai nyomán úgy látta, hogy mindhármuk szavahihetősége elfogadható, adataik pedig a helyszín és a csata története alapján egymást kiegészítve logikus láncba fűzhetők össze. Az eredmény még így sem bizonyosság (Petőfi utolsó perceinek-órájának nem volt szemtanúja; az országotat felülvizsgáló Heydt pedig nem ismerte Petőfit) — de olyan föltevés, amely az összes eddigiek közül legtöbb joggal bír a valószínűsége. A kutatás bajosan fog továbbjutni annál, hogy a harc utolsó óráiban, majd a visszavonuláskor Gyalókey és Lengyel orvos Fehéregyháza nyugati szélén, a Sárpatok hídjá körül látták a költőt, ő a falun keresztül, az országúton menekült, s hogy az üldöző ulánusok Fehéregyháza és Héjjasfalva között az Ispánkút táján szűrték le, és az ő holttestét látta Heydt alkonnyatkor. Nem az »Egy gondolat bánt engemet« harci halála ez; a költő holttestét nem a világszabadságot kivívó diadalmas seregek tiporták össze — de nem is egy lassan készülődő sorstragédia utolsó jelenete

játszódott le. Némi sük el magunkban a metafizikust, aki szeretne ebben a megdöbbentő eseménysorozatban valami felsőbb értelmet és eleve-elrendelést látni. A tudomány szempontjából, a maga szívfacsaró dísztelenségében, véletlen esetlegesség az, számos, akkor és ott összetalálkozó tényező folyamánya — a konstelláció, amely Petőfit a halálba vitte, másképpen is alakulhatott volna. Petőfi nagy, legendák nélkül is, — és nagysága ott van költészetének, katonai és politikai életpályájának egészében.

Majdnem szó szerint igaz, hogy Dienes a maga eredményeit térképpel, mérőláncsal éri el. Az irodalomtörténet számára nagy problémát sikerült így neki tisztázni; ennek súlyát és irodalomtörténeti jellegét azonban nem maga az alkalmazott módszer adja meg, hanem jórészt csak Petőfi személyisége. Tévedés volna mégis azt hinni, hogy Dienesnek csak kész eredményeivel, ténymegállapító rekonstrukcióival van mondanivalója az irodalomtörténet számára. Nézzük csak könyvének azt a nagy fejezetét, amely csaknem száz évnek a Petőfi eltűnésére vonatkozó kutatásait, vallomásait, hiedelmeit foglalja össze. Ez az összefoglalás már önmagában irodalomtudományi érdekű, s mélyebb távlatot ad a tények aprólékos lerögzítésének. (Áll ez a II. kv. 2. fejezetére, — de más fejezetekben is bukkannak fel hasonló tendenciák.) Túlmegyünk itt már a történeti forráskritika területén: azzal, hogy Dienes nemcsak a forrásokat veti alá bonyolult kombinációs vizsgálatnak, hanem megállapítja a kutatás egyes időszakait és fázisait, kutatja a fejlődés, nekilendülés és elakadás mögött rejlő okokat — vizsgálatának iránya már erősen áttevődik az irodalomszociológia területére. Módszerének az eredményeinek ez az oldala az, amit szubjektív, előadói és szépirodalmi személyiségének állandó jelenléte miatt az olvasó nemigen méltat figyelemre — pedig szerintem ez adja Dienes egész működésének tengelyét vagy fő mozgatóerejét — éppen ezért illő kissé szemügyre vennünk. (Dienes kutatásainak szociológiai értékét már Hatvány jelzi: V. kötet, 513. lap.)

Mi az oka annak a különös, a tudós észjárás számára szinte érthetetlen jelenségnek, hogy a Dienes-féle helyszíni vizsgálatra és a források összehasonlító kritikájára száz évig kellett Petőfi halála után várunk? Hogy a magyar tudományos élet vezető szervei előbb nemcsak ilyen lépésre nem szánták rá magukat, — hanem a még élő szemtanúk kihallgatását is elmulasztották? Az irodalomszociológus itt tudja meggyőződen kimutatni, hogy ugyanúgy, mint az egész Petőfi-életmű, a harctéri eltűnés sem volt nálunk soha tisztán tudományos kérdés; hogy a körülötte folyó huzavonában a kiegyezés egyébként is jól ismert társadalmi

erői csapnak össze. Pákh Albertnek a Vasárnap Újság hasábjain 1860-ban megindított adatgyűjtését alkalmasint az osztrák hatalom intétte le; 1867 táján aztán az eltűnés kezd a környékbeli birtokosok szívügyévé válni. „Csodálatos, mennyi gróf tolongott 1867 után a segesvári csatatéren; valamennyi Bem megmentője és Petőfi rajongója.” Lengyel Józsefnek, a szemtanúnak el kell némulnia, mert véleménye szembe kerül a grófokéval; Haller Ferenc, Küküllő főispánja, Thaly Kálmánt hamisan informálja, s kitartóan propagál egy hazugságot, azért, hogy Petőfi vélt sírját a maga birtokára helyezesse; neveltséges »két szomszédvár«-harcot vív testvérel, Haller Józseffel, Petőfi sírhelyéért; „a kisajátítások kora ez” — mondja Dienes. Egy kicsit a 48 előtti világ szatirái jutnak eszünkbe: Petőfi halálából is megyei ügy lesz: miután sem a Történelmi Társulat, sem az Akadémia, sem a Kisfaludy-Társaság nem vállalja a dolgot, a nagybirtokosok végülis Nagyküküllő megye alispánját kéri fel, hogy folytasson vizsgálatot a költő eltűnése ügyében. Nem érdektelen azt sem tudnunk, hogy Török Aurél antropológust, aki 1885-ben a csatatér tömegsírait akarta feltárni, a sajtó-támasztotta művihar a „kegyelet” névében akadályozta meg ebben; még egy honvédgyűlést is összehívtak tiltakozásul. „Ily kétséges eredményű antropológiai sportért bizony kegyetlenség volna megháborítani a névtelen hősök siri nyugalmat, s legkevésbé történehetnek az Petőfi szellemében, ki halála előtt két évvel eléneklé halálvágyát, ami csodálatosan teljesült is...” Igen, ráismerünk: ez a ki egyezéssel, félféudális Magyarország, a millénium előtti évtizedben; Dienes könyve ömlesztve adja a beszédes dokumentumokat.

Dienes igyekszik a Petőfi-hiedelmek körül kellő distinkcióval eljárni, s mindent a maga helyére tenni. Megbecsüli, külön kötetbe (*A legendák Petőfije*) gyűjti, ami folklóranyag, föltehetőleg népi termék, Petőfi és a parasztság örök összefonódásának bizonyítéka. A gyűlölet magas hőfokát árasztja a provinciális érdekből felvirult áltudományos kutatásokra: a tudatos ferdítőkre és hamisítókra, a grófokra és »kaszinótágokra«, Haller Ferencre, aki látta Petőfit a segesvári csatában, noha maga nem volt ott; Lázár Ádám ügyvédre, aki meghamisítva közli Pap Lajos vallomását — nem azonos ő Tolnai Lajos Ósz Ádámjával, a Bach-huszárból lett függetlenségivel? Itteni szereplése rávallana.

Van aztán a Petőfi-kutatásnak és hagyományának egy rétege, amelyre Dienes ugyanilyen szenvedéllyel és gúnnyal támad — amely azonban éppen irodalomszociológiai szempontból valami kis megértést is megérdemelne. Dienes az igazságkereső, katonás

fegyelmű tudós névében nézi le, mint a módszeres kutatás fő akadályát, az a valóban romantikus szemléletet, amely az élvezetemetetés, a szibériai hadifogság, a Bach-korszakbeli itthoni bujdosás stb. legendáit létrehozta. Ha tudományos szemmel nézzük őket, nyilvánvalóan köddé foszlanak — de van-e biztos határ köztük és a népi hagyományok közt? Nagy merészség volna ezeket is kapcsolatba hozni Petőfi alakjának folklorizációjával, annak mintegy előzetes lépéscsofoka gyanánt? Ha nem a Petőfi-kutatás, hanem az irodalomszociológus szemével nézzük őket, talán elismerhetjük, hogy bennük is a kornak, a társadalomnak, olykor talán az egyetemes nemzetnek az igényei szólnak meg — hogy alkotójuk lehet az egyes ember, de a magyarság közérzete fogadja be és terjeszti őket; minden nép és kor önszemléletének és történelmi tudatának van egy, a folklórhoz közelálló rétege, amely a tudomány szempontjából »idolum«, de közösségi hivatást tölt be, és mint társadalmi jelenségnek, megvannak a maga törvényszerűségei. Dienes nyilván nem érzi hivatásának, hogy kutatásait ilyen irányban folytassa; könyve mégis értékes irodalomszociológiai anyagot tartalmaz, amely más, költői és közéleti nagyjaink utóéletének vizsgálatával összekapcsolva, a hírnév és a lélegelme szociológiájáról értékes elvi tanulságokra vezethetne, s értékes távlatot adna a biográfiai kutatásoknak is.

Dienes könyvről adott képünk még a fenti elemzések után sem teljes. Hogy az legyen, követnünk kellene a szerzőt rekonstruáló és kritikai, megelevenítő módszernek egy eddig nem említett területére, amelyen valósággal a lélek mérnökeként mutatkozik be, s elemi erejű szeretet- és gyűlölet-áramait szabadjára engedve, mintegy újraalkotja Petőfi személyi környezetét. Mintha először látnánk őket, s mintha valami nagy regény vagy dráma szereplői lennének, úgy lépnek fel sorra előttünk, néhány markáns, értékelő vonással megrajzolva: Jellasics, az osztrák és orosz főtiszt, Klapka, Mészáros, Vetter, Görgey — de ugyanígy az utókor is, mindenki, akinek köze volt a Petőfi-kutatáshoz. „Vachot Sándorné... Kossuth titkáranak a felesége élvezetes fecsegő, nem valami jóindulatú hölgy, gonoszkodó, nyelvöltögető, megállás nélkül beszél, hetet-havat összezavar”... „Aki, mint Vetter Antal, negyvenöt éves és tizenegy esztendő óta eszi a császári kenyérét, daliás férfi, aki szereti a szép katonaruhát; — apja huszártiszt volt, anyja egy huszártiszt lánya, ő maga egy olaszországi garnizonban született, Velence mellett, még nem serked a bajusza és már hivatásos tiszt... az már a vérében, idegeiben hordja a pedantériát, a formalizmust.” A vesébelátó jellemzés vegyül itt a fölényes

káderezéssel; s hiába tiltakozik a bronzszobor-technika ellen, akiket csodál, azokról ő is mintha szobrot mintázna. Bemről: „Öreg volt? Ötvennégy éves, javakorabeli férfi, katonái között nem egy idősebb van; de korán megöregedett, számkivetéstől és sebektől gyötört, fehérre őszült ember. Ki volt ez a katona, mi volt a varázsa? Egy ügyvéd fia, akit az életirodalom még ma is »arisztokratának« nevez, holott ez ellen ő maga tiltakozott. Nem, valóban nem volt politikailag radikális; romantikus szabadságrajongó, talán semmi más, még ennek a fajtának a lírai lágysága sem hiányzik belőle... , de ami megkülönbözteti a többi rajongótól, az csupán ennyi: a harcúton, a hadsereg élén kőkemény katona.” Ime: Dienes pozitívizmusát szenvedélyes, pártos romantika mozgatja, amely lehetőleg tartja a szövetséget az igazság fanatizmusával, és sohasem válik feketén-fehéren látó elvakultsággá: megadja a magukét a »téveszmék bátor harcosai«-nak is, az ellenfél oldalán. „Minden embert külön kell megmérnünk; Rukavina báró a maga módján tisztességes katona, nem August, aki ékszereket lop és nem Hentzi, aki a Dunaparton sétáló aszszonyokra és gyermekekre lövöldözött vár-ágyúkkal. Még csak nem is kemény legény, van benne valami lírai lágyság... Rukavina a veszélyesebb ellenfél, az ő számára az önkényuralom kétféjű sasos lobogója szep-
lőtlen jelvény...” És így a könyvnek csaknem minden lapján. Persze, ennyi jellemképet egyenként felülbírálni nem érzem magam hivatottnak. Csak alapos részletkutatás tudná hitelességüket elbírálni, s egyúttal eldönteni: mennyi része van bennük a tudományos kutató lélektani éleslátásának és a regényíró alakteremtő fantáziájának. Annyi mégis valószínű, hogy ahol ilyen szövetségre lép a fantázia és az értékelő szenvedély, ott minden ténytisztelőtünk és igazság-fanatizmusunk ellenére sem lehetünk afelől biztonságban, hogy a kiűzött, megtagadott romantika mégis csak nem lopózik-e vissza — nem a tényekbe, hanem az értékelésbe és a jellemképekbe.

Ez az érzésem — hogy a többi mellőz-
zem — Szendrey Júlia megítélésével kapcsolatban. Ismeretes Dienes kontroverziája Hatvanyval. Mezőberényben Petőfi megkérdi Júliát: menjenek-e Erdélybe. Dienes: „Beszél a feleségével. Az asszony felemeli híres szép szempilláit és tisztán mondja, hogy követi a férjét, ahová a sorsa vezet. Ezt Orlay így hallotta, az apja is, de miért nem halljuk meg mi ezt az esküt, amit betartott? — a költőt haláláig el nem hagyta, követte a harcútra is, ekhóskocsin, karján kisfiával. Csak a huszonegy éves özvegyet látjuk, aki tíz nappal a gyászév letelte előtt férjhezment, ezzel aztán „méltatlanná vált a költő

nevére”. Ez ok arra, hogy vad megtorlásban részesítsük, fűtykösökkel essünk az életének, szilánkokká verjük szét minden emléket, ami a költőhöz fűzi? — azt is, ami nagyszerű és nemes volt, ezt a mezőberényi mondatot is: ahová a sorsod vezet. Tudom, hogy igazam van, amikor Júliát védem minden támadójával szemben. Egy dráma középpontjába került, talán gyenge volt, de mint Stuart Mária, — rá is illik a mondas — : »jobb volt, mint a híre...«”
„Jut ebből a lovagiasságból későbbre, a férje sírját nyomozó özvegynek is, akinek jóhírét 49 telére a pletyka már eléggé kikezdte. „Minden más szó, amit erről a kérdéstről hallottunk, csak feltételezés, a kortársak gyanúsítása, nem emlékezés, nem vallomás, csak életrajzi pletyka.” Azt hiszem, itt Dienes a szubjektív-
lírai és Hatvany az, aki — minden bizonnyal Júlia egész jellemképére és a magatartásáról fentmaradt eléggé egybehangzó emlékezőkre támaszkodva, realisan ítéli. A mezőberényi szavakat: »ez őt követni nyilatkozott, hová sorsa vezet« egyáltalán kétségbevonja, s ha elhangzottak is, frázis-szerűeknek érzi őket; de ha komolyan vesszük is, nem cseng-e a fülünkbe Lengyel József mondata: ő elvezette volna Júliát arra a helyre, ahol szerrinte Petőfi elesett, „de a nálunk töltött nap kedves változatai, a kedves kis nőt annyira elfoglalák s igénybe vették, hogy azt tőle is nem várhatam”. — Dienes mércéje itt az egyéniség megítélésére váratlanul alacsony-nak mutatkozik — míg, az a benyomásom: másutt talán túlmagas is. Általában a kollektív, forradalmi és katonai erkölcs mércéje könnyen csábít némi idealizálásra és szimplifikációra; úgy érzem, Bem emberi és hadvezéri ábrázolásában mindkettőnek megvan legalábbis a nyoma.

Ami mármost az apró részleteket illeti, nem szándékom Dienes könyvét tüzetesen végigbongészni. Zavart okoz benne néhány sajtóhiba; a mérőszalag egzaktsága is megbotlik olykor-olykor. A 133. lap második sorában a kitüntetés-osztást március 10-re teszi, de már a 132. lapon értesültünk róla, hogy ez április 10-én volt. A nyolcvanegyedik mellékletlapon (Haller József térképábrázolása) Gyalóky kocsijának vélt helyeit megjelöli Haller, de a balparti hely-jelölés fölé nem arab 2-t ír, mint Dienes mondja, hanem kérdőjelet. Nehezíti a könyv olvasását a jegyzetszámok hihetetlen elaprózása; ha valamely forrásból egymásután idézünk kiragadott mondatokat, nem kell az eredő-helyre csaknem minden mondat után külön számmal hivatkozni, mint Dienes teszi.

Az olvasó azzal az érzéssel csukja be Dienes művét, hogy egy különös könyvet olvasott, amely, amíg csak le nem tette kezéből, szakadatlanul bűvöletében tartotta. Honnan ez a bűvölet? Mint szépprózai

alkotásoknál, olyan, mintha az alkotó, az elbeszélő személyiségéből sugározna elő, amely a műben lépten-nyomon jelen van, s elbeszélő technikájának, megelevenítő képzetének, rokon- és ellenszenveinek hullámai átszítja az olvasóra. De rá kell eszmélnünk arra, hogy ennek a sugalmazó hatásnak ugyanolyan komoly tényezője a szépirodalmat csak köntösül használó tudományos módszer: az összehasonlító forráskritika, a rekonstrukció, az irodalomszocio-

lógiai rosta, amelynek segítségével Dienes hosszú úton, súlyos problémák között biztosan kalauzol bennünket. Végül azonban valljuk meg: vajjon mindez a belletrisztikai művészet és tudományos akribia volna-e ilyen hatással ránk, ha nem a mi nagy forradalmár-költőnkre irányulna? Mindannak, ami Dienes könyvében művészet és tudomány, Petőfi lángelméje a forrása és hordozója.

Barta János

BARÁNSZKY JÓB LÁSZLÓ: ARANY LÍRAI FORMANYELVÉNEK FEJLŐDÉSTÖRTÉNETI HELYE

Bp. 1957. Akadémiai K. 104 I. (Irodalomtörténeti Füzetek)

Abban a fejlődésben, amelyet lírai költészetünk Petőfi közvetlenségétől, kristályosabb áttekinthetőségétől a moderne bonyolultabb előadásmódjáig megtett, fontos állomás Arany lírája. Ezt nemcsak irodalomtörténészek, de íróink is érezték és érzik, Baránszky Jób e könyvéről szóló egyik kritika igen tömören és pregnánsan össze is foglalja az erről hangoztatott véleményeket.¹ Baránszky Jób tanulmánya érdekes és hasznos kísérletet tesz Arany lírájának a magyar irodalmi fejlődés bonyolult dialektikájában elfoglalt helyének meghatározására, annak az ellentmondásnak a feloldására, hogy egyfelől Arany líráját mint a hangulatszimbolikus, impresszionisztikus, összetett lelkiállapotokat kifejező huszadik század eleji költészet előzőjét értékeli, másfelől Arany a klasszikus szabályszerűséget szinte szoborszerűen megtestesítő költő, akinek példájából, elveiből és gyakorlatából egyaránt éppen a modernségnek emeltek gátat. A kérdést a tanulmány szerzője a formanyelv, a stílus oldaláról ragadja meg, ennek jellemző vonásait az alkotásmód titkaiból igyekszik feltárni, kiindulva Arany társadalomszemléletének sajátosságaiából, kiváltképpen néhány reprezentatív versének a ritmikai sajátosságokig menő alapos elemzése útján.

Baránszky Jób mindenek előtt azt hangsúlyozza, hogy Arany alkotásmódja és így stílusa is más, mint Petőfié. Vitába száll azzal a köztudattal, mely természetesnek tartja, hogy Kölcsey, Vörösmarty és Petőfi költészete fejlődésbeli egymásutánt jelöl, de Petőfit és Aranyt együtt tekinti, mint egy, a zeniten megálló jelenséget, s Arany költészetének további alakulását is Petőfi irányához méri, holott a magyar helyzet változása szükségszerűen a költői hangnem módosulá-

sát is igényelte, és az a lírai alkotásmódszer, mely korszerű volt a negyvenes évek végén, nem volt feltétlenül az a következő évtizedekben, a kapitalizmus magyarországi kialakulásának korában. Az irodalomtörténeti értékelés megkívánhatja Aranytól a 48-as politikai eszmékhez való hűséget, de nem a negyvenes évek lírai hangneméhez való ragaszkodást.

Arany lírájában — elsősorban az ötvenes években írt alkotásaiban — az hiányzik legjobban, ami Petőfiét a legfeltűnőbbben jellemzi: ti. a közvetlenség. Baránszky Jób nagy esztétikai tudással és alapos elemzéssel a petőfies lírai realizmusnak két igen mélyreható vonását állítja előtérbe: egyfelől, hogy „a képek szinte egyenértékűen tolmácsolnak belső világot”, másfelől, hogy „a belső élményidő és a költői közlésidő Petőfinél úgy szölván egybeesik”.

Arany lírájáról egyiket sem mondhatjuk el. A petőfies lírai realizmus helyett egyfelől egy erősen tárgyiasító modort, másfelől pedig egy inkább pszichológiai jellegű realizmust találunk nála. Baránszky szerint ez a két költő társadalomszemléletének különbözőségeivel függ össze, a Petőfié lényegi és összefoglaló, az Aranyé sokkal inkább tapad már kezdetben is a valóság adott, konkrét jegyeihez. Arany lírájában a költői kép is konkrétábban kiképzettebb, tárgyiasabb, a belső élmény pedig rejtettebben jelentkezik. Így van ez már a 49 előtti darabokban is, mint amilyen *A rab golya*; a tanulmány szerzője szerint ez az első jellegzetes darabja Arany különleges lírai alkotásmódjának, az „összetett stílusnak”. Nem allegória ez, a golya rajza természetudományosan pontos és konkretizált, a legtárgyasabb költészettel meghatározott, a szubjektív mondanivaló

¹ HORLAI GYÖRGYNÉ: Baránszky Jób László, Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye. MTA Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. XIII. k. 1-4. sz. 476-480.

inkább csak ott vibrál a nagyon is reális színekkel festett kép mögött, szó sincs a képi és az ábrázolt valóság mozzanatról-mozzanatra való megfeleléséről.

Az „összetett stílus” igazi kifejlődése az ötvenes évekre esik. Baránszky Jób — Bóka László tanulmányára is hivatkozva² — a formanyelvnek ezt az átalakulását a kapitalizmus magyarországi kialakulásával magyarázza. Arany János mint realista költő híven tükrözi kora kapitalista valóságát — például a *Gondolatok a béke-kongresszus felől* kemény bírálata vagy a *Kertben* közvettebb, általánosabb jellegű kritikája — ám a tőkés világ valósága számára Meduza-arc, amelynek látásától a költő visszariad. A kapitalizmus realista tükröztetésére alkalmasná tette Aranyt társadalomszemlélete, mely erősen társadalom-gazdasági konkrétságú, a kapitalista valóságtól való visszariadásra pedig népi világnézete is készítette, mely viszont arra kötelezte, hogy erre a társadalmi rendszerre nemet mondjon.

Ez a kettősség Baránszky Jób szerint Arany „összetett stílusának” társadalmi-történeti magyarázata, és itt a szerző helyesen utal Erdélyi Jánosnak 1856-ban a Pesti Naplóba írt kritikájára, mely szerint Arany költészete új irodalmi korszak kezdetét jelöli.

Az „összetett stílus” jegyeinek megajzolásában Baránszky Jób elemzése mélyreható, egyenesen reveláló. Különlegesen tárgyas stílus ez, amely minden ízével a valósághoz tapad, de ugyanakkor egy másik, szubjektív valóság is vibrál mögötte. Mégsem hangulatszimbólikus, mint Vajdáé és a nyugatosoké, a klasszika világossága jellemzi, az ábrázolt képnek a rejtett érzelmi tartalom kívül is teljes a jelentése. De nem is allegorikus, a kép már teljesen önálló életet él, annak egyes mozzanatai éppen nem felelnek meg a háttérben sugalmazott jelentés mozzanatainak. Inkább a részek és az egész viszonya, a lírai vers teljes szerkezete adja a mélyebb értelmű hangulati vibrálást. Az *Ősszel*-ben pl. — melyet a korabeli kritika is reprezentatív darabnak tekintett — a homéri szépségek rajza nem lenne olyan megrendítő a fájdalom refrén és a tragikus hangú befejezés nélkül. Arany összetett stílusában „nem arról van szó, hogy tárgyi és szubjektív elválaszthatatlan összeolvadjanak” (ez volna a hangulatszimbólika), „hanem arról, hogy az elemek sejtlemes szövedéke szakadatlan sejtlemességet adjon, hogy a közölt és festett tárgy valóságként is elfogadható legyen, hogy egy másik hangulati jelentést is ebreessen”. Ezt a tárgyaságon és a szerkezeti konstruáltságon felül a forma és a tartalom újszerű egységé-

vel is eléri Arany, olyan belső ritmussal, „mely nem trocheus és nem jambus” — hanem a nemzeti és az időmértékes újszerű ötvözetéből áll, ugyanakkor klasszikai marad, megőrzi az alapvető hangsúlyos, ill. időmértékes jelleget.

Amennyire sikerültnek érezzük az „összetett stílus” elnevezést és e stílusjelenség leírását Baránszky Jób tanulmányában, annyira vitathatónak látszik, hogy e stílus kialakulásában Baránszky a kapitalizmust tekinti a döntő faktornak. Bóka László, — akire Baránszky Jób itt hivatkozik — a kapitalizmus tükröztetését csak a világsági tragédia hatásának elemzése után tárgyalja Arany lírai költészetéről szóló akadémiai előadásában. Baránszkyt bizonyára európai irodalmi analógiák is arra irányították, hogy a kapitalista fejlődés esztétikai szimptomájaként írja le azt a jelenséget, hogy a lírában a tárgyaság feltűnően előtérbe kerül, és ugyanakkor e fokozott tárgyasággal erős szubjektív tartalmak megéreztetésére töreksenek a költők. Mint Baránszky Jób is utal rá, Arany észrevehető egyetértéssel közli a Szépirodalmi Figyelőben Pomartin cikkét,³ mely elítéli a Parnasse költőit, mégis mintha Arany összetett stílusának volna a parnassien előadásmóddal bizonyos titkos korrespondenciái. Persze csupán a költői képnek önállóvá válásáról lehet itt szó, az Arany-versek semmiképpen sem parnasszista alkotások, mert magukon viselik a „pszichológiai dátumot”, a megindító személyes élmény jegyét. Különbön is a Baránszky Jób említette aranyjános „impossibilité”-ről legfeljebb a magyar elődökhöz viszonyítva beszélhetünk, a korabeli európai irodalom vonatkozásaiban Arany mindenképpen személyes hangú lírikusnak tekinthető.

Azonban a költészet tárgyasulása a parnasszistáknál, és a hangulatszimbólikus líra megszületése nyugaton sem a kapitalizmus valami Balzac-szerű társadalmi-gazdasági szemléletéből született meg, hanem 1848 után az előző idők nagy demokratikus és utópikus reményei meghíusulásának élményéből, a nyugati értelmiség megrendüléséből, a forradalmak bukása utáni nagy dezillúzióból. A kiábrándulás világnézete nyugaton általános emberi sikon jelentkezik, nálunk elsősorban — a helyzet hozta így — nemzeti vonatkozásban, — legtöbb írónk, így Arany esetében is, a nemzeti bukás személyes vonatkozású tragédiát is jelentett. Abban igaza van Baránszkyknak, hogy Arany összetett stílusának kialakulása nem vezethető vissza pusztán az önkényuralom kikényszerítette allegorikus kifejezőmódra, ezopusi nyelvre, mélyebb, kisebbségi világ-

² BÓKA LÁSZLÓ: A lírikus Arany. MTA Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. III. k. 95 — 126.

³ A francia költészet 1861-ben. Szépirodalmi Figyelő. 1861. 50., 51., 52. sz.

hasadás jele ez, melyet a szerző találó meghatározása szerint a költők csak a műalkotás konstruáltságában tudnak hősi erőfeszítéssel megszüntetni. De elgondolkoztató az is, hogy az „összetett stílus” kialakulása párhuzamos olyan más, hasonló eredetűnek látszó stílusjelenségekkel, melyeknek e korszakban való gyakoribb megjelenését Arany költészetében már eddig is kiemelte a kritika: ilyenek a célzásokban való beszéd, a dültbetűs kiemelések és — mint Riedl⁴ megfogalmazta — a „találó rövidség” és a tömörítés. Bár különösen hangzik, de Arany az ötvenes években „népi” sem lehetett a régebbi módon, a népi eszményekhez való hűséget éppen nem lehetett kifejezni népi közvetlenséggel, egyrészt az önkényuralom cenzurája miatt, de meg azért is, mert ez a közvetlenség Világos után már nem lett volna hiteles, mint ahogyan nem volt az a Petőfi-utánzók lírai hangneme sem. A nép egyébként nemcsak közvetlenül, mindenki számára közérthetően szokott beszélni, de célzásokban is, melyek csak szűkebb kör számára érthetők, a kevés szóval sokat mondás is népnyelvi sajátosság. A népköltészetben is van népdalszerű és balladás előadásmód. Baránszky Jónak igaza van, mikor Arany összetett stílusra legművészebb megnyilvánulásaiként az ötvenes években írt lírai verseket és balladákat tekinti. Helyesen hangsúlyozza — az egykorú kritikát is idézve —, hogy ekkor ez az összetett stílus közösségi jellegű, a képek mögött vibráló mondanivalók a nép, a nemzet érzelmeit idézik. A célzásos, az elhallgatásos népi közlés mód is közérthető annyiban, hogy közös érzelmekre szokott utalni.

Ezek után igazat kell adnunk Horlai Györgyné már idézett bírálatának, mely azt kéri számon, hogy Baránszky Jób nem vette eléggé figyelembe Arany fejlődésében az 1849-es cezúrát. Mi több, Arany esetében éppen a nemzeti bukás élménye magyarázza meg sok tekintetben a másik tényezőt, a kapitalista valóság miatti kiábrándulást. A nyugati értelmiség lelkében az utópistáktól is táplált demokratikus békés fejlődés illúzióit törte össze III. Napoleon cezarizmusa, Arany számára Világos azoknak a népi-nemzeti, némileg patriarchalis színzetű demokratikus illúzióknak a bukását jelentette, amelyek a 49 előtti eposzok és eposztervek világképében jelentkeznek.⁵

Az összetett stílus már a 49 előtt írt versekben is fel-feltűnik (Baránszky Jób erre részletesen kitér), de egyes elemei az Őszikékben is felbukkannak, nemcsak a Baránszky

által igen szépen elemzett *A lepke*-ben, de — főleg ha a célzásos beszéd és a találó tömörítés stílussajátságait is tekintjük — más darabokban is. A kapitalizmus magyarországi kialakulásának talán sokkal közvetlenebbül megfogható hatása, mint az „összetett stílus”, az a művészi és emberi elszigetelődés, amely az Őszikékben egy újfajta, de privatizáló közvetlenséghez vezet. Ezt az elszigetelődést Baránszky is hangsúlyozza, és az összetett stílus tartalmilag erősen közösségi kötöttségeivel magyarázza, hogy ez a lelkiállapot már más formanyelvet igényelt. Az Őszikék stílusa valóban személyesebb, közvetlenebb, de a bennük megnyilvánuló humor mégis „összetett”, hiszen a humornak erre a fajtájára éppen Baránszky Jób értelmezése szerint az jellemző, hogy „a fájdalom tárgyi beleérzés és a megnyugtató beletörődés áthatják egymást” — ez pedig éppen az Őszikék hangulata. Az, hogy a lírában az érzelmileg telített tárgyiasság után a magányosság közvetlen panaszra szólal meg a lírai fejlődésnek ez az útja nincs példa nélkül a kapitalizmus korának európai irodalom, történetében, ilyenfajta analógiakra pl. Paul Verlaine költői útján is akadunk.

Baránszky alapos esztétikai és stilisztikai elemzése pontosan elkülöníti Aranyt nemcsak elődeitől, de a századvégi és a huszadik századi hangulatszimbolikus, impresszionista lírától és az Ady-megalkotta „belső ballada” stílustól is. Baránszky kijelöli azokat a területeket, amelyeken Arany szigorúan a klasszika határain belül marad, és élesen rámutat azokra a fejlődési vonalakra, amelyek az „összetett stílus”-ból távolabbra futnak.

Összegezve: ez a stílus tanulmány igen komoly és eredményes hozzájárulás a magyar líra fejlődésének feltárásához. Arany lírájának egyik legfontosabb problémáját tisztázza az „összetett stílus” kategóriájának meghatározásával, elemzésével és Arany több reprezentatív alkotásában való megmutatásával. Teljes képet azonban akkor fogunk kapni Arany lírájának fejlődéstörténeti helyéről, ha Arany stílusának egyéb sajátosságai is ilyen megnyugtatóan lesznek tisztázva, és a kor többi stílusproblémájára is nagyobb fény derül. (Pl. az önkényuralom alatti ún. allegorikus stílus is bonyolultabb jelenségnek látszik, mint ahogy az, ennek a — mint már hangsúlyoztuk — igen érdekes, hézagpótló, sok szempontból reveláló értékű tanulmánynak néhány mondatából kitűnik.)

Horváth Károly

⁴ RIEDL FRIGYES: Arany János. Bp. 1920. Pallas. 330–333.

⁵ SÖTÉR ISTVÁN: Arany János. MTA Nyelv- és Irod. tud. Oszt. Közl. XII. k. 1–4. sz. 34–36. l.

ÚJABB ADY-CIKK VÁLOGATÁSOK

Ady Endre: Ifjú szivekben élek. Bp. 1958. Móra Ferenc K. — Ady Endre: Vallomás a patriotizmusról. Bukarest, 1958. Állami Irodalmi és Művészeti K.

Az elmúlt esztendőben írt Ady-cikk gyűjteménnyel gazdagodott irodalmunk. Örvedetes jelenség ez, mert 1954 óta, mikor Földessy Gyula a Magyar Klasszikusok sorozatban közreadta Ady válogatott cikkeit és tanulmányait, egyetlen Ady-cikk válogatás sem jelent meg. Mintha az Akadémiának az a nagyszabású vállalkozása, mely a teljes Ady-oeuvre kritikai kiadását tűzte ki célul, a további válogatásokat megakasztotta volna. Csakhogy időközben kiderült, hogy a kritikai kiadás elkészítése Ady esetében sokkal bonyolultabb feladat, mintsem első pillantásra látszott. Ady nagyváradi újságírói korszakában több névtelen cikket közölt. Ezeknek hitelesítése csak sokrétű filológiai, nyelvi, stiláris kutató munkával lehetséges. Megnehezíti a helyzetet az is, hogy Ady, míg a Nagyváradi Napló belső szerkesztői gárdájához tartozott, rengeteget írt a lapba. Olyan hatalmas anyaggal van tehát dolgunk, hogy az Ady-publicisztika kritikai kiadása már ezért is hosszú éveket igényel. Mivel azonban ezekben az években sem nélkülözhetjük Ady cikkeinek forradalmasító hatását, feltétlenül hasznos és szükséges, hogy minél gazdagabb válogatásokat kapjunk addig is Ady prózájából.

Az első cikkgyűjtemény a Móra Ferenc kiadónál jelent meg Koczás Sándor válogatásában. Célja nyilvánvalóan az volt, hogy a magyar ifjúsággal megismertesse Ady publicisztikáját. Ezt a célt jól szolgálja a válogatás. Valóban a legjelentősebb Ady-cikkek találhatók a kötetben. Kítűnő ötlet volt a kötet ciklusos tagolása: minden ciklus Ady egy-egy jellegzetes témája körül kerekedik ki, s egy Ady-vers vezet be, mely egyben a ciklus frappáns címét is adja. Ez a módszer kiválóan érzékelteti Ady költői és újságírói motívumainak kölcsönhatását, az egyes ciklusok pedig szinte jelszószerűen summázzák Ady cikkeinek valóban legfontosabb tanulságait. Az ifjúság számára ennél szerencsésebb megoldást nem is választhatott volna a szerkesztő. Ha valamit kifogásolnunk lehet, az csak az, hogy a *Magyar ugaron* és *A téli Magyarország* c. ciklusok kissé egybemosódnak. Némi hiányérzetet kelt továbbá, hogy a *Magyar jakobinus* da köré nem gyűjtött a szerkesztő egy csokorra valót Ady nacionalizmus-ellenes cikkeiből. Tévedés ne essék, ilyen cikkek szép számmal vannak a kötetben, de Ady világnézetének egyik jellegzetes vonása, forradalmi patriotizmusa sokkal markánsabbá vált volna ezzel a kiemeléssel. Tekintettel arra, hogy a gyűjtemény első sorban az ifjúság részére készült, néhány

polemikus jellegű cikket elhagytam volna, minthogy ezeknek megértéséhez komplikált magyarázatra volna szükség. Ilyen pl. *A poeta élete* c. cikk. Ez a néhány megjegyzés azonban semmiképpen sem homályosíthatja el azt a tényt, hogy végre Ady publicisztikájának legszélesebb skálájából annak témagazdagságát átfogó, reprezentatív válogatást kaptunk.

Ami a szövegközlést illeti, a jegyzetek bevezetésében azt olvassuk, hogy a közölt cikkek szövegét a szerkesztő nem vetette össze az eredetinek számító sajtóközlésekkel. Minthogy azonban szövegű kritikai kiadás csak a korai cikkekre nézve áll rendelkezésünkre, ez a módszer komoly hibaforrást rejt magában. Néhány szűrőpróba tényleg azt mutatja, hogy több cikk lényeges szövegromlással került a gyűjteménybe, így pl. a *Mágnások és püspökök uradalma*, *Ismeretlen Korvin-kódex margójára*, *Városos Magyarország*, *A robbanó ország* stb.

A cikkgyűjteményt Koczás Sándor szép esszéje fogja össze a költő és publicista Adyról. A válogatott cikkek alapján rövid fejlődésrajzot ad Adyról és a válogatás legjobb próbája, hogy ez a fejlődésrajz teljesen reális. Rámutat Ady költői arcának néhány olyan vonására, melyek éppen publicisztikája nyomán válik világossá: felfokozott egyéniségkultuszára, humanizmusára, életszeretetére, intellektuális igényességére: mind-megannyi olyan vonás, melyek a demokratikus forradalmár arcát plasztikusabbá, konkrétábbá teszik. Koczás Sándor tanulmánya világossá teszi azok előtt is, akik ebben kételkednének — mert a múltból áthozott káros hagyomány Ady publicisztikáját lebecsülni — hogy Ady életművében próza és vers teljes egységbe fonódik, hogy pl. az antiklerikális cikkek és „istenes” versek semmifele ellentmondást nem jelentenek Ady világnézetében. Sajnos, a szerző nem kerül el a téma gazdagságának azt a veszélyét, hogy sok kifejtetlen, ötletszerű gondolatot is papírra vet. Olyanokat, melyeknek kifejtése egy utószó keretei között nem is volna lehetséges. Így a didaktikus cél, ti. az ifjúsággal megértetni és megkedveltetni Ady publicisztikáját, úgyszólván elsikkad. Ezt nyilván a szerző is észrevette, mikor tanulmánya alcímül odairta: „az Ady-életmű problémáiból”.

Az Ady-szövegeket aránytalanul nagy apparátus egészíti ki. 14 ív szöveghez 7 ív jegyzet. Vitathatatlan tény, hogy Ady cikkeinek megértéséhez széleskörű műveltségre, a korabeli politikai és irodalmi élet biztos

ismeretére van szükség, ezért — különösen az ifjúság számára — elkél a magyarázat. Nem is könnyű feladat a mai magyar ifjúsággal megértetni a század első évtizedének bonyolult politikai és irodalmi jelenségeit.

Bessenyei György lelkiismeretes kutató munkával többnyire világos és jó magyarázó jegyzeteket készített, ha néhol túl részletezőeket is. Kár azonban, hogy a gazdag anyagot tartalmazó magyarázó jegyzetek nem egységes elvek szerint készültek. Helyenként kritikai kiadáshoz illő filológiai igényességgel jár el a szerző, pl. a konkordanciák felderítésével, másutt viszont semmitmondó, sematikus magyarázatokkal is beéri. Főlőlegesnek érezzük a terjedős névmagyarázatokat, különösen olyan ismert embereknél, mint Eötvös József, Gyulai Pál, Ibsen stb. Ugyanakkor néhány ma már valóban kevésbé ismert név, mint Baksay Sándor, Lengyel Zoltán, Weltner Jakab stb. hiányzik. A jegyzetek értékét rontja a nagyszámú tény- és adatbeli tévedés, melyeknek részletes felsorolására itt nem térhetünk ki. Nem sok örömtökkel telik az ilyenféle idegenszó magyarázatokban sem, mint *Literary gentleman = irodalmi úriember*, vagy *Sturm und Drang = vihar és törekvés* stb. Általában a négyféle jegyzet és mutató inkább nehézkessé teszi a jegyzetek használatát.

Nemcsak Ády népszerűsítése, de az Ady-filológia szempontjából is értékes kötet jelent meg Romániában *Vallomás a patriotizmusról* címmel. A kiváló munkát végzett sajtóalárendező nem nevezi meg magát. A kötet azokat a cikkeket gyűjti egybe, melyekben Ády a nacionalizmus, a sovinizmus ellen harcol, az internacionalizmus, a forradalmi patriotizmus mellett tesz hitet. Az e tárgyban ismerteken kívül 8 olyan cikket is tartalmaz a válogatás, mely kötetbe gyűjtve

most jelenik meg először. Ilyen pl. a címadó *Vallomás a patriotizmusról*, melynek eredetije még pesti könyvtárakban is alig található.

A gyűjtemény 181 cikket tartalmaz. Ilyen nagyarányú tematikus válogatás akkor is jelentős volna, ha nem ennyre húsunkba vágó témát választott volna a szerkesztő. Így azonban valósággal izgalmas olvasmány, amint a cikkekben nyomon követhetjük Ády harcát a nacionalizmusnak úgyszólván minden válfaja ellen. Mert nem kerüli el figyelmét a nacionalizmusnak egyik megnyilvánulása sem: bármennyire különbözzenek is ezek egymástól látszatra, retrográd lényegük azonos. Egyformán érzékenyen reagál a nemzetiségek elleni uszításra, antiszemitizmusra, mindenféle faji büszkeségre, bús-magyarkodásra, csaholó hazafiságra, kuruc-kodásra, a magyar impérium, vagy a Regnum Marianum ábrándjaira. Felismeri a nacionalizmus „internacionális” gyökereit: a francia vagy német nacionalisták ugyanolyan kerékkötői a haladásnak, mint a magyarok. Így együtt olvasva ezeket a cikkeket, új, árnyaltabb értelmet kap Ády forradalmi demokratikus pátriótizmusa. De nagy segítséget nyújt a kötet a mai nacionalizmus elleni harcunkban is.

Amit az előbbi gyűjtemény szerkesztőjének hibául rótunk fel, ti. a szövegek pontatlan közlését, azt a sokkal nehezebb könyvtári körülmények közt dolgozó romániai szerkesztő esetében csak a filológiai hűség kedvéért említjük meg. Sajnos a jegyzetek sem méltók a válogatás kiváló munkájához: hiányosak, sok tévedést tartalmaznak.

Nagy kár, hogy a gazdag gyűjtemény egyáltalán nem került könyvtárosi forgalomba Magyarországon.

Vezér Erzsébet

MÓRICZ MIKLÓS: MÓRICZ ZSIGMOND INDULÁSA

Bp. 1959. Magvető K. 519 l.

Móricz Virág kitűnő és közkedvelt könyvének, az *Apám regényének* megjelenése után hat évvel, az író családjának egy másik tagja újabb értékes művel gazdagította a Móricz-irodalmat. Az író testvéröccse több mint félezer oldalas könyvet írt Móricz Zsigmond indulásáról. Móricz Miklós nevével eddig főként közgazdasági, statisztikai, szociográfiai szakcikknek alatt találkoztunk és hasonló tárgyú könyvek címlapjain. Írásából az látszott, hogy a szakembernek ahhoz a típusához tartozik, amelyik szívesen viszi tudományá kérdéseit, vitáit a nagyközönség elé. Nem véletlen, hogy számos szakcikke a *Nyugat* és a *Kelet Népe* hasábjain jelent meg.

Az új könyv, amely a hetvenhárom éves szerzőnek alighanem élete főműve lesz (ideértve persze a könyv remélhető folytatását is Móricz Zsigmond későbbi éveiről) sajátos és ma már nem mindennapi polihisztor-erényeket mutat. A könyv első lapjain a levéltári kutatásokban is jártas történész biztonságára figyelünk fel, a későbbi fejezetekben, pl. a kispesti évek kitűnő környezetrajzában pedig a művészi atmoszférateremtés jelentős írói eredményeivel lepi meg az olvasót. Irodalomtörténetesek között is kevés akad, aki ilyen alaposan ismeri Móricz Zsigmond hatalmas életművét, le egészen a fiatalkori zsenégek televényéig és az egyes műveket össze-

kötő hajszalerekig. A szerző sok mindenben már eleve tájékozottabb valamennyiünkénél, mert élő tanúként jelen lehetett fontos Móricz-művek születésénél, az író családi hátterét is jobban ismeri a legszorgosabb biográfusnál. De munkáját elsősorban az teszi jelentőssé és módszerét nagyon rokonszenvenssé, hogy nem ebből az eleve rendelkezésre álló tőkéből él csupán. Könyve nemcsak az élményeiből és emlékeiből táplálkozik, sok esztendő alapos kutatómunkája érezhető minden fejezete mögött. A Móricz-kutatás legfrissebb publikációjáról is tudomása van: ha nem is hivatkozik ezekre a tanulmányokra, eredményeiket, adataikat beolvastja könyvébe. Még azokban az inkább irodalmi, mint életrajzi részekben is, ahol az irodalomtörténésznek gyakrabban akad vitakozni-valója Móricz Miklóssal egy-egy elemzés, vagy esztétikai megállapítás kapcsán, ott is sok olyan új észrevétele van a szerzőnek, amelyen érdemes elgondolkodni. A *Móricz Zsigmond indulása* egészében mint szépírói mű is megállja a helyét, ha nem is olyan érett és harmonikus alkotás, mint az író lányának nagysikerű könyve volt.

*

Az író életének első három évtizedét dolgozza fel Móricz Miklós munkája. Az 1910-es esztendőnél ér véget a könyv, amikor Móricz már a *Nyugal* munkatársa és első nagysikerű kötetei már részben megjelentek vagy éppen megjelenőben vannak.

A könyv első fejezeteiben Móricz apai és anyai őseit nyomozza ki a szerző, visszanyúlva egészen a tizenennyolcadik század elejéig. A távoli ősök ilyen makacs nyomozása egy író életrajza kapcsán bizonyos mértékig persze öncélúnak látszó munka, mert az író egyéniségének megközelítése szempontjából nem sok fogódzót ad valamely messi elődjének néven nevezése. Móricz Zsigmond esetében mégis érdemes volt elvégezni ezt a munkát. Móricz Miklós kutatásai nyomán az író családfájának tisztázásával bepillantást nyerhettünk egy tisztántúli vidék paraszti, kismemesi, illetve honorációr rétegeinek történetébe. A házasságok révén egymással kapcsolatba kerülő és keveredő családok — a Móriczok, a Nyilasok, a Pallagiak — földrajzi és társadalmi mozgásának adatai is fontos dokumentumokat szolgáltatnak olyan történeti és szociológiai problémákhoz, amelyek tisztázása terén eddig nem sok történt. A szerző őskutató munkájában az a legfeltűnőbb, hogy a legszorgosabb igyekezettel sem tudja igazolni azt a legendát, amelyet Móricz otthonról hozott és az *Életem regényébe* is beírt, hogy az anyai ősök között bárónők is akadtak. Móricz Miklós egész könyvében egy szerényen visszahúzódo, de

rejtve mindig ott lappangó polémia vonul végig. A történész, a kutató legendaromboló objektivitása kerül szembe e könyv lapjain az író legendateremtő fantáziájával, aki a valóság elemeit a maga érzései, a maga igazságai és hitei szerint rendezzi el. Móricz Miklós csendes „leleplezése” az író legendaalkotó képzetének titkaira is fényt derítenek. E legendáknak mélyebb indítékait, céljait is jobban megértjük a szerző tisztázó munkája nyomán. Annál a kérdésnél, hogy Móricz anyai ősei között voltak-e bárónők, vagy nem voltak, sokkal érdekesebb az a tény, hogy az író erre az eléggé ingatag családi mendemondára mennyit épített. Persze nem valamiféle sznobságból áhított Móricz Zsigmond a bárónő ősökre. A Bánhidyi bárónők emlegetésére azért volt szükség, hogy egyik központi gondolatához, demokratizmusának magaválasztotta önkéntességéhez meg legyen az erkölcsi alapja. A szerző így fogalmazza meg Móriczknak ezt a sokszor kifejtett fikcióját: „ő szabad akaratából választotta magának örök szövetségül a szegénységet, holott vér szerint a nemzetnek minden rétegével rokon” (345. l.). Ehhez hozzátehetjük, hogy ennek a felfogásnak a szálai is alighanem Adyhoz vezetnek. Ady a *Móricz Hét krajcárját* üdvözlő cikkében elragadtatott gyönyörűséggel ír azokról a paraszttá vedlett, „hitvány, koldus, de szépnevű” familiákról, az egykori kisurakról, akik így beszélnek: „ősi rokonságban volnánk a gróf Károlyiakkal, de mi nem tartjuk a rokonságot.”

A könyv sok apró életrajzi kérdést, vitás problémát dönt el, igazít ki, néhol polémikus formában, néhol meg a tények pusztá közlésével. Több pontban korrigálja azt a helyrajzi képet, amely az *Életem regénye* alapján Móricz szülőfalujáról, Tiszacsécséről alakult ki az olvasóban. Nem kapcsolódik be abba a vitába, hogy az 1952-ben elhelyezett tiszacsécsi emléktábla valóban Móricz szülőházára került-e, de a könyv alapján valószínűnek látszik, hogy Móricz világrajtettkor szülei már nem laktak abban a házban, amelyet az emléktábla az író szülőházának jelölt. Az egykori sárospataki tanárokkal kapcsolatban is van helyreigazítani valója. Nem tartja valószínűnek, hogy a pataki tanárokat osztályfelfogultságuk ragadtatta arra, hogy három tárgyból megbuktassák Móricz Zsigmondot, mert már megszokták volna, hogy egy „koldus” ácsmester minden fiát taníttatni akarja. Ha a legnagyobb fiúnak, Zsigmondnak ezért adtak volna szekundákat, akkor az utána következő Móriczfiúkkal is éreztették volna ellenszenvüket. Egy másik régi történet szerint az író gimnáziumi igazgató nagybátyja, Pallagi Gyula egyik volt magántanítványa „fűri és dúsgazdag” apjának írta alá a váltót, amelyet

az nem fizetett ki soha, mert a kötelezettségek teljesítése elől öngyilkosságba menekült. Még Móricz Virág könyve is így említi ezt az esetet. A történet magva valóban így igaz, Pallagi Gyula fizetéséből haláláig levonták a nem teljesített váltó részleteit, de Móricz Miklós most azt is tisztázza, hogy Pallagi a váltót egyik legközvetlenebb barátja és tanártársa apjának írta alá, aki nem éppen főúri, de tekintélyes állású ember volt: tankerületi főigazgató. Pallaginak már e kínos eset után közös munkái is jelentek meg ezzel a barátjával. Móricz legelső cikkével kapcsolatban, amely húsz éves korában került közlésre az egyik debreceni napilapban *Reflexiók Schopenhauer olvasása közben* címen, a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy nem fordítás, mint Juhász Géza gyanította, hanem önálló írás.

Móricz Miklós rendkívül aprólékos, minden részletre kiterjedő és pontosságra törekvő életrajzi műve több esetben már azzal is sokat érzékeltet, hogyha valamiről nem szól külön, ha valamit szó nélkül elhagy a korábbi mondanévközből. Nem valószínű, hogy véletlenül maradt el pl. a könyvből Móricz Zsigmond első két gyermekével, a korán elhalt kisfiúkkal kapcsolatban a Móricz-életrajzokban, cikkekben visszatérő megjegyzés, hogy mind a két kisfiú Ady után kapta a Bandi nevet. Valószínűleg még Móricz életében keletkezhetett ez a kedves legenda, de nem sok alapja lehetett. Az első kisfiú 1905 decemberében született, a másik 1907 júliusában. Személyes barátság még nem volt ebben az időben Ady és Móricz között és ha Móricz fel is figyelt már ekkor egy-egy magávalragadó Ady-versre, csak 1909-ben kerül igazán a költő hatása alá. Mint maga vallja, 1909-ig egy-két megdöbbentő versélmény mellett inkább ellenérzés volt benne Adyval szemben. Az új Móricz-könyv a két elhalt gyerek anyakönyvi adatait is közli: az első kisfiú nevét így jegyezték be: „András, Zsigmond, Levente”. (Tehát az azonos névnek nem az Ady-névvel összeforrt változata szerepel itt.) A második Bandika névbejegyzése pedig: „Andor, Bálint”.

*

Persze Móricz Miklós könyve nem szorítkozik arra, hogy az eddigi Móricz-életrajzok korrekciója és az író élettörténetéhez tapadó téves elképzelések cáfolata legyen. Az író életének első harminc évéről akar teljes képet adni, magábaolvasztva az eddig ismert adatokat éppúgy, mint az újonnan tisztázott részleteket. Ebből következik, hogy a kész mű és a forrásmunkák viszonya szempontjából a könyv két különböző félre oszlik. A Móricz gyermekkorának színterét jelentő három falu (Tiszacsécsé, Túrístvándi,

Pthrügy) és az író nevelő három város (Debrecen, Sárospatak, Kisújszállás) rajzában jobbra csak az *Életem regénye*, a *Forr a bor* és a *Bál* nyomán tud haladni Móricz Miklós is. Ezekben a fejezetekben inkább összefoglalja, kivonatolja, idézi és megjegyzésekkel kíséri az író remekbeszabott önéletrajzi vallomásait. Hálátlanul nehéz feladatra vállalkozott azzal, hogy teljes életrajzot ad ezekből az életrészekből is: mint írónak, sőt mint szépirónak is Móricz Zsigmondal kell versenyt futnia.

Később a kispesti évek rajzában már kiszabadul ebből a kellemetlen szerepből, még a stíluson is érezhető, hogy nem feszélyezi már a nagy művek nyomása: szabadabban, önállóbban alkot. A könyv második felében az új mű és a korábbi forrásmunkák aránya teljesen megfordul. Móricz Zsigmond kispesti éveiről az eddigi irodalom alig tudott valamit, Móricz Miklós viszont már érett fiatalemberként ismerte meg bátyja kispesti életét. Sok emléke maradt ebből az időszakból és az író kispesti környezetének egyik legfontosabb, még élő tanújától is részletes visszaemlékezéseket sikerült kapnia. Az irodalomtörténet számára a *Móricz Zsigmond indulásának* azok a legérdekesebb lapjai, amelyeken a szerző bátyja kispesti éveit eleveníti fel. A kispesti időszakot követő évek történetét, amikor a fiatal író meg-nősül és Pestre költözik, a Ferencvárosba, szintén már jobban ismerjük, részint az író önéletrajzából, részint Móricz egyik gyöngyregényéből, *Az asszony beleszól* címűből, amely (ugyan más időszakba helyezve) sok emléket elevenít fel házasságuk kezdő éveiből, amikor mint újságíró kereste még a kenyerét. Az író életrajzának, fejlődésének nagyon fontos, döntő időszaka volt az a néhány esztendő, amit Kispesztén élt le. Móricz Zsigmond 1900 őszén eleveníti fel kapcsolatait egykori debreceni iskolatársával, aki ebben az időben mint egyetlen hallgató az anyjával és a húgával Kispesztén él. Ő is kiköltözik Kispesztre, volt iskolatársa családjában meleg környezetet lel. Itt írja első nagyobb irodalmi tanulmányait, itt ismerkedik meg későbbi feleségével, Holics Jankával és a kerek másfél évtized múlva megszülető regényének, *A jáklyának* is számos motívuma szintén a kispesti környezethez kapcsolódik. A fiatal Móricz Zsigmond nagy gondal és szorgalmas könyvtári kutatások alapján készülő dolgozatai mellett pályájának ezt a korai, mindaddig homályban maradó szakaszát a versírás és az operettszövegek készítése jellemzi. Számos meglepően gyenge verset ír ebben az időben. Ugyanilyen buzgalommal írja ez idő tájt az operettszövegeket is, egy kisújszállási zenetanárban társat is szerez az operett-librettók megzenésítésére. Egyik operettjét, a *Tasziló*,

az aranyost egyszer elő is adták ekkortájt Kispesten.

A kispesti évek feltárása mellett irodalomtörténetírásunk elsősorban Móricz Zsigmond diákkori jegyzőfüzetének, a híres *Fehér könyv*nek a feldolgozásáért lehet hálás Móricz Miklósnak. A *Légy jó mindhalálig*ban tesz először említést az író erről a féltve őrzött könyvecskéről, amelyben kisdíák kora óta írta feljegyzéseit. A *Fehér könyv* őrizte meg első elbeszélését, a *Karácson esteje* c. fiataalkori zsenjét, valamint színműkísérleteit és számos korai versét is. De ugyanígy beírta a könyvecskébe Jókai két költeményét, továbbá a *Marseillaise* szövegét franciúl és magyarul, pthrúgi tájszavakat, amelyekre már diákkorában is felfigyelt, egy bizonyos Siposs Mária verseit, De Amicis *Szív* c. könyvének egyik elbeszélését — emlékezetből, hogy a szülei és a testvérei is megismerhessék a neki annyira tetsző történetet. Ha nem is volt a *Fehér könyv* szabályos napló, a jövőendő író kapcsolata ezzel a kis könyvecskével rendkívül bizalmas jellegű: ami megragadta, ami fontos lehetett élete során, annak a könyvecskében többnyire nyoma van. Főként azoknak a mozzanatoknak, amelyek már a jövőendő író útját egyengetik. Az is jellemző a *Fehér könyv* fontosságára, hogy már érett fiatalemberként is folytatja a beírásokat, a gyerekes betűkkel felrótt kísérletek után első nyomtatásban megjelent munkáinak lapkivágatait is ide ragasztja fel, vagy legalábbis feljegyzzi a nyilvánosságra jutó vers, vagy cikk címét és a megjelenések dátumait, sőt menyasszonyához írt verses levele, a huszonhárom éves korából való *Kedves Janka Nagysám* szintén a *Fehér könyv* lapjaira került. Mindent pontosan jegyzékbe foglalt, így a *Fehér könyv* a fiatalalkori művek időrendjének megállapításában is biztos támpontokat adott Móricz Miklósnak, továbbá néhány álnéven megjelent írás azonosítását is lehetővé tette.

Arra is Móricz Miklós könyve hívja fel a figyelmet, hogy a fiatal Móricz a *Pesti Hírlap* számára francia tárcákat fordított, illetve a hiányos nyelvtudása alapján nagyjából megértett elbeszéléseket újra írta. Bizonyára abban is igaza van a szerzőnek, hogy ezek az elbeszélések, a korabeli francia irodalom alsóbb szintjét képviselő divatos, rutinos írók erotikus tárcái sem maradtak hatás nélkül a fiatal íróra. Elbeszélőtechnikát tanulhatott belőlük, és a kényesebb problémák irodalmi tálalásának módját. Kár, hogy közelebbi tájékoztatást nem találunk a könyvben arra vonatkozóan, hogy kitől mit fordított Móricz.

Több terjedelmes részletet közöl Móricz Miklós az *Életem regénye* egyik legfontosabb forrásából, anyai nagybátyjuk, Pallagi József kéziratos önéletrajzából is, amely az író kérésére és biztatására készült a harmincas

években. Az élénk kerülő részletekből látszik, hogy Pallagi József, a sok vidéken megfordult és sokfelé hányódó cipézmester kitűnő elbeszélő lehetett a szónak persze nem literátori, hanem népi értelmében. Pallagi József közreadott feljegyzéseinek és Móricz életregénye megfelelő részleteinek futólagos összevetése is figyelemre méltó adatokat szolgáltat az író alkotómódszerének megközelítéséhez, ahhoz a problémához, hogy az írói nyersanyag milyen metamorfózisokon ment át Móricz írói pályájának legérettebb szakaszában, az *Életem regénye* megformálása során.

Móricz Miklós munkájának éppen ebben a vonatkozásban van igen nagy jelentősége. A tárgyi és történeti valóságnak és az írói, művészi valóságnak az egész kötetben átvonuló makacs szembesítése fontos tanulságokkal szolgál. A könyv egyik legérdekesebb részlete az a néhány lap, amely az író leg híresebb novelláját, a *Hét krajcárt* elemzi abból a szempontból, hogy az elbeszélésnek melyek azok az elemei és mozzanatai, amelyek végképp nem felelnek meg az eredeti életrajzi tényeknek. Márpedig ez a novella, éppen lírájának varázsa folytán annyira összenőtt írójával, annyira szimbólumává vált magának Móricz Zsigmondnak is, hogy az olvasók az elbeszélés hőstét teljes egészében írójával azonosították. A néhol már kicsinyesnek látszó tárgyi, ténytörténeti korrekcióknak is megvan az értelmük, arra figyelmeztetik az irodalomtörténészt és általában az elemző hajlamú olvasót, hogy a tárgyi valóság és a művészi valóság viszonya még az ilyen vérbeli realista író esetében is, mint Móricz Zsigmond, rendkívül bonyolult reláció.

*

Ahogy Móricz Miklós az író életrajzának megírása terén az eddigiekhez mértén sok esetben új csapáson igyekszik haladni, éppúgy irodalmi, esztétikai, irodalomtörténeti észrevételeiben is több kérdésben különvéleményt fejez ki, az eddigi Móricz irodalom néhány megállapodottnak látszó, kikristályosodott álláspontjával szemben. Módszerére ebben a vonatkozásban általában az jellemző, hogy egy-egy nagyobb Móricz-írásról (ebben az időszakban elsősorban a tanulmányokról van szó) ritkán sikerül erőteljesebb átfogó jellemzést adnia, de széljegyzetszerű megállapításai között sok figyelemre méltó észrevétele van.

Miközben a Móricz-életrajz néhány hamis legendáját sikeresen tisztázza, irodalmi, esztétikai vonatkozásban ő maga is olyan feltevéseket fogalmaz meg, rendkívül határozott formában, amelyek néha nagyon is vitathatóak. A biográfiai kérdésekben any-

nyira körültekintő, a legapróbb életrajzi adatot is jónak mérlegelő kutató, irodalmi megállapításaiban kevésbé látszik aggályosnak, gyakran teremt fikciókat.

Móricz Zsigmondról alkotott felfogásában bizonyos mértékig még érvényesül egy régebbi elképzelés hatása, amely szerint Móricz őszeni volt, aki elsősorban a korabeli kultúra vívmányai ellenében alkotta meg sajátos életművét. Való igaz, hogy Móricz gondolatvilágában jelentős szerepe volt annak a törekvésnek, hogy független maradjon a kortárs-irodalom és általában a korabeli kultúra már avult vagy éppen divatos áramlataitól. De ez nem jelentette a fiatal Móricz olyan gyors és határozott elfordulását a tudomány különböző területeitől, mint Móricz Miklós feltételezi. Fikciója támogatására előveszi a kezdő Móricz három nemirodalmi jellegű írását: rövid filozófiai cikkét Schopenhauer-ról, néhány hasábos lélektani tárgyú fordítását Wundttól és a Bibliáról szóló teológiai dolgozatát. Móricz Zsigmond a továbbiakban nem írt sem újabb filozófiai, se pszichológiai, se teológiai cikkeket, másrészt el is utasítja a kis cikkben Schopenhauer tanait, a teológiai dolgozat nézőpontja is inkább teológián kívüli, a Wundt-részletben is az eddigi lélektani kutatásokkal szemben megnyilatkozó szkepticizmus érvényesül. Móricz Miklós mindebből azt következteti, hogy a fiatal írójelölt már Debrecenben, huszonegy éves korában végleg becsukta az ajtót filozófiának, lélektannak, teológiának egyaránt. „Ki, ki ebből a könyvtárból! — írja Móricz Miklós a fiatal írójelölt vélt érzelmeiről. (235. l.) — Eldobni a 'teológiai szecskát'. El a filozófust, aki azért hirdet egyetemes balsorsot, mert nem tudja leküzdeni a magát. A lélektan meg görbe szegeket egyenesítget, amikor ő várat akar építeni és hadsereget felszerelni, embereket hajlékkal ellátni. Élete végéig mindig olvasott, de soha többé könyvtárnak s avult bölcsességnek nem volt a rabja.” A tények és a szövegek viszont ellene mondanak annak a feltevésnek, hogy Móricz már ekkor szakított minden szaktudománnyal, filozófiával, lélektannal, teológiával. Schopenhauer filozófiáját nem azért utasítja el a húsz éves Móricz, mert már általában megelégette a filozófiát (furecsa is lenne ez a gesztus egy művelődni akaró fiatalembertől), hanem részben azért, mert a történelmi fejlődés gondolatának a híve, másrészt ekkori vallásos-konzervatív-derűs világképe szemszögéből kiindulva tolja félre Schopenhauer pesszimista tanait. A „teológiai szecska” valóban Móricztól származó kifejezés, de sokkal későbbi időkből. A Biblia-tanulmányt különben is nem csekély logikai engedmény árán tudta csak a szerző a huszonegy éves fiatalember jellemzéséhez felhasználni, azt feltételezve, hogy

az 1907-ben napvilágot látott dolgozat gondolatai már nyolc évvel korábban is kézen voltak az akkor teológiát hallgató Móricz Zsigmond fejében. (Holott a Biblia-tanulmány egyik hivatkozásából a pesti teológiával való 1906-os kapcsolatának a nyomai is kimutathatók.) Móricz Zsigmond nyilatkozata szerint a vallásos mámor érzését tizenhat éves kora óta nem ismeri, de teológiai, vallásfilozófiai, vallástörténeti érdeklődésének végleges megszűntéről 1906 előtti időszakokkal kapcsolatban nem beszélhetünk, sőt ezek a problémák még *A jáklyában* is visszatérnek. A Wundt-féle szövegnek a felhasználása ebben az érvelésben meg éppen Móricz Miklós tárgyi tévedésén alapul. Móricz Zsigmond — a szerző feltételezése szerint — alaposan áttanulmányozta Wundtnak *A lélektan alapvonalai* c. művét, amely abban az időben jelent meg egyik volt tanára fordításában: „ezt forgatta egészen addig — írja Móricz Miklós —, amíg végére nem járt, s meg nem találta benne a maga igazát.” (234. l.) Részletesen ismerteti a szóban forgó cikket, amely *A lélektan feladata* címen a *Debreceni Ellenőr* 1900-as évfolyamában jelent meg a tárcarovatban, „Wundt Vilmos után Móricz Zs.” jelzéssel. A szöveget Móricz Miklós Wundt könyve rövid summázásának, sőt kritikájának véli. „A tárca megírója jól kivonatolja Wundtot — írja Móricz Miklós — és érthető, ha az érzetek nagy elemzőjének művében aztán valóban nem talál semmit, ami neki, az írónak, de ami akár neki az embernek közvetlenül a hasznára lehetne.” (234. l.) De ez a „tárca” nem a fiatal Móricz kivonata és bírálata Wundt könyvéről, hanem a Wundt-féle mű előszava első szakaszainak hűségre törekvő, bár gyarló fordítása Móricz Zsigmondtól, még a címben is ragaszkodva az előző címéhez. A szövegnek a korabeli lélektani módszerekkel szemben megmutató szkepszisében nem a húsz éves Móricz kiábrándulása nyer hangot, hanem Wilhelm Wundt bírálata szólal meg pszichológus-elődjével és kortársaival kapcsolatban.

Túlzott, túl korai és részben alaptalan a szerző következtetése a különböző tudományokkal szakító, Debrecenből távozó huszonegy éves Móricz Zsigmonddal kapcsolatban: „ez a fiatal óriás — írja Móricz Miklós — összetépett maga körül minden köteléket, kitért maga körül minden könyvtári ablakot és ajtót.” (237. l.) Ezzel szemben éppen ezután jönnek majd a nagy tanulások és a nagy tanulmányok évei, a Reviczky-dolgozat és a Bajza-tanulmány, amelyet Gyulai Pál is elfogadott volna szakdolgozatnak, a Fazekasról, Csokonairól, a magyar színpad tradíciójáról szóló dolgozatai és a Biblia-tanulmány, amelyek mögött az alapos könyvtári munkák nyomait nem nehéz felfedezni.

Móricz egyetlen teológiai dolgozatával, a Biblia-tanulmánnyal kapcsolatban is elsősorban az önálló alkotószellem érvényesülését hangsúlyozza a szerző (persze nem alaptalanul), és Renant említi ugyan, de nem jelzi azokat a párhuzamokat, amelyek Móricz korai dolgozatát a korabeli szabadelvű bibliakritikus irányzatokkal összekapcsolják. Ebből következik, hogy jelentőségén felül értékeli az egész tanulmányt. Megbírálja a Móricz cikkeiből összeállított *Válogatott irodalmi tanulmányok* c. 1952-ben megjelent kötet szerkesztőit, mert nem vették fel a gyűjteménybe a Bibliáról szóló tanulmányt. Felületességet és tudatlanságot tételez fel róluk. „Kétségtelenül a címe miatt tették, a szótól rémültek meg — véli a szerző. — Honnan sejtették volna, hogy Móricz Zsigmond besorolja itt a bibliát az emberi művek közé, az irodalomtörténet lapjaira.” (226. l.) A szóban forgó kötetből elsősorban azért maradt ki a tanulmány, mert Móricz nem mint irodalmi művel foglalkozik a Bibliával, hanem a Bibliában revelálódó istenfogalom történelmi alakulását vizsgálja teológiai, vallásfilozófiai és vallástörténeti szempontból, nem illett volna ez a dolgozat az *irodalmi tanulmányok* közé.

Móricz Miklós gondolatmenetéből következik, hogy a fiatal Móricz két évig tartó jogi tanulmányai megszakításának is nagyobb elvi jelentőségei tulajdonít. „A jogi tudomány neki, — írja — aki leszámolt a vallással, a filozófiával, a lélektanral, olyan szakma, mint a többi: csak annyi értéke van, amennyi segít az embert kifejezni” (246. l.). Valószínűleg Móricz sem kezdte nagyobb illúziókkal a jogi tanulmányokat, mint a többi vele induló „mezei” jogász, a tanulmányok megszakításának az okai is inkább gyakorlatiak lehettek, nem pedig nagyobb elvi csalódásból hagyhatta félbe jogi stúdiú-mait.

*

A Móricz-irodalom a múltban nem sokat foglalkozott a *Hét krajcár* előtti novellák, elbeszélések elemzésével. Ma már az utolsó évek bibliográfiai, szövegkiadási és irodalomtörténeti elemző munkáinak eredményeképpen tisztábban látjuk ennek a közel egy évtizedes időszaknak a természetét, a maga egyéni hangját kereső és próbálgató fiatal író fejlődésének különböző rétegeit. Az elbeszélő technika legkezdetlegesebb fokát a századforduló évében, a Móricz huszonegy éves korában a debreceni lapokban megjelent tárcái képviseli (*A bicika*, *A Dóczy*, *Eszti* az *utcán*, *A mi szobaurunk*, *A művész-tanulmány*, *A № 3*, *Rózsika beteg*, valamint *A bécsi bútor* első változata). Ezek olyan gyenge írások, az elbeszélő készségnek, az írói lele-

ménynek olyan csekély jelei sem fedezhetők fel bennük, hogy nem az érett Móricz Zsigmondot, de egyáltalán a későbbi írókat sem lehet bennük megérezni. Olvasásuk alapján igazolva látszik Pallagi Gyula kritikája (amely persze nagyobb távlatban alapos melléfogásnak bizonyult), amit az érettségi előtt álló Móriczknak mondott, hogy „ilyen írói tehetséggel, mint a tiéd, bárkiből író lehetne”. Már egy következő fejlődési fokot jeleznek az 1903 és 1905 között megjelent elbeszélések (*Az atyafiság*, *Az utolsó betyár*, *a Borúra derű*, *A pincekurátor*, *A biblia jelede*, *a Házasodik a tiszteletes úr* stb.). Ezekben már fejlettebb az elbeszélőtechnika, van némi cselekménybonyolítás is, egyikben, másokban némi korfestő jelleg is. Ugyanakkor az is szembevetendő ezekben az elbeszélésekben, hogy az igényesebb elbeszélőmód kialakításában itt még jelentős szerepük van, az irodalmi mintáknak. Különösen Jókai hatása feltűnik ekkor még, de Mikszáth anekdotizmusának és anekdotikus emberlátásának a nyomai is felfedezhetők. Írói próbálkozásainak hatodik évében, 1905-ben jelennek meg első érett, szép elbeszélései: — *Az Újság* gyermekrovatóban — a *Misike*, *a Pityóka iskolába megy*, *a Rektor bácsi*, *a Rojtos Bandi*, majd a következő évben a szintén kitűnő *Fillentő*, *a Karcserben*, *a Kedves tanító úr*. Ezek közül a legtöbb hiteles gyermekori életkép, önéletrajzi elemekkel, a gyermekkorból hozott figurák megrajzolásával. Aligha véletlen, hogy az erősen lírai alkatú Móricz Zsigmond ezekben a már bizonyos mértékig önvalomáссерírásokban alakítja ki először művészetének egyéni vonásait. A következő év — 1907 — természetben már olyan hibátlan remek elbeszélés is található, mint az *Aranyos öregek* és a *Kézjógó lesz*. Ekkor az író már kilép az ifjúsági rovat kereteiből. 1908-ban a *Hét krajcár* szomszéd-ságában is olyan erőteljes novellák vannak, mint a *Csipkés Komárominé* vagy a *Judith és Eszter*.

Móricz Miklós könyve is foglalkozik ezekkel az elbeszélésekkel, nagyjából ő is így vonja meg az egyes fejlődési szakaszok határvonalait. De a második periódust, mint jelentős visszaesést tárgyalja. Abban teljesen igaza van, hogy a második időszakban, amikor az író Pestre kerül, nem azt folytatja, amit Debrecenben elkezdett, az is igaz, hogy a nagyon kezdetleges debreceni tárcáknak vannak olyan vonásai is, amelyek némi rokonságot mutatnak a kiforrott író karakterével (a témákat a saját környezetéből választja, közvetlenségre, természetességre törekszik az előadásban stb.), de mindez nem lehet elég ok arra, hogy túlértékeljük ezeket a zsenyéket. A második periódus sokszor romantikus témaválasztása, keresettsége, néhol ünnepélyes feszessége, valóban idegenebbnek tűnik

Móricz írói alkotatótól, de az író fejlődéséhez szükséges volt ez a kitérő. A második periódusban igényesebb a témaválasztása, tisztultabb, elevebb, érdekesebb az előadás-módja, ha mindezt oly módon éri is el, hogy jobban hasonul az íróelődökhöz. A szerző úgy véli, hogy Móricz Zsigmondnak „nem voltak írói eszményképei, sem írói mintái.” (248. l.) Móricz Zsigmond fiatalkori művei ebben a vonatkozásban éppígy ellene mondanak ennek a véleménynek, mint az író sokszor idézett önvallomásai az útkeresés nehéz éveiről. Móricz Miklós a debreceni kísérletek idejét az író naturalista korszakának nevezi és szerinte a debreceni esztendővel le is zárul Móricz naturalizmusa. Móricz Miklós nem ad pontos meghatározást a fogalomról, de szavaiból mégis kiderül, hogy mit ért naturalizmus alatt. „Naturalista módon tanít a rajztanár, — írja — aki gipszintát tesz a növendék elé, s naturalista a jegyzőkönyvvezető. A riportert is az. Debrecenben Zsigmond is naturalista még” (251. l.). A szerző naturalizmusa tehát nem azonos a naturalizmus hagyományos esztétikai, irodalomtörténeti értelmezésével. A másolásra, az anyag alakítás nélkül közlésének technikájára szűkíti le Móricz Miklós a fogalmat. De a szerzőnek ezzel a módszerével nem jutunk előre annak a problémának a tisztázásában, hogy a naturalista irányzat hol és miben mutatkozott meg Móricz Zsigmond életművében. Ha a naturalizmust a szó irodalomtörténeti és esztétikai értelmében használjuk, akkor természetesen nem fogadjhatjuk el azt a véleményt, hogy a naturalizmus hatása a debreceni kezdő évben, tehát a századforduló esztendejében véget ér már Móricznál. Köz hely, hogy a *Sárranyban*, a *Fáklyában*, a tizes évek erotikus novelláiban is jelentős szerepe van ennek az irányzatnak, és talán csak a húszas években oldódik fel egy szélesebb, nyugodtabb előadású realista prózába Móricz naturalizmusa. Az író esztétikai nézeteiben éppígy megmaradnak élete végéig a naturalista teória bizonyos elemei, mint ahogy szépiói alkotásaiban sem szakít végérvényesen a naturalista módszerekkel.

A fiatalkori írások közül Móricz Miklós különös jelentőséget tulajdonít az író 1908-ból való népies életképének, a *Dorkónak*: „a sejtelmes *Dorkó*, a maga nemében talán mindvégig páratlan mőriczsigmondi írás — vallja Móricz Miklós. — Írói stílusa, emberlátása, egyénisége olyan teljes itt, hogy bizonyos értelemben azt kell rá mondani: ez már a csúcs. Ennek az alakjának a gazdagságát, hitelességét, a gyermekemléknek ezt a megelevenítését, az írásnak mindent magába foglalását sohasem múlta felül.” (407. l.) Az eddigi Móricz-irodalom valóban nem fordított különösebb figyelmet erre az elbesz-

lésre, amely szintén némi Mikszáth-hatás nyomát viseli magán és a vad táncot járó eszelős parasztasszonyról szól, de ezt Móricz Miklós véleményének ismeretében sem érezzük mulasztásnak. Móricz Miklós abban is hibásnak érzi a korabeli kritikát, hogy nem a *Dorkó* alapján ismerte fel Móriczban a nagy író, hanem a *Hét krajcárban*. „A felfedezést... nem a *Dorkó* hozta meg, hanem a *Hét krajcár* — írja. — A felfedező a *Dorkó*-ban nem érthették meg a rendkívülit, mert ők a *Hét krajcárban* is csak a hamis romantikát ünnepeleék. Vajon mit jelent egy ilyen észre nem vevés és egy ilyen felfedeztetés egy fiatal íróra nézve?” (82. l.) Zsurnalisztikánkban évtizedek óta gyakran visszatérő fordulat a botfűlű kritika emlegetése, a magyar kritika summás elítélése. Ha sok esetben van is ebben valami igazság, gyakran a rosszul értesültségből származó indulat érvényesül ezekben a kifakadásokban. A *Hét krajcárt* üdvözlő és elemző kritikások közül ki volt az, aki csak a hamis romantikát üdvözölte a *Hét krajcárban*? Ady vagy Kosztolányi? Barta Lajos vagy Elek Artur? Lukács György? Schöpplin Aladár? Egyik se. A *Dorkó* megjelenése után a felfedezés sem késett soká: nem egészen hét hónap múlva meghozta a sikert a *Hét krajcár*, amelyet — változatlanul azt valljuk — a *Dorkó* úgy sem szerezhette volna meg. A későbbiekből aztán kiderül, hogy Móricz Miklós a *Hét krajcárral* kapcsolatban is különvéleményt képvisel a több évtizedes Móricz-irodalom kritikáival és sok ezer olvasó véleményével szemben. Persze Móricz életművének elemzői nem egyszer — a közelmúlt években is — úgy mutatták be a sikert hozó *Hét krajcárt*, mint váratlan csodát, elfeledkezve arról, hogy az író diadalra juttató elbeszélés is a fejlődésnek egyenes sora vezetett az egyre értékesebb elbeszéléseken át, másrészt a sikert hozó nagy novella közvetlen szomszédságában (ha pár hónappal későbbi időből is) vannak hozzá méltó, sőt talán még erőteljesebb novellák is (pl. *Judith és Eszter*, *A cicá meg a macska*, *Bent a kupében*, *Vera*, *Tragédia* stb.), de azzal aligha lehet egyetérteni, hogy a *Hét krajcár* sikerében a hamis romantika jutott diadalra, mint erről Móricz Miklós vélekedik. Szerinte „a *Hét krajcárnak* abból lett sikere, amiből a bukásnak kellett volna következnie,” és felteszi a kérdést: „vagy éppen az ragadta el a szerkesztőket és az olvasókat, hogy ez a két élő, az anya és a fia, ilyen papírszagú romantikára is alkalmas?” (110. l.) Az lehet, sőt valószínű, hogy „a *Hét krajcár* sikerében még együtt hatott az új és a régi” (415. l.), de a líraiság még nem feltétlenül romantika és a romantika nem mindig hamis.

*

Végül kisebb életrajzi és irodalomtörténeti kérdésekben kell néhány észrevételt tennünk:

1. Érdekesek a könyvek azok a megállapításai, amelyek a *Jáklya* egyes részleteivel és alakjaival kapcsolatban felhívják a figyelmet az életrajzi vonatkozásokra és az egykori modellekre. De a *Jáklya* nem kulcsregény. Nem helyes a regény minden alakja mögött egykor élő modellt keresni, például Ardayban, a regény kártékony életű földesurában Szász Károlyt vagy Rákosi Jenőt mint modellt feltételezni. (Vö.: 338. l.)

2. Annak a Jókai-elbeszélésnek, amely nagyon megragadta a gyermek Móricz Zsigmond képzeletét, nem a *Csodálatos kastély* a címe, hanem: *Történetek egy ócska kastélyban* és a novellának nem egy örült gróf a hőse, hanem egy egészséges gróf, aki bizonyos megfontolásokból beteg lányát boldokkal véteti körül. (Vö.: 116. l.)

3. „Volt-e valaha pere? Nem tudok róla” — írja Móricz Miklós az íróval kapcsolatban. (242. l.) Több peréről is tudunk. 1926-ban írja Móricz Ady Lajosnénak, hogy most folyik a pere a Mikszáth családdal, akik egyik cikke miatt beperelték. Móricz Virág arról ír, hogy apját egyik írása miatt szeméremértés címén perelték be.

4. A szerző bizonytalanul utal arra, hogy a kultuszminisztériumban elhelyezkedő fiatal Móricz Zsigmond talán a számvevőségben dolgozott. (Vö.: 270. l.) Móricz erről több esetben pontosan is nyilatkozik. Egyik 1928-as cikkében írja: „Ezerkilencszáz őszén a kultuszminisztériumban voltam, mint egyetemi hallgató, számvevőségi gyakornok.” (*Rippl Rónai az örök fényben.*)

5. Móricz rövid kishivatalnoki múltjáról írja a szerző: „Ott ült a kishivatalnok elem közt, végezte munkáinak ráeső részét, de nem élte életüket; nem vitt innen magával alakokat.” (354. l.) Ezzel az észrevétellel vitázva, elég a *Reggeli kaszinózás* című novellára utalnunk, az első világháború idejéből, amely kitűnő kishivatalnok-figurákat mutat be. Erre a remek elbeszélésre a korabeli kritika is felfigyelt. „A minisztériumi kishivatalnokokról szóló *Reggeli kaszinózás* döbentően élő, meggyőző, művészi valóság” — írja 1917-ben Laczkó Géza, sőt szerinte ennek a novellának az alakjai valóságosabbak is, mint Móricz népies figurái.

6. Móricz Zsigmond mesegyűjteményével kapcsolatban olvassuk a könyvben: „A *Boldog világ* második kiadása még ugyanabban az évben, amelyikben az első — 1912-ben — Móricz Zsigmond Könyvkiadó Vállalat' impresszumával jelent meg. Ennek a vállalkozásnak semmi más jeléről nem tudok.” (384. l.) Minden bizonnyal tévedés-

ről van szó. A *Boldog világ* a Móricz Zsigmond Könyvkiadó Vállalat impresszumával 1945-ben jelent meg, három évvel az író halála után.

7. A szerző arról írva, hogy Ágai Béla, *Az Újság* szerkesztője nem kedvelte Móricz írásait és mellőzte a fiatal írókat a lapnál, a következő megjegyzést teszi: „Ebben az évben (1908) is csak a gyermekrovatba írkál: oda se sokat, egy mese a *Medvekirály*, meg az oly kedves, úde *Himes tojások* zengenek az új íróművészetről.” (408. l.) Egyrészt a megfogalmazás nem pontos, mert 1908-ban *Az Újság* hasábjain e két íráson kívül egy verses meséje, három bírálatja és még négy jelentős elbeszélés is közlésre került (*Judith és Eszter, Mári néni, A nagy jundus, A Véghek Júliája*), másrészt a *Medvekirályban* nemigen lehet felfedezni az „új íróművészet” nyomait. Nem is mese ez az írás, hanem a Villand-cirkusz előadását szellemesen népszerűsítő, gyerekeknek szóló kis reklámcikk és beszámoló a cirkusz egyik délelőttjéről, a medvék próbájáról. Mindenesetre a fiatal Móricz újságírói működésének figyelemre méltó kuriózuma ez a kis reklámcikk.

8. Magyarázatot keres a szerző arra is, hogy miért adott Móricz két esetben is novellát Tisza István *Magyar Figyelőjének*. Ezzel kapcsolatban írja: „A *Csatát* adta oda nekik; hatalmas mű ez, a történelemben való visszamarkolásnak első próbája.” (462. l.) A szerző bizonyára a *Csata napja* című, a szabadságharc idején játszódó elbeszéléssel cseréli össze a novellát (az viszont a *Világ*-ban jelent meg), mert Móricz a *Csatában* nem nyúl vissza a történelemhez, elbeszélésében nem a fegyverek vívják a csatát, hanem két parasztlány pergő nyelve csatázik benne ugyanazért a legényért.

*

A kötet végén világos, könnyen áttekinthető időrendi táblázatokat talál az olvasó az író életrajzi adataiból 1910-ig bezárólag, valamint őseiről, rokonságáról. A könyvet az 1910-ig megjelent Móricz-művek bibliográfiája zárja le Kozocsa Sándor összeállításában. Ebbe a nagyon hasznos bibliográfiába, amely már a legújabb kutatások eredményeit is közli, helytelenül került bele az 1951-es, Prágában megjelent cseh nyelvű novellagyűjtemény, amelynek ugyan *Hét krajcár* a címe, de nem Móricz első elbeszélés-kötetének a fordítása, hanem az író egész novellatermését reprezentáló válogatás.

Vargha Kálmán

KERESZTURY DEZSŐ: A MAGYAR IRODALOM KÉPESKÖNYVE

Budapest, 1956. Magvető K. 343 l.

Keresztury Dezső és a Magvető Könyvkiadó közös vállalkozása új műfajjal gazdagította irodalomtörténeti jellegű könyvkiadásunkat. Voltak ugyan eddig is képes irodalomtörténeteink (mint a Beöthy—Badics-féle 2 kötetes milléniumi diszkiadás és Pintér Jenő képes irodalomtörténete „a művelt közönség számára”, 1928-ból). Ezekben azonban egyfelől csak szövegillusztrálásra szolgált a kép, másfelől ma már szövegükben és részben képanyagukban is teljesen elavultak, — arról nem is szólva, hogy csak könyvtárakban hozzáférhetőek. Ugyanez vonatkozik a Dézsi-féle irodalomtörténeti fali táblákra, amelyeket egy-két évtizeddel ezelőtt még jól használni lehetett az iskolai irodalomtanításban, ma azonban már szemléletükben, anyagukban szintén kikoptak a használhatóságból. Az utóbbi években a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat kísérletezett új szemléletű írói faliképek összeállításával. A sorozat azonban megszakadt, az alkalmasszerűen, írói évfordulókra kiadott, vékony papírra nyomott plakátszerű képek pedig egy-kettőre tönkrementek a használatban.

Keresztury műve már a címében is jelzi, hogy itt a képanyag áll a középpontban. Nem a kép van alárendelve, illusztrációként a szövegnek, hanem a szövegből van éppen csak annyi, amennyi a képek megértéséhez és az irodalmi életbe való beillesztésükhöz okvetlenül szükséges. A szerző előszava éppen azt az elvet védelmezi, hogy a kép hasznosan egészítheti ki a nyelvel szóló művészetről: az irodalomról szerzett tudásunkat, mind az irodalom egyszerű olvasója, mind az irodalommal szakszerűen foglalkozó tudós és tanár számára. A képeskönyvet lapozgatva nagyon is igazat kell adnunk a szerzőnek: a kötet lapjairól az irodalmat szövegeiben ismerő olvasó előtt történeti képsorozatban, pergőfilmként elevenedik meg, válik szemléletessé irodalmunk múltja, az ősköltészet dallamban és domborműben ránk maradt nyomaitól egészen a József Attila-ereklyéig. (A kötet ugyanis csak a lezárt írói életművek anyagát öleli fel, ezzel is kidomborítja a történeti jelleget.) Persze, a képeskönyv élvezése bizonyos színvonalú irodalom-ismeretet igényel az olvasótól. Ezért mindenkelelőtt a szaktudósok és a tanárok vehetik jó hasznát, de minden tanult olvasó, az irodalom iránt érdeklődő nagyközönség is élvezettel, tanulságosan lapozgathatja, felidézve belőle az iskolában tanult irodalmi ismereteket vagy a közműveltségben szereplő irodalmi anyagot —, vagy egyszerűen csak ráismerve olvasmányainak szerzőire. Keresztury ellenállt a mindenáron való népszerűs-

kodés csábításának: szigorúan megőrizte a tudományos igényt —, anélkül azonban, hogy a mű száraz, pedáns vagy nehézkes lenne.

A könyvet a legnagyobb örömmel bizonyára minden rendű és rangú irodalomtanárok fogadták. Néhány évvel ezelőtt még hatalmas nyáláb könyvvel vonultunk be egy-egy irodalmi órára a gimnázium osztályaiba: részben különféle szövegek könyveket cipeltünk be egy-egy, az órán felolvasott idézet kedvéért, részben képszerű szemléltető anyagot vittünk be, amelyet sokszor órákig tartó munkával keresgélünk össze szétszórt kiadványokból. Ma ezt a tanári munkát megkönnyítik a különféle középiskolai és egyetemi szöveggyűjtemények, amelyek az irodalomtanításban hasznosítható irodalmi szövegekből kínálnak tanár és tanuló kezébe bő válogatást. 1956 óta pedig az irodalomtörténeti képanyaggal is megajándékozott Keresztury pompás képeskönyve.

A képek nyomán plasztikussá válnak, megelevenednek a holt adatok, az elvont nevek, a puszta címek. Egy-egy név, cím, adat a vizualitás erejével is belevésődik a tudatba, az emlékezetbe. Főként a korok irodalmi élete testesül kézzelfoghatóvá, amely kép nélkül puszta adatok leltáraként lebeg a tanulók, olvasók tudatában. S anélkül, hogy misztikusan fetisizálnánk arcvonás és lélek, külső megjelenés és egyéniség összefüggéseit, mily hasznos nemegyszer az íróköltő arcvonásainak ismerete a mű és az írói egyéniség jobb megértéséhez! Hosszasan szemléljük Balassi Bálint ismeretlen festőtől származó szép esztergomi arcképét a képeskönyv színes műmellékletén, — s látjuk, megértjük belőle kemény vitézség és szerelmi szenvedély, erély és gyöngédség, jókedv és sorsbátat kettősségét a nagy lírikusban. A Widemantól származó metszeten Zrínyi Miklós arca kemény férfiaságot, elszánt határozottságot sugároz, de a két nagy szem között és a harcias magyar bajusz alatt ott borong a *Sors bona, nihil aliud* melabúja. Kazinczy és Batsányi egyaránt szinte „túl szép” arcmása — az azonos művészkéz ellenére — alátámasztja a kettejük között feszülő elvi ellentétet. A Barabásfestette férfi Vörösmarty tiszta, becsületesszeme, Orlai Petrich Soma festményén Petőfi idealizáltságában is kifejező arca, az öregedő Babits aszkéta-vonású fényképe, Szabó Dezső bika-nyaka a hatalmas babos nyakendő fölött, Kosztolányi felvont szemöldöke a kajla kalap alatt vagy József Attila alázatosan az írógép fölé hajló finom alkatú feje oly szuggesztíven szolgáltatják ki az írói-

költői egyéniség jellemző vonásait, belső titkait! Ilyenkor értjük meg, hogy a kép kísérőzene az írói műhöz: kölcsönösen ki-egészítik egymás megértését.

Egyszerűen kitűnő ötlet, valóban hiányt betöltő, hasznos vállalkozás volt a képeskönyv összeállításának terve. A kivitel azonban ugyancsak próbára teszi azt, aki a szerkesztésre vállalkozik. Egy ilyen képeskönyv sikerült összeállításához fölényes irodalomtörténeti tudásra, rengeteg anyag-gyűjtő fáradozásra, gondos és biztos kezű, lelkiismeretes válogató-képességre és kitűnő esztétikai érzékre van szükség.

A szerkesztés kényes kérdései: a váltogatás minősége, az elrendezés, valamint a kép, az írói-költői szöveg és a magyarázat aránya.

Elvi kérdés: milyen természetű képanyag szerepeljen benne? — Keresztury — helyesen — egyformán felhasználta az írásművek külső képét (ez talán kissé sok is a könyvben), jellemző belső részleteit és illusztrációit, a kortörténeti dokumentumokat, az írók-költők arcképét és írását (név-aláírást inkább csak a régi irodalomban), valamint életének színtereit. Különösen gazdag és sokoldalú a kortörténeti anyag: a politika és irodalom, a társadalmi és irodalmi élet összefüggéseit érzékeltető, valamint az új műfajok (pl. bibliográfia, könyvreklám stb.) kialakulására és fejlődésére vonatkozó képanyag. Ez a szerkesztő *alapszemléletéből* következik, amely szerint a kor történeti és társadalmi körülményei irányítják az irodalom belső mozgását. Viszont az irodalom is hat a korra, alakítja, segíti a fejlődést. Ahogy a XVI. századra vonatkozóan mondja a bevezető: „Az irodalom ekkor lesz a magyar élet része, tükré, útmutatója” (41. l.). Csak a képzőművészeti kísérőanyag kevesebb Keresztury válogatásában a régi képes irodalomtörténetekhez képest. Ez azonban egyrészt mérhetetlenül földuzzasztotta volna a könyvet, másrészt az irodalommal szervesen kapcsolódó képanyagból is jól kiviláglik a korok ízlése. Általában erősen megrostálta Keresztury a régi képes irodalomtörténetekben megjelent hagyományos képanyagot. Ugyanakkor azonban gazdagon *ki is egészítette* azt, nemcsak az újabb, hanem a régiebb irodalom területén is. Azt is csak helyesebb lehet, hogy nemcsak a nagy írókra szűkítette le a bemutatás igényét, hanem olyan kisebb jelentőségű, a kor irodalmi életében mégis szerepet játszó írókról (vagy műveikről) is közöl képet, mint pl. Bezerédi Amália (a gyermekirodalom egyik úttörője), Sárosy Gyula vagy Csengery Antal. Politikai és történeti irodalmunk, a nyelvtudomány, a zene és a színészet jeles alakjait is reprezentálják képek, pl. Martinovicsot, Szalay Lászlót, Horváth Mihályt, Regulyt, Gom-

boczt, Jászai Marit, Paulay Edét stb. Magyarország Lipszky Jánostól rajzolt első pontos térképének mása éppúgy benne van, mint Bajza *Ellenőr* című „politikai zsebkönyve” vagy Bartók—Kodály népzenei lejegyzései.

Persze, a szenvedélyes irodalom-rajongónak semennyi kép, illusztráció sem lenne elég. A túlzásnak azonban eleve gátat vetett a terjedelem realitása, és igazán tiszteltetben lehet tartani a szerkesztőnek azt a kérését (az előszóban), hogy „ne azt vegyük számba, ami kényszerűen kimaradt a kötetből, hanem ami benne van”. Kezdjük most felsorolni, hogy szívesen láttuk volna a könyvben a *Königsbergi Töredék* szalagjait is, Janus Pannonius állítólagos képmását, a *Soproni virágének* eredeti képét stb., stb.? Ha most mégis rámutatunk néhány hiányérzetünkre, ezt nem kifogásképpen, hanem a lehetőségek és egy esetleges újabb kiadás szempontjából tesszük. Csak egyetlen nagy költővel bánik a könyv érthetetlenül mostohán: Adyval. Nemcsak hogy színes képe nincs a többi nagy költő (Balassi, Vörösmarty, Petőfi, Arany, Móricz, József Attila) sorában, hanem arcképként is csupán egy kicsike linealeum metszet, Rippl-Rónai József meglehetősen zavaros kis tollrajza és halotti maszkjának az *Esztendő* című folyóirat 1919. januári címlapján reprodukált kis képe szerepel, s kötet- és kézirat-reprodukciói is szétszórta tűnedeznek fel a kötet lapjain. Eötvös Józsefről sincsen kép a könyvben — ugyanakkor, amikor pl. Bajza egész lapos (egyébként nagyon szép) arcképet kap, és Jósika, Fáy arcképe is szerepel. A derék Szigligeti is csak egyszer kap említést a Rákóczi-drámmal kapcsolatban, míg pl. Csíky Gergely egész lapos képen mosolyog. Zilahy Károly is hiányzik az önkényuralom korából. Az irodalmi élet megnyilvánulásai közül talán csak a híres magyar műfordítás-irodalom halványult el a képeskönyvben, és hasznosan egészíthette volna ki a képanyagot a költők-írók születési helyét feltűntető olyasfajta térkép is, amilyen Pintér Jenő képes irodalomtörténetében található.

Még van egy sajátos hiányossága a könyvnek, ez azonban nyilván a szerkesztés elvi kérdése volt: az ellenforradalmi korszak irodalmi életét nehéz a ma élő írók múltbeli működésének minden megemlézése nélkül érzékeltetni, hiszen egyrészt a forradalmi proletáriródalom, másrészt a polgári írók-költők fiatalabb nemzedéke, s végül a népi írók mozgalmala szervesen hozzátartozott ennek a korszaknak az irodalmi folyamatához. A „hiányok” nagy része azonban jelentéktelenné törpül a képeskönyv gazdag anyagához képest, amely mintegy 700 képet ölel fel, és igazán számba veszi irodalmi múltunk minden valamirevaló értékét.

Hasznosabb lenne megvizsgálni, hogy esetleg mi a főlöleges a könyvben, hiszen az ilyen anyag nyilván értékesebb képek elől veszi el a helyet. Nem hiszem, hogy valaki találna ilyen főlöleges terhet a könyvben, de ha találna is: a szerkesztő válogató jogával nehéz lenne vitába szállni. Lehetetlen lenne mindegyik képpel kapcsolatban fölvetni a kérdést, hogy miért éppen az került be a könyvbe, s miért nem egy másik. Ha a képeskönyv úgy, ahogy van, meggyőző és szép: meg kell bízni a rendelkezésre álló képanyagot főlönyesen ismerő szerkesztő ítélőképességében. Azt is csak helyeselni lehet, hogy Keresztury az újabb korokban sem tért át teljesen *fényképek* közlésére. Ha egy-egy irónkról-költőnkrol művészi toll- vagy ceruzarajzot, karikatúrát mutathat be (pl. Jókairól, Mikszáthról, Ambrusról, Juhász Gyuláról, Tóth Árpádról, Karinthyról), inkább ezt részesíti előnyben a fényképpel szemben.

A kép, az írói-költői szöveg és a magyarázat arányát illetően: a mű adott keretei között Keresztury a legcélszerűbb és legstílusosabb megoldást választotta: minden lapra nemcsak egészen rövid (többnyire egy-mondatos) témajelző *magyarázatot* illeszt a képek alá, hanem néhány soros, kitűnően kiválasztott, nagyon jellemző verses vagy prózai *idézetet* is a képanyaggal kapcsolatos irodalmi szövegből vagy a kor irodalmának rokon helyeiről. Ez a módszer a képanyag uralkodó volta mellett is megőrzi a kiadvány irodalmi veretét — és sokkal jobb, szebb megoldás, mintha csak száraz magyarázat (akár hosszabb magyarázat is) kísérné a képanyagot. Ebben az „újításban” Keresztury képeskönyve, azt lehet mondani, egészen eredeti, még a hasonló jellegű legtetszősebb külföldi kiadványokhoz képest is (ami-lyen pl. Gero von Wilpert: *Deutsche Literatur in Bildern*. Mit 861 Abbildungen. A. Kröner Verlag, Stuttgart). Így a képeskönyv *irodalmi idézetgyűjteménynek* sem utolsó! Az 1848/49-es forradalom és szabadságharc hangulatának jellemzésére mily szép pl. az ózdi Vasgár munkásainak jelentkezése honvédek: „Mi csak munkások vagyunk. Am ha vagyont nem is áldozhatunk, felajánljuk a hazának erős, edzett karjainkat és a szabadságért lángoló vérünket, elhatározván, hogy valamennyien beállunk honvédek.” (Az Ózdi Vasgár munkásainak leveléből, 1848. május 27. 207. l.)

Az eredetileg latin (vagy más) nyelvű idézeteket legkiválóbb tudományos és műfordítóink tolmácsolják, vagy már ismert művekből merítve, vagy külön részletként, a képeskönyv számára fordítva. Esztétikai és helykimélési szempontból egyaránt szükségesszerű, hogy a képek alá csak a legszükségesebb tájékoztatás kerüljön. A többi adat

— a filológiai és könyvészeti tájékoztatás — hátul van meg a „Jegyzetes tartalommutatóban”. A színes, egész lapos reprodukciók jegyzéke külön, leghátul található, de adataik megvannak a fölemelhető színes nyomású lap alatt is. Sajnos, a fényképszerűen, faksimiliében közölt címlapok és a nem mindig jól olvasható könyvszövegek (vagy ezek fordítása) külön sehol sincsenek meg a könyvben, ezek közlése azonban technikailag szinte lehetetlen lett volna, vagy legalábbis nagyon megdrágította volna a könyvet. (A Beöthy—Badics-féle díszkiadás a kép fölé ragasztott hártypapíron közli a szövegeket.)

A képek sorrendjében a szerkesztő elsősorban az időrendet, az irodalomtörténeti folyamat szempontját tekinti irányadónak. Ezért nem mindig tartja mereven együtt egy-egy író anyagát, de ez a megoldás csak ritkán zilálja szét az írók életművének áttekintését (pl. Adynál). Érdekes, hogy Katona Józsefet a *Bánk bán*nal a reformkorszakba helyezi, Fáy és Kisfaludy Károly közé — bizonyára annak az irodalomtörténeti megfontolásnak a jegyében, hogy Katona már a reformkorszak nagy problémáit veti fel drámájában. Irodalmi múltunk korszakolásában különben a ma általánosan elfogadott keretekhez alkalmazkodik.

A főbb irodalmi korszakok elején — vagy tíz helyen — fél-háromnegyed lapos tömör, újszerűen megfogalmazott *bevezetés* pendíti meg a korszak irodalmának főbb eseményeit, motívumait, eredményeit. Ezekben nem ártott volna pontosabb időjelzést adni az egyes korszakokról, az irodalomtörténetben kevésbé járatos, nem szakember olvasók kedvéért. A fejezet-bevezetők, az idézetek és a képalji magyarázatok mozaikjából egy folyamatos *miniatur irodalomtörténet* bontakozik ki, amely korántsem csak írói-költői neveket sorol fel, hanem találó jellemzéseket és megállapításokat is magában foglal. Aki tudja, milyen nehéz kötetekbe kívánczoló lényeket gombostűfejben megfogalmazni, az értékelni tudja Keresztury Dezső lényeglátó, egy-két mondatos magyarázatait. Pl. Babitsot így jellemzi: „az új magyar költészet legnagyobb művészi kísérletezője” (264. l.). Krúdyról ezt írja: „A XX. század legszínesebb prózáiról közt tartja számon a közvélemény Krúdy Gyulát (1878—1933). A szívárványos, álmodozó, elmosódott hangulat azonban művészi leple csupán a művében megragadott és megőrkített mély emberi tartalomnak.” (299. l.) Érdekesen köti össze Kosztolányi és Karinthy irodalomtörténeti pályáját: „Kosztolányi és Karinthy játékos, néha túlkönnyűnek látszó művészete pályájuk második felében kristályos tisztaságúvá érik. A lélektani realizmus mesterei, s a magyar nyelvek is öntudatos, a szakma kérdései-

ben elmélyülő ápolói" (303. l.) stb. Ezek a röpké megjegyzések láthatóan inkább csak a őrök alkotás-élektani vonásaira vagy ábrázolási módjára világitanak rá, nem pedig a társadalmi küzdelmekben elfoglalt helyükre, holott ennek megmutatását a marxista irodalomszemlélet megkívánná. Magának a kép-anyagnak az összeválogatása és az idézetek azonban, mint már említettem, érzetik, hogy az irodalom minden korban a társadalmi fejlődésből nőtt ki.

A kép és szöveg elrendezése egy-egy lapon — s ez már esztétikai és nyomdai kérdés is — nem fölöslegesen moderneskedő, kerüli a montázszerűséget, de izléses, világos, kiegyensúlyozott. A reprodukciók kifogástalanok (bár Petőfi híres daguerro-típe, Arany 1867-es fényképe, Babits, Móra, Radnóti arcképe nyilván tisztább, árnyaltabb lenne fényes papíron). Néhány fényképreprodukció homályos, túlsötét vagy elmosódó nyomása (pl. Kaffka Margit arcképe) bizonyára az eredeti fénykép hibája. A kötet elég nagy tökörü ahhoz, hogy ne kelljen leporelloval megoldani egyes képek közlését, mint ahogy az eddigi képes irodalomtörténetekben szokás volt. A kötetvégi adatok mindig közlik a kép arányát az eredeti nagysághoz képest. Egyébként a legkisebb fejezet-záródásznak is irodalmi vonatkozása, tehát történeti értéke van. Mily elgondolkoztató például a 175. lap kis záródásza, amely Petőfi 1847-es kiadásának címlapját díszítette, és már akkor egy nyíllal átszúrt koszorús lantot ábrázol! A kötet egész kiállítása becsületére válik könyvkiadásunknak, nyomdaiparunknak. Gyönyörű a *Képes Krónika* egyik színes lapját fekete alapon reprodukáló borítólapon, szép a Tinódi-féle, irodalmunk jellegét jól jelképező kardos-lantos címert ábrázoló vászonkötés, szemet gyönyörködtető a tíz egész-lapos színes műmelléklet. Csak azon gondolkodik el a pedáns olvasó, hogy mai reprezentatív kiadványaink egy része miért nem követi az akadémiai helyesírás szabályait a mondatokat összekötő és előtt kötelező vessző következetes használatában. (Nem-követi a *részvevő*, a *pamflet* vagy a *reneszánsz* szó írásában sem.)

Néhány apró pontatlanságra és sajtóhibára a következő kiadás javára hívjuk fel a figyelmet. „Az irodalom alá szorított virágének” (32. l.): pontatlan kifejezés, mert a virágének akkor is az irodalomhoz tartozik, ha élőszóban él, vagy kéziratban terjed. A 39. lapon Rákóczi történeti művének év-száma 1793-ról 1739-re javítandó, de a ma-

gyarázó szöveg így is félreértésre adhat alkalmat, mert Rákóczi már 1735-ben meghalt. Az 59. lap tartalom-mutatói adataiban (331. l.) hibás Dávid Ferenc könyvének címe. (Helyesen: Rövid útmutatás.) A Tartalom-mutatóban a 205. lappal kapcsolatban elmaradt az idézet megjelölése. A 207. lap összeállítása következetlen: a magyarázat nem tér ki valamennyi képre, mert nemcsak újságreprodukciók szerepelnek ott, hanem Petőfi *Respublica* c. versének kézírata is, és a képek számozása is hiányzik.

A képeskönyvben egyébként a filológus számára is akad érdekesség. Meglepetéssel látjuk például, hogy Batsányi *A franciaországi változásokra* c. híres versében a „gyászos koporsóba döntő vas-igátok Nyakatokról eddig le nem rázhatatok” sorokban a sokat vitatott *rázhatatok* szó, amely Batsányi kritikai kiadásában egy *t-s* régies múlt alakban szerepel, a kassai Magyar Múzeum 1789-es évfolyamában (tehát a vers első közlésekor) *rázhattatok* alakban tűnik fel. (Keresztury, Batsányi kritikai kiadásának gondozója megjegyzi a kötet végén, hogy a kéziratban a javítás előtt valószínűleg ugyanez az alak állt.) Vörösmarty kéziratának fakszimiléje viszont azt bizonyítja, hogy az *Országháza* c. vers eredeti címe *Országgház* volt. (Erről a Gyulai-féle Vörösmarty kiadásban semmi említés sincsen.)

A kiadás óta eltelt három esztendő irodalmi közvéleménye nagyon hasznos, kitűnően megoldott, szép könyvként tartja számon *A magyar irodalom képeskönyvét*. Kétségtelenül nagy nyeresége irodalomtudományunknak és minden fókú iskolai irodalomtanításunknak egyaránt. Ehhez képest igazán nem kíván lekicsinylés lenni, ha azt mondjuk, hogy a megkezdett úton — s éppen Keresztury Dezső szakavatott hozzáértésével — most már ki lehetne alakítani egy olyan eszményi és korszerű irodalomtörténetet, amelyben az irodalomtörténeti szöveg és az illusztráló képanyag teljes egyensúlyban van. Nemrég láttam egy ilyen remeklő kiadványt (Jacques Nathan: *Encyclopédie de la Littérature Française*. Éd. Fernand Nathan, 1952.), amely fényes fehér papíron, kép és szöveg szerves összeillesztésével, rajzok, színes táblák, arcképek, városképek illusztráló erejével adja a francia irodalom tömör keresztmetszetét. Jó lenne, ha a képeskönyv sikere kedvet adna szerkesztőnek és kiadónak egyaránt egy ilyesfajta képes magyar irodalomtörténet megvalósítására!

Makay Gusztáv

Bornemisza Péter: Válogatott írások. 1553—1584. Összeállította és a jegyzeteket írta Nemeskürty István. Bp. 1955. Magvető K. 327 l. (Magyar Könyvtár)

Az elmúlt két évtizedben, Schulek Tibor monográfiájának megjelenése óta, egyre fokozódó érdeklődés fordul Bornemisza Péter felé. Schulek, az ember életútját felvázolva, a teológus és prédikátor Bornemisza életművét vette vizsgálat alá. Ezért monográfiája és a benne közölt bőséges szemelvénygyűjtemény természet szerint kiváltotta az igényt, hogy az író, a literátor Bornemisza is érdeme szerint bemutatásra kerüljön. Erre a feladatra vállalkozott Nemeskürty, aki először igyekezett az író summázní és ez kétségtelenül alapvető érdeme a kötetnek. Nemeskürty az Utószóban a maga kutatásainak eredményeivel is, minden részletében helytálló arcképét rajzolja meg Bornemisza-nak az embernek és írónak. Kitérően tájékoztatja a kötet olvasóját Bornemisza jelentőségéről; megmutatja a humanizmus eszméin nevelkedett író, a kor társadalmi problémáit vizsgáló és bíráló prédikátort, a XVI. századi magyar próza mesterét. Az antológia előbb verseiből ad részleteket, teljes szövegében közli az *Elektrát*, ezután a *Postillák*-ból, majd az *Ördögi kísértetek*ből ad válogatást, végül Bornemisza magáról írott valóságaiából idéz. A *Postillák*ból és az *Ördögi kísértetek*ből vett szemelvények töltik ki a kötet nagyobb részét. Ezeket végigolvasva nem alakult ki bennünk az a kép, amit az Utószó adott. Nemeskürty bizonyos egyoldalúsággal és nem Bornemisza hatalmas művéből következően válogatta és csoportosította szemelvényeit. Nem érezzük az időrendjük egymásutánjából is kiragadott és összezavart szemelvényekben Bornemisza fejlődését. Az összefüggéseikből kiemelt történetek, gondolatfoslányok és töredékek nem mutatják meg az írói szándékot, életművének teljes gazdagságát. Az a Bornemisza, akit ő ad, nem egészen az, aki volt, hanem az, akit Nemeskürty a szemelvényekben újra alkotott. Bornemisza breviáriumot kaptunk, holott az igényünk a teljes Bornemisza megmutató válogatás lett volna.

Jenei Ferenc

Heltai Gáspár válogatott munkái. Szerkesztette és bevezetővel ellátta Székely Erzsébet. Bukarest, 1958. 392 l. 6 t. (Haladó hagyományaink.)

A Román Népköztársaságban megjelenő „Haladó Hagományaink” e köteté annak az írónak műveiből ad válogatást, akinek egész élete, írói és könyvnyomtató működése szorosan hozzákapcsolódott Kolozsvár történeté-

hez; annak és egyben Erdély irodalmának is, valóban legértékesebb haladó hagyományai közé tartozik. Heltai Gáspár irodalmi munkássága méltán kapott e sorozatban helyet. Az egész életműve arányainoz és jelentőségéhez helyesen alkalmazkodó válogatás gerincét a *Fabulák* teljes szövege alkotja. Ezt előzi meg egy nagyobb részlet a *Dialogus* harmadik részéből, a halálról írott ének, a *Közbeszéd* és az *Uj Szövetség* fordítás bevezetése. A *Fabulák*at részletek követik a *Hálóból*. Végül a *Krónikából* vett bővebb válogatás zárja be a kötetet.

Heltai munkássága e gyűjteményből értékeit megmutatóan, jelentőségéhez méltóan rajzolódik az olvasó elé. Nem a szakember számára készült, de éppen ezért tartjuk Székely Erzsébet válogató munkáját értékesnek, mert régi irodalmunk e kiváló értékét vonzónan hozta a ma emberéhez közel.

Kifogásunk csupán abban van, hogy megelégedett a szövegközlésnél az újabb kiadások által adott szövegek megismétlésével, még ott is, ahol neki az eredeti szövegek kezeiyében voltak.

A válogatást Székely Erzsébetnek Heltai Gáspárról írott tanulmánya vezeti be. Népszerű kiadványról lévén szó, helyesen arra törekedett, hogy a Heltai irodalom eddigi eredményeit egybefoglalja. Ezt eredményesen meg is oldotta, Heltairól rajzolt arcképe sokoldalú, minden részletében helytálló munka. Ugyancsak Székely Erzsébet gondosságát dicsérik a szöveget magyarázó jegyzetek is.

Jenei Ferenc

Heltai Gáspár: Válogatott írások. 1552—1575. Összeállította Nemeskürty István. Bp. 1957. Magvető K. 275 l. (Magyar Könyvtár.)

Az erdélyi „Haladó Hagományok” Heltai Gáspár kötetével egy időben a Magvető könyvkiadó Magyar Könyvtára is adott egy Heltai válogatást az olvasók kezébe. Szerkesztője Nemeskürty István, a kimondottan vallási jellegű Heltai művek mellőzésével, a *Dialogus*, a *Mesék*, a *Háló* és a *Krónika* szövegéből ad részleteket. Közli a *Halálról írt éneket* és a *Közbeszédet* is. A válogatás szempontjait Nemeskürty így jelölte meg: „A legjellemzőbb, a XVI. századi életet leginkább bemutató részeket vettük fel a gyűjteménybe. Különös gondnal válogattuk ki azokat a fejezeteket, melyekben Heltai társadalombíráta szólal meg” (259. l.). E cél elérése érdekében elégséges és helyesen megválasztott részleteket közöl, amelyek jól jellemzik és mutatják be a társadalombírálo mellett az író, a régi magyar próza mesterét is. Sajnálatos, hogy szöveg-

közlése nem mindig pontos; mikor mai helyesírással átírja Heltai szövegét, pontatlanul adja vissza annak nyelvjárási sajátosságait. — A Magyar Könyvtár nemes célkitűzése egyebek között az is, hogy régi irodalmunk értékeit a szélesebb olvasókörrel és a tanulóifjúsággal megismertesse. Olyan írókat, szövegeket ad az olvasó kezébe, melyeknek megismeréséhez és élvezéséhez segítőtőre van szüksége. E célt szolgálják a kötetek utószavai és jegyzetei. Nemeskürty Utószava nem felel meg mindenben e célnak. Hiánya, hogy az elég színes felvázolt korrajzból nem ismerjük meg határozottabb körvonalakkal Heltait az embert. Azt, aki benne él korának szellemi mozgalmában, mindig kapcsolatban van a kor élenjáró haladó szellemeivel, de mégis csak fontolva, egy-egy lépéssel lemaradva halad velünk. Hiányzik Heltainak a haladó és értékeket alkotó szellemi embernek és az óvatos polgárnak ellentétes színekből megrajzolt arcképe, amelyekből megérthetnők az ember és mű ellentmondásait. — A másik kifogásunk, túlzásnak tartjuk, mikor Heltaival kapcsolatban modern regényíró fantáziát, regénnyé alakítást, regényíró fogásokat említ. Ha Heltai előadása, stílusa ízes, csipős humorral anekdotázó is, ezeket nem lehet a regényíróéval kapcsolatba hozni.

Jenei Ferenc

Eckhardt Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Bp. 1957. Akadémiai K. 104 I. (Irodalomtörténeti Füzetek. 16.).

Kevés olyan alakja van régi irodalmunknak, akiről már a korábbi kutatások alapján is annyit tudnánk, mint Balassi Bálintról. Bírjuk jóformán teljes költői életművét és életrajza is viszonylag oly gazdag dokumentációban áll előtűnk, hogy az ember már nem is hinné, mi mindent lehet még egyáltalán róla, életéről és családja körülményeiről megtudni. A gyanútan olvasó természetesen tartja, hogy a legnagyobb magyar reneszánsz költő életéről köteteket írjanak az irodalom-kutatók, csak éppen azt nem tudja, hogy mi is a magyarzata ennek a termékeny életrajz-publikációnak. Balassi életét ugyanis azért ismerjük viszonylag jobban, mint akár nem egy, korban hozzánk közelebb álló íróársáét is, mert nagy költő volt, — művei életrajzához vajmi kevés fogódzót nyújtanak — de sokkal inkább talán azért, mert nyugtalan, kalandos élete, különböző pereskedései gyakran foglalkoztatták a hatóságokat, amelyeknek jegyzőkönyveiben, aktáiban a bűvár kutató lépten-nyomon találkozik nevével, ügyeivel, leveleivel. Különösen érvényes ez a felvidéki bányavárosok irataira.

A bányavárosokkal a hibbei vám miatt már korábban meggyűlt a baja a családnak, a viszony azonban csak Bálint életében mérgesedett el igazán. Az a harag és ellenszenv, amely a felségárulással vádolt Balassi Jánost börtönbe segítette, a fiú ellen engesztelhetetlen gyűlöletté fajult. Mindezek háttérében a főnemesség és a városi polgárság osztályharca állott. A politikai és gazdasági ellentétek azonban már csak közvetett indítékai az ellenségeskedésnek, amikor a felkorbácsolt indulatok kicsinyes, pletykaizű eseteket dagasztanak országos ügygé. Egy állítólagos sértő kijelentés a selmeci magisztrátus ellen, vagy egy nem éppen korrekt szerelmi kaland a hodricsi özvegyvel már elégséges ahhoz, hogy a polgárok rablót kiáltssanak, s a hetyeke trubadurt üldözve a vámszedő vetélytáron üssenek egyet. Igaz persze az is, hogy a fiatal főúr gátlástalan, renitenskedő életstílusát, szenvedélyes verbő egyéniségét a fegyelemhez szokott polgárok nehezen tudták elviselni és éppen ezért mindent megmozgattak annak érdekében, hogy ezt a szörnyű, elvetemült és leggonoszabb embert, akinek már *pusztá nevére összeborzadunk* — mint írják — *nem csupán látásra* az udvarnál bevádolják és lehetetlenné tegyék.

Eckhardt Sándor kis könyvének lapjain élénk színekkel elevenedik meg előtűnk a költő zaklatott életének ez a különösen izgalmas periódusa. Szerző a nyugat-szlavákiai és morvaországi levéltárakban folytatott bűvárkodásainak eredményeként — amelyben Klaniczay Tibor korábbi kutatásait is érvényesíti — gazdag dokumentációval illusztrálva vázolja elénk azt a szinte már-már kétségig menő hajszát, amit a szövetségbe tömörült bányavárosok Selmec és Zólyom vezetésével a környező tükbe szorult fiatal oligarcha, illetve ő előtte már atyja ellen is folytattak. Mert tulajdonképpen erről van itt szó.

A kötet címe és az egyes fejezetek argumentumai (Selmehévízi eset, Országúti kaland, A hajniki pap lánya) talán keveset sejtetnek ebből a feszültségből, ám ha beleolvasunk a sorokba, azonnal érezzük, hogy a felszínen folyó komédiát lényegében az osztályharc erői mozgatják. Az író, bár szemmel láthatólag a derűs epizódok hegyeztetésére törekszik, ugyanakkor jó érzékkel a maguk helyén mindig utal ezeknek a mélyebb mozgatóknak a jelenlétére és indító szerepére is.

A tanulmánynak — mert terjedelménél fogva inkább ennek nevezhető — nincs biográfikus vagy valamilyen más fejlődésrajzot követő szerkezete, tartalmát és anyagának elrendezését az újonnan feltárt dokumentumok természete és terjedelme határozza meg, azonban az utolsó fejezetet kivéve, az egyes mozzanatok így is egy egységes keretbe illeszkednek. A Balassi-család és a városi

polgárság egyre elkeseredettebb párharca az, ami összefonja a fejezeteket, a tragikus kimenetelű zólyomi incidens részleteitől kezdve a felek formális kibéküléséig. Ebből a háttérből mintegy színpadi jelenetszerűen emelkednek ki az egyes epizódok, „amelyek új és meglepő fény és árnyjátékban állítják elénk” a költőt.

Ő, aki költészetében annyira gyöngéd és líraian emelkedett tudott lenni, az életben éppen ellenkezőleg, férfias szilajságának énjében nyilatkozik meg előttünk. Érzelmes szívű trubadur, aki imádotja előtt akár porba alázza magát, de kitől nem áll távol az sem, hogy szerelmi indulatainak erőszakkal vegyen elégtételt. Ismeri a törvényt, de ha önértében sértik, vagy vélt igazának útjába gáncsot vetnek, a durva tettlegességtől sem riad vissza. Lírikus egyénisége két végletet hordoz magában és e kettősségekben rejlik nyugtalan életének minden tragédiája.

Eckhardt munkája a költő fiatalkori életére vonatkozó becses adalékaival nemcsak hiányt pótol az eddigi Balassi-kutatásban, de a költő emberi arculatának teljesebb megértéséhez is közelebb visz bennünket. Jelentősége igazán majd az új Balassi-monográfia szintézisében lesz lemérhető.

Bóta László

Filozófiai tanulmányok. Bukarest, 1957. Tudományos Könyvkiadó. 395 l.

A kötet a Kolozsvári Bolyai Tudományegyetem dialektikus materializmus tanszékének gondozásában jelent meg. Két magyar irodalomtörténeti vonatkozású tanulmány található benne. Saszet Géza Apáczai haladó társadalmi törekvéseivel és nézeteivel foglalkozik és azokat az összefüggéseket igyekszik megragadni, amelyek rávilágítanak művének fő indítékaira. A kötet jellegét tekintve, a szerző jobban ügyelhetett volna írásának szerkezetére, és a kissé terjengős gazdasági-társadalmi háttérű magyarázatok helyett inkább a téma filozófiai vonatkozásait érintette volna bővebben. Javára szól viszont, hogy fő megállapításai helyesek, következtetéseiben mértéktartó.

A szerző megállapítása szerint Apáczai a polgári fejlődés, mégpedig a hazai ellentmondásos és a nyugati fejlett polgári tendenciák tükrében ostromozza Erdély elmaradottságát s a polgári eszmék adnak alapot az erdélyi társadalmi viszonyok kritikájához. Világnézetének forrását a puritanizmusban jelöli meg, hozzátéve, hogy társadalmi nézetei általánosabb ismeretelméleti alapra támaszkodnak: Descartes-ra, Althusius-ra, Amesius-ra. A magyar puritanus mozgalom jellemzőseket írja, hogy nálunk bizonyos sajtós vonatkozásokat mutat tipikus angol

jelentkezési formájához viszonyítva, a különbség alapja a két ország gazdasági és társadalmi fejlődésében mutatkozó eltérés. De amikor arra hivatkozik, hogy a puritanizmus Anglián kívül csak Magyarországon váltott ki nagyobb hatású mozgalmat, elfelejt utalni arra, hogy a fejedelmi területek református egyházának államegyházi szervezete a leginkább nálunk hasonlított az angol állapotokhoz. Saszet Géza érdeme, hogy az Apáczai életmű magasabb szintű értékelése felé dolgozatával az utat egyengette. Gondosabb nyomdai munkával elkerülhetők lettek volna a szépséghibák, mint pl. Apáczai születési éve 1626 (1625 helyett), Athusius, Amnesius (Althusius, Amesius helyett).

A másik tanulmány a rodostói janzenizmusról szól. Tordai Zádor írása azért is figyelemre méltó, mert Zolnai Béla korábbi ez irányú munkásságán és Tolnai Gábor újabb, Rákóczival kapcsolatos megfigyelésein kívül e kérdéssel alig, önálló dolgozatban egyáltalán nem foglalkoztak. Tanulmányíró erdélyi kolégáink egyik érnye, hogy a feldolgozandó téma kapcsán nem mulasztanak el utalni a polgári irodalomtörténetírás bírálatára. A körülméltől mérlegelés helyett azonban olykor sommás, de nem egészen helytálló értékeléssel találkozunk. Ilyen nyilatkozat található pl. a szerzőnek az M. Tótfalusi Kis Miklóshoz írt bevezetőjében, s a mostani, higgadtabb hangú tanulmányában is. Abban egyetérthetünk vele, hogy a szellemtörténeti iskola a magyar janzenizmus kérdését nem tudta tudományos pontossággal felvetni, és funkcióját tekintve elfogadhatóan tisztázni. De Tordai csak egyetlen pozitívumát ismeri el, azt a ténymegállapítást, hogy janzenista befolyás érvényesült a Rákóczi emigráció életében s az ezt tükröző írásokban. Rákóczi-nak az írónak a felfedezéséhez, valamint az ezzel összefüggő forráskutatásnak és a janzenizmus szerepének tisztázásához a szellemtörténet, különösen Zolnai Béla munkássága jelentette az első lépéseket. A mérleg a hiányosságok és tévedések mellett az eredményeket is számon tartja, amint azt Tolnai Gábor kezdeményező dolgozata teszi. (I. OK. V, 234.).

Tolnai a janzenizmus szerepének jellemzőseket elismeri annak ellentmondásos pozitív színezetét Rákóczi eszmevilágában. Tordai viszont azt igyekszik kimutatni, hogy a janzenizmus elemei Rákóczinál, akár csak Mikesnél negatív jellegűek, és legértékesebb alkotásaik a janzenizmussal való ellentétet tükrözik, s műveik haladó tendenciái a janzenizmus feletti győzelmet jelentik. Tordai részletvizsgálatai nem mindenben meggyőzőek, annyi erejük mégis van, hogy vitássá tegyék Zolnai és részben Tolnai véleményét is. Kiindulása lényegében helye-

selhető, mondván, hogy a janzenizmus franciaországi szerepének pozitív vagy negatív megítélése nem követeli meg és nem is teszi jogossá a rodostói janzenizmus azonos értékelését; a vita eldöntéséhez azonban elmélyültebb elemzésre van szükség.

Hopp Lajos

Benyovszky Móric Emlékiratai. Ázsian át Madagaszkárig. Angolból fordította Jókai Mór. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Fazekas László. Bp. 1956. Magvető K. 316 l. (Magyar Könyvtár.)

Nálunk, itthon a felvilágosodás eszméi éppen hogy bontogatták szárnyaikat, csupán szellemi kapcsolatokat próbáltak teremteni a világgal, külfölddel, amikor ez a magyar gróf már járta is a világot, ismerkedett vele. Gvadányi *Nótáriusa* csak Budáig utazott, s mily nagy szenzációt keltett. Sok magyar még birtoka határán sem járt túl, Benyovszky meg Kamcsatkáról ad leírást és Madagaszkárt térképezi fel!

Irodalmi műről is lévén szó, a *magyar emlékiratirodalom* egyik jelentős és a műfajon belül igen sajátos alkotását láthatjuk. A már közismert magyar emlékiratok, általában politikai természetű írások. Ezekhez képest egészen más jellegű Benyovszky *Emlékirata*. Megtalálható ebben egymás mellett a földrajzi, táji, állati és növényi leírás, fajok és népek ismertetése, gazdaság, társadalom, vallási rítusok, szokások és mindennapi élet, csaták, izgalmas szököések és békés építőmunka tervezései, államszervezeti elgondolások. Hosszú, sok tízezer kilométeres szárazföldi és tengeri utak, világméretekben mérhető tájegységek, melyeknek képei személyes benyomásokon keresztül maradtak ránk; események hosszú sora, melyeknek hőse mindenkor az író maga, Benyovszky Móric.

Benyovszky emlékirata, nem utolsósorban, azért is jelentős, mivel ezen keresztül bepillantathatunk a kor nagy gyarmatosító vállalkozásaiba, érdekek szembenállásába és hajszájába, fényt vetnek leigázandó bennszülött népek elkeseredett küzdelmére, Benyovszky halálára, ki végtére is, az érdekek küzdelmében francia ágyúgolyótól találva esett el. Mint túlnyomórészt hitelesnek tekinthető dokumentum, egyet-mást hátrahagyott nekünk ezekről a törekvésekről és harcokról. Új kiadásával dicséretes munkát végzett a kiadó; egy értékes történeti és irodalomtörténeti emléket tett a mai olvasó számára hozzáférhetővé. Ha egyszer lehetőség nyílik rá: érdemes lenne kiadni az *Emlékiratok* teljes anyagát is.

A kiadásról szólva: minden eligazítást megkapunk Benyovszky életére vonatkozóan

és a mű létrejöttének körülményeiről (az angol kiadó 1789. előszava, a térképmelléklet stb.). Feltétlenül hiánynak érzem azonban, hogy az utószó (legalább egy-két bekezdés erejéig) nem irányítja a figyelmet az *Emlékirat* irodalmi jellegére és ennek kapcsán nem jelöli ki helyét az emlékiratirodalomban. Annál is inkább hiány ez, mivel — mint mondtuk — az *Emlékiratok* komoly értékei a magyar irodalomnak. Több, mint csupán érdekesítő és szórakoztató olvasmány. Nem árt, ha az olvasó világosan látja irodalmi és irodalomtörténeti jelentőségét is.

Kovács Győző

Zrínyi Miklós összes művei. 1—2. köt. Sajtó alá rendezte és az utószót írta Klaniczay Tibor. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 754; 624 l.

A Szépirodalmi Kiadó Magyar Parnasz-szus sorozata Balassi Bálint után most Zrínyi Miklós műveit adta a régi magyar irodalom értékei közül az olvasók kezébe. A Zrínyi költői, prózai munkáit, valamint addig ismert leveleinek teljes gyűjteményét tartalmazó kiadás száz év múltán, Kazinczy Gábor és Toldy Ferenc 1853. évi kiadása óta az első, ahol, most már a levelekkel is megtehető, Zrínyi összes műveit együtt kapja az olvasó. A költői és prózai műveket tartalmazó első kötet Klaniczay Tibor, a leveleket egybefoglaló második kötet Csapodi Csaba és Klaniczay Tibor közös munkája. Az első kötetben Klaniczay a verses műveket Négyessy László alapvető kiadása nyomán, a prózai írásokat pedig az ún. Bónis-féle kézirat nyomán közli. Utószavában megokolja eljárását: a Zrínyi művek kronológiai sorrendjének megállapításában, a szöveg közlésében és a szövegjavításokban. Az Utószó tömören egybefoglalja mindazokat a tudnivalókat is, amelyek az egyes művekre vonatkoznak. — A kiadás nagy újsága a második kötet levélgűjteménye, amely a szétszórt közléseken kívül egybefogja Markó Árpád és Iványi Béla gyűjteményeit, de azokat is megszerzi 46, köztük 32 kiadatlan Zrínyi levéllel. Összesen 320 levelet közölnek, úgyhogy a már közlőteknél ellenőrizték és javították az esetleges hibákat és a jegyzetekben felsorolták az egyes levelekre vonatkozó tudnivalókat és az idegen nyelvfűk-nél, a szövegrészben közölt magyar fordítás után itt adták az eredeti szöveget. A szakember számára ez a levélgűjtemény jelenti a kiadás legnagyobb értékét, nagyszerű alapvetését az elkövetkezendő kritikai kiadásnak.

Jenei Ferenc

Domby Márton : Csokonai élete és a kortársak emlékezései Csokonairól. Sajtó alá rendezte és a jegyzeteket írta Vargha Balázs. Bp. 1955. Magvető. 147 l. (Magyar Könyvtár.)

Domby Márton egyike volt azoknak, akik elsől ismerték fel Csokonai költői nagyságát; költészetének megértéséhez emberi magatartását szolgáltatja háttér gyanánt. Ezért nem is abban áll munkájának értéke és nagy érdeme, hogy mennyiben voltak eredetiek esztétikai nézetei és mennyit vett át külföldiektől, hogy egyáltalán beszélhetünk e esztétikai rendszerről, vagy az erre törekvő igényről, hanem abban, hogy megeleveníti Csokonai személyét. S hogyan eleveníti meg! Példamutató az a magát alárendelés, ahogyan Csokonait csodálja. Nem lehet elhallgatni azt sem, hogy e csodálatból erednek túlzásai is. Bemutatja azt, hol kell keresnünk Csokonai életében és pályájában a zökkenőket és megvilágítja Csokonai magatartásának okait, melyekben összefonódik az egyén és a társadalom kapcsolata, egymásra hatása.

Ennek a csaknem másfél évszázados irodalomtörténeti tanulmánynak az újra kiadása nemcsak a kutatók munkáját könnyíti meg, de tanulságos és élvezetes olvasmány a Csokonai iránt érdeklődő közönség számára is. Vargha Balázs gondos jegyzetapparátusa és utószava méltó ehhez az irodalomtörténeti dokumentációhoz. Önmagában véve is mutatja, hogy alapos ismerője a Csokonai-irodalomnak, a kornak. Állandó utalásai jóval túlmutatnak a közölt anyagon, kiterjeszkednek a Csokonai-művekre, megteremtik a közvetlen kapcsolatot Domby munkája és a költő művei között. Az pedig igen helyes, hogy megvédi Domby művének értékét Hatvány Lajos egykori értékelése (Nyugat, 1911. 371.) ellenében. Az utószó feladatát helyesen értelmezve polemizál és értékkel, anélkül, hogy elfogult lenne Dombyval szemben.

Kovács Győző

Gyóni Géza : Csak egy éjszakára... Válogatott versek. Válogatta, jegyzetekkel ellátta és az előszót írta Szalai Sándor. Bp. 1959. Szépirodalmi K. 237 l.

A költő születésének 75. évfordulójára jelent meg Szalai Sándor gondozásában Gyóni Géza válogatott verseinek gyűjteménye. A kiadáshoz írt utószó szerint azzal a céllal, hogy „e kiadvánnyal is segítsük Gyóni korán megszakadt életművének áttekintését és elhelyezését a magyar irodalom folytonosságában.” (207 l.) Ezzel teljesen egyetértünk, hiszen Gyóni élete legtisztultabb pillanataiban nemes emberi célokért

küzdött, és messze túljutva a polgári pacifizmus keretein eljutott az elnyomottakkal való testvéri azonosulás gondolatáig.

Szalai találóan választotta meg a kötet címét, amikor a költő legjelentősebb, Londonban I. díjat nyert nagyszerű háborúellenes versének címét adta a válogatásnak. Összeállításában, jegyzeteiben szemmeláthatóan gondos munkát végzett. Jó érzékkel válogatta ki Gyóni életművéből a maradandót. De azért sajnáljuk, hogy egy-két jelentősebb darab mégis kimaradt belőle (pl. *Egy jéher kutyához* stb.). A fénykép-melléletekkel szűkmarkúan bánt. Gyóni arcképén kívül néhány ismertebb is belekerülhetett volna a kötetbe (szülőháza, bátyjával a fogságban, temetése).

A kissé egyenetlen felépítésű bevezető tanulmányban Szalai körvonalazza Gyóni Géza pályáját, igyekszik megragadni jelentős lírikussá válásának fontosabb mozzanatait. Kár, hogy elvont fejtegetéseit adatszzerű életrajzi vonatkozások zavarják mindvégig. Világosabb gondolatmenet kedvéért a kettőt érdemes lett volna különválasztani. Szalai — jóllehet hangsúlyozza, hogy a háború, a hadifogság éveiben válik Gyóni jelentős költővé — mégis erről beszél a legkevesebbet. Helyesejjük, hogy bevezetőjében nyomatékosan utal a legértékesebb versekre, de ugyanakkor feleslegesen érezzük ezek bő idézését (*Csak egy éjszakára*), hiszen az olvasó úgys megtalálja a kötetben.

Szalai tanulmánya nyelvileg gördülékeny esszé-stílus hatását kelti. A „mélyenszántó sikolyt” (9. l.) azonban nem értjük. Azt sem fogadhatjuk el szó szerint, hogy Gyóni derekát halála után vasbronccsal „körülcsavarták”. Nyilván ő maga sem ezt akarta mondani, mégis ez értődik belőle. Végül két, kiegészítő, ill. helyreigazító megjegyzést. Szalai nem mondja meg, hogy ki az általa emlegetett Nil. Legalább jegyzetben érdemes lett volna néven nevezni a gyermeket: Dapsy Gizi. Abban pedig téved, hogy „Tíz-ezres tömeg kísérte utolsó útján” Gyóni Gézát (21. l.). A temetésről készült fénykép nem ezt bizonyítja. A táborparancsnokság nem engedélyezte a népebb temetést, így csak szűkebb baráti köre kísérhette utolsó útjára.

Véleményünk szerint az említett hiányosságok ellenére Szalainak sikerült olyan válogatást adni az olvasók kezébe, amelyből megismerhetik az imperialista háború ellen, a békéért küzdő, tiszta emberi érzésekért lelkesülő Gyóni Gézát. Meggyőződésünk, hogy válogatása és problémafelvető tanulmánya az első számottevő lépést jelenti Gyóni költészetének átfogó, kritikai felméréséhez.

Pusztai Gyula

Madácsy László: Móra Ferenc ismeretlen levelei Madarassy Lászlóhoz. Szeged, 1957. Móra Ferenc Múzeum. 18 l. (Kny. a Múzeum évkönyvéből).

A szegedi múzeum 1954-ben létesült irodalmi osztálya néhány év alatt igen jelentős kéziratanyag birtokosa lett. A múzeumba került dokumentumokat időről-időre Madácsy László, az irodalmi osztály vezetője teszi közzé. A múzeum Móra-leveleiből először a Tiszatáj 1954: 211—229. lapjain közölt Móra Istvánhoz (7 db), Magyar Kazmérhoz (4), Cs. Sebestyén Károlyhoz (5), Gyórfy Istvánhoz (9), Rácz Antalhoz (2), Bójtje Etelhez (6), Domokos Lászlóhoz (1), Feleky Gézához (1), Purjesz Lajosnéhoz (1), Kalisch Simonnéhoz (1) írott leveleket, a szegedi Pedagógiai Főiskola 1957-es évkönyvében (69—80. l.) Pósa Lajos Mórához írott 16 levelét tette közzé, s mostani közleményében a kaposvári múzeumból Takáts Gyula múzeumigazgató nagylelkűsége folytán a szegedi múzeumnak átadott 21 db Madarassy Lászlóhoz írott levelet publikál. Madácsy levélközléseinek általános módszere, hogy rövid bevezetőben summázza a levelezés jelentőségét, idézi a levelek fontosabb részeit, majd szinte tipográfiai átmenet nélkül, nem egységes időrendben, hanem a címzettek szerint újrakezdődő kronológia szerint adja a leveleket. A bevezetők ügyesen, jól fogják össze a közlendők lényegét, helyesen világítják meg szerepüket Móra életében, oeuvre-jében. A Madarassyhoz írott levelek előtti bevezető szöveg egy részének ugyan nincs szerves összefüggése az itt közölt levélanyaggal, de Móra általános portréjához mégis hasznos adalékokat ad.

Kár, hogy a leveleket kísérő jegyzetanyag igen sovány. (Az egyszerűség okából a leveleket folyószámmal láttam el; célszerű lett volna így is közölni őket.) Magyarázat lenne szükséges pl. a következőkhöz: Verszősi úr (3. sz. levél), szoborleleplezés (a szegedi Kossuth-szoborról van szó; 4. sz.); Orbán Pista (5. sz.); az „elnökleted alatt álló egyesület” (5. sz.); milyen jeleit adta a szülőváros az életnek? miben állt Móra Madarassyék rendelkezésére 1904 pünkösdjén? (7. sz.); mi a hajjintó fa? ki volt Szász barátunk (Szász Gyula igazgató-tanító, a néprajzi tár őre); Bátky melyik könyvéről van szó (Útmutató); Spolarich Lajosról is már itt szó esik, de a magyarázat csak a 12. sz. levélnél szerepel (8. sz.); régészeti ügyben Torontálban — pontosabban: Csókán — járt (9. sz.); Madarassynak melyik könyvét említi Móra a 10. sz. levélben? (Nyilván a „Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon” címűt); kik „alakultak meg” a 13. sz. levél szerint? (A Néprajzi

Társaság szegedi csoportja); mikor volt Móra Kálmány-émlékbeszéde? (14. sz.); melyik könyv nem kerül könyvtári forgalomba? (15. sz.); mikor halt meg Móra édesanyja? mikor jelent meg Móra róla szóló cikke? (16. sz.); a „Néprajzi vonatkozások a szegedvidéki népvándorláskori és korai magyar leletekben” c. Móra-tanulmány megjelent az Ethn. 1932: 54. kk. lapokon (19—21. sz.). A 17. sz. levelet (1931. IV. 4.) egyébként maga Madarassy László közölte a Magyar Hírlap 1935. dec. 25-i számában és különnyomatban is; a jegyzetnek nemcsak ezt a tényt kellett volna föltüntetnie, de a levél magyarázatként közölnie Madarassy cikkének részleteit, melyekből kivilágított volna, mire is válasz Mórának ez a levele. Sok a sajtóhiba is; az egyszerű betűcseréket figyelmen kívül hagyva, csak az értelemzavarókat szóvá téve sorolunk föl néhányat: *ezt*, helyesen *és* (4. sz. első sor); *Kossuth-bál*, helyesen: *Kossuth-láz* (4. sz.); *ezt*, helyesen *azt* (5. sz. 3. bek. 6. sor); *Báthy*, helyesen: *Bátky* (8. sz.); *nálatok tanám* meg; helyesen: *tartanám* meg (14. sz.); *rámlik*, helyesen: *rémlik*; *kisgyűlésen*, helyesen: *közgyűlésen*; „mikor én ismertem, akkor jogot érzett”, helyesen: „akkor már jogot érzett”; ünnepeket és utána; helyesen: utánuk (17. sz.) — Ezeket Madarassy közlése szerint javítottam, meglehet, hogy az a pontatlan, de akkor meg a jegyzetnek ezt kellett volna szóvá tennie l).

Szép számú Móra-levél kiadatlan még. Mórának ezekben is kiválóan érvényesülő stílusa, mondanivalójuk életrajzi és önvalómásos értéke, az életműnek sokszor kulcsát jelentő adatanyaga egyaránt megokolta teszi a mostanáig hozzáférhető (kiadott és még kiadatlan) levelek gyűjteményes, kötetbeli publikációját. Meggyőződésem szerint az egyik legérdekesebb legújabbkori írói levelezés látna ezzel napvilágot!

Péter László

Úr György: Juhász Gyula ifjúsága. Szeged, 1958. Szerző. 63 l.

Az ízléses kiállítású füzet különnyomat a szegedi napilap, a Délmagyarország 1958. ápr. 4-től máj. 9-ig terjedő számaiból. Szerzője, az egykori szegedi újságíró, főként 1919 és 29 között ismerte a költőt, ebben az időben dolgozott vele együtt szegedi redakciókban, szívott vele egy levegőt színházban, kávéházban, baráti társaságban. Megírta a költő regényes életrajzát, s ennek első része, a gyermekkoráról szóló látott most napvilágot. Forrása főként a kortársak elbeszélése volt:

kifaggatta az 1953-ban elhunyt édesanyát, özv. Juhász Illésné, levelezett a költő rokonaival, iskolatársaival, barátaival, s földolgozta a részben tőlük kapott, részben közismert dokumentumokat, a költő verses és prózai megnyilatkozásait is. A népszerűsítő jellegű, nem irodalomtörténeti szándékú írásnak tudományos értéke mégis éppen abban van, hogy a költőnek arról az időszakáról tudósít összefoglalóan és időrendben, amelyről a legkevesebb írott forrásunk van. Így hangulatos képet fest a szülők egymásratalálásának idejéről, a korabeli Szegedről (s ebből tudtuk meg először, hogy Kálló Matild második felesége volt Juhász Illésnek), az Ipar utcáról, mely a gyermekkor sajátos környezetét jelentette a fiatal Juhász Gyula számára. Jól érzékelteti a költővé válás folyamatát is, a diákkor kísérletező idejét. Kevesebb önállóság van — egyébként a dolog természete szerint, a kortársi vallomások híján — a novíciusi év rajzában; itt majdnem kizárólag Juhász ismert vallomásaira támaszkodik. Mégis jó, hogy lenyomtatja a családi hagyomány szerinti levélbeli vallomást: „Még lehetek jó világi, de nem jó szerzetes.”

Néhány tárgyi tévedésére a költő öccse, Juhász Endre már rámutatott (Délmagyarország, 1958. aug. 3). Szerinte túl komor az Ipar utcai ház Úr György festette képe, s több életrajzi tényt (Rózsika húga halálát, Juhász Illés betegségét, a Klíma Ilihez fűződő kapcsolatot) a valóságosnál korábbra helyez. Egy kortárustól tudom, hogy pl. Brunmüller kövezőnek nem kilenc, csak négy gyereke kért kenyeret anyjuktól (13. l.). Az újságírók könnyedség okozta elírások kétségtelenül levonnak a füzetke értékéből, de ezek ellenére megjelenését a Juhász-irodalom gazdagodásának kell tartanunk.

Péter László

Balázs Béla: Az én utam. Versek. Válogatta és az előszót írta Komlós Áladár. Bp. 1958. Szépirodalmi K. 254 l.

Nehéz dolog kijelölni Balázs Béla helyét irodalmunk, költészetünk fejlődésében, hiszen voltaképpen két külön költőt kellene elhelyeznünk századunk irodalomtörténetében: egyiket, az 1919 előtti, a Holnappal indulót, azon belül is sajátos szint jelentőt, a szimbolistát és misztikust, s az ettől merőben különböző, teljeseen új emberi és költői útra tért emigránst, a szocialista költőt. S mind a kettő jelentős a maga nemében. Az első szakasz — ahogy a *Kísérletjárás*ban maga Balázs Béla összehasonlítja költészetét a régivel — „gőgös pompájú”, „báronyos

bánatú”, „dús színű”, „szenvedések ék-köveivel tündöklő” verseket termett, a modern, befelé forduló titkokat közelítő, szubjektivistá lra gazdagítója volt. A másik: a mozgalom katonájának, seibe nem mutogató, belül vérző, kívül megkeményített arcvonásokkal csatázó harcosának versbeformált mondandóját mutatja. A költő maga is érezte: önmagában csonka mind a kettő. A „taláros menetben” vonuló régi versekben sok a keresettség, mesterkélttség, a közösség, a magyarság problémáitól való elszakadtság, öncélúság, olykor idegenség. A harcos költészetben — erre Komlós joggal mutat rá, ugyancsak a költő vallomása alapján — egy korábbi merevség helytelen hatásaként kicsit eliskadt a belső ember. De az *Odüsszeusz* vagy a *Kísérletjárás* fölismerése már félig orvoslás is: az ekkori versek — a *Táborláz mellett* és főként a *Megint itthon* néhány szép darabja — végre egybeolvasztja a korai Balázs Bélát a későivel, a lélek mélyeit járót a közösség, a magyarság harcosával. *Legszébb versei az emigráns hazaszeretet megrendítő vallomásai:* a bodzavirág szaga is a szülőföldet idézi föl benne, „szegedi jegenyék zúgása”, a Tisza vizének íze van érkeiben, s a 40-es évek verseiben egyre többet emlegeti a bujdosásában otthont adó Szovjetunió mellett az első, a szülőföldet. A szocialista hazafiság egyik legkiválóbb, legszimpatikusabb költője Balázs Béla.

A bevezető lényegében helyes képet ad Balázs Béla költői oeuvre-jéről, kár azonban, hogy kicsivel nem tényszerűbb, nem közül több életrajzi adatot, kiter életművének más vonatkozásait (drámái, meséi, filmszínházi működése stb.) ismertetése elől, noha megszoktuk, s ez jó szokás is, hogy a hasonló jellegű kiadványok előtt, bármi tömören, de az egész életművet ismertető, összefoglaló képet kapunk a költőről, íróról. Talán a vers-citátumokból kevesebb is elég lett volna (idézet helyett csak cím), s így jutott volna hely is. Föltétlenül szükséges lett volna a kötet végén egy betűrendes címmutató és egy jegyzet vagy utószó, amely a kötet válogatásának szempontjait tartalmazta volna. Így semmi fölvilágosítást nem kap az olvasó arról, hogyan viszonylik ez a kiadás az 1945-ben hasonló címmel megjelent „összegyűjtött versek”-hez, melyet még maga a költő válogatott össze és rendezett el. Így nem világos előttünk az sem, hogy egyes versek abból miért maradtak ki (*Egy szép zsidó lány arcképe*, *Három piros rózsza*, *Hiszek a hitben*, *Hová, hová magyar honvéd?*, *Hazádnak rendületlenül* stb.), vagy néhol a sorrend miért cserélődött föl?

Péter László

Szentiványi, Robertus: Catalogus concinnus librorum manuseriorum Bibliothecae Baththyányanae. Ed. 4. Szeged (Hungaria), 1958. Bibliotheca Universitatis Szegediensis et Unio Universitaria ad Investigandum Veterem Litteraturam Hungaricam. 366, V p. (Ad instar manuscripti).

A gyulafehérvári Batthyány Könyvtár kéziratos anyagát legutoljára 1899-ben Varjú Elemér gondosan összeállított katalógusa vette számba. Az általa készített jegyzék jobb volt ugyan minden előzőnél (Cserenyés: *Conscriptio*, Beke: *Index*), mégsem nyújtott teljes képet a gyűjtemény gazdagságáról, mert csak a fontosabbnak ítélt fasciculusokról adott részletes leírást.

Mintegy fél évszázaddal Varjú jegyzékének megjelenése után, 1947-ben, Szentiványi Róbert munkálkodása terelte ismét a figyelmet a Batthyány Könyvtárra. A rákövetkező tíz évben még két kiadást megért — különben vékony — füzetkék, pusztán kiadásuk tényével is beszédesen bizonyították Szentiványi törekvéseinek jogosultságát és fontosságát, annak ellenére, hogy munkája akkor még egyáltalán nem tette feleslegessé a részleteiben messzemenően gazdagabb Varjú Elemér-féle összeállítást.

A Szentiványi szerkesztette *Catalogus* nem adott pl. precíz leírást a kolligátumokról (találunk megjegyzés nélküli *Opuscula varia* címszót is), mellőzte a könyvtári jelzet feltüntetését. Következetlennek bizonyult a fontosabb bejegyzések és szövegrészek közzétételében is, de még inkább a vonatkozó irodalomra utalásban.

A jelenlegi 4. kiadás mindezeket a hibákat és hiányosságokat kiküszöbölte, olyannyira, hogy a lehetőségek adta kereteken belül feltétlenül eleget tesz a teljesség igényének. Szentiványi tehát jelentősen megkönnyítette a tájékozódást a nagyszámú közép- és újkori kéziratos anyagban.

A Batthyány Könyvtár nemzetközi hírnevét a régóta, többé-kevésbé ismert törzsanyag, köztük a *Nibelung-ének* „F-kódex”-e, a *Gesta Romanorum* Katona Lajostól felfedezett szövege alapozta ugyan meg, de valójában csak most nyílik mód az anyag teljes áttekintésére. Fontos ez ott, ahol nem kevesebb, mint 12 nép irodalmának emlékei sorakoznak egymás mellett a polcokon, antik, közép- és újlatin szerzők vegyesen az anyanyelvű irodalmat képviselő írakkal együtt. Vegetius, Hadamar von Laber, Aeneas Sylvius, Erasmus, Reuchlin, Molière, Metastasio, Voltaire, Marмонт találmomra kiragadott nevei is jól mutatják ezt. A rendkívül változatos, és világirodalmi szempontból sem érdektelen összetételű névsort az egyházi irodalom legismertebbjei egészítik ki: Augu-

stinus, Tertullianus, Aquinói Tamás, Bonaventura, Servet, Socinus Faustus stb. Érdekes, hogy anabaptista iratok is helyt kaptak a lutheránus és kálvinista művekkel kevert, de lényegében katolikus szellemű gyűjteményben. A magyarok közül ugyan csak sok a jeles név: Szalkai Balázs, Bethlen Farkas, Kemény János, Cserei Mihály, Hermányi Dienes József, Illei János és még sokan mások.

De nemcsak egyes nevek keltik fel a figyelmet. Itt van pl. a XV. századi szepességi könyvtárak nagy része is, amelyek a *Leges ecclesiasticae* tanúsága szerint 1775—1784 között kerültek Batthyányi Ignác tulajdonába. A kutatások már régen tisztázták azt a kérdést, hogy az ezekben sűrűn felbukkanó „ecclesie sancti Jacobi”, a „Hospitale Leporosorum”, vagy a „Sancta Elisabetha extra muros” stb. bejegyzéssel ellátott könyvek voltaképpen a „24 regalium”-nak „in Lewza” levő kéziratos és nyomtatott könyvanyagához, pontosabban szövege a *Confraternitas XXIV Plebanorum Scepusiensium* löcsei könyvtárhoz tartoztak. A társulati közös könyvgyűjtemény Gyulafehérvárott található töredékéből is megállapítható, hogy mily nagy volt a homiletikusok (Chrysostomus stb.), filozófusok (Anselmus stb.) és aszketikusok (Ludolphus de Saxonia stb.) iránti érdeklődés.

Ugyancsak a Batthyány Könyvtárba került a confraternitas legjelentősebb tagjának, Henckel Jánosnak gyűjteménye is. Henckel, az általa vásároltakon kívül, beleolvastotta ebbe az Erasmostól kapott könyveket, valamint azokat is, amelyeket részint Leudeschid György szepesi kanonoktól, részint Thurzó Zsigmond váradi püspöktől örökölt.

Külön figyelmet érdemelnek a társasági tagok irodalmi munkálkodásának emlékei, így pl. Senftleben Zsigmond *Vocabularius Latino—Germanicus*, vagy Rozsnyai Jámbor János *Concordantia Veteris ac Novi Testamenti* c. másolata. Meg kell mindjárt jegyeznünk, hogy Szentiványi alighanem téved, amikor Trausch *Schriftsteller Lexikon*ára hivatkozva, Rozsnyai Jámkort a Brassó megyei Rozsnyóról (Rosenau) származtatja (379. sz.), mert Henckel 1504-ből származó, Januensis *Legendae sanctorum*ában írott bejegyzésében „Rosnóbanja”-ról beszél, amelyet kétségkívül a Gömör megyei Rozsnyóval (Rosenau) kell azonosítanunk.

Szintén Gyulafehérvárt van a confraternitas thomista filozófusának, Kézsmárki János professzornak *Summa*ja is. Tőle valóban őriznek Budapesten egy kódexet, de nem a Széchényi Könyvtárban, mint ahogy Szentiványi mondja (667. sz.), hanem az Egyetemi Könyvtárban „Cod. Lat. 75.” jelzéssel.

Ami a *Catalogus* összeállításának szempontjait és módszereit illeti, ezekkel teljesen egyetérthetünk. Szentiványi címfelvételei precízek és az általa minden esetben megadott irodalomból nem hiányzik egyetlen fontos forráskiadvány, vagy szakmunka sem. Munkája során a már eddig ismert adatokat megbízhatóbbakká tette, vagy kiegészítette, sőt, ahol irodalomtörténetileg indokoltnak látszott, teljes versszövegeket is közölt (vö. : 1377-es *Missale Strigoniense*).

Szentiványi alaposágára jellemző, hogy sikerült megállapítania több anonim mű szerzőjét, feloldania ismeretlen monogram-mokat. Különös gonddal írta le a kolligátumokat (e téren most már sokkal megbízhatóbb elődeinél), ezekből többet épp ő fedezett fel. A Varjú Eleméértől elveszettnek hitt kéziratokat kettő kivételével (Beke *Indexé-*

ben 339. és 401. sz.) mind felkutatta, egy szóval nemcsak tüzetes felmérést végzett, de esetenként új művekkel és szerzőkkel is szaporította a Batthyány Könyvtár kézíratainak számát. Méghozzá olyanokkal, amelyek bizonyára fel fogják kelteni a lengyel, osztrák stb. tudományos körök figyelmét is.

Az elmondottak eléggé bizonyítják, hogy Szentiványi Róbert munkáját nemzetközi érdekűnek kell tartanunk. Ez indokolja meg azt is, miért írta könyvét latinul. A szakemberek ezt nyilván természetesnek veszik, a külföldiek számára 12 nyelv helyett különben is ez a legjobb közvetítő megoldás. A *Catalogust* egyébként részletes mutatók és érdekes faksimilék teszik teljessé.

V. Kovács Sándor

AZ INTÉZET ÉLETÉBŐL

Az „Irodalom és Szocializmus” sorozat

Az Intézet vezetősége a XX. századi irodalom területén új sorozat megindítását határozta el. Az Új Magyar Múzeum sorozat mellett, amelynek feladata továbbra is a XX. századi magyar irodalom, — elsősorban a Nyugat-mozgalom, Ady és Móricz — korára, működésére vonatkozó dokumentumok, levelezések, emlékezések gyűjtése, — szükségesnek látszott, hogy a munkásmozgalom s a magyar irodalom kapcsolatait megvilágító, a legszélesebb érdeklődésre is számot tartó sorozat szülessen.

Az „Irodalom és Szocializmus” célja kettős: egyrészt anyagot és dokumentumokat kíván nyújtani a magyar szocialista irodalom történetéhez. Ismeretes, hogy a magyar proletáriródlom kutatása szervezeten csak a legutóbbi időben indult meg, — éppen az Irodalom-történeti Intézet vállalta ezt a feladatot. A kutatások eredményei részint cikkgyűjteményekben és monográfiákban fognak napvilágot látni, — részint az Irodalom és Szocializmus nagy alakú, szépirodalmi és kritikai anyagot, dokumentumokat, programokat és leveleket összegyűjtő kötetiben. A sorozat másik célja: megmutatni azokat a szoros kapcsolatokat, amelyek a magyar munkásmozgalmat és a magyar irodalmat egymáshoz fűzik: s kiadványaikban nyomon követni a magyar munkásság jelentkezését irodalmunkban ugyanúgy, mint a munkásmozgalom egyes eseményeinek visszhangját, közreadni a magyar munkásság kultúrájára, irodalmi tájékozódására vonatkozó adatokat.

A sorozat első, már a közeljövőben megjelenő kötetei a „Mindenki ujkra készül” négy nagy kötete, amely — *József Farkas* szerkesztésében, — az 1918-as polgári forradalom és a Magyar Tanácsköztársaság irodalmunkra gyakorolt hatását, a kor kritikai, irodalmi vitáit gyűjti egybe. A további kötetekben a két világháború közti magyar proletáriródlom legfontosabb dokumentumait (*Garamvölgyi József* szerkesztésében), az emigráns magyar kommunista s haladó folyóiratok anyagát, s az 1945 utáni magyar irodalom legfontosabb dokumentumait szándékozunk közrebocsátani.

A sorozat szerkesztésére az Intézet vezetősége *Király István*-t és *Szabolcsi Miklós*-t kérte fel.

Sz. M.

A Vörösmarty kritikai kiadás munkálatairól

A Magyar Irodalomtörténeti Intézet szerkesztésében készülő Vörösmarty kritikai kiadás munkálatai az 1959. évben erősen előrehaladtak. Teljesen elkészült Vörösmarty kisebb költeményeinek gyűjteménye és a rájuk vonatkozó jegyzetapparátus. Ezeket rövidesen megjelenteti három kötetben az Akadémiai Kiadó. Ezeknek a köteteknek szerkesztői az Intézet munkatársai: *Horváth Károly* és *Tóth Dezső*. Nyomdakészen áll Vörösmarty levelezésének két kötete is, melyeket *Brisits Frigyes* rendezett sajtó alá, és látott el jegyzetekkel. Előrehaladott állapotban van a Vörösmarty-dramák kiadásra való előkészítése is; a Salamonnal és a Hábadorral kapcsolatos szövegkritikai munkákat *Brisits Frigyes* végzi, A bujdosóknak mind a három kéziratot változatát *Fehér Géza* általános iskolai tanár rendezi sajtó alá.

Vörösmarty összegyűjtött munkáit 1882—83-ban adta ki nyolc kötetben magyarázó jegyzetek kíséretében Gyulai Pál. Azóta több, mint két kötetnyi, Gyulai előtt ismeretlen Vörösmarty-vers, drámatörredék, prózaí mű került napvilágra, nem szólván Vörösmarty levelezéséről, melyet Gyulai kiadásában hiába keresnénk. Ez utóbbi a Czapáry László szerkesztette 1900. évi székesfehérvári Vörösmarty Emlékkönyvben volt található nagyobb részben, de ennek egy része szétszórtan, folyóiratokban jelent meg. Gyulai kiadása kiter ugyan a variánsokra is, de csupán a nyomtatott változatokat közli, a Vörösmartynál oly nagyszámú, és a költő fejlődése szempontjából olyan sokatmondó kéziratot variánsokat elhanyagolja. Ezeket Brisitsnek az Akadémián őrzött Vörösmarty-kéziratokról szóló összeállítás (A *MTA Vörösmarty-kéziratainak jegyzéke*, 1928.) is csak kisebb részben tartalmazza. Pedig Vörösmarty némelyik művét (eposzt, drámáját is) kétszer-háromszor is átdolgozta, és ezeknek az előzetes feldolgozásoknak tanulmányozása nagyon tanulságos a költő stílusa, alkotómód-szere, felfogása kialakulásának behatóbb megismerése szempontjából!

Már Gyulai Pál is eltért — esztétikai elgondolások alapján — Vörösmarty fiatalkori verseinek kronológiájától, s az ő kiadása óta előkerült költemények datálási bizonytalanságai

még csak növelték az időrendi zűrzavart. A versek kronológiája szempontjából tarka és áttekinthetetlen Vörösmarty-kiadások jöttek így létre, melyek nem a keletkezés, hanem a poszthumusz publikációk sorrendjében közölték Vörösmarty költeményeit. Az 1955. évi Vörösmarty centennárium alkalmával a Szépirodalmi Kiadónál megjelent négy Vörösmarty-kötet sajtó alá rendezői — azonosak a kritikai kiadás első kötetéi szerkesztőivel — iparkodtak megbirkózni az időrendi problémákkal, és az újabban előkerült Vörösmarty-műveket is beilleszteni a versek kronológiájába. Azóta azonban az is kiderült, hogy az eddig minden Vörösmarty-kiadásnak alapjául szolgáló és Bajza és Toldy által még 1845 és 1848 között — tehát a költő életében — kiadott Vörösmarty Minden Munkái is tele van datálási pontatlanságokkal. A *hű lovag* c. ballada pl. az 1840. évi versek közé van iktatva, holott ez már 1839. elején megjelent az *Árvízkönyv* első kötetében. A *Helvilához* c. költeményt 1828-ra keltezte találjuk benne, pedig Toldy már 1827-ben említi egyik levelében, mint Vörösmarty-nak már 1822-ben elkészült versét.

A meglévő kronológiai hibák, a variánsok tekintetében mutatkozó hiányosságok és nem utolsó sorban a művek keletkezési körülményeire, forrásaira, fogadtatására, hatására, fordításaira, megzenésítésére vonatkozó adatok nagymértékű felszaporodása Gyulai óta, mindez igen szükségessé tette Vörösmarty műveinek tudományos kiadását.

A kötetek szerkesztői iparkodtak és iparkodnak egy ilyen akadémiai publikációval kapcsolatos igényeknek eleget tenni, összefoglalni a meglévő eredményeket, és ezeket további kutató munkával kiegészíteni.

A már kész kötetek után Intézetünk folytatja Vörösmarty műveinek tudományos publikációra való előkészítését. Az 1959. évben megindultak a nagyobb epikai művek két kötetével kapcsolatos szövegkritikai és jegyzetelési munkák, ezek befejezése 1960 végére várható. Ugyancsak 1960-ban készül el a tervek szerint a novellákat tartalmazó kötet, folytatódik a drámák és drámafordítások kritikai feldolgozása és Vörösmarty prózai műveinek textológiai feldolgozása. (Ez utóbbiak jelentős részének is megvan a kézírata, sőt a valószínű első fogalmazása.)

A kéziratok változatok Vörösmarty esetében oly nagy számúak, hogy az eredetileg 12 kötetre tervezett kiadást kénytelen volt Intézetünk az Akadémiai Kiadóval egyetértve már is 16 kötetre emelni fel.

Vörösmarty összes műveinek tudományos kiadásával kapcsolatban Intézetünk a szövegkritikai és jegyzetelési munkálatokat — intézeti kutatók és külső munkatársak együttműködésével — előreláthatólag 1963-ban fejezi be.

H. K.

A régi magyar nyomtatványok faksimile kiadása

A régi magyar irodalom feltárása, amit az Intézet egyik feladatának tekint, korántsem merül ki a Régi Magyar Költők Tára-ban közölt verses szövegek kiritikai kiadásával. A nemrégiben megindított Bibliotheca Antiqua Hungarica c. sorozatban a magyar könyvkiadás első századainak irodalmi jelentőségű kiadványait kívánja hasonmás kiadásban a kutatás számára hozzáférhetővé tenni.

Az Intézet ezúttal is az Akadémia egyik régi, de az első világháború idején elakadt kezdeményezését folytatja. Még a múlt században Szilády Áron kezdte meg legkorábbi magyar nyelvű nyomtatványaink hasonmás kiadását. Így jelent meg 1883-ban Komjáti Benedek Szent Pál leveleinek 1533-ban Krakkóban kiadott fordítása és még néhány más régi magyar nyomtatvány hasonmásban.

Most az Intézet rendszeresen szeretné faksimilekben közzétenni a XVI—XVII. század irodalmi termékeit. Csupa olyan műről van szó, amelynek egykorú kiadásából ma már csak egyetlen vagy mindössze néhány példány maradt ránk. Rendszerint valamelyik könyvtárunk féltve őrzött kincsei között foglalnak helyet és így még a kutatók számára is nehezen hozzáférhetők. Pedig nemcsak az irodalomtörténet számára nélkülözhetetlenek, hanem a történész, nyelvész, néprajzos, a zene- és könyvtörténet kutatója és még sok más szakember számára is. A modern tudományos kutatásnak elengedhetetlenül szüksége van az eredeti, hiteles szövegek vizsgálatára. Megbízható tudományos eredmények enélkül nem születhetnek meg. De sürgeti és ritkaságok faksimile-kiadását az a körülmény is, hogy a megmaradt egy-két példány minden gondos óvintézkedés ellenére is könnyen elpusztulhat. Az 1848-as szabadságharc és a második világháború között eltelt alig száz év alatt sok száz semmisült meg közülük és ezek között is számos pótolhatatlan unikum-példány. A XVI—XVII. századi török háborúk idején pedig amúgy is rengeteg irodalmi emlékünkhöz került el, ami tehát megmaradt belőlük, azt tovább őrizni és a mai technikai lehetőségek által elérhető leghűbb faksimile-kiadásokban a magyar tudomány és kultúra számára átmenteni, Intézetünk egyik fontos feladata és kötelessége.

A faksimile-sorozat programjának első részében csupa XVI. századi mű kerül kiadásra. Megjelenési sorrendjüket nem kizárólag egykori kiadásuk ideje szabta meg. Az irodalmilag jelentősebb munkáknak, unikumoknak igyekeztünk elsőbbséget biztosítani a sorozat kb. negyedévenként megjelenő kötetei között. Minden munkához bevezető tanulmány készül, amely a szerzőre és a műre vonatkozó ismereteket foglalja össze és közli a mű teljes bibliográfiáját. Részletes magyarázó jegyzeteket azonban a szövegekhez nem fűzünk, minthogy az ilyenek közlése nem a faksimile-kiadás, hanem a szövegkritikai kiadás feladata.

A sorozatból eddig két kötet készült el, az egyik az első idehaza nyomtatott magyar nyelvű könyv: Sylvester János újtestamentum-fordítása (Sárvár-újsziget 1541), a másik Tinódi Sebestyén dallamokkal kiadott énekgyűjteménye, a Cronica (Kolozsvár, 1544.). A továbbiakban Bencédi Székely István Világkrónikája (1559) és Zsoltárfordítása (1549), a Hofgreff-féle énekeskönyv (1553), Ozorai Imre: De Christo et eius Ecclesiae c. műve (1535), Heltai Gáspárnak több munkája, így a Cancionale (1574), A Magyar krónika (1575), a Fabulák (1566) és a Hálóló (1570), továbbá Huszár Gál 1574. évi és Bornemisza Péter 1582. évi énekeskönyve, valamint a históriás énekek és széphistóriák gyűjteménye jelenik meg hasonlóan. Az egyes kötetekhez *Bóta László*, *Gerézdi Rabán*, *Klaniczay Tibor*, *Stoll Béla* és *Varjas Blá* készít bevezető tanulmányt. A sorozatot az előbb felsorolt művekkel természetesen korántsem tekinthetjük lezártnak, ezáltal a kiadási programnak csak első részét ismertettük.

V. B.

Az Irodalomtörténeti Intézet Eötvös Könyvtárának Archívuma

1957 őszén létesült az Irodalomtörténeti Intézet Eötvös Könyvtárán belül az archívum. Ebben a tudományos kutatás céljait szolgáló kéziratos tudományos (főleg irodalomtörténeti) anyagot helyeztük el. Az archívumba került íráskorok jellegének megfelelően a gyűjteménynek négy része alakult ki: I.: viták, II.: kéziratos irodalomtörténeti művek, III.: írói művek, újságcikkek, IV. irattár.

Az Archívum I.-ben az irodalomtörténeti viták anyagát gyűjtjük egybe. Megtalálható itt az akadémiai doktori és kandidátusi disszertációs viták gyűjteménye: tézisek, opponensi vélemények, a vita-ülés jegyzőkönyve, a jelöltek válasza. Nemcsak az irodalomtörténeti, de az irodalomtörténeti szempontból jelentős nyelvészeti vagy az Akadémia I. osztályán megvitatásra kerülő más tudományterületekből készült disszertációs vitákat is összegyűjtjük. A legjelentősebb irodalomtörténeti disszertációs viták (Sötér: Eötvös, Kardos László: Tóth Árpád, Klaniczay: Zrínyi, stb.) mellett többek között olyan fontos nyelvészeti disszertációs viták jegyzőkönyve is itt található, mint pl. Gáldi: A magyar szótárirodalom a felújulás korában és a reformkorban vagy Károly S.: Igenévrendszerünk a codex-irodalom első szakaszában című disszertációkkal kapcsolatos vita. Az Archívum I.-ben helyeztük el az Intézet fennállása óta lezajlott vitákról készült jegyzőkönyveket (1956-os szegedi vita a készülő irodalomtörténeti kézikönyvről, 1956. V. 31.-i, ill. VI. 1.-i vita, amelyeken a XX. kongresszus határozatainak a fényénél vizsgáltuk meg irodalomtörténetírásunkat, ill. az egyetemi irodalomtörténeti oktatást, a „népi” vita, a pozitívizmus-vita stb.).

Az Archívum II.-ben a kéziratban maradt irodalomtörténeti műveket gyűjtöttük össze. Ennek a résznek a törzsanyagát az Akadémia I. osztályától kapott prémizált irodalomtörténeti tanulmányok alkotják. Olyan értékes íráskorok vannak ezek között, mint pl. a következő művek: Demeter Tibor: A magyar népköltészet idegen nyelven I. Népmesék, Galambos Ferenc: Az ItK-mutatója, Kassák Lajos és Pán Imre: A modern művészeti mozgalmak, „izmusok” külföldi és magyarországi történetéhez, Kemény G. Gábor: A nemzetiségi kérdés és az irodalom, Király István: Petőfi és a magyar társadalom (doktori értekezés), Mezősi Károly: Az évszázados Petőfi-per, Vértesy Miklós: Vértesi Arnold. Ezt egészíti majd ki az Irodalomtörténeti Társaság Irattárából átkerült hasonló jellegű gyűjtemény. Archívumunk e részének további gyarapításánál megoldatlan problémák is adódnak: egyik legjelentősebb gyűjtőkörünknek ugyanis az egyetemi szakdolgozatokat tekintettük. A mostani publikálási nehézségek mellett már az magasabb szintű kvalifikálásnak számíthatna, ha egy szakdolgozat az Intézet archívumába kerülne, hiszen ezzel a tudományos élet vérkeringésébe kerülne be. Mindenekelőtt az új meglátásokban és a filológiai eredményekben, apparátusban gazdag szakdolgozatok összegyűjtésére törekednénk. A szakdolgozatok azonban — az egyetemi rendelkezések értelmében — az egyetemen kell, hogy maradjanak. Másrészt: nem minden prémizált dolgozat került hozzánk, mivel az Intézet megalakulása előtt egyrészt az Akadémiai Könyvtár kéziratára már feldolgozta.

Az Archívum III.-ban a hozzánk került írói munkákat és az összegyűjtött újságcikkeket helyeztük el. Bár az írói kéziratok gyűjtése nem tartozik az archívum jellegébe, mégis bizonyos — irodalomtörténeti szempontból jelentős — írói művek összegyűjtésére törekszünk.

Ilyenek az írói, ill. egy-egy íróra vonatkozó memoárok. Pl. Basch Lóránt: Mozaikok a Baumgarten-díj történetéből, Farkas Lászlónak, a Táltos kiadó tulajdonosának emlékezései Ady Endréről, Erdélyi Józseféről, Szabó Dezsőről, Kosztolányi Dezsőről, Gergely Sándor visszaemlékezése József Attilára és a 100% c. folyóiratra, Kaczér Vilmos újságíró emlékezései, Oltly Antal: Krúdy Gyulára való emlékezése. S végül itt található az a nagyon gazdag, kb. 700 darabból álló Adyval kapcsolatos újságcikk gyűjtemény, amelyet Surányi Sándor gyűjtött össze.

Az Archívum IV.-ben, az irattárban az Intézet tudományos munkájával kapcsolatos irattári anyagot helyeztük el: munkaterveket, bizottsági iratokat stb.

Az archívum gyűjtőköre tehát: az Intézet és az Irodalomtörténeti Társaság irattára, az Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztálya, valamint néhány kiadó. Jelenleg 149 feldolgozott kéziratot tartunk nyilván. (Ebben a számban az újságcikkek természetesen nincsenek benne darabonként, csak összefoglalóan. Ha azokat is darabonként számolnánk, úgy közel 850 kéziratot számolhatnánk.) A feldolgozott kéziratok katalogizálva vannak, az archívumban gyorsan lehet tájékozódni. Ez az írás azzal a céllal íródott, hogy felhívja az irodalomtörténészek figyelmét erre az újonnan létesített gyűjteményre. Ezt nemcsak az Intézet kutatói, de minden kutató irodalomtörténész használhatja.

V. J.

Intézeti hírek

(1959. november 1—december 31.)

A. Gerskovics szovjet kutató budapesti tanulmányútja során, november folyamán, több ízben meglátogatta az Intézetet. November 13-án a XIX. századi osztály ülésén beszámolt a magyar romantikára vonatkozó kutatásairól.

November 16-án látogatást tett az Intézetben Jan Zygmunst Jakubowski, a varsói egyetem professzora, aki a Szlovák-jubileum alkalmából ugyanaznap délután az Akadémián felolvasást tartott a nagy lengyel romantikus költőről.

November 16 és 20. között a Szlovák Tudományos Akadémia Irodalmi Intézetének több tagja kereste fel Intézetünket. Közülük Ján Mišianik a Régi magyar osztály, Juraj Špitzer a Világirodalmi osztály, Ján Čaplovič pedig a XIX. századi osztály vezetőivel és kutatóival folytatott megbeszélést.

November végén megindult az Intézetben az ideológiai konferenciák sorozata. Az Intézet munkatársai két csoportban, november 23-án, illetve 27-én megvitatták a marxista államelmélet időszerű kérdéseit, Peschka Vilmos-nak, az MTA Jogtudományi Intézetének kutatójának vezetésével.

Albert Tezla, a minnesotai egyetem (USA) tanára november végén és december elején az Intézet könyvtárában dolgozott „Bevezetés a magyar irodalom bibliográfiájába” című, az Egyesült Államokban angol nyelven megjelenő munkáján.

A XIX. századi osztály keretén belül de-

cemberben megalakult a Petőfi-csoport, melynek vezetésére az Intézet igazgatósága Pándi Pál egyet. docenst kérte fel. A Petőfi-csoport feladatainak és terveinek ismertetésére még visszatérünk.

December 14-én került sor az Intézet 1959. évi munkáját összefoglaló és értékelő összéti értekezletre, melyen Sötér István igazgató számolt be a munka eredményeiről. Részletesen elemezte az Intézet elmúlt évi tevékenységét, kiemelve a munka ideológiai színvonalának emelkedését és az intézeti vezetés jelentős megerősödését. Ugyanakkor bírálóan foglalkozott a tervezés és a tervteljesítés terén mutatkozó hibákkal. Az értekezlet alkalmával került sor az évvégi jutalmak kiadására.

Az Intézet Tudományos Tanácsa december 21-én tartotta ülését. Ezen az Intézet szervezeti és személyi kérdéseit, valamint az Intézet 1960. évi tervfeladatait vitatta meg.

December 22-én meglátogatta az Intézetet Mario de Micheli olasz kritikus és irodalomtörténész, aki egy magyar költői antológia olasz kiadását készíti elő. Az Intézet kutatói szempontokkal és tanácsokkal segítették ez irányú munkáját.

Az intézeti munka tervszerűségének fokoztatása, a tervezés pontossága és a munka hatékonyabb ellenőrzése érdekében szükségessé vált tudományos titkári funkció létesítése. A tudományos titkári teendőket ellátására Tóth Dezső kandidátus kapott megbízást.

Baránszky Jób László: Arany lírai formanyelvének fejlődéstörténeti helye (<i>Horváth Károly</i>)	112
Újabb Ady-cikk válogatások (<i>Vezér Erzsébet</i>)	115
Móricz Miklós: Móricz Zsigmond indulása (<i>Vargha Kálmán</i>)	116
Keresztúry Dezső: A magyar irodalom képeskönyve (<i>Makay Gusztáv</i>)	124

*

Bornemisza Péter: Válogatott írások; Heltai Gáspár válogatott munkái; Heltai Gáspár: Válogatott írások; Eckhardt Sándor: Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből; Filozófiai tanulmányok; Benyovszky Móric: Emlékiratok; Zrínyi Miklós összes művei, 1—2; Domby Márton: Csokonai élete; Gyóni Géza: Csak egy éjszakára; Madácsy László: Móra Ferenc ismeretlen levelei Madarassy Lászlóhoz; Úr György: Juhász Gyula ifjúsága; Balázs Béla: Az én utam; Szentiványi, Robertus: Catalogus concinnus librorum manuscriptorum bibliothecae Batthyányanae. (<i>Jenei Ferenc, Bóta László, Hopp Lajos, Kovács Győző, Pusztai Gyula, Péter László, V. Kovács Sándor</i>) ..	128
---	-----

Az Intézet életéből

Az „Irodalom és Szocializmus” sorozat	137
A Vörösmarty kritikai kiadás munkalatairól	137
A régi magyar nyomtatványok faksimile kiadása	138
Az Irodalomtörténeti Intézet Eötvös Könyvtárának Archivuma	139
Intézeti hírek 1953. november 1.—december 31.	140

СО Д Е Р Ж А Н И Е

<i>Л. Иллеш</i> : Критическая работа «Уй ханг» (Новый голос) I.	1
<i>А. Комлош</i> : По следу молодого Ады	17
<i>П. Надь</i> : Одно издательское предприятие эмиграции после 1919-го года (Венгерские книги «Монде»)	34
<i>И. Бан</i> : К вопросу классицизма Ференца Казинци	40
<i>И. Варга</i> : Глава из истории венгерской буржуазной литературы XVII-го века (Дьердь Фелвинци)	51

Краткие сообщения дискуссия

<i>Л. Герб</i> : Еще раз о «Венгерской хроники» Яноша Туроци	72
--	----

Документация

<i>Т. Комловски</i> : Письмо Миклоша Зрини к Иштвану Текел	75
<i>Й. Кадар Пуканскине</i> : Произведения Чоконани в программе странствующей труппы Иштвана Балог	75
<i>Д. Шафран</i> : Старый Арань в письмах своего внука	82
<i>И. Лукач</i> : Антиклерикализм Гардони в отражении одного его, до сих пор неизвестного письма	87
<i>А. Зиболен Вайерне</i> : Портреты Маргит Каффка	89
<i>З. Варга</i> : Письма Эндре Ады к Дьюле Варга	92

Обзор

Культурная политика Венгерской Советской Республики (<i>Фаркаш Йозеф</i>)	94
«Заря венгерского неба» (<i>Ласло Иллеш</i>)	95
<i>Чанади—Вардэш</i> : «Лети, пава леги» (<i>Мартон Гарноц</i>)	97
<i>К. Микеш</i> : Турецкие письма (<i>Лайош Хопп</i>)	100
<i>Л. Йоб Барански</i> : Историческое место развития формы лирического языка поэта Арань (<i>Карой Хорват</i>)	112
Новое избранное заметок Ады (<i>Эржебет Везер</i>)	115
<i>М. Мориц</i> : Первые шаги Жигмонда Морица (<i>Калман Варга</i>)	116
<i>Д. Керестури</i> : Иллюстрированная книга венгерской литературы (<i>Густав Макац</i>)	124

Из жизни института

József Attila Tudományegyetem
Magyar Irodalomtörténeti Tanszék
Könyvtára
Szeged, Egyetem u. 2-6.
6722

~~Ara: 12,— Ft
Előfizetés egy évre: 60,— Ft~~

Teljes össz.

60—

INHALT

L. Illés: Kritische Tätigkeit des »Új Hang« I. (Neue Stimme)	1
A. Komlós: Auf den Spuren des jungen Ady	17
P. Nagy: Ein Verlagsunternehmen der Emigration nach 1919 (Die ungarischen Bücher des »Monde«)	34
I. Bán: Zur Frage des Klassizismus von Ferenc Kazinczy	40
I. Varga: Ein Kapitel aus der Geschichte der bürgerlichen Literatur des 17. Jahrhunderts (György Felvinczi)	51

Kleinere Mitteilungen

Diskussion

L. Geréb: Noch einmal über die Ungarische Chronik von János Thuróczy	72
--	----

Dokumentation

T. Komlovszki: Miklós Zrínyi's Brief an István Thököly	75
Frau Pukánszky (J. Kádár): Csokonai's Werke auf dem Programm des Wandertheaters von István Balog	75
Gy. Sáfrán: Der alte Arany in den Briefen seines Enkels	82
I. Lukács: Gárdonyi's Antiklerikalismus im Spiegel eines bisher unbekanntes Briefes von ihm	87
Frau Vayer (A. Zibolen): Die Porträts von Margit Kaffka	89
Z. Vargha: Endre Ady's Briefe an Gyula Vargha	92

Rundschau

Die Kulturpolitik der Ungarischen Räterepublik (József Farkas)	94
»Morgenröte des ungarischen Himmels« (László Illés)	95
Csanádi—Vargyas: Fliege, Pfau, fliege! (Márton Tarnóc)	97
Kelemen Mikes: Briefe aus der Türkei (Lajos Hopp)	100
András Dienes: Petőfi im Freiheitskrieg (János Barta)	105
László Baránszky Jób: Der entwicklungsgeschichtliche Platz der lyrischen Formensprache von Arany (Károly Horváth)	112
Eine neue Auswahl von Ady-Artikeln (Erzsébet Vezér)	115
Miklós Móricz: Der Beginn des Werdegangs von Zsigmond Móricz (Kálmán Vargha)	116
Dezső Keresztúry: Bilderbuch der ungarischen Literatur (Gusztáv Makay)	124

Aus dem Leben des Instituts

Az IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK (Szerkeszti: Szauder József) újabb kötetei:

21. Rejtő István: Az orosz irodalom fogadtatása Magyarországon. 1958. (115 l.) 15.— Ft
22. Nagy Péter: Szabó Dezső indulása. 1958. (147 l.) 20.— Ft
23. Fónagy Iván: A magyar költői nyelv hangtanából. 1959. (290 l.) 35.— Ft
24. Pogány Péter: Folklor és irodalom. 1959. (198 l.) 26.— Ft
25. Mišianik—Eckhardt—Klanczay: Balassi Bálint szép magyar komédiája — A Fanchali Jób-kódex magyar és szlovák versei. 1959. (207 l.) 26.— Ft
26. Hegedűs Nándor: Ady elnyeri a főváros szépirodalmi díját. 1959. (60 l.) 7.— Ft
27. Rejtő István: Mikszáth Kálmán, a rimaszombati diák. 1959. (107 l.) 14.— Ft
28. Fenyő István: Reformkori irodalmunk az egykorú orosz sajtó tükrében. 1959. (103 l.) 15.— Ft